

CENTRAAL WONEN
een onderzoek naar bewonerservaringen
en sociaal-ruimtelijke voorwaarden **IN**
NEDERLAND

beatrice kesler

STELLINGEN

- 1 "De huiselijke voorwaarden die de woongroep schept zijn niet voldoende om het conflict tussen ouderschap en kostwinning op te heffen zolang de maatschappelijke voorwaarden niet aanwezig zijn.
De maatschappij parasiteert nu op onbetaalde opvoeders."
Deze conclusie van *Jansen (Woongroepen in Nederland, proefschrift, Rotterdam 1990)* geldt ook voor Centraal Wonen. De overstap van huishoudens naar Centraal Wonen vergemakkelijkt de combinatie ouderschap en kostwinning, maar de maatschappelijke belemmeringen worden daardoor niet opgelost.
Dit proefschrift.

- 2 Koninklijke onderscheidingen worden voor 95% aan mannen toegekend. De selectiecriteria voor de toekenning zijn gebaseerd op de waarden en normen van een ongeëmancipeerde samenleving. Daardoor bevestigt de jaarlijkse 'lintjesregen' de bestaande rangen en standen en blijft de maatschappelijke betekenis van 'het werk dat geen naam heeft' (*Visser, diësrrede 10 maart 1969*) onzichtbaar.
Naar aanleiding van uitspraken van G. Eijgelaar, burgemeester van Lemsterland, bij zijn benoeming tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau te weigeren. De Volkskrant, 30 april 1991.

- 3 In de volkshuisvesting is inspraak een onderdeel geworden van het moderne marketing-concept van de aanbieder en heeft daardoor de woonecologische betekenis van in-bezit-name proces verloren, aldus *Van Toledo (Van wonen tot marketing, proefschrift 1985)*.
Bewonersgroepen kunnen aan dit proces van inspraak-verval ontkomen door de rol van initiatiefnemer te veroveren en er alert op te zijn deze rol te behouden.
Dit proefschrift.

- 4 *Turpijn* verstaat onder zelfwerkzaamheid: bewonersactiviteiten die "worden verricht met zo min mogelijk bemoeienis van overheden en andere professionele instellingen" (*In de schaduw van de volkshuisvesting, een studie over de zelfwerkzaamheid van bewoners, proefschrift 1987*). Hiermee wordt onvoldoende recht gedaan aan de zelfwerkzaamheid van bewonersgroepen die in samenwerking met andere partijen activiteiten ontwikkelen voor de planrealisatie en de verwerving van zelfbeheer.
Dit proefschrift.

- 5 Door het menselijke gedrag op te vatten als territoriaal handelen in een territoriale strijd wordt meer inzicht verkregen in het ontstaan en verloop van relationele problemen en de wijze waarop aan oplossingen gewerkt kan worden, aldus Bakker en Bakker-Rabdau (*Verboden toegang, verkenning rond het menselijke territorium, 1976*). Deze benadering, waarin ruimte -zowel in de fysieke betekenis als ook in de sociale en psychologische betekenis- een duidelijke rol speelt, verdient meer aandacht in onderzoek naar bewonersgedrag en de problemen in het gebruik en beheer van de woonomgeving.
Dit proefschrift.
- 6 De jaarlijkse huurverhoging en de inkrimping van de individuele huursubsidie maken de duurdere sociale huurwoningen onbereikbaar voor de doelgroep. Veel Centraal Wonen-projecten zullen daardoor in ernstige problemen komen.
Dit proefschrift.
- 7 Milieu- en emancipatieproblemen hebben de zelfde oorzaak, namelijk de opkomst van het industriesysteem waarin de productie- en consumptiekosten hoofdzakelijk in geld worden uitgedrukt en de overige, niet financiële gewaardeerde kosten worden afgewenteld op het milieu en de informele sector.
Kesler, Man Vrouw Milieu in ruimtelijk perspectief, 1990.
- 8 Duurzame ontwikkeling (inclusief emancipatie) kan niet bereikt worden louter op basis van technologische vernieuwingen en het kapitaliseren van de waarden van het milieu en de huishoudelijke arbeid. Er is een nieuw beschavingsoffensief nodig voor de internalisering (verinnerlijking) van deze niet-economische waarden.
- 9 Het afwentelen van de geluidsoverlast van het auto- en vliegverkeer op de omgeving leidt binnen tienduizenden huishoudens dag en nacht tot concentratie- en slaapstoringsen. De bestrijding van deze martelpraktijk, c.q. dit milieu- en volksgezondheidsprobleem door middel van isolatie van woningen, geluidswallen en oriëntatie van startbanen komt niet overeen met het uitgangspunt van het Nationaal Milieubeleidsplan (*NMP, 1989*) van "bestrijding bij de bron".
- 10 Het uitgangspunt "de vervuiler betaalt" uit het Nationaal Milieubeleidsplan (*NMP, 1989*) wordt misleidend gebruikt voor de invoering van tariefsverhogingen en heffingen, die geen relatie vertonen met het feitelijk gebruik en milieugedrag.

- 11 Het slopen van gebouwen zonder dat er een goedgekeurd bouwplan ligt getuigt van arrogantie van de macht en ondergraaft de democratie. Dergelijk politiek handelen en de legitimatie daarvan door de Raad van State bevordert de politieke desinteresse van burgers.
Naar aanleiding van de procedure rond de sloop van de 19e eeuwse vleugels van het Hoofdgebouw LU en de planontwikkeling Herenstraat en omgeving te Wageningen, 1986-1991.
- 12 De wijze waarop de Nederlandse instelling, die afgestudeerden in de landbouw- en milieuwetenschappen aflevert, haar dagelijkse afval en haar historisch erfgoed laat deponeren op de gemeentelijke stortplaats, geeft blijk van een groot gebrek aan maatschappelijke verantwoordelijkheid.
- 13 Het bekleden van gebouwen met spiegelglas is even a-sociaal als het dragen van een spiegel-zonnebril.
- 14 Ter bevordering van een meer milieuvriendelijke verkeersontwikkeling verdient het aanbeveling de situatie bij met verkeerslichten beveiligde kruispunten als volgt te wijzigen:
- voor langzaam verkeer en openbaar vervoer automatisch gestuurde verkeerslichten
 - voor het overige snelverkeer handmatig te bedienen verkeerslichten.

Beatrice Kesler

Centraal Wonen in Nederland. Een onderzoek naar bewonerservaringen en sociaal-ruimtelijke voorwaarden.

Wageningen, 25 oktober 1991.

CENTRAAL WONEN IN NEDERLAND

een onderzoek naar bewonerservaringen
en sociaal-ruimtelijke voorwaarden

promotoren:

dr. G.A. Kooy,
emeritus-hoogleraar in de empirische
sociologie en sociografie in het bijzonder
van gezin en huishouding
H. van Leeuwen,
emeritus-hoogleraar in de ecologie
van het wonen

1964/102000

beatrice kesler

CENTRAAL WONEN IN NEDERLAND

een onderzoek naar bewonerservaringen
en sociaal-ruimtelijke voorwaarden

proefschrift

ter verkrijging van de graad van
doctor in de landbouw- en milieuwetenschappen,
op gezag van de rector magnificus,
dr. H.C. van der Plas,
in het openbaar te verdedigen
op vrijdag 25 oktober 1991
des namiddags te vier uur in de aula
van de Landbouwniversiteit te Wageningen

150 549,251

Deel 1 van dit proefschrift is eerder gepubliceerd:
CENTRAAL WONEN HILVERSUMSE MEENT
H.C.S. Backus en B.E.T.A. Kesler
Ministerie van Volkshuisvesting,
Ruimtelijke Ordening en Milieu
's Gravenhage 1984

Colofon

omslagontwerp: Ernst van Cleef
tekstbewerking: Annemieke de Wit-Sauter
tekstcontrole: Riet van de Westeringh
taalcorrectie Engelse samenvatting: Joy Burrough
tekstverwerking: Marianne Broecks-van Rooijen,
afd. Tekstverwerking LUW
tekeningen en grafieken: Henk Karsch
foto's: Wim de Kloe, Wim Bongers, Eli Diraoui,
Beatrice Kesler, Peter Limbach, Johan
Marteijn, Mary Offenbergh en L. van der Steen
illustratie hst 16: Jac van Trijp
druk: Grafisch Service Centrum LUW

Informatie

Vakgroep Huishoudstudies
Landbouwniversiteit Wageningen
Ritzema Bosweg 32a
Postbus 8060
6700 DA Wageningen
Tel. 08370 - 82088

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Kesler, Beatrice

Centraal Wonen in Nederland: een onderzoek naar bewonerservaringen en sociaal-ruimtelijke voorwaarden / Beatrice Kesler; [ill. W.A.C. de Kloe ... et al.] - Wageningen : Landbouwniversiteit Wageningen. - Ill. Gedeeltelijk eerder verschenen (hfdst. 1-10) o.d.t.: Centraal Wonen Hilversumse Meent. - 's Gravenhage : Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, 1984. - Proefschrift Wageningen. - Met lit. opg. - Met samenvatting in het Engels.

ISBN 90-6754-197-4

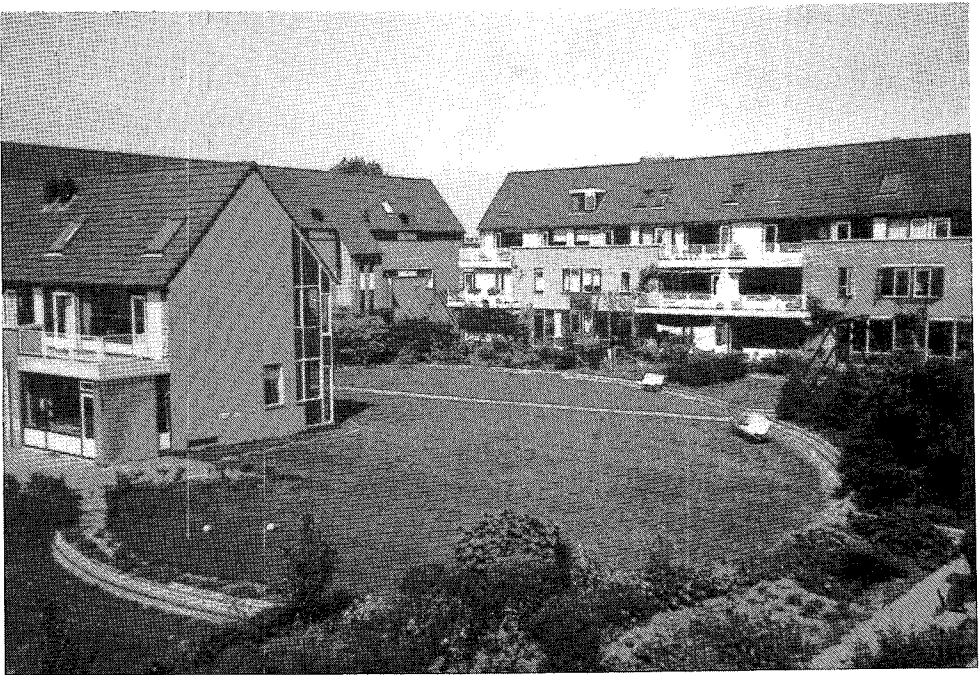
Trefw.: centraal wonen; Nederland; sociologisch onderzoek.

©Landbouwniversiteit Wageningen, 1991
Copyright 1991 Vakgroep Huishoudstudies

Alle rechten voorbehouden. Niet uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enigerlei wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

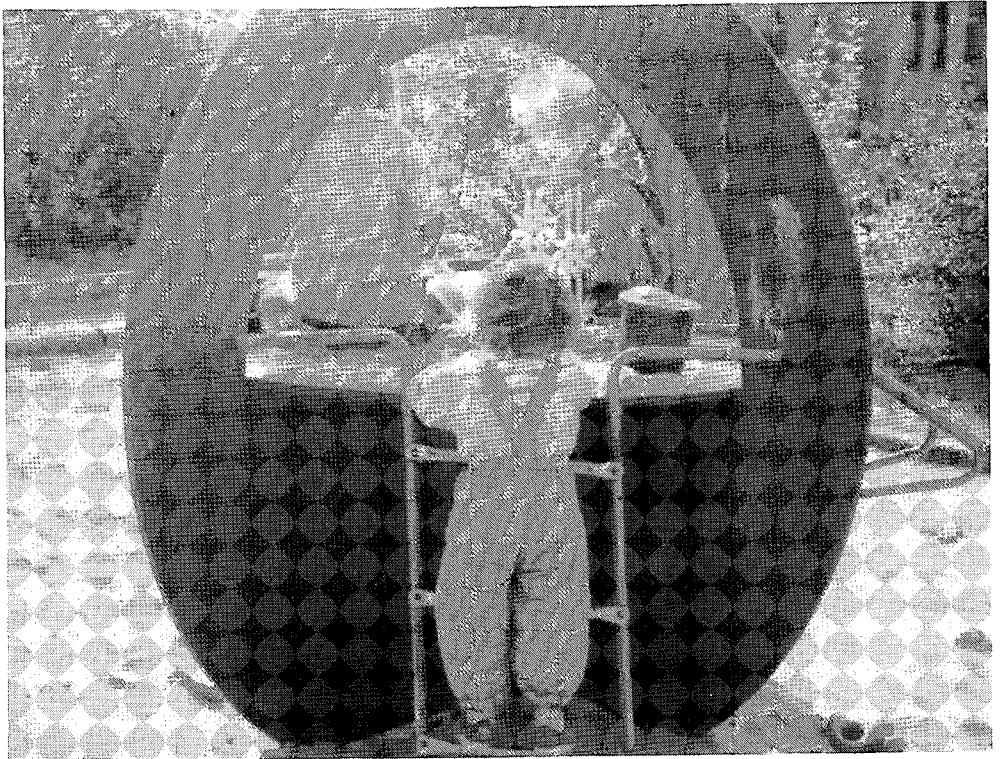
BIBLIOTHEEK
LANDBOUWUNIVERSITEIT
WAGENINGEN

Voor Barbara en Janneke

*Place is security,
space is freedom:
we are attached to the one
and long for the other.*

Yi-Fu Tuan 1979

WOORD VAN DANK

Vanaf 1975 ben ik betrokken bij Centraal Wonen. Het eerste artikel over het onderzoek verscheen in 1978 in "Huishoudkunde in Nederland". Centraal Wonen is voor mij een emancipatie experiment en een beweging van mensen, die zich inzetten voor een integrale aanpak van maatschappelijke problemen in hun eigen woonomgeving gericht op een bewoonbare wereld. Mijn toenemende betrokkenheid leidde er toe dat de ene activiteit de volgende opriep.

Mijn dank gaat allereerst naar degenen die aan de onzichtbare grondslag van dit proefschrift hebben bijgedragen. Mijn belangstelling voor Centraal Wonen is terug te voeren tot het grote Amsterdamse bovenhuis en het samen wonen met mijn moeder, broers en vele huisgenoten in een warme en tolerante sfeer. Mijn ambitie voor het onderzoek ontstond geleidelijk in mijn relatie met Nic Hogenboom. Ellen en Béla Hatvany boden mij in 1989 de gelegenheid om in de Forum training te werken aan het slechten van mijn blokkades. Velen bleven met belangstelling de voortgang van dit proefschrift volgen. Ook zij die openlijk hun twijfel uitspraken hebben mij gestimuleerd om het er niet bij te laten zitten.

Dit proefschrift is ontstaan in het spanningsveld van enerzijds het verlangen naar zekerheid, veiligheid en een afgebakend onderwerp en anderzijds de hang naar vrijheid, spontaniteit en nieuwe uitdagingen. Mijn beide promotoren dank ik voor de bakens die zij hebben gezet, waardoor ik -laverend- het gestelde doel bereikt heb.

Place is security, dat geldt voor de begeleiding die ik van mijn promotor prof.dr. G.A. Kooy kreeg. Voor zijn niet aflatende aandacht, zijn geduld en stimulerende commentaar ben ik hem zeer erkentelijk. Door zijn inbreng is het onderzoek verbreed tot Centraal Wonen in Nederland.

Space is freedom, dat geldt voor de begeleiding die ik door de jaren heen van mijn leermeester in de ecologie van het wonen prof. H. van Leeuwen kreeg. Ik ben hem zeer erkentelijk voor het vertrouwen dat hij, ook als promotor, in mij stelde en de ruimte die hij mij liet om het onderwerp wonen op eigen wijze te verkennen.

Het is onmogelijk om degenen die aan dit boek bijgedragen hebben allen met namen te noemen. Mijn dank gaat uit naar alle bewoners van Centraal Wonen Hilversumse Meent, die steeds weer meewerkten en die in deze studie (onder pseudoniem) aan het woord komen. Velen gaven mij niet

alleen hun ervaringen mee, maar ook hun vriendschap. Ook de Wageningse CW-ers wil ik danken voor alle leerzame gedeelde ervaringen in de realisatie van de Centraal Wonen-projecten Het Punt en 't Binnenveld. Zij allen zullen hopelijk in dit boek hun eigen ervaringen en gevoelens herkennen.

Voorts dank ik mijn collega's van de vakgroep Huishoudstudies (voorheen Wonen), de studenten die onderzoek naar groepswonen verrichtten, de bewoners van andere Centraal Wonen-projecten, mijn groepsgenoten van Centraal Wonen Het Punt en mijn maatjes van cluster De Hoeksteen. Zij allen hebben aan de inhoud van dit proefschrift bijgedragen.

Enkele personen dank ik met name voor hun inbreng. Allereerst Tiny Backus met wie ik samen aan dit onderzoek begonnen ben en wat in 1984 resulteerde in de publikatie "Centraal Wonen Hilversumse Meent", Deel 1 van dit proefschrift. De vele discussies, die we over het functioneren van Centraal Wonen voerden, hebben ook in het tweede deel doorgewerkt.

Voorts noem ik de woongroepen-onderzoekers Tony Weggemans (eerst KU Brabant, nu RU Utrecht), Saskia Poldervaart (Universiteit van Amsterdam) en Harrie Jansen (Erasmus Universiteit Rotterdam), die mij betrokken bij hun discussies over concept-teksten en regelmatig de vinger aan de pols hielden. Deze contacten zijn voor mij heel stimulerend geweest.

In de periode van de laatste loodjes zijn voor mij de contacten met mijn collega Saskia Zwart en met Annemieke de Wit-Sauter, die de tekst becommentarieerd en verbeterd heeft, van groot belang geweest. Riet van de Westeringh heeft concentieus talloze ongerechtigheden uit de tekst gehaald. Henk Karsch ontfermde zich over de schema's. In een prettige samenwerking zorgde Marianne Broecks-van Rooijen voor de tekstverwerking. Joy Burrough redigeerde met zorg het Engels van de summary.

Het brede thuisfront heeft met mij meegeleefd. Mijn dochters, clustergenoten en Wim Bongers hebben mij veel steun, bemoediging en warmte gegeven. Daarvoor ben ik hen zeer dankbaar.

Beatrice Kesler,
Wageningen, september 1991

INHOUD

WOORD VAN DANK	vii
PROLOOG.....	1
DEEL I CENTRAAL WONEN HILVERSUMSE MEENT	
1 INLEIDING.....	7
2 HET ONDERZOEK.....	9
2.1 Inleiding.....	9
2.2 Respondenten en interviews.....	12
2.3 Verloop van het onderzoek.....	13
3 HET PROJECT EN ZIJN BEWONERS.....	15
3.1 Projectbeschrijving.....	15
3.2 De bewoners.....	22
3.3 Wijzigingen bewonersgroep tussen 1977 en 1979..	24
3.4 Organisatie.....	26
4 REALISATIE VAN CENTRAAL WONEN HILVERSUMSE MEENT.....	29
4.1 Groepsproces met twee stromingen.....	29
4.2 Overige participanten.....	30
4.3 Resultaten van bewonersparticipatie.....	31
5 HET CLUSTERNIVEAU.....	33
5.1 Inleiding.....	33
5.2 Motieven voor de clusterkeuze.....	33
5.3 Contact en hulp op clusterniveau.....	34
5.4 Betekenis en beleving van de cluster.....	38
5.5 Omgaan met kinderen.....	41
5.6 Gebruik en beoordeling van de clusterruimten...	43
5.7 Wijzigingen in de clustersamenstelling.....	44
5.8 Evaluatie clusterleven door de bewoners.....	46
6 HET GROEPSNIVEAU.....	49
6.1 Inleiding.....	49
6.2 Motieven voor het groepsniveau.....	49
6.3 Contact en hulp op groepsniveau.....	51
6.4 Het functioneren van organisatie en beheer.....	55
6.5 Gebruik en beoordeling van de groepsruimten....	60
6.6 Evaluatie groepsleven door de bewoners.....	66

7	VERGELIJKING VAN CLUSTER EN GROEP.....	69
7.1	Inleiding.....	69
7.2	Activiteiten.....	69
7.3	Deelname aan cluster- en groepsactiviteiten....	71
7.4	Aard van de onderlinge relaties.....	72
7.5	Het delen van verantwoordelijkheid.....	73
7.6	Ruimtelijke condities voor cluster en groep....	74
7.7	Organisatie en beheer op cluster- en groepsniveau.....	81
8	CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN.....	85
8.1	Inleiding.....	85
8.2	Conclusies over bewonerszeggenschap.....	86
8.3	Conclusies over bewonerssamenstelling.....	91
8.4	Conclusies over verwachtingen vóór verhuizing..	92
8.5	Conclusies over contact- en hulprelaties.....	93
8.6	Conclusies over de ruimtelijke condities.....	99
8.7	Aanbevelingen voor bewoners en architect.....	105
8.8	Aanbevelingen voor overheid en beleid.....	110
8.9	Aanbevelingen voor woningbouwcorporaties.....	113
9	SLOTBESCHOUWING.....	115
10	NASCHRIFT.....	119

DEEL II SOCIAAL-RUIMTELIJKE VOORWAARDEN VOOR CENTRAAL WONEN

11	VERVOLGONDERZOEK.....	125
11.1	Vervolg en opbouw Deel 2.....	125
11.2	Achtergronden en probleemstelling.....	127
11.3	Opzet van vervolgonderzoek.....	138
12	MOTIEVEN.....	151
12.1	Inleiding.....	151
12.2	Invloed van alternatieve woonvormen.....	152
12.3	Praktische en relationele motieven.....	170
12.4	Afspraken en efficiëntie.....	176
12.5	Baten en lasten.....	178
12.6	Zelfselectie en identificatie.....	181
12.7	Perspectief van pluriforme associaties.....	182

13	BEWONERSSAMENSTELLING	187
	13.1 Inleiding.....	187
	13.2 Huishoudensdifferentiatie.....	193
	13.3 Leeftijdsgedifferentiatie.....	204
	13.4 Inkomensdifferentiatie.....	216
	13.5 Differentiatie en herintegratie.....	224
14	BEWONERSZEGGENSCHAP	231
	14.1 Inleiding.....	231
	14.2 Bewonersrechten en regelingen.....	235
	14.3 Buurtvernieuwing als vergelijkingsobject.....	236
	14.4 Bewonersorganisatie.....	242
	14.5 Samenwerking en medezeggenschap.....	256
	14.6 Zelfwerkzaamheid en autonomie.....	264
15	RUIMTELIJKE VOORWAARDEN	269
	15.1 Inleiding.....	269
	15.2 De woning.....	271
	15.3 Ruimtelijke voorzieningen voor de cluster.....	284
	15.4 Ruimtelijke voorzieningen voor de groep.....	298
	15.5 Project in de omgeving.....	320
16	CONTACT EN HULP	331
	16.1 Inleiding.....	331
	16.2 Huishouden en huishouding.....	334
	16.3 Bijdragen aan de verzorging.....	338
	16.4 Bijdragen Centraal Wonen aan de verzorging....	349
	16.5 Typering van de Centraal Wonen-bijdragen.....	362
	16.6 Contact en controle.....	385
	16.7 "Maatschappelijke herintegratie".....	400
	16.8 Sociale voorwaarden.....	404
17	SAMENVATTING, CONCLUSIES EN HYPOTHESEVORMING	413
	17.1 Inleiding.....	413
	17.2 Het verschijnsel Centraal Wonen.....	414
	17.3 Het functioneren van Centraal Wonen.....	422
	17.4 Externe factoren.....	463
	17.5 Hypothesevorming.....	468
	17.6 Perspectief voor de jaren negentig.....	482
	EPILOOG	487
	SUMMARY	495
	LITERATUUR	503
	BIJLAGE A	511
	CURRICULUM VITAE	516

PROLOOG

Dit proefschrift gaat over Centraal Wonen in Nederland en bestaat uit twee delen. Het eerste gaat over één project -het eerste- en het tweede deel over enkele tientallen projecten¹.

Centraal Wonen is een leef- en woonvorm in Nederland, gebaseerd op het in 1971 door de Landelijke Vereniging Centraal Wonen geformuleerde doel:

het realiseren van woongemeenschappen, waarin huishoudens in een grote verscheidenheid, met behoud van zelfstandigheid, meer mogelijkheden voor contact en onderlinge hulp hebben en gemeenschappelijke voorzieningen zelf beheren. Daarmee streeft Centraal Wonen naar het leveren van een bijdrage aan maatschappelijke herintegratie en het voorzien in de geschakeerde woonbehoeften van mensen (Zeestraten, 1976).

In 1975 ontstond, na kennismaking met Centraal Wonen, het idee om in Hilversum 'het project in wording' enkele jaren te volgen. In augustus 1976 verleende het toenmalige Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening aan de toenmalige vakgroepen Huishoudkunde en Wonen van de toenmalige Landbouwhogeschool te Wageningen opdracht voor een bewonersonderzoek.

Het onderzoek, uitgevoerd door Backus en Kesler, werd afgesloten met de publikatie 'Centraal Wonen Hilversumse Meent' (Backus en Kesler, 1984), een samenvatting van het omvangrijke onderzoeksrapport. Aan de verwerking van de onderzoekgegevens werkte G. van de Westeringh mee en G. Spaander leverde in 1978, met haar scriptie 'Realisering van Centraal Wonen in de Hilversumse Meent', belangrijke aanvullende bijdragen. De illustraties en foto's van Deel 1 zijn van W.A.C. de Kloe, P. Limbach en L.J. van der Steen, de tekeningen van H.J.J. Karsch. Deel 1 is de herdruk van deze publikatie.

¹ 'Project' heeft in het Centraal Wonen-jargon een ruimere betekenis dan plan of ontwerp; er wordt ook onder verstaan het gehele samenstel van factoren dat invloed uitoefent op de onderlinge betrekkingen en het wonen en vervolgens het resultaat daarvan.

Na het verschijnen van de samenvatting in 1984 werd de publikatie van het onderzoeksrapport uitgesteld en van uitstel kwam afstel. Het heeft tot 1986 geduurd voor het vervolgonderzoek werd opgepakt, met als doel meer recht te doen aan de nog niet gepubliceerde bewonerservaringen. Ook na het verstrijken van de jaren zijn die ervaringen nog relevant, omdat daarover weinig gepubliceerd is en zij in hoge mate overeenkomen met mijn latere, eigen bewonerservaringen. Anderzijds was het doel om de ervaringen van het eerste onderzoek in een breder kader te plaatsen door deze te relateren aan gegevens uit literatuur, aan andere Centraal Wonen projecten, aan woonprojecten met een overeenkomstige opzet en doel, en aan genoemde eigen ervaringen. Op basis hiervan worden hypothesen ontwikkeld, die het niveau van het eerste project overstijgen.

In de epiloog worden enkele maatschappelijke ontwikkelingen en vragen over de dagelijkse verzorging, die in Deel 2 ter sprake zijn geweest, samengevat. De vraag wordt aan de orde gesteld, wat voor toekomstperspectief heeft Centraal Wonen in Nederland?

Zestien jaar na mijn kennismaking met Centraal Wonen komt deze publikatie uit.

Deel 1 is samen met H.C.S. Backus ontwikkeld en geschreven. Zonder die intensieve, gemeenschappelijk arbeid was ook het overige nooit tot stand gekomen.

Centraal Wonen, als leef- en woonwijze en als een zoeken naar een antwoord op maatschappelijke problemen, had en heeft op mij een onweerstaanbare aantrekkingskracht. Met het op schrift stellen van deze ervaringen hoop ik de lezer iets daarvan te verduidelijken.

Bovendien hoop ik een bijdrage te leveren aan een verdere discussie over de maatschappelijke betekenis van Centraal Wonen en -meer algemeen- aan groepswonen. Enerzijds is deze studie gericht op degenen, die zich actief en persoonlijk inzetten om vernieuwingen in het wonen te realiseren; anderzijds is deze publikatie gericht aan het adres van degenen, die zich professioneel en beroepsmatig inzetten voor verzorgingsvraagstukken, volkshuisvesting en de politieke besluitvorming daarover. Voor hen liggen hierin aanknopingspunten voor de discussie over de zo noodzakelijke vernieuwingen in de samenleving.

In een samenleving met ernstige sociale en milieu-problemen is het van belang dat er creatieve alternatieven ontwikkeld

worden, waarin naar een integrale probleemaanpak wordt gestreefd en waarbij persoonlijk en professioneel betrokken personen elkaar ontmoeten en samenwerken. Centraal Wonen geeft daar de mogelijkheid toe. Dat het om een verschijnsel van beperkte omvang gaat, is inherent aan het feit dat het een sociale-ruimtelijke vernieuwing betreft, die binnen de bestaande voorwaarden niet eenvoudig te realiseren is. Of het een verschijnsel van beperkte omvang blijft -of een bredere toepassing krijgt- hangt mede af van de kwaliteit van de oplossingen en het debat dat hierover ontstaat.

mei 1991

Beatrice Kesler

Deel 1

CENTRAAL WONEN HILVERSUMSE MEENT

H.C.S. Backus
B.E.T.A. Kesler

1984

1 INLEIDING

In de tweede helft van de jaren '60 komt van verschillende kanten de discussie op gang over veranderingen in de woon- en leefsituatie. Kritiek is er op de woningbouw, de schaalvergroting en onherbergzaamheid in de nieuwbouwwijken. Kritiek is er ook op het gezin, met name op de positie van de vrouw en de ouder-kind verhouding, 'Hoe maken we een bewoonbare wereld' is het thema van een congres in 1966 waar vormgevers en sociale wetenschappers met elkaar over discussiëren.

Landelijk en plaatselijk organiseren mensen zich om veranderingen te propageren en te verwezenlijken. De vormgevers richten in 1968 de Stichting Nieuwe Woonvormen op. In datzelfde jaar start Man Vrouw Maatschappij, een nieuwe emancipatiebeweging. Minder duidelijk georganiseerd maar wel publiciteit trekkend zijn de acties en plannen van Provo en later van Dolle Mina.

Op huishoudensniveau wordt de behoefte aan veranderingen geconcretiseerd in het streven naar gemeenschappelijke kinderopvang (oprichting van de Kinderspeelzaal in allerlei plaatsen) en de vorming van communes als alternatief voor het gezin.

De overheid reageert actief door het stimuleren van "experimentele woningbouwprojecten", waarvoor extra subsidie gegeven wordt. Voornamelijk door druk van bewonerskant begint de inspraak van bewoners over nieuwbouwplannen vorm te krijgen.

Toetssteen voor het beleid blijft het gezin, de behoeften van andere huishoudens worden per categorie in beschouwing genomen, alleenstaanden, ouderen, enz.

In deze periode verschijnt in de pers (1969) de volgende oproep van Lies van der Donk:

"Wie ontwerpt een wooneenheid met een centrale keuken en eetzaal, een centrale wasserij, een kindercrèche, studieruimte, gezamenlijk te gebruiken logeerkamers en daarboven of daaromheen eigen kleine wooneenheden voor elk gezin: een woonkamer, wat slaapkamers, een piepklein keukentje, een douche en een toilet?"

Die vraag stelt zij vanuit haar persoonlijke behoefte om de zorg voor haar eigen gezin te combineren met werk buitens-

huis. Zij ziet zich daarbij voor verschillende problemen geplaatst: opvang van kinderen tussen de middag en na school, vrije dagen, ziekte, etc. Bovendien, redeneert zij, moeten er veel moeders met dezelfde problemen worstelen. Is een buurt vol vrouwen met één of twee kinderen, met weinig activiteiten buitenshuis, niet geïsoleerd van wat er in de rest van de samenleving gebeurt?

Het idee slaat aan, belangstellenden komen bij elkaar om het idee uit te werken, Centraal Wonen als beweging ontstaat. In 1971 wordt de Landelijke Vereniging Centraal Wonen opgericht. Doel van de vereniging is het realiseren van woongemeenschappen, waarin huishoudens in een grote verscheidenheid, met behoud van zelfstandigheid, meer mogelijkheden voor contact en onderlinge hulp hebben en gemeenschappelijke voorzieningen zelf beheren.

Op landelijk niveau krijgt de Vereniging steun van WVC in de vorm van een door het ministerie betaalde studie over mogelijkheden en belemmeringen om het idee te realiseren. Regionale werkgroepen proberen op gemeentelijk niveau voet aan de grond te krijgen. Het jaar 1972 wordt een crisisjaar, de Vereniging organiseert een congres en inventariseert de knelpunten. Zonder daadwerkelijke steun van de overheid om de regels met betrekking tot bouwvoorschriften en subsidies aan te passen, is een Centraal Wonen-project niet mogelijk. Deze conclusie, gevoegd bij een gebrek aan steun van woningbouwverenigingen en plaatselijke overheden dringt de Vereniging in een passief bestaan. Bij gebrek aan perspectief verdwijnt ook een aantal regionale werkgroepen. Eén van de regionale werkgroepen, Midden Nederland, later omgedoopt tot Hilversumse Meent, gaat door, richt in 1972 een Stichting op en betreft in 1977 als eerste Centraal Wonen-groep een nieuwbouw project. Na 1977 wordt de Landelijke Vereniging weer actief.

2 HET ONDERZOEK

2.1 Inleiding

Op het moment dat met het onderzoek gestart werd, namelijk 1976, heeft de Centraal Wonen-groep al enkele jaren geschiedenis achter zich. Groepsvorming en het ontwikkelen van bouwplannen zijn in deze jaren hand in hand gegaan. Leidraad hierbij waren de statuten van de in 1972 opgerichte Stichting Centraal Wonen Hilversum.

Het doel van de Stichting is het stichten van een nieuwe woonvorm met de volgende ruimtelijke en sociale kenmerken:

- gerichtheid op volledige ontplooiing van alle betrokkenen;
- aanwezigheid van gemeenschappelijke voorzieningen, die in gezamenlijke verantwoordelijkheid gebruikt en beheerd worden;
- ruimte voor verdere uitgroei van contacten en onderlinge hulp;
- behoud van zelfstandigheid van de huishoudens;
- deelname van verschillende maatschappelijke groepen;
- inspraak in het bouwproces en de woningtoewijzing.

De doelstellingen hebben deels betrekking op de fase vóór bewoning van het project (inspraak in het bouwproces, deelname verschillende maatschappelijke groepen), maar grotendeels op hetgeen men zich voorstelt van het wonen in het project. Men wil meer contact, meer zeggenschap dan voor ieder tot dan toe in zijn/haar woonomgeving mogelijk was. Tegelijkertijd heeft men behoefte om in het eigen huishouden ingrijpende veranderingen aan te brengen.

Autonomie of zelfstandigheid van de huishoudens en gezamenlijkheid in activiteiten en verantwoordelijkheden met groepsgenoten vormen overigens vanzelfsprekend twee aspecten, waartussen gemakkelijk een spanningsverhouding optreedt.

Empirische gegevens over het verloop en resultaat van dit type veranderingen ontbreken vrijwel. Het onderzoek moest derhalve meer inventariserend dan hypothesentoetsend van aard zijn. Gerealiseerd is een inventarisatie op drie verschillende momenten in het veranderingsproces. Eenmaal vóórdat de bewoners naar het project verhuisden. Hierdoor

kon, nog ongekleurd door de ervaringen, de groepsdoelstelling aangevuld worden met de motieven en verwachtingen op huishoudensniveau. Eén en twee jaar na verhuizen werden de ervaringen in Centraal Wonen met de nieuwe woonsituatie en met de contacten met andere huishoudens opgenomen. In deze drie ronden werden twee thema's in onderzoeksvragen uitgewerkt.

1 Huishouden en woning

- activiteiten door en ten behoeve van het huishouden, taakverdeling man en vrouw en plaats van handeling;
- opvattingen over privacy en gemeenschappelijkheid;
- beoordeling van de woonsituatie en de behoefte aan veranderingen daarin.

2 Woonomgeving en contact met andere huishoudens:

- aard en omvang van de contacten;
- gebruik van met name ruimtelijke voorzieningen;
- beoordeling van de voorzieningen en de contacten.

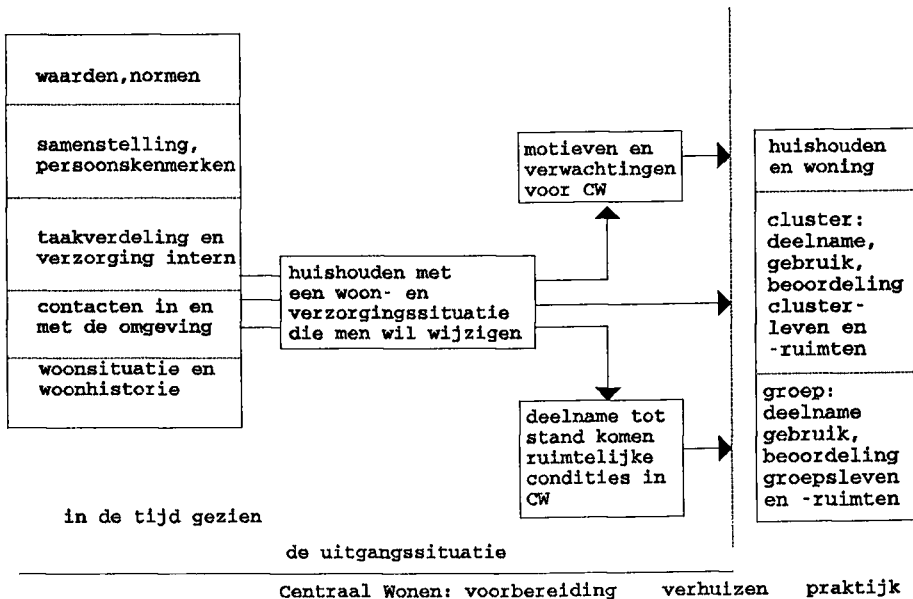
Specifiek voor de eerste interviewfase, najaar 1976, zijn geweest vragen over de voorbereidingsperiode van het project, over de motieven en verwachtingen ten aanzien van Centraal Wonen, de persoons- en huishoudenskenmerken van de toekomstige bewoners. In de interviews tijdens de bewoning van het project (1978 en 1979) zijn extra vragen gesteld over het omgaan met elkaar, deelname aan de verschillende groepsactiviteiten, gebruik en beleving van de gemeenschappelijke voorzieningen, organisatie- en beheeractiviteiten. Met behulp van een opzet in drie ronden en de vaste en wisselende thema's per ronde (zie bijlage A) is gezocht naar antwoorden op de volgende deelvragen van de probleemstelling:

- welke zeggenschap hebben de bewoners verkregen over de totstandkoming, het gebruik en het beheer van de ruimtelijke voorzieningen in het project;
- welke verscheidenheid aan 'maatschappelijke' groepen is gerealiseerd;
- wat voor type contact- en hulprelaties verwacht men binnen het project;
- wat is de betekenis van de ontwikkelde contact- en hulprelaties en stemmen ze overeen met de oorspronkelijke bedoelingen;
- welke bijdrage leveren de ruimtelijke condities aan de doelstellingen van de leden van de Centraal Wonen-groep.

Het navolgende schema, figuur 2.1, geeft het veranderingsproces weer voor een huishouden dat in Centraal Wonen lid van een cluster wordt met de onderwerpen, die in het onderzoek naar voren komen.

In de publikatie is de nadruk gelegd op het nieuwe, het gemeenschappelijke dat in Centraal Wonen kan ontstaan. Buiten beschouwing blijft, het privédeel, de zelfstandigheid van de deelnemende huishoudens in hun eigen woning. In de tekst opgenomen Centraal Wonen-jargon wordt cursief weergegeven, bewonersuitspraken staan cursief tussen aanhalingstekens.

Figuur 2.1 Veranderingsproces voor een Centraal Wonen-huishouden

2.2 Respondenten en interviews

In het onderzoek zijn alle 50 huishoudens betrokken via mondelinge interviews met de volwassenen. In de praktijk betekende dit in 48 huishoudens één of twee respondenten per huishouden, afhankelijk van de samenstelling van het huishouden, en twee huishoudens waarin drie respondenten geïnterviewd zijn. De kinderen zijn niet geïnterviewd, daar de financiën dit niet toelieten.

Bij spreiding van onderzoek over enkele jaren moet rekening worden gehouden met tussentijdse wijzigingen in de groep respondenten. De groep die mee de plannen voor het project heeft gemaakt zou bij voorkeur gelijk moeten zijn aan de groep die het resultaat in de praktijk ervaart en beoordeelt.

Van de oorspronkelijke groep van 79 respondenten waren echter bij de derde interviewronde 12 (15%) niet meer in het project aanwezig. Zij zijn, voor zover mogelijk, geïnterviewd over de reden van hun vertrek. Degenen die in de loop van de eerste twee jaar naar het project verhuisd zijn, hebben aan de tweede en/of derde interviewronde meegedaan.

Het nieuwe van het verschijnsel Centraal Wonen maakte al in het eerste interview een gedeeltelijk open vraagstelling wenselijk. Hierbij konden de toekomstige bewoners in hun eigen woorden duidelijk maken wat voor hen de beweegredenen waren om naar Hilversum te verhuizen. Dit gesprek is met de respondenten van één huishouden gezamenlijk gevoerd. Daarnaast is een vragenlijst met gestructureerde vragen en antwoordcategorieën gebruikt.

In de tweede ronde is geen open gedeelte opgenomen. De eerste analyse van de gegevens uit beide ronden toonden aan dat de bewoners in de derde ronde meer ruimte zouden moeten hebben om in eigen woorden te vertellen over de betekenis van Centraal Wonen. Om mogelijke verschillen in opvatting tussen leden van een huishouden niet te verdoezelen zijn in de laatste fase respondenten uit één huishouden afzonderlijk geïnterviewd.

Naast de mondelinge interviews is in alle drie fasen de respondenten gevraagd een vragenlijst in te vullen en een week lang hun tijdsbesteding te noteren. De praktijk heeft aangetoond dat dit bij een sterk gemotiveerde groep wel kan, maar voor enkelen het tijdschrijven toch teveel gevraagd is.

Tussen de interviewronden hebben studenten in het project

geparticipeerd en hebben de onderzoeksters de maandelijkse bewonersvergaderingen bijgewoond. Deze gegevens dienden ter voorbereiding van de interviews.

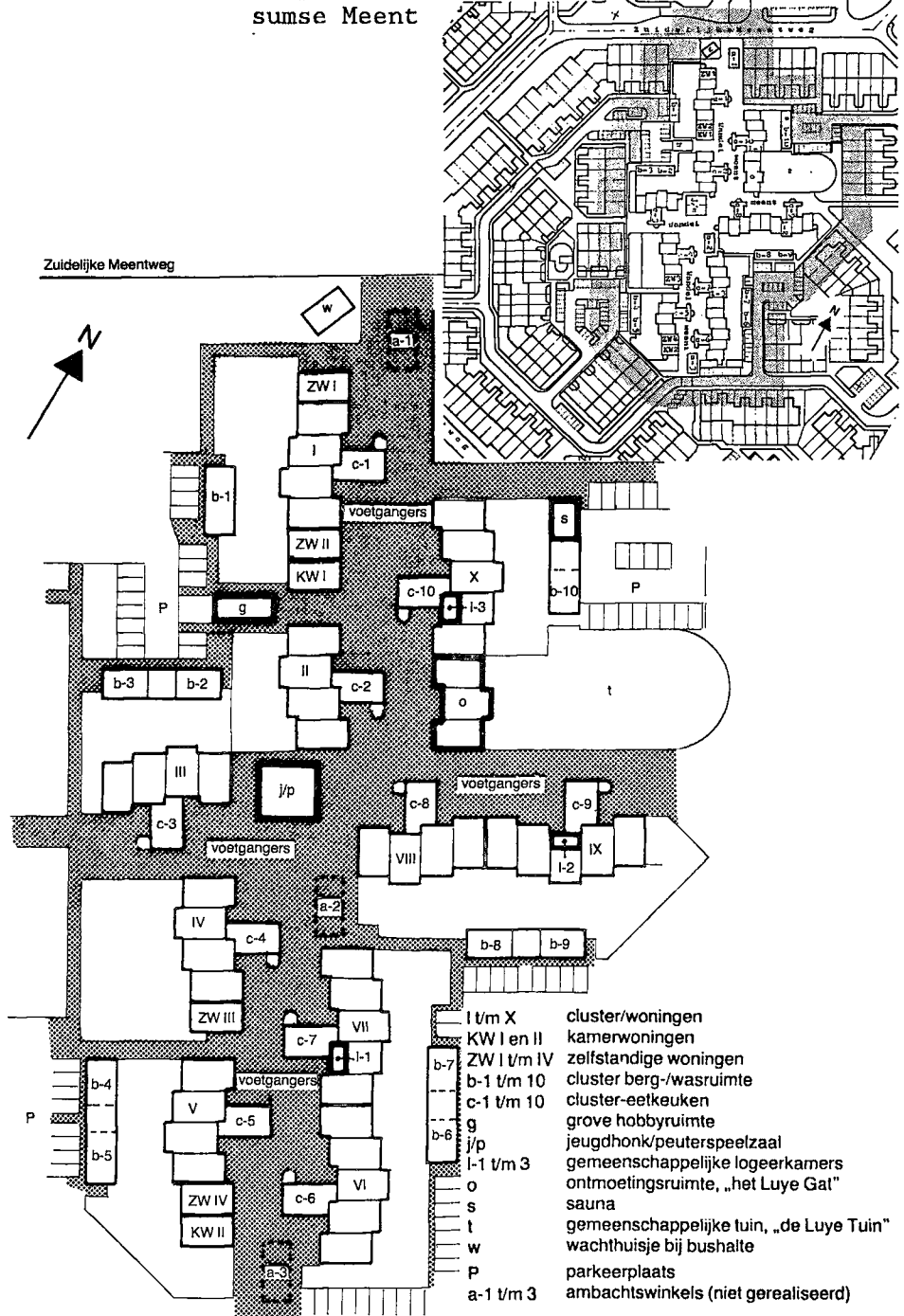
2.3 Verloop van het onderzoek

Van het begin af aan stond vast dat de onderzoekers zelf een deel van de interviews zouden afnemen. In de eerste en tweede ronde hebben studenten ook een deel gedaan. De interviews in de derde ronde werden alle door de onderzoeksters afgenomen, zij hebben daartoe gedurende zes weken, drie dagen per week in het project doorgebracht.

Het leek enerzijds niet goed mogelijk om aan anderen de kennis uit de eerdere fase zodanig over te dragen dat deze benut zou kunnen worden tijdens het interview, anderzijds leek dit ook niet wenselijk in verband met de privacy van de geïnterviewden. Een belangrijk voordeel was bovendien dat in alle huishoudens minimaal éénmaal een van beide onderzoeksters is geweest. Een nadeel was wel dat de tijdsinvestering van de onderzoeksters daardoor groter was dan aanvankelijk in de bedoeling lag.

De toename van het kwalitatieve gedeelte van de materiaalverzameling en daardoor de omschakeling van computerverwerking tot 'op de hand verwerking' heeft de rapportage vertraagd.

Illustratie 2.1 Projectoverzicht Centraal Wonen Hilversumse Meent

3 HET PROJECT EN ZIJN BEWONERS

De hierna volgende beschrijving heeft betrekking op het resultaat van vijf jaar voorbereiding, de gerealiseerde ruimtelijke voorzieningen en de groep bewoners die voorjaar 1977 het project gaat bewonen.

3.1 Projectbeschrijving

Het project bestaat uit 50 woningen van verschillende grootte, die merendeels deel uitmaken van de 10 *clusters*, subgroepjes van 4 of 5 woningen met gemeenschappelijke voorzieningen. Voorts zijn er gemeenschappelijke voorzieningen voor de hele groep, te weten een ontmoetingsruimte met tuin, een jeugdhonk annex peuterspeelzaal, hobbyruimte, sauna en logeerkamers.

Alle ruimten zijn kaal opgeleverd, dit geldt zowel voor de woningen als de gemeenschappelijke voorzieningen.

Het project is, dankzij een extra hoge subsidie, in de woningwetsector gerealiseerd. In de huur van de woningen is de huur van de cluster- en groepsvoorzieningen verdisconteerd. Behalve de huur brengt het gebruik van gemeenschappelijke voorzieningen andere vaste kosten mee, zoals energie, water, verzekering en inventaris.

3.1.1 Groepsvoorzieningen

In verschillende gebouwen, verspreid over het project, zijn de voorzieningen voor de groep (ill. 2.1) gerealiseerd.

Het ontmoetingsgebouw -het Luye Gat- dat uit drie ruimten bestaat, die van elkaar gescheiden kunnen worden. In een gedeelte (42 m²) is een open haard, het middelste gedeelte (22 m²) heeft openslaande deuren naar een tuin, het derde gedeelte (33 m²) sluit aan op een spoelkeukentje annex berging (9 m²). De ruimten zijn vanuit één entree toegankelijk. Daar zijn ook de toiletten gesitueerd (ill. 2.2).

Het jeugdhonk en de peuterspeelzaal. Dit gebouw (92 m²) is door de groep in twee afzonderlijke ruimten gesplitst. Eén

ruimte is voor de peuterspeelzaal en de andere is voor de jongeren, als jeugdthunk en speelruimte voor tafeltennis. De ruimten zijn even groot, ze hebben een afzonderlijke entree met toilet (ill. 2.2).

De grove hobbyruimte. Het gebouw bestaat uit drie ruimten, bestemd voor verschillende soorten activiteiten, pottenbakken (6 m²), timmeren (21 m²) en sleutelen (21 m²). Er is een extra grote toegangsdeur, die op een parkeerterrein uitkomt (ill. 2.2).

Drie logeerkamers (11 m²), elk voorzien van een eigen toilet/doucheruimte (3 m²). Deze kamers zijn toegankelijk via een buitentrap en het clusterterras.

De sauna (30 m²) is door het verbouwen van een als berging geplande ruimte ontstaan. De financiering is door een aantal bewoners verzorgd.

De groepsruimten zijn, behalve het jeugdthunk en de peuterspeelzaal, niet gericht op een bepaald deel van de bewoners. Met de naam en de opzet is voor de peuterspeelzaal, de grove hobbyruimte, de sauna en de logeerkamers de functie gegeven. De bedoeling van het Luye Gat en het jeugdthunk is op dit punt vager. Anders gezegd, er zijn verschillende mogelijkheden en hun functie zal uit het gebruik moeten blijken. De peuterspeelzaal is tevens bestemd voor kinderen uit de hele wijk.

De architect heeft, in de stijl van het project, een wachthuisje bij de bushalte geschonken.

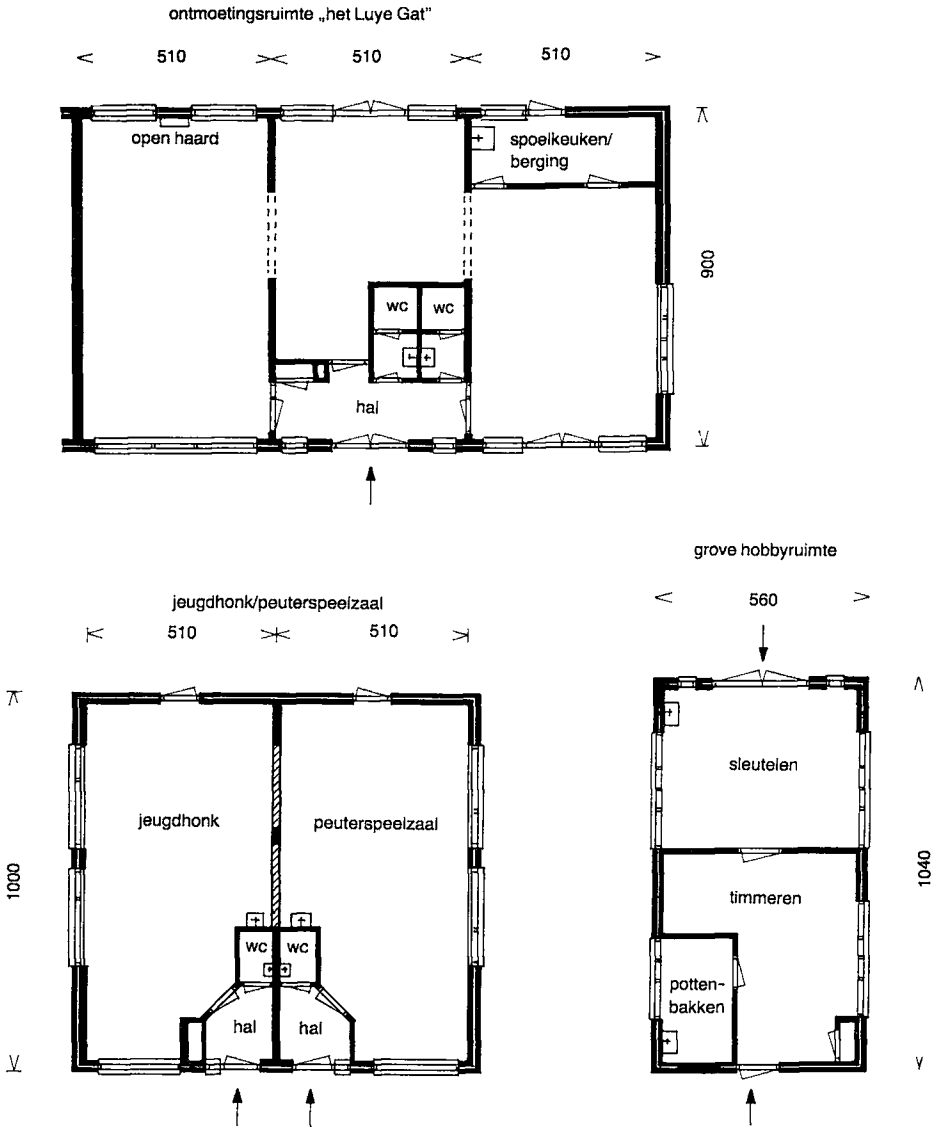
In het ontwerp waren ook drie ambachtsruimten opgenomen. Bij het in gebruik nemen van het project was de financiering hiervoor echter niet rond.

3.1.2 *Clustervoorzieningen*

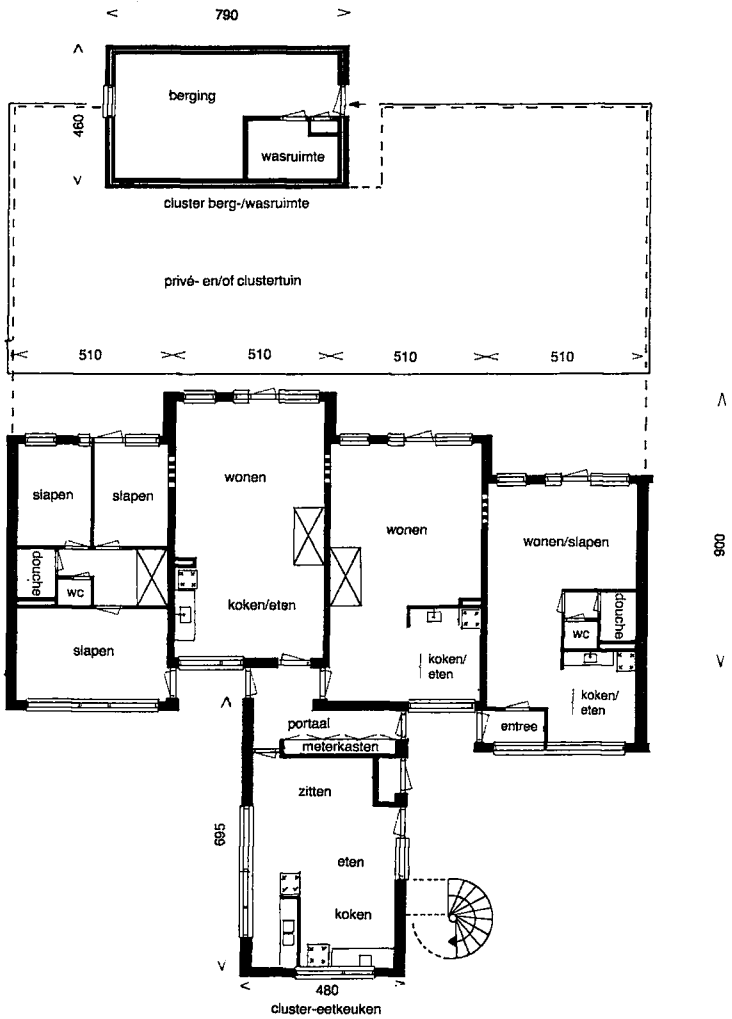
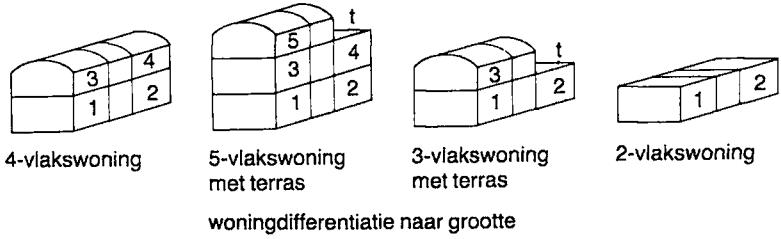
Er zijn tien clusters, die bestaan uit 4 of 5 woningen van verschillende grootte met de volgende gemeenschappelijke voorzieningen (ill. 2.3):

- een eetkeuken (32 m²);
- een dakterras (41 m²) boven de eetkeuken;
- een toegangsportaal, waarop de eetkeuken en twee woningen aansluiten en waar alle meterkasten staan;
- een berging met aansluitend een wasruimte (25, respectievelijk 5 m²), vrijstaand;

Illustratie 2.2 Groepsvoorzieningen, plattegronden.

Illustratie 2.3 Cluster met vier woningen even verschillende grootte en clustervoorzieningen, schematische opbouw en plattegrond.

- een tuin, die achter de clusterwoningen ligt, die naar verkiezing privé danwel voor de cluster bestemd kan worden (oppervlak varieert van 170-240 m²).

De bereikbaarheid van de berging en de wasruimte is voor alle clusterhuishoudens gelijk, namelijk via de tuin. Dit is niet het geval voor de eetkeuken en het terras. Voor twee van de vier of vijf huishoudens ligt de eetkeuken via een binnenportaal in het verlengde van hun woning, de anderen moeten buitenom naar de eetkeuken. Het clusterterras is voor twee, soms drie huishoudens direct vanuit hun woning toegankelijk, de anderen kunnen er alleen komen via een buitentrap.

3.1.3 De woningen

Het basisprincipe is voor alle woningen gelijk. Het grondvlak bestaat uit drie delen. Een vóór- en achterdeel, *vlakjes* in Centraal Wonen jargon, bestemd voor zitten, koken/eten of slapen, en een *tussendeel* voor douche, toilet, de trap en aansluitpunten voor de keuken. Onderverdeling van een vlakje is mogelijk. Een woning bestaat uit 2-, 3-, 4- of 5-vlakjes (ill. 2.3). Tabel 3.1 geeft een overzicht van de kale huren en woonkosten (1977) naar woninggrootte (aantal *vlakjes*).

In totaal zijn 41 van de 50 woningen op basis van de wensen van de bewoners ingedeeld, hieruit zijn 27 verschillende

Tabel 3.1 Overzicht woonkosten naar woninggrootte.

Woninggrootte	Woonkosten in gulden voor woning én gemeenschappelijke voorzieningen (1-6-1977)	
	kale huur	huur, service, water, energie
clusterwoning		
2-vlaks	308	402
3-vlaks	385	510
4-vlaks	462	618
5-vlaks	539	727
Zelfstandige woning		
4-vlaks	462	616
kamerbewoners		
1-vlakje	115	165

woningindelingen ontstaan. Negen woningen zijn met een standaard indeling uitgevoerd, omdat de bewoners niet tijdig bekend waren. De variatie naar woninggrootte is vertikaal uitgevoerd. Alle woningen hebben een tuin achter het huis.

Ter vergroting van de flexibiliteit is een mogelijkheid voor doorbraak gepland. In de wand op de begane grond is een uitsparing gemaakt, die weer is dicht gemetseld: het gat (ill. 2.3). Zo is het mogelijk om woningen te verbinden of een vlakje bij een woning te betrekken, respectievelijk af te stoten.

In het project zijn drie woningtypen aanwezig:

- clusterwoningen (44);
- zelfstandige woningen (4);
- woningen voor drie jonge kamerbewoners (2).

De zes niet-clusterwoningen zijn alle 4-vlakswoningen. De bewoners kunnen gebruik maken van een clusterberging en de wasruimte; de clustereetkeuken is niet voor hen gepland.

3.1.4 *Vormgeving en situering*

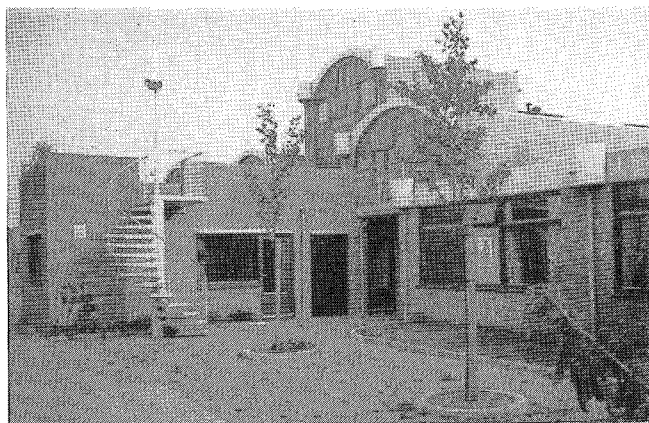
Het project is gerealiseerd in Hilversum in de nieuwbouwwijk de Hilversumse Meent en bestaat uit twee elkaar kruisende voetgangersstraten, de Wandelmeent geheten. De lange straat (ca. 150 m) is aan twee kanten bebouwd met verspringende gevels (zie ill. 2.1 en 2.4). In het noorden komt deze straat uit bij een buurtcentrum, hij kan functioneren als looproute voor de bewoners uit de wijk naar winkels, bushalte en scholen. De dwarsstraat (ca. 90 m) is ten dele aan een kant bebouwd. Op de kruising van beide straten is een pleintje met een pomp en een jeu-de-boule baan. Het Luye Gat, jeugdhonk en peuterspeelzaal komen uit op het pleintje. De andere gemeenschappelijke voorzieningen liggen minder centraal.

De vormgeving onderscheidt zich sterk van de omgeving. Gebogen daken op verschillende hoogte en rode houten gevelpanelen maken het project van verre herkenbaar.

De verspringende gevels, dakterrassen en uitspringende clusterruimten met buitentrappen versterken dat effect.

Illustratie 2.4 Centraal Wonen Hilversumse Meent van buiten gezien.

Woningen van verschillende grootte met links cluster-eetkeuken en buitentrap met terras (boven); woningen aan de achterzijde met privé- en clustertuin (midden); het Luye Gat aan het pleintje (onder).

3.2 De bewoners

3.2.1 Groepssamenstelling

In 1977 verhuizen 133 bewoners naar de 50 woningen van het project, 79 volwassenen en 54 kinderen. Het aantal mannen en vrouwen is bijna gelijk (38 respectievelijk 41).

Wat leeftijd betreft valt op dat de ouderen ondervertegenwoordigd zijn, bijna 80% van de volwassenen is jonger dan 40 jaar en slechts een kleine 4% is ouder dan 60 jaar. Het merendeel van de kinderen behoort tot de kleuter- en lagere-schoolleeftijd (bijna 60%). De overige 40% is vrijwel gelijk verdeeld over "oudere" en "jongere" kinderen.

Er is een oververtegenwoordiging van middelbaar en hoger opgeleiden en een ondervertegenwoordiging van mensen die in het bedrijfsleven werken.

Het hebben van een baan is voor een ruime meerderheid van de mannen en vrouwen realiteit. Het belangrijkste verschil tussen mannen en vrouwen, op dit punt, is dat vrouwen vaker een deeltijdbaas hebben.

Zoals te verwachten was, zijn de huishoudens verschillend van omvang, één tot vijf personen. Op basis van samenstelling zijn vijf verschillende typen aanwezig:

- alleenstaanden, man of vrouw (10);
- paren, man en vrouw (9);
- één-oudergezin, man of vrouw met kind(eren) (1, resp. 12);
- twee-oudergezin, man en vrouw met kind(eren) (16);
- ander huishouden, drie kamerbewoners (2).

De motivatie om in de bestaande woonsituatie veranderingen aan te brengen is kennelijk zo sterk geweest, dat mogelijke nadelen van de nieuwe woonsituatie op de koop toe worden genomen. Voor veel huishoudens zijn de woonkosten in Centraal Wonen hoger, hoewel ze een kleinere woning krijgen. Voor een meerderheid is er ook sprake van verbetering, zij krijgen een tuin en een betere outillage. De zeggenschap over de directe woonomgeving neemt voor iedereen toe en is eigenlijk onvergelijkbaar met de oude situatie.

Vrijwel alle huishoudens verrichten zelf het grootste deel van de huishoudelijke verzorging. In de 25 huishoudens, waarin man en vrouw aanwezig zijn heeft in 18 gevallen de vrouw hierin een groter aandeel dan de man, vijf huishoudens delen deze taak gelijkelijk en in twee huishoudens is de man er zwaarder mee belast.

Wat het inkomen betreft zijn er aanzienlijke verschillen,

het mediaaninkomen (netto, besteedbaar inkomen) ligt bij f 22.500,- per jaar. Met name de alleenstaanden en de één-oudergezinnen hebben vaak minder te besteden.

Het is geen contactarme groep die centraal gaat wonen. Iedereen is er aan gewend om regelmatig (eet)gasten te hebben en het merendeel heeft familie en/of kennissen op wie men een beroep kan doen voor hulp.

Tabel 3.2 Aantal huishoudens per cluster in 1977 en 1979.

	Aantal huishoudens		Aantal clusters
	1977	1979	
5	4	4	
4	6	2	
3	0	4	

Tabel 3.3 Samenstelling van de clusters naar typen huishoudens.

type huishouden huishouden voorkomt	Aantal clusters waarin dit type	
	1977	1979
alleenstaande	9	8
paar	6	5
één-oudergezin	6	8
twee-oudergezin	9	10
anders	0	0

Tabel 3.4 Aantal verschillende typen huishoudens per cluster.

aantal typen huishoudens	aantal clusters	
	1977	1979
1	0	0
2	2	2
3	6	4
4	2	4
5	0	0

De groep is onkerkelijk, slechts 10% is bij een kerk aangesloten. Ten aanzien van politieke gezindheid bekent 85% zich tot een partij (links van het midden) en 15% doet dit niet.

3.2.2 *Clustersamenstelling*

Van de 50 huishoudens behoren er 44 tot een cluster. Het aantal huishoudens is gelijk aan het aantal woningen per cluster, vier of vijf (tabel 3.2).

Het totaal aantal personen per cluster varieert van 10-14. Deze variatie is tendele het gevolg van een verschillend aantal huishoudens per cluster en tendele van de samenstelling naar typen huishoudens.

De spreiding van de woningen van verschillende grootte over alle clusters vormt de basis voor de verscheidenheid naar huishoudensgrootte binnen een cluster.

Tabellen 3.3 en 3.4 geven een overzicht van de clusters naar typen huishoudens, minimaal twee typen, de meeste van de 10 clusters bestaan uit drie of vier typen. In alle clusters komen kinderen voor in meer dan één huishouden.

De clusters verschillen wat betreft de omvang van beroepsarbeid van de volwassenen. Anders gezegd de theoretisch beschikbare hoeveelheid tijd voor Centraal Wonen is niet gelijk voor de verschillende clusters.

Naar leeftijd en bijvoorbeeld opleiding bekeken, is er geen concentratie van groepen ouderen of mensen met dezelfde opleiding in één cluster.

3.3 *Wijzigingen in de bewonersgroep tussen 1977 en 1979*

In 1979 is de samenstelling van de groep naar typen huishouden nog vrijwel gelijk. Niettemin is in deze periode in 14 huishoudens/woningen de samenstelling veranderd (tabel 3.5) en zijn zes woningen (tijdelijk) vrijgekomen door overlijden of vertrek uit Centraal Wonen. In de kamerbewonershuizen wonen niet meer uitsluitend mannen.

Als gevolg van de wijzigingen is de totale groep iets kleiner geworden, 129 personen. De man/vrouw verhouding is iets verschoven (35 mannen en 42 vrouwen).

De verdeling naar leeftijd, opleiding en beroepskenmerken is nauwelijks veranderd. Na twee jaar bestaan nog alle oorspronkelijk geplande clusters en alle gemeenschappelijke

Tabel 3.5 Overzicht van de wijzigingen in samenstelling van de huishoudens, naar aard en aantal in de eerste twee jaar.

kinderen:	geboorte	2
	vertrek	2
	overlijden	1
	tijdelijk een kind in huis	2
partners:	man na scheiding vertrokken	3
	gaan samenwonen met partner (en kinderen)	3
kamerbewoners:	vertrek en komst kamerbewoners	2
	(tijdelijk) iemand op kamers	2

ruimten hebben hun functie voor de cluster behouden. Uit een vergelijking van de clusters in 1979 met die bij de start van het project, blijken verschillende typen veranderingen.

Het aantal clusters is gewijzigd. Naast de 10 'oude' clusters is een 11e ontstaan. Jongeren uit de kamerbewonershuizen en enkele tieners, die bij hun ouders in een cluster wonen hebben een groep gevormd die regelmatig eet in één van de clustereetkeukens. Ze noemen zichzelf de 'alles is anders cluster'.

Het aantal huishoudens per cluster is in 6 van de 10 clusters gewijzigd. In één cluster is het aantal met één toegenomen: een huishouden uit een zelfstandige woning is met de cluster gaan meedraaien. In vijf clusters is het aantal deelnemende huishoudens met één verminderd. In één cluster hebben twee huishoudens hun woningen samengevoegd. In vier clusters heeft één huishouden zich *zelfstandig verklaard*, ofwel zich losgemaakt van de cluster.

De wijzigingen in de eerste twee jaar tenderen in de richting van een toename van het aantal kleinere clusters. Bij de kamerbewoners zijn er enkelen die aansluiting zoeken bij een bestaande cluster, zij gaan bijvoorbeeld met de maaltijden meedoen.

Er zijn zes nieuwe clusterhuishoudens bijgekomen. Zoals reeds eerder vermeld, hebben verschillende gebeurtenissen ertoe geleid dat er woningen zijn leeggekomen, door overlijden (1x), door verhuizen (4x) en door samenwonen van

twee clusterhuishoudens (1x). Dit heeft de keuze van nieuwe clustergenoten tot gevolg gehad. Tweemaal zijn kamerbewoners doorgestroomd, viermaal kwamen de huishoudens van buiten het project (figuur 3.1).

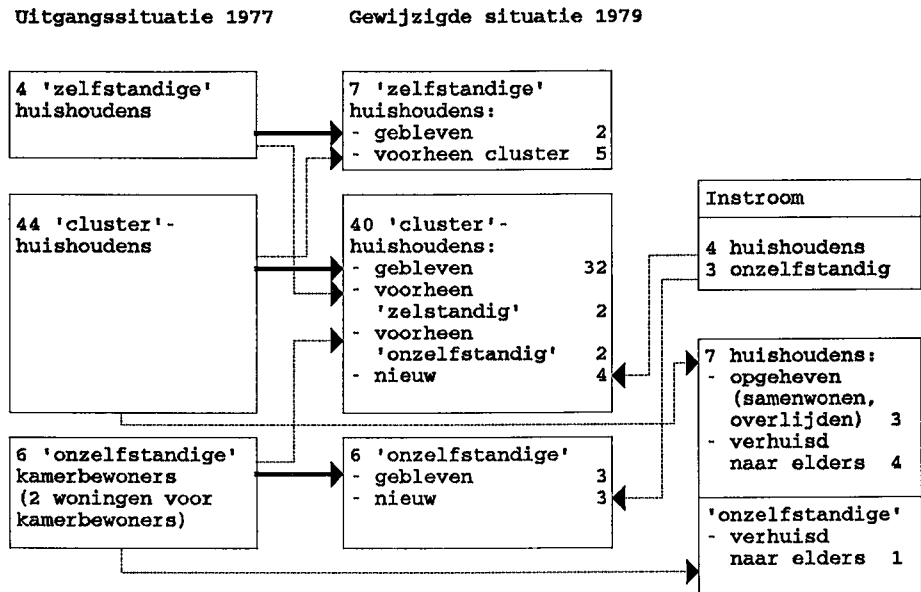
De wijzigingen binnen huishoudens hangen voornamelijk samen met de levensloop van personen en huishoudens, zoals samenwonen/trouwen, geboorte en vertrek van kinderen, echtscheiding, die in zeven clusters zijn opgetreden.

Alles bij elkaar geteld, blijkt dat in 1979 de samenstelling van geen van de clusters gelijk is aan die van 1977.

3.4 Organisatie

Vanaf het moment van bewonen gaat de Bewonersvereniging functioneren, deze heeft vooral een groepsinterne taak. De Stichting (2.1) blijft bestaan en verzorgt de externe contacten met met name de Woningbouwcorporatie, die het pro-

Figuur 3.1 Overzicht van wijzigingen naar woonwijzen over de eerste twee jaar van bewoning.

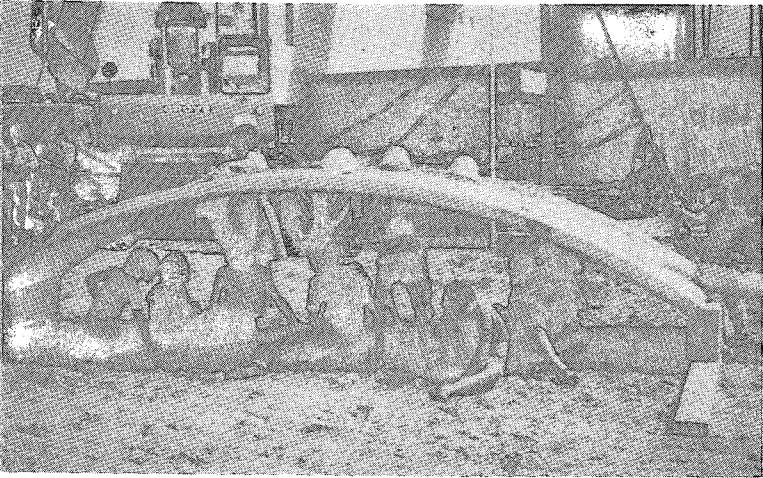
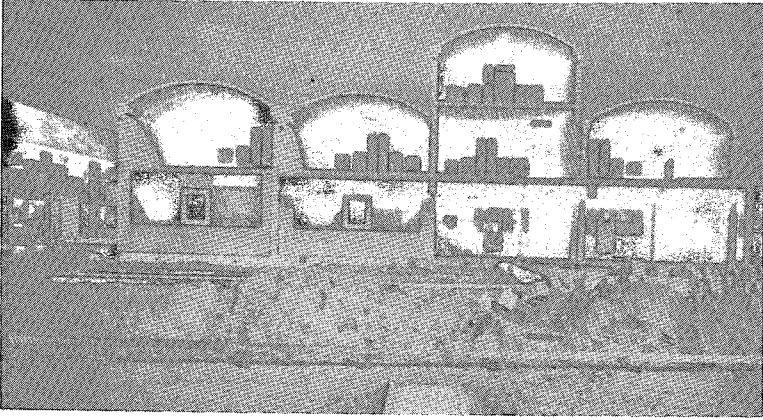
ject in eigendom heeft. Alle formele contracten betreffende de huurovereenkomsten, hoogte van de huur, interne huur-subsidiereregeling voor de grootste woningen, worden gesloten tussen bewoner en Stichting.

Om een goede verstandhouding tussen Stichting en Bewonersvereniging te garanderen draagt de Bewonersvereniging de kandidaten voor het Stichtingsbestuur voor.

De Vereniging heeft tot taak het idee Centraal Wonen in de praktijk zo goed mogelijk te realiseren. Het lidmaatschap met contributie is voor iedereen boven de 15 jaar verplicht. Besluiten zullen in de bewonersvergadering worden genomen bij meerderheid van stemmen van de aanwezige leden. Behalve over de wijze van beslissingen nemen, zijn er nog enkele spelregels die in de praktijk zullen gelden:

- over de keuze van nieuwe bewoners beslist de bewonersvergadering, maar de voordracht van clusterhuishoudens geschiedt door de cluster;
- bij de toewijzing van woningen gelden normen die gerelateerd zijn aan de grootte van het huishouden en mogelijke uitzonderingen daarop (als norm geldt: één vlakje voor het huishouden plus per persoon vanaf 12 jaar één vlakje en indien jonger een half vlakje);
- de instelling van het Solidariteitsfonds en de Vertrouwenscommissie. Alle bewoners leveren een vrijwillige bijdrage aan het fonds (tot 5% van hun besteedbaar inkomen). Bij te hoge woonkosten kan ieder een beroep doen op het fonds. De vertrouwenscommissie beslist over de toekenning van geld uit dit fonds aan de hand van richtlijnen die door de bewonersvergadering zijn goedgekeurd.

Op clusterniveau bestaat er geen formele organisatiestructuur. De clusters worden geacht zelf vorm te geven aan het Centraal Wonen idee op een wijze zoals ze zelf verkiezen.

4 REALISATIE VAN CENTRAAL WONEN HILVERSUMSE MEENT

Het project is in de eerste plaats tot stand gekomen door het werk van mensen die het idee Centraal Wonen aansprak en die -voor zichzelf en samen met anderen- een nieuwe woon-situatie wilden bouwen. Via oproepen in de krant breidt de groep toekomstige bewoners zich uit.

Zonder de medewerking van andere participanten -overheid, woningcorporatie en niet in de laatste plaats de architect- was het project niet tot stand gekomen.

Deze bewonersparticipatie heeft tot meer dan een gereali-seerd bouwplan geleid, er is sprake van een vernieuwing in de sociale woningbouw en de zeggenschap over de eigen woonsituatie.

4.1 Groepsproces met twee stromingen

Er moeten veel hindernissen overwonnen worden, zowel in de groep om gezamenlijk op één lijn te komen als in de reali-satie van de ruimtelijk condities.

Er doen zich in het groepsproces vier belangrijke kwesties voor.

Ten eerste bij het concretiseren van het idee ontwikkelen zich binnen de groep twee opvattingen over Centraal Wonen:

- de *praktische* opvatting, waarbij gemeenschappelijke voor-zieningen de functie hebben een aantal praktische pro-blemen binnen de huishouding op te lossen om maatschappe-lijke activiteiten te vergemakkelijken. Via gemeenschap-pelijke voorzieningen kan uitgroei van contacten plaats-vinden. Men denkt aan een wasserette, eetgelegenheid, logeerkamers en kinderopvang. Voor de realisatie is begeleiding gewenst gericht op de projectontwikkeling. Deze opvatting sluit het meest aan op de eerste oproep en heeft in het begin de meeste aanhang.
- de *relationele* opvatting, waarbij het accent ligt op de verdieping van de onderlinge contacten, een samenhangende groep kandidaat-bewoners. De sociaal-recreatieve moge-lijkheden van de gemeenschappelijke voorzieningen staan voorop, ontmoetingsmogelijkheden voor volwassenen, jonge-

ren en cluster. Voor het sociaal-emotionele proces, kennismaking en clustervorming, is begeleiding gewenst. Na verloop van tijd zijn de relaties in de groep een steeds belangrijker rol gaan spelen en kreeg de relationele opvatting de overhand. Het vormen van clusters, subgroepjes met een vaste bezetting, is een uitdrukking van deze behoefte aan verdieping van de contacten.

Deze verschillen in opvatting leiden tot spanningen in de groep en bemoeilijken de besluitvorming.

De tweede kwestie is het aantrekken van het Instituut voor Communicatie (IVC) voor begeleiding, die erop gericht is de besluitvorming in de groep te verbeteren, een sociaal-emotionele voorbereiding op de bewoningsfase te geven en de conflicten hanteerbaar te maken. Er wordt aandacht besteed aan het leren (hulp) vragen en het "ja" en "nee" zeggen op het beroep van anderen.

Het derde probleem is de lange duur van de voorbereiding en de onzekere perioden daarin. Tussentijds haken deelnemers af en werving van nieuwe mensen is meermalen noodzakelijk. Dit bemoeilijkt de besluitvorming gedurende de planvoorbereiding.

Het vierde en laatste punt in het groepsproces is de clustervorming. Voor veel deelnemers is dit in de voorbereiding de meest ingrijpende gebeurtenis. Het IVC heeft een belangrijke rol gespeeld in de structurering van het keuzeprocess. Na de (voorlopige) clustersamenstelling raken de contacten op groepsniveau wat op de achtergrond, de relationele opvatting wordt er door versterkt.

4.2 Overige participanten

Zonder de medewerking van anderen was het initiatief gestrand. Het heeft grote vasthoudendheid gevraagd anderen te overtuigen van het idee en samen de belemmeringen weg te nemen.

Aanvankelijk is er geen woningcorporatie bereid om het idee Centraal Wonen te realiseren en de groep beschikt niet over de middelen om het idee in een ontwerp om te zetten.

Het architectenbureau Leo de Jonge e.a. is bereid op basis van 'no cure, no pay' ('geen uitvoering, geen betaling') een ontwerp te maken. Pieter Weeda, de projectarchitect, maakt in nauw overleg met de groep een plan, waarin de ideeën vorm krijgen.

Met het schetsontwerp wordt de woningbouwvereniging 'Het

Gooi en Omstreken' benaderd en bereid gevonden als officiële opdrachtgever te fungeren.

In een vroeg stadium is het project als experimenteel project ingediend, van belang voor het verkrijgen van goedkeuring (ofwel ontheffing van bepaalde voorschriften) én extra subsidie. In eerste instantie geeft de Commissie voor Experimentele Woningbouwprojecten een positieve reactie, naderhand ontstaan er problemen over de kosten die tot grote vertraging leiden.

Het plan voldoet op verschillende punten niet aan de Voorschriften en Wenken en aan de Modelbouwverordening, die afgestemd zijn op zelfstandige woningen. Voor enkele afwijkingen die voortvloeien uit de doelstellingen wordt ontheffing verleend.

Voor de toetsing van de financiële kaders geldt ook dat die afgestemd zijn op zelfstandige woningen. De gemeenschappelijke voorzieningen, woningindeling naar keuze en voorbereidingskosten vallen buiten de gebruikelijke kosten. Deze kostenverhogende factoren, die samenhangen met de doelstellingen, alsook met de vormgeving en de eis tot terugbouwbaarheid tot zelfstandige woningen in geval van mislukken, hebben tot gevolg dat de stichtingskosten ver boven het niveau van de woningwetsector uitgaan. Bezuinigingen op de woningen - het inleveren van m^3 - wegen daar niet tegenop. Na een forse bezuinigingsronde en een extra experimentele subsidie wordt het project toch nog binnen de woningwetsector gerealiseerd.

4.3 Resultaten van bewonersparticipatie

De participatie van de toekomstige bewoners heeft een driedelig resultaat:

- een samenhangende groep bewoners;
- een project gebaseerd op bewonerswensen voor woning en gemeenschappelijke voorzieningen;
- verantwoordelijkheid van de bewoners over het beheer van het project.

Vóór de bewoning is de Stichting Centraal Wonen Hilversum opgericht terwijl ook de voorbereiding voor de Bewonersvereniging getroffen is. Er zijn regelingen gemaakt voor de woningtoewijzing, de woonruimteverdeling, de huurinning en het solidariteitsfonds, het gebruik en het beheer van gemeenschappelijke voorzieningen.

Het project is tot stand gekomen dankzij het doorzettings-

en organisatievermogen van (leden van) de groep, het enthousiasme voor het idee Centraal Wonen en de wijze waarop dit op instanties is overgedragen. De groep is er in geslaagd intern doelstellingen en uitgangspunten te ontwikkelen en vast te houden en overige participanten hiervan te overtuigen.

5 HET CLUSTERNIVEAU

5.1 Inleiding

De vorming van clusters, ruimtelijke en sociale eenheden van vier à vijf huishoudens binnen de Centraal Wonen-groep, is een keuze geweest met vergaande consequenties.

Dit hoofdstuk begint en eindigt met de opvattingen van de bewoners, over de toekomst in de cluster respectievelijk het resultaat na twee jaar ervaring. De tussenliggende paragrafen zijn gewijd aan de tot stand gekomen activiteiten (5.3), de betekenis van het clusterleven in drie typen clusters (5.4), de betekenis van de kinderen voor de omgang van de clusterleden (5.5) en het gebruik en de beoordeling van de clusterruimten (5.6).

Clusters veranderen van samenstelling, in 5.7 komen de opvattingen en ervaringen aan de orde van degenen die in de eerste twee jaar de cluster verlaten hebben.

5.2 Motieven voor de clusterkeuze

Kort voor de verhuizing is gevraagd naar het waarom van de keuze en naar de toekomstverwachtingen ten aanzien van Centraal Wonen. Het contact met anderen noemt iedereen als motief en voor de meesten is de cluster de vanzelfsprekende eenheid voor dit contact. Slechts enkelen maken zich zorgen over de grote nadruk op de cluster, ze hebben het gevoel dat dit nadelig is voor de contacten in de groep. Is de totaal instelling tegenover de toename van de contacten positief, over bepaalde aspecten van het contact bestaan er verschillen binnen de bewonersgroep en binnen de te vormen clusters.

Aard van het contact. De meesten verwachten openheid, onderlinge solidariteit, informele contacten. Velen verwachten dat ze met vrienden in de cluster zullen samenwonen. Toch is er ook bij enkelen twijfel, ze nemen een afwachtende houding aan en vragen zich af of ze wel op dezelfde golflengte zitten als hun clustergenoten. Enkele ouderen vragen zich af hoe groot het beroep is dat zij op

de clustergenoten kunnen doen.

Contact met wie? De meesten maken geen onderscheid naar categorieën personen. Twee uitzonderingen zijn te signaleren. In de één-oudergezinnen wordt door de moeders veel van het contact voor hun kinderen verwacht, het contact met *broertjes en zusjes* en volwassenen. Bij enkele paren meent een partner dat het contact van groter belang is voor de ander dan voor hem/haarzelf.

Omvang van het contact. De verwachtingen van de meesten zijn bescheiden, afwachtend. Enkelen verwachten geen gezamenlijke clustermaaltijden, de meesten verwachten dat er één of tweemaal per week samen gegeten wordt. Enkelen verwachten dat men elkaar dagelijks zal zien.

Opbouw van het contact. Voor de meesten is tijdens de voorbereiding het persoonsgebonden contact steeds belangrijker geworden, langs die lijn verwachten zij de groei van de clustercontacten. Slechts enkelen verwachten dat de uitgroei van contacten zal plaatsvinden langs de lijn van meer praktisch/zakelijke activiteiten.

In stand houden van de contacten. Over de wijze waarop men de continuïteit van de cluster zou willen bewerkstelligen spreekt eigenlijk niemand zich uit. Een minderheid geconcentreerd in één cluster, ziet in het maken van onderlinge afspraken een mogelijk om aan het clusterleven vorm te geven. De meesten zijn afwijzend over het maken van afspraken of regels. Daarin zien zij een inperking van de persoonlijke vrijheid en spontaniteit.

Onderlinge hulpverlening is voor de meesten geen belangrijk motief. Verwacht wordt wel dat als gevolg van emotionele betrokkenheid en de ruimtelijke nabijheid, het elkaar helpen bijvoorbeeld bij de opvang van kinderen erg gemakkelijk zal gaan.

5.3 Contact en hulp op clusterniveau

In deze paragraaf komen aan de orde de contacten/activiteiten waarbij in principe de cluster als geheel betrokken is en vervolgens de contacten tussen enkele huishoudens.

Illustratie 5.1 Clusteractiviteiten in cluster-eetkeuken.

5.3.1 Contacten van en voor de cluster als geheel

Tot deze categorie van activiteiten behoren het nuttigen en de verzorging van de warme maaltijden (ill. 5.1), clustervergaderingen en feestelijke bijeenkomsten, het onderhoud van de gemeenschappelijke ruimten en de gezamenlijke financiën.

In iedere cluster wordt in 1979 minstens eenmaal in de week gezamenlijk de warme maaltijd gebruikt, het maximum is zesmaal (tabel 5.1).

In vier clusters was de frequentie in 1978 gelijk aan die in 1979, in vijf clusters is men in 1979 één of tweemaal meer met elkaar gaan eten dan in 1978, in één cluster eenmaal minder. De frequentie van gezamenlijk de warme maaltijd gebruiken is hoger uitgevallen dan algemeen in 1977 werd verwacht. Ontbijt en lunch zijn een privéaangelegenheid van het huishouden. Hetzelfde geldt voor de warme maaltijd op zondag en voor de meesten ook die op zaterdag. De zorg voor de clustermaaltijden is een taak voor vrijwel

Tabel 5.1 Aantal warme maaltijden per week van de gehele cluster en van een gedeelte van de cluster in 1978 en 1979.

cluster	aantal gezamenlijke maaltijden per week		
	1979	1978	
9	1½ ¹⁾ (1) ²⁾	½(1)	type A
5	2	2	
10	2	1(2)	
3	2	3	
7	2(2)	1(3)	type B
2	2(3)	1(5)	
8	3	1(2)	
6	5	5	type C
1	6	6	
4	6(1)	6(1)	
totaal	31½(7)	26½(14)	

¹⁾ ½ doordat 1 zondag per maand samen wordt gegeten.

²⁾ de getallen tussen haakjes geven het aantal maaltijden per week voor een deel van de cluster aan.

uitsluitend de volwassenen, slechts twee clusters melden een helpende hand van de kinderen.

Er is sprake van een taakverdeling, waarbij in alle clusters mannen en vrouwen betrokken zijn. Twee typen patronen zijn ontstaan. In zes clusters heeft één persoon of huishouden op een afgesproken dag de kookbeurt. In de andere vier clusters geeft men de voorkeur aan wisselende combinaties van twee personen uit verschillende huishoudens. Vaste regel is overal dat de kokers niet afwassen, dat doen de anderen. De inkopen worden gedaan door de kokers. In twee clusters is het inkopen van alle niet-luxe levensmiddelen (alcohol, gebak en dergelijke uitgezonderd) ook een clusteraangelegenheid geworden waarin de meeste clusterleden hun aandeel leveren. Op een enkeling na is iedereen tevreden over de kwaliteit van de maaltijden en de wijze waarop de verzorging geregeld is. Dit laatste is opmerkelijk want in zes clusters merken zowel mannen als vrouwen op dat de vrouwen een groter aandeel hebben bij het koken en inkopen doen.

Van een vast patroon voor het onderhoud van de cluster-ruimten is meestal theoretisch wèl maar in de praktijk geen sprake. De meesten vinden wel dat dit toch beter geregeld moet worden, dat iedereen zich zou moeten houden aan afspraken over de frequentie van ieders bijdrage en de taakverdeling. Alleen van de vrouwen werd vernomen dat zij de neiging hebben iets extra's te gaan doen als ze de eetkeuken te rommelig of te vies vinden.

Clusterbijeenkomsten, om bijvoorbeeld aankopen voor de gemeenschappelijke ruimten te regelen maar ook om onderlinge spanningen te bespreken, worden in zeven van de tien clusters één tot tweemaal per maand gehouden. De anderen komen bij elkaar als iemand het nodig vindt. In 1979 zijn de kinderen niet bij deze bijeenkomsten betrokken, enkele clusters hebben dit eerder wel gedaan. De belangstelling van de kinderen was echter te gering om dit door te zetten. Aan de verjaardagen gaat een cluster zelden voorbij en in de meeste clusters wordt er iets gezamenlijks aan Sinterklaas gedaan. Eén cluster heeft zijn vaste uitje op de clusterverjaardag. Kerstmis vormt ook nogal eens een aanleiding om iets gezelligs met elkaar te ondernemen.

Op het terrein van de financiën hebben alle clusters een clusterpot voor gezamenlijke aankopen. Deze betreffen de inrichting van de eetkeuken, de tuin en de berging en bijvoorbeeld de aanschaf van gereedschap en huishoudelijke apparatuur voor gezamenlijk gebruik. De bijdrage per per-

soon of huishouden staat vast.

Acht clusters hebben met elkaar een richtbedrag voor de maaltijden afgesproken, de andere twee regelen dit per maaltijd.

5.3.2 Contacten tussen afzonderlijke huishoudens

Over vaste regelmatige contacten tussen enkele huishoudens in een cluster zijn er slechts enkele kwantitatieve gegevens (voor maaltijden zie tabel 5.1). Gezamenlijke abonnementen op kranten en weekbladen en voor de telefoon komen in zes respectievelijk vier clusters voor. In 1978 hadden in drie clusters enkele huishoudens afspraken over de opvang van de kinderen tussen de middag en na school. Dit bleek echter te veel spanningen voor de betrokken ouders op te leveren. In 1979 komt dit niet voor. De opvang wordt geregeld als dit nodig is.

Vaste afspraken en regelmatig terugkerende activiteiten tussen clusterleden blijken nauwelijks uit de gestructureerde vragenschema's in 1979. Niettemin wordt uit de tijdsbestedingsgegevens duidelijk dat gemiddeld zo'n 10 uur per week met en voor clusterleden besteed wordt (tabel 5.2). De variatie is aanzienlijk ook binnen één cluster, 4-20 uur. Het gemiddelde is voor mannen en vrouwen vrijwel gelijk.

5.4 Betekenis en beleving van de cluster

Is een cluster een sociale eenheid, hoe uit zich dat en wat betekent de cluster voor de leden? Een eerste analyse van de open interviews uit 1979 maakte duidelijk dat er grote verschillen zijn tussen de clusters. Drie clusters zijn ge-

Tabel 5.2 De gemiddelde tijd per volwassene in de onderzoekweek (1979) besteed voor en met clusterleden en de spreiding daarin.

aantal clusters	gemiddelde tijd	variatie
3	7 - 8 uur	4 - 14 uur
3	8.5 - 10 uur	5 - 14 uur
3	12 - 14 uur	7 - 21 uur
1	15 uur	12 - 18 uur

gekozen voor een typering van de aard van het onderling contact. Ze verschillen op onderdelen van de niet beschreven clusters, maar zij zijn vrij representatief voor de 10 clusters.

Tabel 5.3 geeft een overzicht van de samenstelling van de drie clusters in 1979 en de wijzigingen die zich in de loop van de eerste twee jaar hebben voorgedaan.

Cluster A

In de cluster wordt eenmaal per week op een door-de-weekse dag en één zondag per maand samen gegeten. Een deel van de cluster eet nog een keer in de week samen. "Zijn we wel een cluster of zijn we eigenlijk allemaal zelfstandige woningen?" Deze vraag werpen de meeste clusterleden zelf op. Hun antwoord gaat in de richting van de zelfstandige woningen. Ze noemen het contact gering, buiten de maaltijden gebeurt er zelden wat. Vrienden en diepgaande contacten zoekt en heeft men buiten de cluster. Spontane activiteiten en elkaar helpen komen tussen enkele clusterleden voor, maar dit is niet gewoon voor de hele cluster. Opvattingen over de opvoeding van de kinderen verschillen sterk, men

Tabel 5.3 Samenstelling clusters A, B en C in 1979, de veranderingen daarin ten opzichte van 1977, de leeftijd en deelname aan beroepsarbeid van de clusterleden.

cluster		huishoudsamenstelling 1979				veranderingen in samenstelling tussen 1977 en 1979	omvang betaalde beroepsarbeid in %, 1979, (40 uur = 100%)	
		man	leeftijd vrouw	kind	aantal personen		M	V
A	2-vlakswoning	33	—	—	1	samenwonen met „zw“; nieuwe bewoner	M 100	—
	3-vlakswoning	56	52	—	2	géén	M 100	V 15
	4-vlakswoning	32	34	10	3	tijdelijk pleegkind in huis	M 100	V 0
	5-vlakswoning	—	31	12, 9, 6	4	echtscheiding, man vertrokken	—	V 0
	„zelfstandige woning“ totaal	31	38	13,9	4	deelname aan cluster, samenwonen	M 100	V 50
B	2-vlakswoning	66	—	—	1	géén	M 0	—
	3-vlakswoning	—	41	10	2	géén	—	V 50
	4-vlakswoning	27	25	—	2	géén	M 100	V 85
	4-vlakswoning	32	32	6,3	4	géén	M 60	V 30
	5-vlakswoning totaal	—	—	—	—	zelfstandig verklaard (paar en 3 kinderen)	—	—
C	2-vlakswoning	34	—	—	1	vertrek huishouden, nieuwe bewoner	M 50	—
	4-vlakswoning	33	35	7	3	géén	M 60	V 100
	4-vlakswoning	55	31	1	3	kind geboren	M 100	V 100
	5-vlakswoning	34	34	8, 6, 5	5	géén	M 75	V 30
	totaal	—	—	—	12	—	—	—

kent de verschillen, heeft de verschillen leren respecteren, maar er is geen gezamenlijk gedragspatroon van de volwassenen ten opzichte van de kinderen ontstaan bij de gezamenlijke maaltijden. Eén kind wil zo min mogelijk met de cluster te maken hebben, de moeder geeft hier gedeeltelijk aan toe.

Het vertrek van een clustergenoot als gevolg van echtscheiding hebben enkelen als een onverwachte schok beleefd.

Het gaan meedraaien van een zelfstandig huishouden met de cluster en de komst van een nieuw huishouden (een woning kwam vrij door het samenwonen van twee clusterhuishoudens) is door iedereen positief gewaardeerd.

Is men met het geheel tevreden? Twee typen reacties komen voor:

- het is al meer dan ik verwacht had, het is het maximum voor deze cluster, het is goed zo;
- ik ben er niet zo gelukkig mee, ik heb moeite met sommige mensen, maar ik zie ook geen alternatief.

Cluster B

In 1979 eet de hele cluster tweemaal per week samen en drie van de vier huishoudens doen dit ook de rest van de doorde-weekse dagen. Het paar dat niet altijd mee eet verwacht voor de toekomst dat het meer in de cluster gaat doen. De clusterleden spreken over elkaar in positieve bewoordingen en daarbij worden geen uitzonderingen gemaakt. Men ervaart steun en hulp bij elkaar voor kleine dagelijkse zaken, maar ook als het gaat om opvoeding van de kinderen of veranderingen in de beroepssituatie. Het aanvaarden en geven van verantwoordelijkheid voor elkaars kinderen is vanzelfsprekend. Spontane activiteiten komen tussen de meeste clusterleden geregeld voor.

Slechts één persoon (alleenstaande man) had meer contact verwacht. De reden dat dit niet ontstaan is zoekt hij bij zichzelf (veel activiteiten buiten Centraal Wonen) en niet bij de clusterleden.

Oorspronkelijk bestond de cluster uit vijf huishoudens. De zelfstandig verklaring van één huishouden heeft iedereen als pijnlijk ervaren. Niettemin overheerst de mening dat daarna de cluster hechter is geworden, de contacten opener en makkelijker. Aanleiding tot de zelfstandig verklaring vormde de spanningen tussen de kinderen en de moeders uit twee huishoudens.

Men is unaniem tevreden met het clusterleven.

Cluster C

De cluster eet door de week altijd met elkaar. Alle niet-luxe levensmiddelen worden gezamenlijk ingekocht, ook al worden ontbijt en lunch niet gezamenlijk gebruikt. De meesten vinden de cluster nodig, een kleine kring in het grote geheel van Centraal Wonen, men vindt geborgenheid bij elkaar. Bereidheid om elkaar te helpen is vanzelfsprekend. *"Je kunt hier gewoon ziek zijn, alles wordt verzorgd."* Iedereen meldt dat er zich, vooral in het eerste jaar, conflicten hebben voorgedaan. Deze betreffen de omgang met de kinderen en de keuze van een nieuw clusterlid. De meeste clusterleden zeggen dat zij door het steeds weer bespreken van en het zoeken naar oplossingen nader tot elkaar zijn gekomen. Bij de keuze van het nieuwe clusterlid is gebruik gemaakt van de mogelijkheid voor begeleiding van het Instituut voor Communicatie uit Rotterdam.

Niemand pretendeert dat nu alles is opgelost en dat alles bespreekbaar is, niettemin geeft iedereen aan dat het streven naar openheid zeer wezenlijk is voor een goed clusterleven. In dit geheel neemt het clusterlid dat later in de cluster is gekomen een beetje een uitzonderingspositie in. In hoeverre dit ligt aan inpassingsproblemen bij de *nieuweling* in de oude cluster is niet geheel duidelijk.

De mensen van de oude cluster menen dat ze met elkaar een belangrijk groeiproces hebben doorgemaakt, dat tot een goed resultaat heeft geleid.

De verschillen tussen de beschreven clusters zijn wat B en C betreft gradueel, zij benaderen het beeld van een cluster als eenheid van denken en handelen.

Cluster A is in 1979 geen nieuwe eenheid, men is wel tot gezamenlijke activiteiten gekomen maar de continuïteit daarvan is niet zeker als gevolg van een te grote verscheidenheid in opvattingen.

5.5 Omgaan met kinderen

Het contact met kinderen van anderen loopt niet zomaar vanzelf, ook al hebben de volwassenen elkaar op basis van sympathie en vertrouwen gekozen en al hebben ze bij de keuze rekening gehouden met de kinderen. *"In hoeverre mag/moet je verantwoordelijkheid nemen voor de kinderen van anderen?"* is een vraag waar vele clusterleden mee gezeten

hebben.

Bij dit soort problemen gaat het niet alleen om contact met het kind, maar steeds zijn ook de ouders met hun opvattingen over opvoeding aanwezig.

Drie omgangspatronen van volwassenen naar de kinderen zijn binnen de clusters te onderscheiden op basis van leeftijd van de kinderen en de mate van gezamenlijke verantwoordelijkheid van de volwassenen voor de kinderen. Deze patronen zijn een deel van de leefwereld van de kinderen in een cluster.

Bewust zijn andere clusters gekozen dan degene die in de vorige paragraaf zijn besproken.

Patroon 1

De kinderen zijn jong, de volwassenen verschillen in opvattingen over wanneer er ingegrepen moet worden. De ouders menen dat ook de niet-ouders verantwoordelijkheid moeten nemen, de laatsten zijn het daarmee eens. Toch is men huiverig om dit te doen als de ouders erbij zijn, anderszijds willen de ouders niet steeds de boeman zijn. De volwassenen weten dat ze van elkaar verschillen. Bij alle begrip dat men voor elkaars verschillende opvattingen heeft, is men er niet in geslaagd op één lijn te komen. Onduidelijkheid over de te volgen gedragslijn bij de volwassenen leidt er geregeld toe dat de kinderen overheersen tijdens de maaltijden en bij andere gelegenheden, en dat een gevoel van machteloosheid zich van de volwassenen meester maakt. Dit patroon treffen we in vier clusters aan.

Patroon 2

De kinderen zijn jong, de niet-ouders krijgen en nemen de medeverantwoordelijkheid voor bijvoorbeeld het terechtwijzen van de kinderen bij clusteractiviteiten. De ouders accepteren dit. Als naar hun idee een kind onterecht wordt aangepakt, wordt dit naderhand gezegd. Ook de niet-ouders reageren als gedrag van de ouders hen stoort. Deze vorm is in vier clusters ontstaan na onduidelijkheid en problemen met de kinderen in het begin. Er is samen naar een oplossing gezocht. In 1979 wordt nauwelijks meer gesproken over verschillen in opvattingen tussen de volwassenen.

Patroon 3

De kinderen zijn in de middelbare schoolleeftijd, er is geen sprake van bijvoorbeeld verbieden door de niet-ouders. Het zijn jong-volwassenen die ten aanzien van relaties met

anderen hun eigen keuze maken. Dit kunnen clusterleden doch ook anderen zijn en ook het afwijzen van de cluster komt voor. De niet-ouders spreken deze kinderen aan op het verrichten van taken in de cluster. Wel wordt geregeld rekening gehouden met de gevoelens van de ouders. Dit patroon treffen we in twee clusters aan.

5.6 Gebruik en beoordeling van de clusterruimten

De omvang van de clusters na twee jaar -drie, vier of vijf huishoudens- wordt verschillend beoordeeld. De positieve geluiden komen vooral uit de clusters waar men relatief vaak met elkaar eet, onafhankelijk van het aantal cluster-huishoudens.

De clusters waarin de contacten niet erg intensief zijn, streven als ze in de loop van de eerste twee jaar kleiner geworden zijn naar uitbreiding. Dit geldt vooral voor de clusters die uit drie huishoudens bestaan.

In clusters met vijf huishoudens wordt nergens gestreefd naar uitbreiding, men heeft het gevoel dat deze omvang een weinig kwetsbare situatie oplevert. Er zijn voldoende mensen als iemand eens een tijdje niet meedoet.

De eetkeuken (ill. 5.1). Over de grootte en de indeling lopen de meningen uiteen. Het kookgedeelte wordt positief beoordeeld, gemist wordt een meer besloten zitgedeelte. Het idee van de eetkeuken als zitkamer voor de cluster is volgens de meeste clusterleden niet gerealiseerd. De belangrijkste functie is, overeenkomstig de naam, kook-eetruimte voor de cluster. In deze keuken koken voor het eigen huishouden komt weinig voor. Voor degenen die via clusterportaal een directe verbinding hebben met de eetkeuken, vormt deze een verlengstuk van de eigen woning. Het gebruik van deze ruimte voor individuele activiteiten is voor hen iets vanzelfsprekender dan voor degenen die buitenom naar de eetkeuken moeten.

Het clusterterras. Dit wordt in sommige clusters gebruikt voor gezamenlijk koffiedrinken, zonnen e.d., bij andere clusters gebeurt daar nauwelijks iets gezamenlijk. De helft van de huishoudens heeft directe toegang tot het terras, de meesten van hen gebruiken het terras als verlengstuk van de woning. De anderen gebruiken het minder, bij hen overweegt het gevoel dat op het terras buiten zitten eigenlijk voor andermans deur zitten is.

De tuin achter de clusterwoningen is een combinatie van privé- en clustertuin geworden. In de loop van de eerste twee jaar is de behoefte aan een privé stukje dat direct aan de woning grenst, bijvoorbeeld om te zitten, gegroeid.

De berging. Als belangrijkste voordeel van een gemeenschappelijke berging wordt genoemd dat het een efficiënte oplossing is voor het bergen van gemeenschappelijk bezit (tuin-spullen, gereedschap e.d.), doordat hij voor iedereen toegankelijk is. Nadelen zijn dat hij te klein is en vochtig. Je ergeren aan de rommel van anderen, merken dat je spullen beschadigd of zoek zijn wordt toegeschreven aan een verschil in normen van de clusterleden.

De wasruimte. De beoordeling van de afwerking en de inrichting van deze ruimte is negatief. Er is geen verwarming, het is er vochtig, een spoelbak en natuurlijk licht worden gemist. De afstand tot de woning wordt eveneens als nadeel genoemd. Toch geven de meeste huishoudens er de voorkeur aan de was buiten de eigen deur te doen. Slechts zes huishoudens (12%) hebben in de eigen woning een wasmachine. In vier clusters is (ook) in de eetkeuken een wasmachine aanwezig.

5.7 Wijzigingen in de clustersamenstelling

Onder deze titel vallen drie typen veranderingen: vertrek uit de cluster, niet meer met de cluster meedoen, maar in de clusterwoning blijven en de keuze van een nieuw huishouden in de cluster.

5.7.1 Vertrek uit de cluster

In de loop van de eerste twee jaar zijn vier huishoudens vertrokken en is één huishouden opgeheven door overlijden. Uit drie huishoudens zijn de mannen, na echtscheiding, verhuisd en één kamerbewoner heeft het project verlaten. Een aantal mensen (één huishouden en de drie mannen die gescheiden zijn) is vertrokken om redenen die niet direct met Centraal Wonen te maken hebben. Bij de anderen hebben twee, aan elkaar tegengestelde, redenen de doorslag gegeven.

- De cluster en de activiteiten werden als te veel, te beklemmend en onvrij ervaren. Men voelde zich niet vrij

om bijvoorbeeld overdag minder vaak met de cluster op te trekken of om minder vaak met de cluster samen te eten. Dit type reden werd door twee huishoudens genoemd, een paar en een twee-oudergezin.

- Hetgeen er samen gebeurde werd als te weinig van omvang en diepgang ervaren. Verhuizen binnen het project of door eigen initiatief de situatie veranderen werden niet beschouwd als een haalbaar alternatief. Een alleenwonende man en de kamerbewoner noemden deze redenen.

5.7.2 Van clusterhuishouden naar zelfstandig huishouden

In de eerste twee jaar hebben in vier clusters vijf huishoudens besloten niet meer met de clusteractiviteiten mee te doen. In Centraal Wonen jargon heet dit *zelfstandig verklaren*. Niemand vond de activiteiten te groot. Eén persoon had graag gezien dat er meer praktische zaken samen zouden gebeuren. De anderen ervaren de praktische zaken als frustrerend, omdat zij de relaties met de clusterleden te oppervlakkig vinden. Onbegrip, wantrouwen en te groot verschil in verwachtingspatronen worden door hen genoemd als sfeer bedreigende factoren.

In twee van de drie huishoudens, waarin man en vrouw aanwezig zijn, wordt gesignaleerd dat de spanningen voor de vrouw (overdag thuis) het grootste waren. Al deze huishoudens willen graag in Centraal Wonen blijven, twee zouden willen verhuizen naar een andere woning en één voelt zich daartoe min of meer gedwongen door zijn voormalige cluster.

De consequenties van beide genoemde typen veranderingen zijn voor de cluster heel verschillend. Het zelfstandig verklaren levert voor cluster en huishouden een onzekere toekomstsituatie op. Zal men het aan kunnen zo dicht bij elkaar te wonen terwijl het contact verbroken is? In de clusters voelt men zich belemmerd om voor de toekomst plannen te maken als een zelfstandig huishouden blijft zitten. Als vaststaat dat een huishouden gaat vertrekken, is -zij het vaak na een moeilijke periode- duidelijkheid geschapen, men kan plannen gaan maken en een nieuwe clustergenoot gaan kiezen.

5.7.3 Nieuwe huishoudens in de cluster

In totaal zijn zes nieuwe huishoudens in de clusters ge-

komen in de eerste twee jaar. De keuze ligt bij de clusters, de kandidaat-bewoners hebben een vrij passieve rol. Het keuzeproces is niet altijd makkelijk. Het zich uitspreken vóór en tegen personen en huishoudens vindt men doorgaans moeilijk. Niettemin spreekt iedereen in 1979 zijn tevredenheid uit over het keuzeproces, de keuze en het gekozen zijn. Er zijn wel aanpassingsproblemen, maar "het gaat steeds beter" volgens enkele nieuwelingen.

5.8 Evaluatie van het clusterleven door de bewoners

Na twee jaar (in 1979) is in het open gedeelte van het interview aan alle respondenten afzonderlijk gevraagd of Centraal Wonen aan hun verwachtingen voldaan heeft.

Ruim de helft van de bewoners en van degenen die in de loop van de eerste twee jaar vertrokken zijn, gaat in op de opzet van het project met clusters en spreekt zich uit over het clustermodel:

- 24 zijn positief over het clustermodel, allen maken in 1979 deel uit van een cluster;
- 9 hebben twijfels over deze opzet, hier zijn enkele clusterleden bij, de anderen zijn kamerbewoners;
- 16 zijn negatief over het clustermodel, hier zijn slechts enkele clusterleden bij, de anderen zijn of vertrokken of hebben zich uit een cluster teruggetrokken.

Van de clusterleden die geen expliciet oordeel over het clustermodel hebben, is het merendeel tevreden over de eigen ervaringen en heeft geen behoefte aan verhuizen.

In vijf clusters menen één of meer clusterleden dat het contact is blijven steken bij het gezamenlijk eten. Zij hadden verwacht/gehoopt dat het onderling contact intensiever zou worden. Vaak samen eten is geen garantie voor diepergaande onderlinge relaties, het is er in vele gevallen wel een uiting van. Weinig met elkaar eten stemt zelden tot volledige tevredenheid, eigenlijk alleen dan wanneer het verwachtingspatroon erg laag was. In dezelfde vijf clusters zijn er overigens bewoners die menen dat het contact groter is geworden dan men aanvankelijk had durven hopen.

Degenen die positief over de cluster zijn, duiden de sfeer in de cluster aan met begrippen als: vertrouwd, gezellig, tolerant, je thuis voelen, emotionele betrokkenheid bij elkaar. Voldoening en teleurstelling worden gekoppeld aan personen, de onderlinge relaties, en niet zo zeer aan

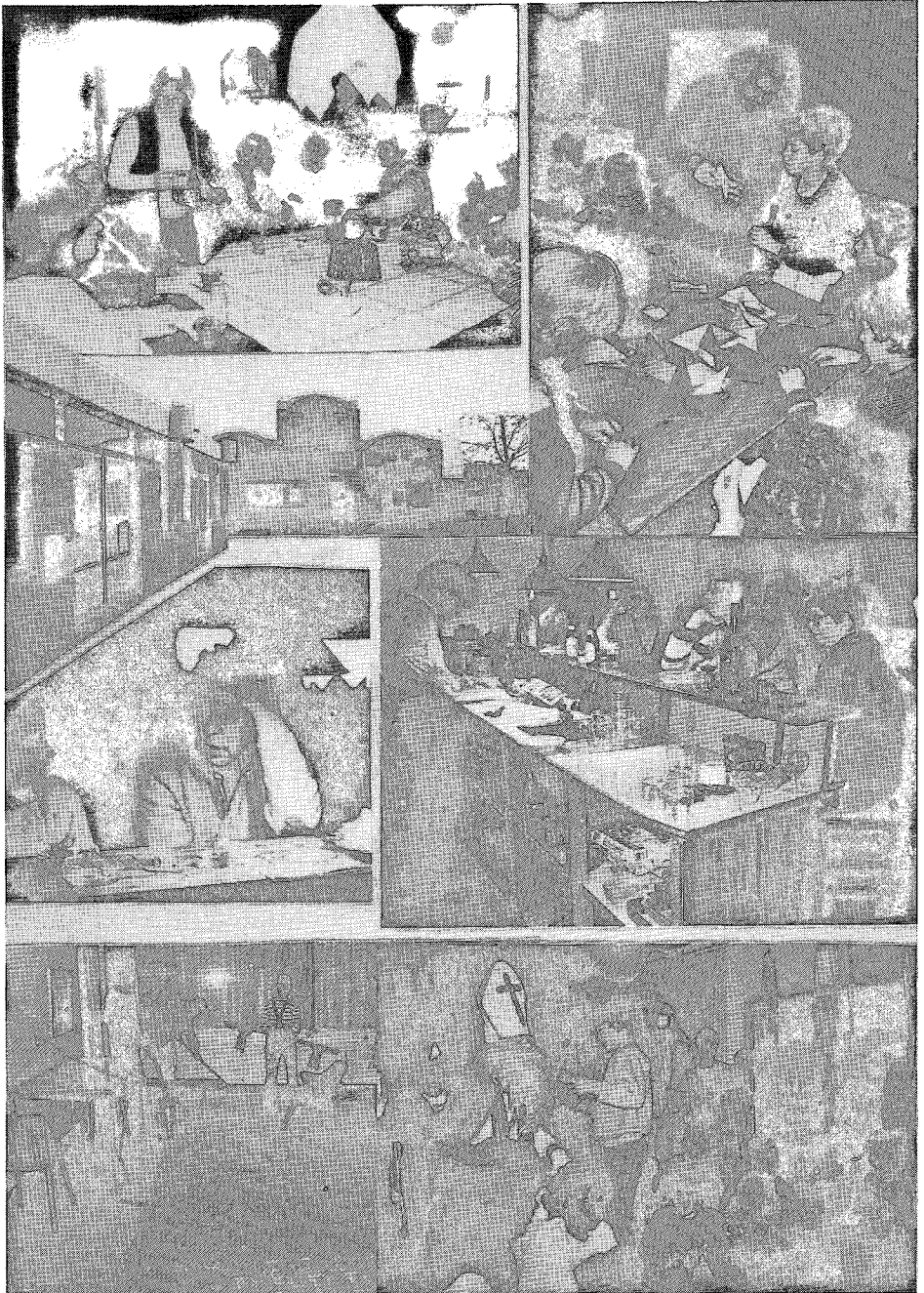
gezamenlijke activiteiten.

Goede onderlinge relaties lijken een voorwaarde om met een klein vast kringetje clustergenoten samen bezig te zijn in 'dagelijks' voorkomende gezelligheids- en zorgactiviteiten. De groei naar dit niveau van contact is niet vanzelf gegaan. Het is ook niet altijd gelukt. Er zijn mensen weggegaan en er zijn mensen teleurgesteld. De eerste twee jaar overziende noemen degenen die veel voldoening van de cluster ervaren vaak het met elkaar werken aan een moeilijke situatie b.v. het verwerken van verdriet, een conflict over kinderen, de keuze van een nieuw clusterlid als een positieve bijdrage aan het clustercontact. Individueel heeft men daar steun en hulp van ondervonden, en tevens heeft men ervaren dat de cluster een samenhangend geheel vormt.

Zithoek in cluster-eetkeuken

Groepsactiviteiten in Luye Gat

6 HET GROEPSNIVEAU

6.1 Inleiding

In het project wonen ongeveer 130 mensen. In dit hoofdstuk geven we een samenvatting van wat er op groepsniveau ontstaan is, aan onderling contact (6.3), organisatie en beheer (6.4), gebruik van gemeenschappelijke voorzieningen (6.5) en hoe dat door de bewoners wordt beoordeeld. Er aan vooraf gaan de motieven en verwachtingen die men over de groep had voordat men er ging wonen (6.2). Het hoofdstuk wordt afgesloten met de evaluatie door de bewoners (6.6).

Eén opmerking vooraf moet nog gemaakt worden. Onder groepscontact, contact in de groep of op groepsniveau wordt hier alle contact tussen personen uit de groep verstaan, anders dan tussen huis- of clustergenoten. Het betreft zowel wat door en voor de groep georganiseerd wordt (koffie-uurtje, bewonersvergadering enz.) als wat bewoners onderling ondernemen (bij elkaar binnen lopen, uitgaan, kinderopvang enz.).

Contacten tussen bewoners voor gezelligheid en hulp hangen nauw samen met zowel organisatie en beheer als met het gebruik van de gemeenschappelijke voorzieningen. Wat in 6.3 beschreven wordt is dan ook slechts een deel van wat zich aan contact in de groep afspeelt.

6.2 Motieven voor het groepsniveau

De bewoners beginnen aan het experiment om bepaalde ideeën te realiseren, om hun leef- en woonsituatie gericht te veranderen. Motieven en verwachtingen over sociale contacten, onderlinge hulp en ruimtelijke condities hebben, behalve op het clusterniveau, betrekking op het groepsniveau. Over dat laatste gaat het in deze paragraaf.

6.2.1 *Sociale contacten in motieven en verwachtingen*

Voor alle deelnemers is uitbreiding van contact van belang, voor velen is dat de belangrijkste reden om aan het experiment te beginnen. Sommigen hebben aanvankelijk een nogal

praktische voorstelling over Centraal Wonen, anderen zijn erg op verdieping van onderlinge relaties gericht. Een expliciet onderscheid tussen cluster- en groepscontact wordt in veel interviews niet gemaakt.

Sommigen doen dat wel en signaleren het gevaar dat de groep te veel zal bestaan uit tien *clustereilandjes*.

In de verwachtingen over het (groeps)contact wordt over het hoeveel en hoe vaak nauwelijks iets gezegd. Wel duidelijk wordt verwoord het belang van nabijheid en informeel omgaan, de mogelijkheid om op een alledaagse wijze contact te hebben en dingen samen te doen, de sfeer, de openheid en de emotionele betekenis.

Over dat laatste lopen de reacties uiteen. Een minderheid (1/5) is gereserveerd, noemt plus en min punten of twijfels in bewoordingen als "*ik ken de mensen nog onvoldoende*", of "*ik weet niet of ik wel op dezelfde golflengte zit met deze groep*". In meerderheid zijn de verwachtingen zonder meer positief of hooggespannen, zoals "*solidariteit met ieder*", "*ik ga er met vrienden wonen*" of "*het wordt een soort grote familie van je*".

Risico's van intensiever contact worden weinig naar voren gebracht. Een enkeling houdt er rekening mee dat er sprake kan zijn van inmenging in zaken waar men dat liever niet wil, een zeker verlies aan zelfstandigheid of een bedreiging voor bestaande paarrelaties.

Kinderen spelen in de motieven op twee manieren een rol. Ten eerste zijn er volwassenen zonder kinderen die het prettig vinden in hun directe omgeving met kinderen op te kunnen trekken. Ten tweede zijn er ouders, met name van één-oudergezinnen, die voor hun kind(eren) de aanwezigheid van andere kinderen en volwassenen nastreven.

6.2.2 *Onderlinge hulp en zorg in motieven en verwachtingen*

Voor geen van de deelnemers is onderlinge hulp, zoals opvang van kinderen, een betere of efficiëntere huishouding, het belangrijkste motief, hoewel het dit voor sommige aanvankelijk wel was. Het is een bijkomstig voordeel dat zich vanzelf zal regelen als de onderlinge betrekkingen goed zijn. Wat er van hulp terecht komt wanneer de contacten niet goed zijn, daarover laat niemand zich uit.

Oudere deelnemers vragen zich af in hoeverre je op anderen een beroep kunt blijven doen wanneer je hulpbehoevend wordt. Zij gaan er niet zonder meer vanuit dat alles wat in zo'n situatie nodig is door de groep opgebracht kan worden.

6.2.3 Ruimtelijke condities in motieven en verwachtingen

In de motieven nemen de ruimtelijk aspecten een bescheiden plaats in. De reacties op de totale ruimtelijke opzet zijn overwegend positief. De enkele afwijkingen hebben betrekking op de realisatie van het project in de nieuwbouw, in een nieuwbouw buitenwijk. Dit wordt gezien als een saaie uniforme omgeving of als een te geplande, misschien wat kunstmatige situatie.

Wat de voorzieningen betreft wordt alleen het Luye Gat door meer mensen genoemd: *"een plek dichtbij huis waar je elkaar kunt ontmoeten en waar je iedereen kent"*.

Een project in eigen beheer, dat werkt voor enkele deelnemers zeer motiverend. Zij zien daarin een uitdrukking van saamhorigheid en van echte democratie. Er zijn ook enkele bedenkingen uitgesproken over dat eigen beheer, met name een vrees voor een teveel aan regels.

6.3 Contact en hulp op groepsniveau

Tussen de bewoners is, ook buiten de clusters, veel ontstaan. Vanuit alle huishoudens zijn er contacten op groepsniveau en vrijwel alle bewoners hebben meer personen waarmee ze samen iets doen of bij langs gaan. Voor praktisch iedereen heeft het contact zich uitgebreid in vergelijking met de vorige woonsituatie.

Uit de tijdsbestedingsgegevens komt naar voren dat groepscontact vooral betrekking heeft op ontspanning, in mindere mate op organisatie en dat de directe hulpverlening (als zodanig door de bewoners genoemd) een bescheiden omvang heeft (tabel 6.1). Gemiddeld wordt er 10 uur per week met anderen uit de groep doorgebracht, waarvan anderhalf uur

Tabel 6.1 Tijdsbesteding aan sociale en hulpactiviteiten met en/of voor groepsleden of groeps- en clusterleden.

Groepsactiviteiten	Gemiddelde tijd in minuten in één week		
	clusterbewoners		zelfstandigen
	mannen (N = 23)	vrouwen (N = 28)	mannen en vrouwen (N = 4)
sociale contacten	411	398	169
hulpcontacten	14	18	32
organisatie- en beheercontacten	182	179	112
totaal	607	595	313

tevens met clusterleden. Voor mannen en vrouwen is dat gemiddeld gelijk, de spreiding is erg groot. Contact voor de gezelligheid en hulp zijn in de dagelijkse omgang niet goed van elkaar te scheiden. In de navolgende sub-paragrafen gaat het meer om accent-verschillen.

6.3.1 Gerealiseerde sociale contacten

Iedereen kent elkaar bij naam en toenaam, dat is van veel belang. Wat in de voorbereiding gestart is heeft in de groepsactiviteiten een vervolg gekregen. In het eerste jaar spelen de afwerking en inrichting van groepsruimten een belangrijke rol. Het tweede jaar worden de vaste ontmoetingsmogelijkheden zoals de bewonersvergaderingen, koffieuurtjes, bar-avonden belangrijker, evenals incidentele festiviteiten.

De meeste bewoners ervaren het contact als zeer positief. Uit de enquêtes komt naar voren dat ruim de helft van de bewoners één of meer leden uit de groep buiten de cluster als 'echte vrienden' omschrijft. Niet iedereen blijkt met de vraag naar 'echte vrienden' overweg te kunnen, bijvoorbeeld omdat het gaat om mensen die men nog relatief kort kent. Sommige bewoners noemen dan ook niemand echte vrienden, maar worden door andere wel als zodanig ervaren. In totaal wordt 6/7 van de volwassenen in vriendschapsrelaties genoemd.

Bewoners signaleren dat er in de vrijetijdsbesteding veranderingen zijn opgetreden, die niet geheel overeen komen met hun verwachtingen.

Er is minder tijd voor op je zelf zijn. Tegengevallen is het samen dingen doen, de tijd voor hobby's is minder dan voorzien, in het bijzondere het eerste jaar. Men wordt meer in beslag genomen door praten met anderen en aanloop. Tot ernstige teleurstelling heeft dat niet geleid, het is meer een constatering dat veranderingen maar ten dele kunnen worden voorzien.

In vergelijking met de vorige woonsituatie is er minder sprake van gevoelens van isolement en meer vertrouwen in de hulpvaardigheid van de omgeving.

Van sociale controle of druk blijkt het eerste jaar weinig. In het tweede jaar nemen die gevoelens bij een aantal mensen toe. Een vergelijking met de vorige woonsituatie kon op dit punt niet gemaakt worden.

Uit de open interviews komt sterk naar voren hoe gezelligheid en hulp verweven zijn, waardoor de laatste in de

tijdsbestedingsgegevens onderbelicht blijft. Wat de meest wezenlijke ervaringen zijn loopt uiteen, voor sommigen ligt dat bij de bijzondere gebeurtenissen, voor anderen in het alledaagse.

Wat de bijzondere gebeurtenissen betreft, de manier waarop mensen meeleven bij verjaardagen, of geboorte, en elkaar opvangen bij ziekte, sterven of scheiding, dat heeft voor diverse bewoners veel betekenis. Achter activiteiten als praten en koffie drinken gaat een deel van dit meeleven en opvangen schuil.

Een enkeling is teleurgesteld over de emotionele opvang of geeft aan dat de problemen daarvoor te complex waren.

Wat de alledaagse gebeurtenissen betreft, het is voor velen zo gewoon geworden dat het niet gebruikelijk is er over te praten. Men is betrokken op elkaar in alledaagse bezigheden, zoals de hond uitlaten, een breipatroon opzoeken of de reparatie van een step. Er is een nieuwe situatie ontstaan, een *"een enorm web van dingen die met elkaar verband houden, dan denk ik altijd: dit is toch werkelijk uniek, echt"*.

De omgeving is veelzijdiger en leerzamer geworden met al die verschillende mensen. Praten over de manier van omgaan met elkaar; over het werk waarmee men bezig is als journaliste, fotografe, leraar, maatschappelijk werker etc. Soms direct daarbij betrokken worden, bijvoorbeeld bij een alfabetisatiecursus, contact met kinderen die langskomen voor een praatje, een plaatje komen luisteren of met een uitje meegaan.

Naast allerlei leuke ervaringen betekent het intensievere omgaan met veel mensen ook dat men meer geconfronteerd wordt met conflicten en spanningen, met andere opvattingen, een leefwijze waarin men meer te verwerken krijgt. In een enkele reactie wordt aangegeven dat er een grens is aan de capaciteit om elkaars problemen te delen, dat er soms bewust gekozen wordt om niet op problemen ergens in de straat in te gaan. Praten in de wandelgangen, over elkaar, veel bewoners vinden dat nodig om elkaar te leren kennen, te begrijpen en te accepteren. In sommige situaties, wanneer men zich emotioneel onzeker voelt, leidt het gepraat tot een gevoel van groepsdruk.

Niet alle contacten hebben hetzelfde belang. Enkele bewoners geven duidelijk de verschillen in betekenis aan door het volgende onderscheid in drie niveaus te maken.

"De buiten cirkel", dat is de hele groep. Met iedereen heeft men een band door de gemeenschappelijke geschiedenis,

het doel waarvoor men kiest, de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het project en de groep. In geval van nood kun je op iedereen rekenen.

"De midden cirkel", dat zijn degenen waarmee je dingen doet, waarmee je initiatieven uitwerkt via gezamenlijke interesses (hobby, werkveld, kinderen in dezelfde leeftijd, en dergelijke).

"De binnen cirkel", dat zijn de mensen waarbij je binnen loopt, waar je met je persoonlijke zaken terecht kunt, waarmee je een diepgaander contact hebt opgebouwd. Voor de meeste bewoners gaat dat om een paar mensen.

Om je thuis te voelen in de groep is deelname belangrijk aan zowel bewonersvergaderingen, als clubjes en vriendschappen: contacten op alle drie niveaus. Deelname op het ene niveau heeft invloed op deelname op de andere niveaus. Het hebben van een paar vrienden maakt dat je ook gemakkelijker het Luye Gat binnenloopt.

Een paar mensen geven aan dat ze eigenlijk niemand (buiten de cluster) hebben waarbij ze zomaar langs gaan.

De cluster fungeert als één van de kringen in "de midden cirkel" en meestal ook voor een deel als "binnen cirkel".

Voor bewoners van zelfstandige woningen, degenen die zich zelfstandig hebben verklaard en -in iets mindere mate- de kamerbewoners (zonder clustercontact) geldt dat zij midden en binnen cirkel via groepscontact moeten vullen.

Met name het eerste jaar is er onder hen sprake van enige teleurstelling over het groepscontact. De clusterbewoners hebben het te druk met hun eigen kringetje. Het tweede jaar worden de groepsactiviteiten uitgebreid.

Er kan zeker niet gesteld worden dat de veertien volwassenen zonder clustercontact actiever op groepsniveau zijn dan de clusterbewoners; er is ook onder hen sprake van grote verschillen. Met andere woorden het is niet zo dat de zelfstandige bewoners een voortrekkersrol op groepsniveau vervullen, de clusterbewoners zijn minstens zo actief.

6.3.2 Gerealiseerde onderlinge hulp en zorg

De navolgende gegevens zijn in hoofdzaak ontleend aan de open interviews, aangevuld met informatie van enkele open vragen in de vragenlijst. De burenhulp is op het praktische vlak op een aantal punten veranderd. Oppas voor de kinderen is nooit een probleem. Op het emotionele vlak geldt dat er altijd mensen zijn waar je iets leuks mee kunt delen of waar je terecht kunt met een baalbui.

Men leent makkelijker waardevol bezit uit (bijvoorbeeld een auto, tent). Een paar negatieve ervaringen met het uitlenen van spullen worden genoemd (onzorgvuldig gebruik), wat afbreuk doet aan gegeven vertrouwen en wat je toch weer bezitteriger maakt. Deze reacties komen voornamelijk van bewoners, die afgehaakt hebben.

In de vorige woonsituatie werd burenhulp meer als een directe ruilactie gezien. Oppas vraag je bijvoorbeeld alleen aan iemand waarvoor je dat terug kunt doen. In Centraal Wonen speelt het ruilaspect veel minder direct een rol. De een is goed in klussen en wordt gevraagd om een gordijn op te hangen, een ander is handig met de naaimachine of het invullen van belastingpapieren. Men wordt er gemakkelijker in hulp te vragen, vooral als men zelf ook wel eens wat voor iemand doet. Voor mensen die het gevoel hebben altijd te moeten vragen en nooit iets te kunnen doen ligt het moeilijker.

Tijdens de voorbereiding is aandacht besteed aan het vragen van hulp, zelf verantwoordelijk zijn daarvoor. Dat neemt niet weg dat sommige bewoners signaleren dat je in bepaalde situaties, bijvoorbeeld als je in de put zit, er heel moeilijk toe komt om naar een andere toe te stappen, dat een spontane reactie van anderen dan zeer op prijs gesteld wordt en dat men teleurgesteld is als niemand signaleert dat je je rot voelt.

6.4 Het functioneren van organisatie en beheer

De bewoners hebben een grote mate van zeggenschap over het beheer. Er zijn twee juridische kaders opgezet. De Stichting is in hoofdzaak verantwoordelijk voor regelingen naar buiten toe. De Bewonersvereniging is verantwoordelijk naar binnen, het gebruik van de gemeenschappelijke voorzieningen en het groepsproces (schema 6.1).

6.4.1 *Stichting Centraal Wonen Hilversum*

De Stichting heeft met drie partijen te maken, namelijk de woningcorporatie, de huishoudens en de Bewonersvereniging.

1 De woningcorporatie is eigenaar van de het project, zij verhuurt het geheel aan de Stichting. In deze huurovereenkomst zijn regelingen opgesteld over de huurafdracht, woningtoewijzing, leegstand, onderhoud en veranderingen van de woningen.

Schema 6.1 Bewonerszeggenschap, schematische voorstelling van partijen en overeenkomsten

PARTIJEN en overeenkomsten

WONING CORPORATIE	STICHTING CETRAAL WONEN	BEWONER	BEWONERS- VERENIGING
huurovereenkomst totaal huurkosten	huurovereenkomst woning huurkosten	lidmaatschap solidariteitsbijdrage	
toewijzing / leegstand	vereffeningsbijdrage	solidariteits- uitkering	
onderhoud	opzeggen huur	voordracht kandidaatbewoners	
woningtoewijzing	woningtoewijzing onderhoud	clusterbegeleiding	

De regelingen hebben goed gefunctioneerd, de mate van zeggenschap voor de bewoners is aanzienlijk groter dan gebruikelijk bij huurwoningen. Er hebben zich geen problemen voorgedaan met huurachterstand of leegstand. Van de vrijheid om de woningen te veranderen is door sommige bewoners gebruik gemaakt.

Het enige punt wat tot ernstige irritaties heeft geleid is de trage afhandeling van ernstige opleveringsfouten. Bij vele lekkages, die niet eenvoudig te verhelpen zijn, wordt over de schuldvraag gebakkeleid: ligt het aan de architect, de aannemer of aan de bewoners met hun inspraak(!). Met al dat gepraat zijn na twee jaar nog niet alle klachten verholpen.

- 2 De huishoudens/bewoners huren van de Stichting de woning met medegebruik van de gemeenschappelijke voorzieningen. In het huurcontract zijn o.a. de huur, de bijkomende kosten (verwarming, service, etc.), de vrijheid veranderingen aan te brengen en het verplichte lidmaatschap van de Bewonersvereniging geregeld.

De huurinning en verrekening van andere kosten vergt veel inspanning. Conflicten tussen huurders en Stichting hebben zich niet voorgedaan, behoudens de afwikkeling van de klachten over de woningen.

- 3 De Bewonersvereniging heeft over het gebruik en beheer van de groepsvoorzieningen een overeenkomst met de Stichting. Over het beheer en de financiële consequenties van de sauna hebben zich problemen voorgedaan. De sauna valt bij de aanvang niet onder de (financiële) verantwoordelijkheid van de Vereniging. Enkele bewoners hebben zich

persoonlijk verantwoordelijk gesteld, terwijl de Stichting voor de verbouw en inrichting een overeenkomst sluit met de aannemer. Het Stichtingsbestuur is daarmee formeel hoofdelijk aansprakelijk geworden. Aan deze ongewenste situatie kon onverwacht een einde gemaakt worden doordat WVC de voorbereidingskosten (van de weekenden) terugbetaalde. Hiervan is de sauna afbetaald en vervolgens overgedragen aan de Bewonersvereniging, die daarmee verantwoordelijk is voor de exploitatie.

6.4.2 *Bewonersvereniging*

De verantwoordelijkheid voor het groepsgebeuren en het gebruik van de gemeenschappelijke voorzieningen ligt bij de Bewonersvereniging. Daarvan zijn alle bewoners van 18 jaar en ouder verplicht lid. Een paar jongeren stellen zich afzijdig op en zien Centraal Wonen als de keus van hun ouders.

De bewonersvergadering is het maandelijks ontmoetingspunt voor de groep. Daar vindt de besluitvorming plaats over zaken die de groep aangaan, te weten het gebruik, beheer en onderhoud van de voorzieningen, de groepsactiviteiten en -later ingevoerd - persoonlijke zaken van bewoners en clusters, waarin men de groep wil betrekken of waarover vanuit de groep vragen gesteld worden. Soms vinden er in de vergadering emotionele discussies plaats.

Aanvankelijk is de vergadering een nogal technische aanlegenschap, na verloop van tijd blijkt er behoefte te zijn aan een meer persoonlijke gedachtenwisseling, waarvoor een vast agendapunt wordt gemaakt. Het besluiten nemen met zo'n grote groep vraagt om voorbereiding. Meestal heeft een groepje ideeën ontwikkeld, bijvoorbeeld over de aanpak van de hobbyruimte, schrijft een stukje met een voorstel in de bewonerskrant waarover op de vergadering wordt gediscussieerd en besloten. Wanneer het probleem ingewikkeld is, de inzichten ver uiteen liggen, dan is de tijd in de vergadering te beperkt en de mogelijkheid voor discussie niet optimaal (te grote groep). Er wordt dan een aparte thema-avond belegd. De drempel om op dergelijke avonden te discussiëren ligt lager, omdat het dan in kleine groepjes gaat. Uiteindelijk komt het probleem weer terug in de bewonersvergadering, waar de besluitvorming plaats vindt.

De opkomst op vergaderingen is hoog, meestal is de helft van de volwassenen aanwezig. Sommigen vinden de vergade-

ringen *stom vervelend*, anderen juist *prettig dat persoonlijke facetten aan bod komen*. Problemen in de besluitvorming liggen in de afweging van privébelangen ten opzichte van groepsbelangen, het opstellen van regels die eenduidig handelen mogelijk maken. Enkele bewoners zijn van mening dat er teveel in detail geregeld wordt en dat regels onvoldoende geëvalueerd worden, zij zien een nieuwe bureaucratie ontstaan nu niet van buitenaf, maar van binnenuit.

De verhitte discussie die over de woonruimteverdeling gevoerd is, is illustratief voor wat zich in bewonersvergaderingen voordoet. De groep heeft regels opgesteld (3.4) die gelden op het moment van de woningtoewijzing. Voorts bestaat er de intentie binnen de groep zoveel mogelijk mensen te laten profiteren van deze woonmogelijkheid. Ontwikkelingen in huishoudens veroorzaken hier, evenals elders, onder- en overbezetting. Moet er iets aan gedaan worden en zo ja, wat dan?

Met die vraag heeft de groep zich diverse malen bezig gehouden. De flexibiliteit, die in het ontwerp is opgenomen, maakt de uitwisseling van ruimte tussen huishoudens uitsluitend theoretisch mogelijk. De mogelijkheden voor doorstroming zijn beperkt en de animo is gering, in het bijzonder wanneer er van clusterwisseling sprake is.

Eén cluster slaagt er in om na twee jaar een herverdeling van de ruimte te maken die meer in overeenstemming is met de veranderde situatie.

Twee huishoudens lossen het probleem van onderbezetting op door onderverhuur, omdat ruilen niet mogelijk is. Het probleem daarbij is dat het aantal grotere (gezins)huishoudens afneemt en vervangen wordt door kleinere of samengestelde huishoudens. Dit brengt op den duur de gevarieerde samenstelling van het project in gevaar, wat sommigen als een aantasting van de oorspronkelijke opzet zien. Dit leidt tot de instelling van een commissie om naar oplossingen te zoeken.

De woningtoewijzing is formeel een bevoegdheid van de Stichting. De feitelijke invloed ligt bij de bewoners. Clusters of kamerbewoners dragen een kandidaat voor aan de Bewonersvereniging, die er haar goedkeuring aan hecht en de voordracht bij de Stichting legt. In de regel wordt eerst gekeken of er binnen de groep kandidaten zijn voor een leegkomende woning, zo niet dan wordt gekeken wie er van de kandidatenlijst in aanmerking komen. Na kennismakings-

gesprekken doet men een keuze. Leegstand is niet voorgekomen, maar het terugbrengen van de wettelijke opzegtermijn tot één maand, blijkt nadelig voor de groep. Met name in vakantieperioden is het nauwelijks mogelijk binnen een dergelijk tijdsbestek een kennismakings/keuzeproces te houden. Hoewel zich op dit punt geen problemen hebben voorgedaan, zijn die niet denkbeeldig. Er is een kandidatenlijst, maar van werkelijk contact van kandidaten met het project is geen sprake. Het perspectief voor de kandidaten is zwak, omdat er weinig verhuizingen plaatsvinden en men afhankelijk is van de clusterkeuze (niet van inschrijvingsduur).

Het solidariteitsfonds heeft als doel financiële drempels voor deelname te slechten. Iedereen draagt maandelijks bij naar draagkracht en iedereen heeft het recht een beroep te doen op het fonds. Een vertrouwenscommissie beoordeelt de aanvragen aan de hand van door de groep opgestelde richtlijnen.

Na twee jaar is besloten de bijdrage verplicht te stellen en openbaar te maken. De uitkeringen blijven anoniem. Elf huishoudens hebben in de eerste twee jaar een incidentele of maandelijks terugkerende bijdrage ontvangen.

De problemen met het solidariteitsfonds komen van buiten. Een dergelijke overdracht van inkomen past niet in het bestaande systeem van sociale zekerheid, noch in dat van liefdadige instellingen.

Ten eerste vormt de vennootschapsbelasting een bedreiging; de noodzakelijke reserveringen vallen onder de vereniging en komen voor 50% vennootschapsbelasting in aanmerking. Ten tweede kort de sociale dienst uitkeringen van mensen die andere inkomsten ontvangen. Het is duidelijk dat op die manier van de hele opzet om elkaar te steunen, elkaar het wonen in het project en het deelnemen aan de activiteiten mogelijk te maken, niets terechtkomt als hier openlijk mee omgesprongen wordt. Tegelijk is de groep van mening dat dit niet in de clandestiene sfeer afgehandeld moet worden, omdat het juist aan de buitenwacht de onderlinge solidariteit kan verduidelijken en er een voorbeeldfunctie voor andere groepen gegeven wordt.

Uit de beoordeling van de bewoners blijkt dat lang niet iedereen overtuigd is, dat het gelukt is om de financiële drempel weg te nemen. De hoge woonkosten zouden toch afschrikken en het beroep doen op een solidariteitsfonds is niet voor ieder vanzelfsprekend. Bovendien is het duidelijk

dat dit alleen de top van de kosten voor enkelen afhaalt.

De participatie in het beheer is groot. Het merendeel (5/6 deel) van de bewoners heeft in de onderzoeksperiode aan één of meer bestuurlijke taken deelgenomen. Veel bewoners zitten in twee of meer permanente commissies of besturen.

Uit de tijdsbestedingsgegevens komt hetzelfde beeld naar voren. In de week waarin genoteerd is, is de helft van de bewoners organisatorisch actief geweest, gemiddeld 2½ uur; dit nog afgezien van de deelname aan de bewonersvergadering.

Vrijwel alle activiteiten zijn onbetaald, vrijwillig gedaan. Uitzondering daarop zijn de schoonmaak van het Luye Gat (wordt door een bewoner tegen betaling verricht) en de begeleiding van de peuterspeelzaal (wordt door een deskundige kracht van buiten tegen betaling verricht). Aanvankelijk geschiedt dit uit ouderbijdragen met het financiële risico voor de Bewonersvereniging. Later geeft de gemeente subsidie en wordt de speelzaal ondergebracht in een afzonderlijke stichting om het risico voor de vereniging weg te nemen.

De Bewonersvereniging delegeert taken naar commissies, die daarover verantwoordelijkheid afleggen in de vergadering. Via organisatorische activiteiten hebben mensen contact met elkaar gekregen, dat anders niet zo gemakkelijk zou zijn ontstaan. Sommige van die contacten krijgen in de loop van de tijd een meer persoonlijke betekenis. Zagen we in de vorige paragraaf dat meelevens met bijzondere gebeurtenissen of het alledaagse contact voor sommige bewoners tot dé essentiële ervaringen behoort, voor andere is dat wat bereikt is in het samen beslissen over de eigen woon-situatie, de gerealiseerde bewonersdemocratie, het unieke aan de nieuwe leef- en woonwijze.

6.5 Gebruik en beoordeling van de groepsruimten

De groep beschikt over verschillende ruimtelijk voorzieningen. Er zijn vier afzonderlijke gebouwtjes, te weten het Luye Gat, jeugdhonk/peuterspeelzaal, grove-hobbyruimte en sauna (aanvankelijk gepland als berging). De drie zelfstandige logeerkamers liggen verspreid in het project en zijn bereikbaar via buitentrap en clusterterras. Achter het Luye Gat ligt een gemeenschappelijke tuin, de zgn. Luye Tuin. De

wandelstraat, waar de woningen, clusters en groepsvoorzieningen op aansluiten, fungeert ook als een soort groepsvoorziening.

De voorzieningen zijn geschikt voor uiteenlopende activiteiten. Het Luye Gat, de Luye Tuin, het jeugdhonk en de sauna zijn vooral voor sociaal-recreatief gebruik. Logeerkamers en grove-hobbyruimte hebben een meer utilitair karakter, het zijn goed geoutilleerde groepsaccomodaties als aanvulling op de kleine woningen. Ze worden vooral individueel gebruikt. De peuterspeelzaal heeft een opvangfunctie voor peuters uit het project en de buurt.

Sommige voorzieningen hebben vaste openingsuren waarop iemand aanwezig is, andere kunnen op ieder moment gebruikt worden, de sleutel ligt klaar (tabel 6.2).

Peuterspeelzaal en Jeugdhonk zijn gericht op de kinderen en de Luye Tuin wordt voornamelijk door kinderen als speelterrein gebruikt.

Door alle huishoudens worden één of meer voorzieningen gebruikt, de helft van de huishoudens maakt van drie of vier voorzieningen gebruik. Van vijf of meer voorzieningen wordt alleen gebruik gemaakt door huishoudens met kinderen (tabel 6.3).

Uit het tijdschrijven over een week is niet af te lezen hoeveel tijd er van groepsvoorzieningen gebruik gemaakt wordt. Alleen voor het Luye Gat kan geconstateerd worden dat dit gemiddeld ten minste 3½ uur is geweest, waarin begrepen de maandelijkse bewonersvergadering.

Het belang dat bewoners aan een voorziening hechten loopt

Tabel 6.2 Gebruikstijden van de groepsvoorzieningen.

Groepsvoorzieningen met vaste openingstijden	maandag t/m vrijdag			zaterdag/zondag		
	mo.	mi.	av.	mo.	mi.	av.
Luye Gat	5	-	3à4	-	-	1
peuterspeelzaal	5	-	-	-	-	1
sauna	-	-	2	1	-	1

Met sleutel toegankelijke voorzieningen: jeugdhonk, grove-hobby-ruimte en logeerkamers

Vrij toegankelijk: de Luye Tuin

Tabel 6.3 Gebruik van het aantal gemeenschappelijke voorzieningen naar typen huishoudens.

Type huishouden	Het aantal voorzieningen waarvan het huishouden gebruik maakt								Totaal
	0	1	2	3	4	5	6	7	
alleenstaanden	-	1	4	3	3	-	-	-	11
paren	-	-	-	1	5	1	-	-	7
één-oudergezinnen	-	1	2	3	1	4	-	-	11
twee-oudergezinnen	-	-	-	2	4	5	5	1	17
kamerbewoners	-	-	-	-	-	2	1	-	3
totaal	-	2	6	9	13	12	6	1	49

min of meer parallel met het gebruik (tabel 6.4). Het Luye Gat en de logeerkamers zijn van véél belang, gevolgd door de hobbyruimte. De andere voorzieningen zijn van minder belang. Alleen voor de peuterspeelzaal geldt dat vrij veel niet-gebruikers deze voorziening van belang vinden voor het project. Voor de sauna zien we het omgekeerde, enkele van de gebruikers vinden de voorziening van weinig belang. Uitgedrukt in een rapportcijfer wordt het totaal van de groepsruimten door de meeste bewoners met een 7 of 8 gewaardeerd, gemiddeld 7,5.

Tabel 6.4 Groepsvoorziening naar gebruik en belang (in %).

Groepsvoorziening	Gebruik door huishoudens (N = 49, gelijk 100%)	Waardering "van (veel) belang" (N = 78, gelijk 100%)
Luye Gat	100	96
logeerkamers	79	90
grove-hobbyruimte	69	74
sauna	65	52
jeugdhonk	40	46
Luye Tuin	30	27
peuterspeelzaal	10	47

In de open interviews wordt over de betekenis van de groepsruimten in het algemeen gezegd:

- groepsbindend;
- je kent iedereen, dat is een groot verschil met een buurthuis;
- vraagtekens bij de opzet van aparte, verspreid gesitueerde voorzieningen (geen wisselwerking tussen activiteiten; duur in bouw en gebruik; groot deel van de dag leeg).

Enkele bewoners betreuren het dat de ambachtsruimten niet gerealiseerd zijn; voor één huishouden heeft dat vertrek beïnvloed.

Het Luye Gat wordt gebruikt voor verschillende activiteiten, het koffie-uurtje 's morgens, bar-avonden, vergaderingen, clubs (waaronder één van buiten), voor incidentele activiteiten en ontvangsten van bezoekers.

De helft van de bewoners komt twee of meer keer per week, de andere helft minder.

De belangrijkste ervaringen voor het Luye Gat zijn dat het een trefpunt is waar je met anderen kunt praten, ideeën uitwisselen én wat doen kunt, waar je vrijblijvend naar toe kunt gaan. Er is een open sfeer, je kunt er jezelf zijn, met name voor vrouwen anders dan in een gewoon café. De beslotenheid werkt naar binnen toe positief, voor deelname uit de buurt werpt dat een drempel op.

De Luye Tuin is niet geworden wat de naam suggereert. Het is een speelveldje, vooral een domein voor voetballende jongens en kinderen uit de buurt. 's Morgens maakt de peuterspeelzaal er gebruik van. De meningen over de Luye Tuin lopen erg uiteen. Sommigen vinden het jammer dat de tuin niet als ontmoetingsplaats voor de hele groep functioneert en dat de aanblik rommelig is. Anderen hebben geen behoefte aan een groepstuin, zij hebben genoeg aan een clustertuin of vinden het prima dat het een speellandje geworden is, omdat er in de buurt niets van dien aard is.

De peuterspeelzaal is maar voor weinig bewoners van direct belang, het aantal huishoudens met peuters is gering. Voor het contact naar de buurt is de speelzaal van betekenis. Buurtbewoners komen in de straat om hun kind te brengen en te halen, maar dat contact breidt zich niet uit naar andere activiteiten.

De speelzaal heeft een andere opzet dan die in de wijk.

Doordat de ruimte kleiner is, is de peutergroep klein (maximaal twaalf kinderen). Er is ouderparticipatie ter ondersteuning van de betaalde peuterleidster. Het voorstel van één van de bewoonsters om een eigen visie op het omgaan met kinderen uit te werken heeft geen weerklank in de groep gevonden. De betrokkenheid van de groep als geheel op het speelzaalgebeuren is gering, er zijn uitsluitend ouders van peuters bij betrokken. Toen het financiële risico als gevolg van het uitblijven van de beslissing over de gemeentelijke subsidie, te zwaar op de groep ging drukken, is besloten tot de oprichting van de Stichting Peuterspeelzaal Centraal Wonen. Deze Stichting huurt de ruimte voor vier ochtenden per week van de Bewonersvereniging.

Het jeugdthunk is een wisselend succes, althans volgens de beoordeling van de volwassenen. Hoe de kinderen er zelf tegen aan kijken is slechts indirect bekend. Het zijn vooral de 8-15 jarigen die er komen en die ook bepalen wat er gebeurt, praten, pingpong spelen, woeste of verboden spelletjes, platen draaien en dergelijke. De vrijheid die er in het jeugdthunk heerst strookt niet met de opvattingen van sommige ouders. De jeugdthunkcommissie staat voor de moeilijke opgave tegenstrijdige opvattingen van ouders en jongeren in goede banen te leiden.

Toen er conflicten over roken en drinken, over wat mag en niet mag ontstonden, zijn er thema-avonden georganiseerd met de volwassenen. Met de kinderen is overlegd en geïnventariseerd wat zij wilden. Die gesprekken hebben geleid tot een aantal afspraken en initiatieven, een gestructureerder aanpak van activiteiten en beheer. Uit verschillende interviews komt naar voren dat dit een positief effect heeft gesorteerd, een grotere betrokkenheid van zowel kinderen als volwassenen.

Ook niet-ouders maken gebruik van het jeugdthunk en enkele zijn actief in de commissie. Ondanks de niet geringe inspanning van de commissie blijft een deel van de volwassenen kritiek houden op beheer en gang van zaken in het jeugdthunk.

De grove-hobbyruimte voldoet boven verwachting. De meeste huishoudens maken er incidenteel gebruik van, enkele bewoners zijn er bijna dagelijks te vinden (sleutelen, pottenbakken, grote klussen). Voor een aantal jongeren is de knutselplaats van belang. Het aanwezige gereedschap, de werkbank en de oven zijn

deels verkregen door inzameling, deels door gezamenlijke aanschaf (uit de contributie voor de Bewonersvereniging). Men noemt eigenlijk maar één nadeel, de ruimte is aan de kleine kant. Verder is er niets dan lof. Het is prettig in een overdekte, verlichte, verwarmde ruimte te werken met goed gereedschap en bovendien, je hebt thuis geen rommel. Er worden aanvullend, sociale argumenten genoemd: makkelijk om anderen hulp te vragen en om te leren omgaan met gereedschap. Het enthousiasme van enkelen werkt bovendien initiatieven in de hand (fietsenreparatie-cursus, kleiclubje). De efficiënte organisatie van de commissie draagt bij aan het succes. De late oplevering was een misser, want juist rondom de verhuizing was de behoefte aan een werkplaats groot.

De sauna is door verschillende omstandigheden een tijd lang een zorgenkind geweest. Behalve de reeds eerder genoemde financiële en juridische problemen hebben zich ook technische mankementen met de verwarming voorgedaan. Dit heeft de exploitatie nadelig beïnvloed.

Het sauna-bezoek is veel lager dan op grond van een tevoren gehouden enquête is berekend. Men heeft minder tijd voor een avondje lekker rustig zweten dan men dacht. Op bepaalde avonden is de sauna open voor de buurt, maar het gebruik dat er door omwonenden van gemaakt wordt is niet zo groot.

De meningen over de sauna lopen uiteen. Voor veel gebruikers is de sauna een ontspanningsmogelijkheid, die ze niet graag zouden missen; het geeft weer andere contacten dan bijvoorbeeld het Luye Gat. Een paar niet-gebruikers staan wat onwennig tegenover het idee van bloot naast je burens een avondje niets doen. Een enkeling wijst de sauna af als niet passend in een tijd van versoberen en energiebesparen.

De logeerkamers voorzien duidelijk in een behoefte. Het merendeel van de huishoudens maakt er zo af en toe gebruik van; voor de bewoners van de kleine 2-vlakswoningen zijn ze vrijwel onmisbaar. Incidenteel wordt een logeerkamer voor tijdelijke opvang gebruikt. De meeste bewoners vinden de logeerkamers praktisch, comfortabel en prettig om gasten eigen privacy te geven. De afstand tot de woning geeft in het algemeen weinig problemen. Voor kleine kinderen en bejaarden of minder valide mensen vormt de afstand en toegankelijkheid -op de eerste verdieping via een buiten-

wenteltrap- een belemmering.

De straat functioneert als ontmoetingsruimte. Bij de opzet van het project is voor een model gekozen waarbij de omwonenden vanzelfsprekend met Centraal Wonen in contact zouden kunnen komen. De straat is een looproute voor de omwonenden. Die passeren daarbij het Luye Gat en jeugdhonk/peuterspeelzaal. In de straat, bestemd voor voetgangers, wordt ook gefietst. De bewoners beoordelen de straat zeer positief, een ontmoetings- en activiteiten-terrein waar je van alles kunt doen, een uitbreiding van het leefgebied.

6.6 Evaluatie van het groepsleven door de bewoners

Wat zijn op groepsniveau de belangrijkste ervaringen? Het antwoord daarop vormt de kern van het voorgaande in dit hoofdstuk. Wat het sociale contact betreft is het belangrijkste:

- het onderlinge vertrouwen en de openheid;
- het informele omgaan met elkaar in alledaagse situaties;
- verdieping van contact, maar niet met iedereen (dat is onmogelijk).

Hierdoor ontstaan gevoelens van grote tevredenheid, thuis zijn in de hele straat, veiligheid en geborgenheid.

Wat betreft de onderlinge hulp in de directe omgeving, daarvan is de kern:

- het gaat "*vanzelf*";
- kinderopvang nooit een probleem;
- emotionele steun;
- veel deskundigheid.

De materiële voordelen, zoals gezamenlijk bezit en gebruik van goederen, is een bijkomstig voordeel.

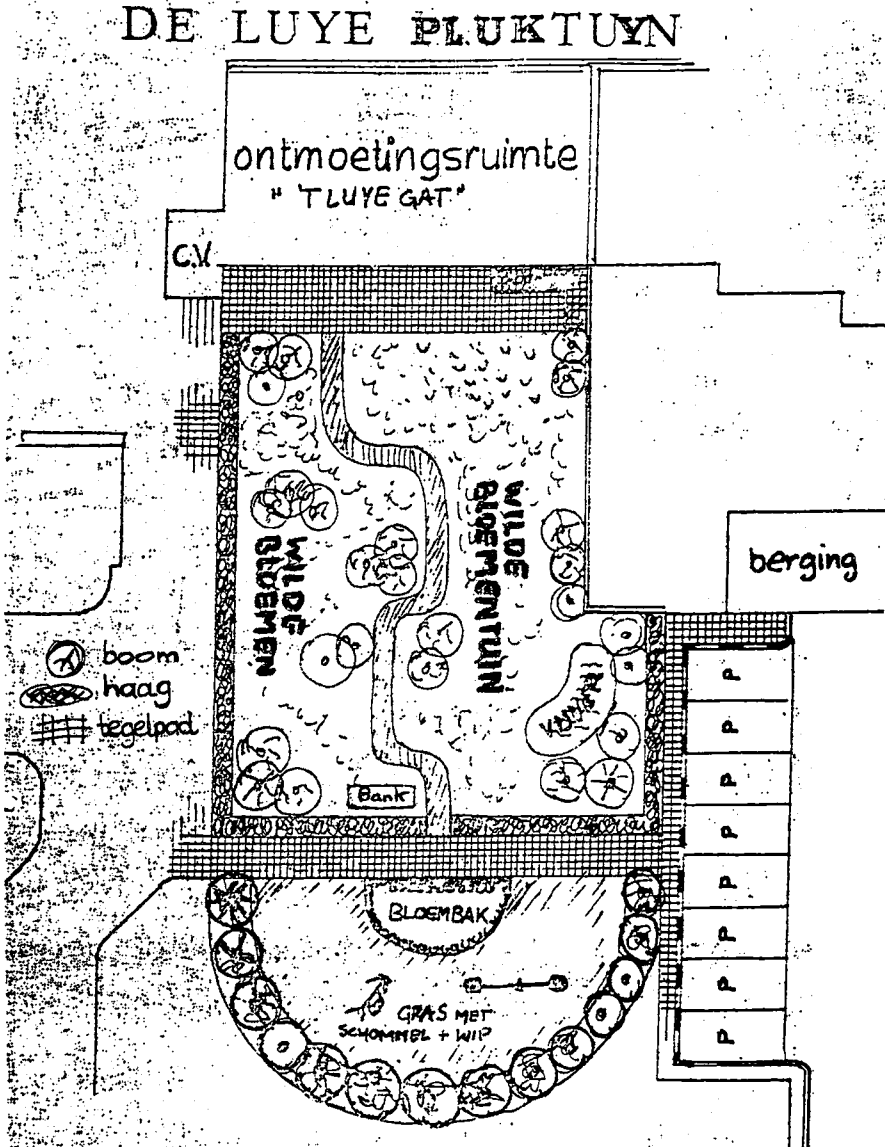
Wat organisatie en beheer betreft is het belangrijkste:

- het zelf besturen en zeggenschap hebben over de eigen woonomgeving;
- uiteenlopende contacten aansluitend op eigen interesses;
- aanknopingspunten om elkaar te leren kennen;
- te leven in een echte democratie, in onderlinge solidariteit en veiligheid.

Als risico wordt genoemd het ontstaan van een nieuwe bureaucratie.

Bewoners maken nauwelijks onderscheid tussen sociaal contact en hulp, zij ervaren de nieuwe omgeving als "*een enorm*

web". Is vanuit het individu beschouwd sprake van een "web", waarin ieder zichzelf in het midden geplaatst ervaart, vanuit het groepsniveau beschouwd is er een dicht netwerk ontstaan waarin alle bewoners, meer of minder intensief, met elkaar verbonden zijn.

Cluster- en groepsmaaltijd

7 VERGELIJKING CLUSTER EN GROEP

7.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt een vergelijking gemaakt tussen het groepsniveau en het clusterniveau. Hetgeen in twee jaar praktijk is ontstaan vormt hiervoor de basis. Voorbij wordt gegaan aan uitzonderingssituaties, algemene tendensen worden aangegeven betreffende verschillen en overeenkomsten.

Achtereenvolgens komen aan de orde activiteiten (7.2), de deelname daaraan (7.3), de onderlinge relaties (7.4) en het delen van verantwoordelijkheid (7.5) en de ruimtelijke condities voor cluster en groep (7.6). Het hoofdstuk wordt afgesloten met een paragraaf over organisatie en beheer op cluster- en groepsniveau (7.7).

7.2 Activiteiten

Doel van het project is èn behoud van zelfstandigheid van de deelnemende huishoudens èn toename van het contact en de wederzijdse hulpverlening tussen de huishoudens.

Eerder (hoofdstuk 2) is reeds de veronderstelling geopperd dat die zelfstandigheid of autonomie van de huishoudens op gespannen voet zou kunnen komen te staan met het streven naar gezamenlijke activiteiten en verantwoordelijkheden met groepsgenoten.

In de voorbereidingsperiode is nogal eens de slogan gebruikt "*samen doen wat samen kan opdat er meer tijd is voor jezelf en voor anderen*". Dit duidt erop dat gedacht is aan het overhevelen van traditioneel aan het huishouden gebonden taken naar nieuwe collectiviteiten. Buiten beschouwing bleef of deze nieuwe collectiviteiten (cluster en groep) extra tijd zouden gaan vragen voor het in stand houden van deze eenheden, het onderhoud van gemeenschappelijke ruimten en dergelijke.

Aan het huishouden zijn in onze samenleving een aantal functies en de verantwoordelijkheid voor de bijbehorende taken toebedeeld:

- algemene functies (onafhankelijk van de samenstelling van

- het huishouden), met name de zorg voor het verwerven van de middelen van bestaan, huishoudelijke arbeid of de huishoudelijke produktie en de zorg voor het fysieke en geestelijke welzijn van de leden van het huishouden;
- specifieke functies (afhankelijk van de samenstelling van het huishouden), met name het inhoud geven aan de relatie tussen partners (in de onderzoeksperiode Centraal Wonen Hilversumse Meent steeds een man-vrouw relatie) en de ouder-kind relatie.

Vergelijking van de activiteiten van cluster en groep met de activiteiten die behoren bij de functie vervulling van huishoudens levert het volgende op.

- Geen van de functies van het huishouden is volledig door cluster of groep overgenomen.
- Op het verrichten van beroepsarbeid hebben cluster en groep geen directe invloed. De groep beslist wel over het verhuren van extra woonruimte om in de woning beroepswerk te doen. De mogelijkheden voor opvang van de kinderen door clustergenoten en anderen geeft de buiten Centraal Wonen werkende ouders meer flexibiliteit in hun werktijden.
- Bij de huishoudelijke arbeid levert de cluster op onderdelen (maaltijdverzorging, inkopen, hulp bij ziekte, klusjes opknappen en dergelijke) een bijdrage in de uitvoering. De groep als geheel heeft hierin geen rol, wat niet wegneemt dat men elkaar met raad en daad bij allerlei activiteiten helpt.

Binnen de cluster worden hulpmiddelen en ruimten voor huishoudelijke arbeid samen gebruikt (wasmachine, keukenapparatuur, gereedschap, de berging en de keuken). De groep biedt de huishoudens de mogelijkheid voor het uitvoeren van grotere karweien in de grove-hobby-ruimte. De groep beschikt over drie logeerkamers voor individueel gebruik, waarvan onderhoud en inrichting worden verzorgd door de cluster waar ze gesitueerd zijn.

- Op clusterniveau komt hetgeen binnen de woningen en de huishoudens gebeurt nauwelijks aan de orde. Hetgeen echter in de cluster gerealiseerd is, houdt wel verband met de mate van welzijn die, door de clusterleden voor henzelf en voor de huishoudens waar zij deel van uitmaken, ervaren wordt.

De onderzoekgegevens wijzen uit dat dit kan variëren van zich geborgen weten tot zich bedreigd voelen. Voorts dat grote onvrede bij één persoon kan leiden tot afhaken van het gehele huishouden (het zelfstandig verklaren van een

huishouden). De groep heeft aan het gevoel van zekerheid van huishoudens bijgedragen door middel van het solidariteitsfonds. De groep biedt vooral de volwassenen mogelijkheden voor ontspanning en ontmoeting met anderen, wat bijdraagt aan hun tevredenheid met het experiment.

Groep en cluster zijn alleen al door de aanwezigheid van de volwassenen en kinderen voor velen de basis voor allerlei gezelligheids-, hulp- en vriendschapscontacten.

Wat betreft de specifieke functies van het huishouden: de man-vrouw relatie is noch in de cluster noch in de groep ter discussie geweest.

Cluster en groep spelen wel in op de ouder-kind relatie. Zoals in hoofdstuk 5 al gesteld, maken de gezamenlijke activiteiten, met name de maaltijden en het frequente contact, op clusterniveau, discussie en oordeelsvorming onontkoombaar. De mate van overeenstemming tussen theorie en praktijk ten aanzien van de omgang met de kinderen is daar voor iedereen merkbaar.

Op groepsniveau is er meer sprake van keuze, men kan wel of niet meedoen aan een themagroep over opvoeding of aan de geregeld gevoerde discussie over het gedrag van de kinderen en de commissie in het jeugdthunk.

De groep is emotioneel minder kwetsbaar dan de cluster en het functioneren ervan is minder afhankelijk van een bijdrage van alle leden. De noodzakelijke bijdrage van de leden is meer taak- en functie- dan persoongericht. In de cluster wordt betrokkenheid bij het wel en wee van een ieder verwacht.

Op groepsniveau is men er in geslaagd in de eerste twee jaar, op basis van vrijwilligheid, allerlei nieuwe taken in commissies, besturen e.d. te vervullen.

In de cluster liggen de taken, qua aard, dicht bij die van huishoudens. Er is sprake van emotionele betrokkenheid, een continue bijdrage wordt verlangd, de kwetsbaarheid is groter.

Op groepsniveau zijn de taken vergelijkbaar met die van een gezelligheidsvereniging en van een woningbouwvereniging.

7.3 Deelname aan cluster- en groepsactiviteiten

Uitgesloten zijn hier privé activiteiten van enkele personen. Het gaat om activiteiten die in principe toegankelijk zijn voor iedereen in de groep of in een cluster. In de eerste twee jaar is er een serie, doorgaans ongeschre-

ven, regels ontstaan, die soms voor cluster en groep gelijk, vaak echter verschillend zijn.

Aan de recreatieve/consumptieve activiteiten in een cluster is deelname van het gehele huishouden normaal, als iemand of een huishouden niet meedoet, heeft men het gevoel dat daar een reden voor moet zijn. Op groepsniveau is de deelname aan dit type activiteiten individueel, afhankelijk van belangstelling of behoefte. Er is geen sprake van enigerlei dwang om steeds mee te doen.

In 1979 besteden volwassenen gemiddeld tien uur per week aan activiteiten met en voor de groep. Dezelfde tijd wordt per week voor en met de cluster besteed met een overlap van anderhalf uur. De totale tijd aan collectieve activiteiten besteed is 18½ uur. Er is een grote variatie tussen personen, echter niet in het gemiddelde voor mannen en vrouwen.

7.4 Aard van de onderlinge relaties

Iedereen, jong en oud, noemt elkaar bij de voornaam, de sfeer van omgaan met elkaar is informeel. De cluster-huishoudens hebben elkaar gekozen op basis van persoonlijke voorkeur en positieve toekomstverwachtingen. Vervolgens is men in de eerste twee jaar tot meer of minder gezamenlijke activiteiten gekomen en er zijn al of niet vertrouwelijke, emotionele relaties gegroeid. De toename van het contact tussen de huishoudens is voor velen, doch niet voor iedereen bevredigend verlopen. Spanningen hebben in die gevallen, waarin men tot oplossing is gekomen, de relaties verdiept. Ze zijn echter ook aanleiding geweest om het clusterverband te verbreken.

Het dagelijkse van de clustercontacten gaat samen met veel van elkaar weten en zien.

Voor zover na te gaan, komen seksuele relaties tussen mannen en vrouwen uit verschillende huishoudens in een cluster niet voor. Hoewel het nog te vroeg is om hieruit conclusies te trekken, lijkt dit er op te wijzen dat men, bewust of onbewust, hier een grens trekt.

De samenstelling van de groep is de resultante van een open werving. De keuze van personen en huishoudens heeft groten-deels op clusterniveau plaatsgevonden, gezien het kleine aantal zelfstandige woningen (4) en woningen voor kamerbewoners (2).

De contacten op groepsniveau kunnen even hecht en vriendschappelijk zijn als op clusterniveau, ze zijn echter

minder met dagelijkse activiteiten verbonden. Deze contacten zijn deels al in de voorbereidingsperiode opgebouwd. Tijdens de eerste twee jaar wonen in het project is voorts meedoen met commissies en andere groepsactiviteiten een goede mogelijkheid gebleken om elkaar te leren kennen en waarderen.

Een dergelijke geleidelijke en taakgerichte weg om tot onderlinge relaties te komen, is binnen een cluster niet makkelijk te verwezenlijken. Men weet en ziet daarvoor te veel van elkaar.

Op groepsniveau wordt niet een grens getrokken bij het aangaan van seksuele relaties. Deze zijn ontstaan tussen mannen en vrouwen uit verschillende huishoudens, voornamelijk tussen alleenstaanden en één-oudergezinnen, en hebben soms een vervolg gekregen in het gaan samenwonen.

7.5 Het delen van verantwoordelijkheid

In hoeverre is er sprake van wederzijdse verantwoordelijkheid in Centraal Wonen tussen:

- cluster en huishoudens;
- groep en huishoudens;
- groep en clusters.

Cluster en groep dragen geen verantwoordelijkheid voor het intern functioneren van de huishoudens. Evenzo draagt de groep geen verantwoordelijkheid voor de samenstelling en het functioneren van de clusters. Dit neemt niet weg dat vanuit huishoudens en clusters een beroep gedaan kan worden op de groep.

Dit is ook gebeurd in de eerste twee jaar, zij het niet vaak. Het betrof situaties waar men zelf niet meer uit kon komen, bijvoorbeeld het afhaken van een clusterhuishouden en de behoefte van de cluster aan een nieuw clusterhuishouden in die woning, of de behoefte aan speelkameraadjes voor de kinderen van een nieuw huishouden.

De verantwoordelijkheid van de groep voor de woonruimteverdeling en de functie van de woningen heeft besloten tot gevolg over verhuishwensen en -mogelijkheden van huishoudens. Ook al zijn er geen formele verantwoordelijkheidsrelaties, het gevoel medeverantwoordelijk te zijn voor anderen en het voortbestaan van cluster en groep is niet uitzonderlijk.

7.6 Ruimtelijke condities voor cluster en groep

In de planvoorbereiding hebben de bewoners keuzen gemaakt over te realiseren voorzieningen, die conditionerend zijn voor de huishouden-, cluster- en groepsactiviteiten. Bepaalde ontwikkelingen liggen open, terwijl andere niet meer te realiseren zijn. De ruimtelijke condities maken het mogelijk om alle in 7.2 genoemde functies van het huishouden in de woning uit te voeren, hoewel afstoting naar de cluster of groep voor een deel mogelijk is. Er is een grote mate van keuzevrijheid aanwezig.

7.6.1 *Ruimtegebruik en huishoudelijke arbeid*

Uit het ruimtegebruik blijkt het volgende.

- Privé en gemeenschappelijke voorzieningen functioneren naast elkaar.
- Bij uitzondering worden mogelijkheden van de woning niet benut of afgebroken; dat betreft bewaren en opbergen (van levensmiddelen), maaltijdenbereiding, machinewas. Alleen wat betreft dat laatste wordt overwegend buiten de woning de clusterwasruimte of -eetkeuken gebruikt. In enkele woningen is de keuken weggehaald.
- Het gebruik van de clustervoorzieningen is een middel om tot clusterontmoetingen te komen, gezamenlijke maaltijden en de opbouw van gemeenschappelijk bezit (wasmachine, keukenapparatuur, diepvriezer, gereedschap, tijdschriften). De mogelijkheden om de huishoudelijke arbeid van een privé- tot een clustergebeuren te maken zijn ten dele benut voor enkele min of meer dagelijkse activiteiten. Een huishouden dat van de cluster afhaakt maakt minder of geen gebruik van de clustervoorzieningen, met uitzondering van de berging, waarvoor geen privé alternatief voorhanden is.
- Het gebruik van groepsvoorzieningen is eveneens een middel om te komen tot ontmoetingen, hobby's en ontspanning op groepsniveau, en de opbouw van bezit (boeken en tijdschriften, hobby-apparatuur en gereedschap, sauna, tafeltennistafel).

De mogelijkheden om huishoudelijke arbeid op groepsniveau te doen plaatsvinden is alleen ten aanzien van enkele incidentele activiteiten gerealiseerd (reparaties en onderhoud, logeerfaciliteiten).

7.6.2 Ruimtegebruik van huishouden en individu

Bestemming en inrichting van de voorzieningen bieden voor huishoudens en individuen uiteenlopende mogelijkheden.

- De inrichting van de clusterruimte als eetkeuken leent zich voor gebruik door alle huishoudens en individuen, ongeacht kenmerken of interesses. In alle clusters is de inrichting uitgebreid met een zithoek. De inrichting is afgestemd op activiteiten die zich dagelijks voordoen. In de praktijk wordt dat door een beperkt aantal clusters gerealiseerd.

De overige clustervoorzieningen, tuin, terras, berging en wasruimte, zijn in principe voor alle huishoudens van belang, niet afgestemd op een bepaald type huishouden of een specifieke belangstelling.

- Het Luye Gat is ingericht voor sociaal-recreatieve activiteiten waar alle huishoudens in kunnen delen; de overige groepsvoorzieningen zijn voor een bepaalde categorie (huishoudens met kinderen in een bepaalde leeftijd) of een specifieke interesse, al of niet aangevuld met gebruikers van buiten het project. Het belang van een groepsvoorziening loopt min of meer parallel aan het aantal gebruikers. Min of meer dagelijks gebruik is mogelijk, maar komt in de praktijk weinig voor, is voorbehouden aan personen die veel tijd aan ontspanningsactiviteiten besteden.

- Gebruik van de clustervoorzieningen is in de eerste plaats een gebruik door of voor het gehele huishouden; gebruik van de groepsvoorzieningen is meer een individuele aangelegenheid.

- Gebruik van de clustervoorzieningen laat in de tijd een vrij regelmatig weekpatroon zien; voor groepsvoorzieningen is het gebruik veel wisselvalliger, sommige bewoners hebben bepaalde min of meer vaste gewoonten (een bepaalde koffie-ochtend of bar-avond), velen maken er gebruik van als het zo uitkomt, zonder vaste regelmaat.

Dat betekent voor het functioneren van groepsruimten dat er sprake is van pieken en dalen. Bezoek aan Luye Gat, jeugdhonk en sauna zakt soms in en leeft weer op, deels onder invloed van seizoenswisseling. De aanvankelijke verontrusting hierover heeft plaats gemaakt voor een acceptatie van dit verschijnsel.

7.6.3 *Afstand en nabijheid van collectieve voorzieningen*

De situering van de woningen ten opzichte van cluster- en groepsvoorzieningen en het openbare terrein beïnvloedt de gebruikersmogelijkheden.

De grens tussen privé- en gemeenschappelijke ruimte is de voordeur. Het niet op slot zijn van vrijwel alle voordeuren maakt dat deze grens vager en informeler is geworden dan in de vorige woonsituatie.

De clusterruimten sluiten min of meer aan op de woningen, beide zijn over en weer zichtbaar, de clusterwoningen grenzen aan elkaar. Het kunnen zien van de aanwezigheid van de ander(en) bevordert het tussen door even naar de clusterkeuken lopen, binnenlopen bij het thuiskomen en toevallige contacten.

Het clusterportaal is de verbinding tussen de cluster-eetkeuken en twee woningen, die daar hun voordeur hebben. De koppeling heeft twee gevolgen, ten eerste de eetkeuken kan functioneren als verlengde van deze woningen en ten tweede wanneer een huishouden van de cluster afhaakt, is het ontbreken van afstand hinderlijk.

Afstand nemen van clusterconflicten is in letterlijke zin nauwelijks mogelijk. Dat levert met name voor degenen die ook overdag aanwezig zijn -niet op andere wijze afstand kunnen nemen- problemen op. De voortdurende confrontatie kan leiden tot frustraties en de behoefte om binnen of buiten het project te verhuizen.

Berging, wasruimte, tuin en portaal zijn plaatsen, waar men regelmatig komt; terloopse ontmoetingen zijn daarvan het gevolg. Er is geen koppeling van woningen aan groepsvoorzieningen; de zichtbaarheid vanuit de woningen is zeer beperkt, mede door de situering. Wat terloopse ontmoetingen betreft functioneert de straat zoals het clusterportaal, maar minder dwingend.

De afstand van woning tot groepsvoorzieningen maakt het gebruik voor huishoudens met kinderen niet zo vanzelfsprekend.

Wanneer zich op groepsniveau conflicten voordoen is het mogelijk letterlijk enige afstand te nemen, en zonder voortdurende confrontaties dat ook emotioneel te doen of de aandacht te verleggen naar andere activiteiten. Dit belemmert het functioneren van huishoudens niet ernstig.

7.6.4 Inleveren of uitbreiden van woonruimte

Het inleveren van privéruimte om daarvoor collectieve voorzieningen terug te krijgen, aansluitend of dicht bij huis, wordt soms als een uitbreiding van de eigen persoonlijke woonsfeer ervaren.

Voor de cluster-eetkeuken gaat dat op wanneer de sfeer ontspannen en vertrouwd is. Wanneer vanwege spanningen een huishouden afhaakt functioneert voor de betrokkene(n) de clusterruimte niet meer als ontmoetingsplaats, noch als uitbreiding van de woning; alleen inleveren blijft over.

Voor de groepsvoorzieningen geldt dat de meeste als extra mogelijkheden functioneren en minder als uitbreiding van de privéruimte; uitzondering hierop vormen de logeerkamers.

Wanneer zich spanningen voordoen op groepsniveau betreft dat één of enkele personen, waardoor het gebruik van de groepsvoorzieningen minder gauw bedreigd wordt.

7.6.5 Praktische en relationele opvatting

De *relationele* Centraal Wonen opvatting sluit aan op het clustermodel met voorzieningen voor dagelijks gebruik door een vast groepje om tot een verdieping van contacten te komen op basis van een bewuste keuze. De woningtoewijzing op basis van een clustervoordracht is in overeenstemming met deze visie.

In de voorbereidingsfase is er sprake van een langdurige kennismaking. Bij de bewoningsfase is de kennismaking kort, gezien de wettelijke opzegtermijn van een maand maar wel concreet, men kan laten zien wat er ontstaan is.

De *praktische* Centraal Wonen opvatting sluit aan op het groepsmodel, op voorzieningen voor een grotere groep die naar interesse contactmogelijkheden bieden, aanknopingspunten die tot een verdieping van contact kunnen leiden, zonder dat dit uitgesproken wordt verwacht.

De selectie van en toewijzing aan nieuwe (cluster)bewoners is op groepsniveau van ondergeschikt belang; het gaat meer om de intentie van het samen doen dan om persoonlijke opvattingen.

7.6.6 Vormgeving

In hoeverre draagt de verschijningsvorm van het project bij aan de doelstellingen, is de vorm een ruimtelijke afspiegeling van de aspiraties en intenties, en een weergave van de

sociale structuur van de groep? Draagt de vormgeving van dit Centraal Wonen-project bij aan de maatschappelijke identiteit van Centraal Wonen?

De verschijningsvorm onderscheidt zich sterk van de omgeving, het project is van verre herkenbaar aan de gebogen daken.

Verder valt het op door in hoogte en diepte verspringende gevels, de vooruitgeschoven clusterruimten met terrassen en buitentrappen, de rode gevelpanelen en gekleurde kozijnen. De groepsvoorzieningen met platte daken vallen minder op.

Het merendeel van de bewoners is zeer positief over de vormgeving, vindt het project er aantrekkelijk uitzien, leuke kleuren hebben, en ervaart het als heel eigen. De vormgeving onderstreept voor de bewoners dat het hun project is.

Laat de vorm het idee Centraal Wonen tot uitdrukking komen? Dat is minder eenvoudig te beantwoorden. De voetgangersstraat geeft uitdrukking aan een op contact gerichte omgeving, waar de wijk niet van wordt uitgesloten. De sociale opbouw in drie niveaus - huishouden, cluster en groep - is in de vorm slechts zwak te herkennen. De schaaldaken accentueren de woningen als zelfstandige eenheden. De herkenbaarheid van de clustereenheid is zwak; hier en daar hebben de clusters gezamenlijk hun identiteit aangegeven door één kleur voor alle kozijnen te kiezen. De uitspringende clusterruimten domineren het straatbeeld.

De herkenbaarheid van de groep is gemarkeerd in de totale vormgeving van het project, niet in een duidelijk herkenbare structuur. Het project laat zich niet ineens overzien. De groepsruimten liggen weliswaar centraal, maar nemen een vrij onopvallende plaats in; vanuit grote delen van het project zijn ze niet zichtbaar. Het oorspronkelijke onderscheid in dakvorm -schaaldaken voor de woningen en platte daken voor de gemeenschappelijke voorzieningen- is bij de bezuinigingen weggefallen, doordat de twee-vlakswoningen een plat dak kregen. Daardoor is de herkenbaarheid van de gemeenschappelijke ruimte afgenomen.

Het project verleent identiteit naar buiten toe, in dit geval is er zelfs sprake van meer dan dat, het project Centraal Wonen Hilversumse Meent is als eerste project het visitekaartje voor de Centraal Wonen-beweging.

De markante vormgeving heeft bijgedragen aan de herkenbaarheid van het project en heeft publiciteitswaarde.

Er zitten ook nadelen aan, namelijk de hoge kosten en het risico dat het beeld ontstaat van Centraal Wonen als iets

aparts, iets buitenissigs, iets voor aparte of buitenissige mensen.

De doelstelling van de Centraal Wonen-beweging om maatschappelijk geaccepteerd te worden is niet gediend met een te sterke identificatie van Centraal Wonen met dit project. Een soberder vormgeving waarin het accent meer op de inhoud -de samenhangende ideeën over huishouden, cluster en groep- had gelegen, had dat risico kunnen vermijden.

7.6.7 Afwerking en inrichting

Wat de afwerking en inrichting van de cluster- en groepsvoorzieningen betreft komen de beide niveaus sterk met elkaar overeen, zij vormen een weerspiegeling van de manier waarop men met elkaar omgaat, de informele sfeer, weinig op status of prestige gericht.

De clusterkeukens zijn met bescheiden middelen ingericht. Het meeste werk is gezamenlijk verricht, meubilair is aangeschaft of door inzameling verkregen; met grote vindingrijkheid is er aan tafels, keukenstellingen en banken getimmerd. De tuinen zijn op gebruik voor verschillende doeleinden afgestemd. Meestal een terras, een stukje gras en speelruimte voor kinderen (zandbak, schommel), waslijnen, uiteenlopende beplanting en dergelijke. Op diverse plaatsen zijn een stukje moestuin en composthoppen te vinden. Op groepsniveau geldt hetzelfde. Met een bescheiden budget uit de spaarregeling en veel eigen arbeid zijn de diverse ruimten ingericht. In het begin is het nog wat kaal of zoals een bewoner uitdrukte: *"Het Luye Gat was het eerste jaar net een parochiehuis, maar nu de bruine-caféploeg aan het werk is geweest is het er erg gezellig."*

De inrichting van de straat is op bewoners-initiatief gerealiseerd. Verschillende soorten bestrating, diverse kleine perken, met meer of minder wilde beplanting, een wat rommelige aanblik, hier en daar een buitentafel of composthoop. Op verschillende dakterrassen zie je vanaf de straat plantenbakken, een pergola of droogmolen. De scheiding tussen privé en gemeenschappelijk, zo is al opgemerkt, is niet scherp. De grens tussen gemeenschappelijk en openbaar, de straat, is door de inrichting vaag. Voor bezoekers lijkt het meer een terrein van de bewoners dan een openbaar gebied. Tussen voor- en achterzijde van de woningen is geen groot verschil.

7.6.8 *Bestemming en aanpasbaarheid*

In de planningsfase is slechts tot op zekere hoogte aan te geven hoe het woonproces eruit zal gaan zien, temeer geldt dit in een experimentele situatie. Het is daarom wenselijk dat de ruimtelijke condities speelruimte laten voor ontwikkelingen. De ruimtelijke bestemming en inrichting zijn middelen om een proces in de richting van de doelstellingen mogelijk te maken, te sturen en tot op zekere hoogte zelfs te continueren.

Een flexibele omgeving, waarin niet alles is vastgelegd, waarin aangepast kan worden aan veranderende behoeften, is -in uiterste consequentie- een anti-sturende, niet doelstellingen ondersteunende omgeving.

De bestemmingen van de gemeenschappelijke ruimten hebben niet fundamenteel ter discussie gestaan, het gebruik loopt in hoofdzaak volgens plan. Op ondergeschikte punten zijn er officieuze veranderingen of ander gebruik, zoals de cluster-eetkeuken die ook door de *alles-is-anders* cluster gebruikt wordt; een wasruimte die als berging gebruikt wordt, terwijl de wasmachine in de eetkeuken is geplaatst.

De bestemming van de woningen is officieel gehandhaafd. Officieus zijn vijf woningen van bestemming veranderd; vier clusterwoningen zijn als zelfstandige woningen in gebruik, voor één woning geldt het omgekeerde. Dit geeft aanleiding tot discussies over het clustermodel.

De behoefte om binnen het project de woonsituatie aan te passen aan veranderde omstandigheden is groot. Daarvoor zijn verschillende oorzaken aanwijsbaar:

- ruimtetekort door uitbreiding van het huishouden of activiteiten aan huis;
- ruimte-overschot door inkrimping gepaard met de wens het deelnemerstotaal te handhaven en/of financiële overwelingen voor kleiner wonen;
- behoefte om naar een andere cluster te verhuizen.

De meeste huishoudens die de woonsituatie proberen aan te passen, willen niet verhuizen, voelen zich verbonden met hun woning en cluster. Tevoren is geprobeerd in een oplossing te voorzien, het gat tussen de woningscheidende wanden, waardoor het mogelijk is woningen samen te voegen of een vlakje uit te wisselen. Dat eerste is één keer gerealiseerd, het laatste is nooit gelukt.

De geplande flexibiliteit valt tegen, de ruimtelijk potenties zijn in het ontwerp niet optimaal gerealiseerd. De sparing is ongelukkig gesitueerd, waardoor de woning, die

een vlakje afstaat van de tuin wordt afgesneden. Onderbezetting van woningen heeft in twee woningen geleid tot onderverhuur, wat in zekere zin een aantasting van de oorspronkelijke bestemming betekent. Dit leidt bijvoorbeeld tot bewoning van een vijf-vlakswoning door twee alleenstaanden in plaats van een vierpersoonshuishouden (met kinderen). Het stuurmechanisme op de koppeling van huishoudensgrootte-woninggrootte wordt er door aangetast, zeker wanneer dit tot woningsplitsing leidt.

Overbezetting is voor een paar huishoudens een nijpend probleem geworden. Bij het leegkomen van een woning is er drie keer een interne verhuizing gevolgd, een doorstroming binnen het project. Aan anderen is interne doorstroming niet gelukt.

Een andere mogelijkheid om aan het ruimtetekort tegemoet te komen is door de bestemming of het gebruik van ruimten te veranderen, een uitwisseling tussen gemeenschappelijke en privéruimte. Er is nooit een verzoek gedaan om de bestemming van gemeenschappelijke ruimten te wijzigen voor privédoeleinden (bijvoorbeeld het bijtrekken van een logeerkamer bij een woning). Wel wordt gemeenschappelijke ruimte gebruikt voor privédoeleinden (lesgeven).

7.7 Organisatie en beheer op cluster- en groepsniveau

In het overzichtschema zijn de verschillende aspecten van organisatie en beheer van cluster en groep naast elkaar geplaatst (schema 7.1). Het groepsniveau onderscheidt zich op de volgende punten van het clusterniveau:

- verantwoordelijkheid voor het geheel;
- interactie tussen leden van een veel grotere groep;
- een formelere organisatiestructuur met formelere regels;
- een bewustere besluitvorming, gekoppeld aan de doelstellingen van de groep;
- meer formeel toezicht of controle op de uitvoering van besluiten;
- deelname meer op basis van vrijwilligheid, geen roulerende taken;
- in beperkte mate inzet van betaalde arbeid;
- niet iedereen neemt deel aan organisatie en beheerstaken, minder sociale controle op deelname en minder repercussies bij niet participeren;
- schriftelijke communicatie neemt een veel omvangrijker plaats in;

- een grotere discipline is noodzaak;
- de aanwezigheid van bestuurders in de groep, meer vaardigheid om discussies te leiden vereist.

Op een beperkt aantal aspecten zijn het de overeenkomsten van de beide niveaus die opvallen:

- er zijn afspraken ontstaan over ruimtegebruik, onderhoud en geld;
- deelname van kinderen in overleg en onderhoud is meer uitzondering dan regel;
- deelname aan en inzet voor de organisatie is hoog;
- de taakverdeling over mannen en vrouwen laat geen grote verschillen zien;
- overleg is open en gericht op het duidelijk krijgen van opvattingen en het overbruggen van tegenstellingen.

De clusters laten een zekere verscheidenheid in werkwijze zien. Over de meeste verzorgende activiteiten zijn afspraken ontstaan, waarin de werkzaamheden zijn verdeeld (geen specialisatie). Het tussendoor gebeuren (bijvoorbeeld opruimen) wordt dikwijls door één of meer vrouwen gedaan.

Op clusterniveau lijkt wat er gevraagd wordt op dat wat zich binnen huishoudens voordoet, aan overleg en besluitvorming. Het merendeel van de taken wordt bij toerbeurt verricht. De inzet hangt nauw samen met de persoonlijke, relationele betrekkingen.

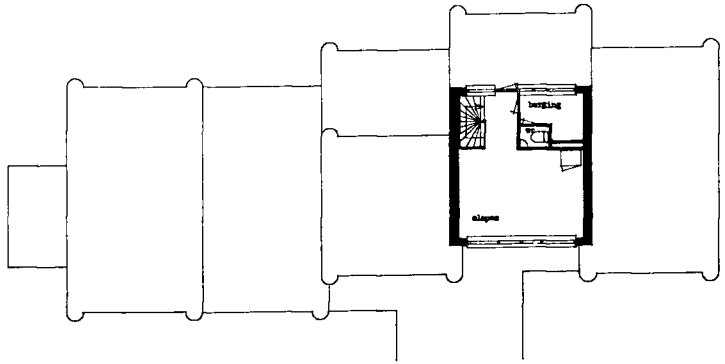
Op groepsniveau is er keuzevrijheid, de inzet is gekoppeld aan interesse en binding aan de doelstellingen. De inzet loopt via de commissies, die voor onderdelen van beheer en onderhoud op groepsniveau een belangrijke rol spelen. Wat werkwijze betreft vertonen de commissies gelijkenis met de clusters, namelijk een zekere verscheidenheid die afhankelijk is van de commissieleden, informeel en vooral mondelinge communicatie. Commissies zijn gebonden aan richtlijnen van de groep en leggen aan de bewonersvergadering verantwoording af. Voor clusters geldt dat niet, die zijn autonoom.

Schema 7.1 Organisatie en beheer op cluster- en groepsniveau

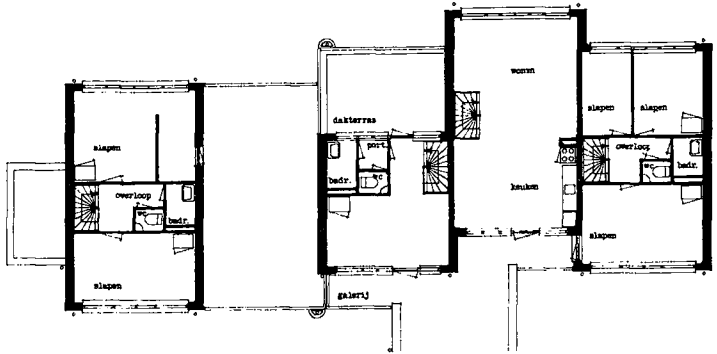
Aspecten van organisatie en beheer	Organisatieniveau		
	Cluster	Groep	
		Bewonersvereniging	Commissies
1. taken en bevoegdheden	clusterfunctioneren; gebruik en onderhoud clustervoorzieningen; keuze clusterbewoners	bewaken van uitgangspunten; groepsfunctioneren; beheer van project, beleidslijnen voor en controle op commissies	het functioneren van één voorziening of groepstaak
2. aantal personen waarop taken betrekking hebben	ca. 6 volwassenen en 5 kinderen	ca. 80 volwassenen en 50 kinderen	afhankelijk van taak: iedereen of huishoudens met kinderen van bepaalde leeftijd of personen met bepaalde interesse
3. deelname in overleg	alle volwassenen	alle volwassenen, per vergadering 30-50 personen; gekozen bestuur van 5 personen	ca. 4 volwassenen; meeste mannen en vrouwen hebben één of meer taken verricht op basis van vrijwilligheid
	kinderen alleen incidenteel	kinderen alleen incidenteel	kinderen alleen incidenteel
4. deelname in de uitvoering	alle mannen en vrouwen; vnl. rotatie van taken; geen betaalde arbeid	in hoofdzaak op basis van vrijwilligheid, per keer of volgens rooster; de meeste mannen en vrouwen nemen deel; betaalde arbeid voor schoonmaak Luye Gat en begeleiding van de peuterspeelzaal	
5. organisatiestructuur	geen juridisch kader, informeel	juridisch kader, formeel	in hoofdzaak informeel; Solidariteitsfonds en Stichting Peuterspeelzaal formeel
6. overleg en besluitvorming	clustervergadering met vaste frequentie of incidenteel, of tussendoor aan tafel; streven naar maximale overeenstemming	maandelijkse vergadering met geregementeerde stemmingen; besluiten bij meerderheid van stemmen; thema-avonden voor overleg	commissievergaderingen naar eigen inzicht; voordracht van voorstellen unaniem of met een meerderheids- en minderheidsstandpunt
7. besluiten en regels	mondeling of in clusterverslagen/-boek vastgelegd	schriftelijk vastgelegd, notulen van vergaderingen	binnen de cie's mondeling of schriftelijk, worden aan de vergadering voorgelegd en vastgesteld
8. controle op uitvoering	verschillend, persoonlijk beroep op nalatigheid, evt. agendapunt op clustervergadering verantwoording, ook financieel	stringente eisen en discipline aan uitvoering; maandelijkse controle in de vergadering; bestuur ter verantwoording, ook over financiën	verschillend; beroep vanuit de vergadering bij nalatigheid op hele cie; jaarlijks schriftelijke
9. communicatie	mondeling; dagelijks/wekelijks	schriftelijk en mondeling; maandelijks	mondeling; zeer uiteenlopende frequentie

Plattegronden van cluster met vijf woningen

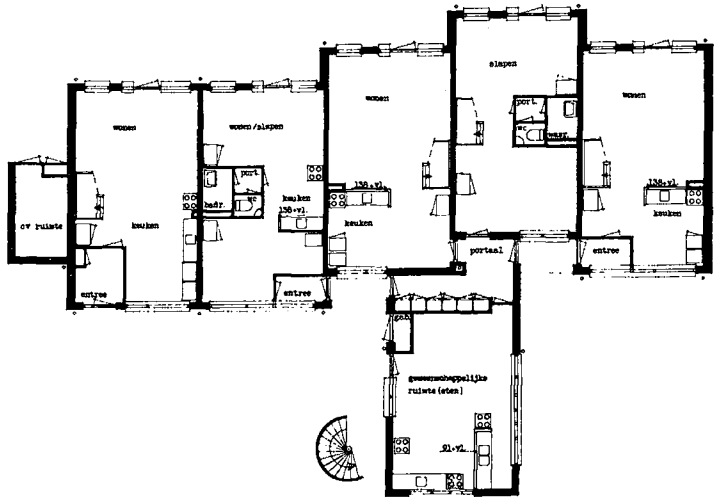
2e Verdieping

1e Verdieping

Begane grond

• Cluster van wonen in beeld 1987 - 1988 deel 1

8 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

8.1 Inleiding

Bij het beschrijven en analyseren van de bewonerservaringen in Centraal Wonen Hilversumse Meent is een groot aantal interessante elementen naar voren gekomen. Deze kunnen van belang zijn enerzijds voor bewonersgroepen met Centraal Wonen aspiraties, anderzijds voor het Ministerie van Volkshuisvesting, gemeenten, woningcorporaties, architecten en anderen die met de wensen van Centraal Wonen-groepen geconfronteerd worden.

De conclusies zijn gebaseerd op de bewonerservaringen in de voorbereidingsperiode alsmede tijdens de eerste twee jaar wonen in het project. In de onderzoeksopzet hebben we op drie momenten de situatie geïnventariseerd en tussentijds gevolgd.

Centraal Wonen is een beweging van bewoners gericht op meer zeggenschap over een manier van wonen met gelegenheid voor contact en hulp in de directe woonomgeving, minder isolement, een gevarieerder sociale omgeving en grotere invloed van de bewoner/huurder op woning en omgeving. De inspanningen daarvoor hebben betrekking op de eigen woonsituatie én op veranderingen in het beleid in deze. Dit onderzoek levert een bijdrage om te komen tot:

- meer zeggenschap van bewoners over hun woonsituatie door een omschrijving van doelstellingen en een woonwensenprogramma;
- een adequate realisatie binnen een redelijk tijdsbestek en met aanvaardbare woonkosten;
- een organisatie- en beheervorm die groepsproces en doelstellingen ondersteunt.

Bij het opstellen van de aanbevelingen is uitgegaan van projecten op basis van het Centraal Wonen idee, participatie van de bewoners in groepsvorming en planontwikkeling en gemeenschappelijkheid op twee niveaus, de cluster en de groep.

Voor groepen die ofwel een ander aantal niveaus voor gemeenschappelijke activiteiten ofwel ook andere doelstellingen willen verwezenlijken zal een deel van de aan-

bevelingen van minder belang zijn.

In het onderzoek, en derhalve ook in de aanbevelingen, is de nadruk gelegd op de voorbereiding en de start van de bewoningsfase van een Centraal Wonen-project.

De conclusies zijn geordend op basis van de probleemstelling. De aanbevelingen zijn uitgesplitst naar categorieën van belanghebbenden, namelijk bewonersgroepen en architecten, overheid en woningcorporaties.

De resultaten van het evaluatieonderzoek geven alle aanleiding elders de realisering van dergelijke initiatieven te stimuleren. Mede met het oog daarop zijn de aanbevelingen geschreven.

8.2 Conclusies over bewonerszeggenschap

Probleemstelling 1:

Welke zeggenschap hebben de bewoners verkregen over de totstandkoming, het gebruik en het beheer van de ruimtelijke voorzieningen in het project?

8.2.1 De realisatie

1 Het bewonersinitiatief op basis van het idee Centraal Wonen heeft geleid tot:

- een project met gemeenschappelijke voorzieningen, op cluster- en groepsniveau;
- een samenhangende groep bewoners;
- een structuur voor bewonerszeggenschap inzake het beheer.

De zeggenschap van de groep betreft:

- de keuze van de architect;
- het formuleren van de doelstellingen als uitgangspunt voor het plan;
- de keuze voor de gemeenschappelijke voorzieningen naar omvang, bestemming en indeling;
- de ontwikkeling van de woningindeling op basis van individuele wensen.

2 De realisatie was zonder erkenning als Experimenteel Woningbouwproject en de daadwerkelijke steun van het architectenbureau Leo de Jonge en anderen, de gemeente Hilversum, de Woningbouwvereniging "Het Gooi en Omstreken" en de Ministeries van VROM en WVC niet tot stand gekomen.

- 3 Het architectenbureau heeft een belangrijke rol gespeeld door een schetsontwerp te maken op basis van 'no cure, no pay'. Daardoor werd de vicieuze cirkel doorbroken van géén ontwerp, dus geen opdrachtgever, dus geen architect om een ontwerp te maken.
- 4 De project-architect Pieter Weeda heeft een belangrijke bijdrage geleverd door het idee Centraal Wonen in een schetsontwerp te concretiseren en in nauwe samenwerking met de bewoners verder te ontwikkelen.
- 5 Het vinden van grond en een eigenaar heeft veel moeite gekost. Het ontbreken van voorbeelden elders maakte deze instanties huiverig voor het risico, dat aan iedere nieuwe woonvorm vastzit.
- 6 De realisering heeft vijf jaar gekost, met perioden zonder een duidelijk perspectief. Dit is voor de kandidaat-bewoners een zware opgave en sommige haken af. De wisselingen in de groepssamenstelling bemoeilijken het besluitvormingsproces.
- 7 De gegeven begeleiding van het IVC heeft de besluitvaardigheid van de groep verhoogd, conflicten bespreekbaar gemaakt.
- 8 WVC heeft de kosten van de begeleiding en van de voorbereidingsbijeenkomsten op zich genomen. Aan de realisatie van de ruimtelijke voorzieningen heeft WVC niet bijgedragen.
- 9 Door een cumulatie van kostenverhogende elementen en onvoldoende tussentijdse prijscalculatie is het project voor de sociale woningbouw uitzonderlijk duur geworden.
- 10 De goedkeuring van het plan heeft plaats gevonden binnen het kader van de Experimentele Woningbouw. Op twaalf punten is er ontheffing verleend van de Voorschriften en Wenken en de Modelbouwverordening (zoals de afmetingen van sommige woon- en slaapkamers, keukens; open trap in de woonkamer om de oppervlakte in de woning te bezuinigen; de gemeenschappelijke bergingen; gemeenschappelijke wasruimten buiten de woning; de wandafwerking).
- 11 Voor de financiële overstijging van het toegestane budget is een oplossing gevonden door bezuinigingen op onderdelen en een forse extra subsidie.
- 12 De goedkeuringsfase heeft zeer veel tijd gevergd, onder andere door de ongelijke beoordeling op verschillende niveaus (gemeente, provincie en rijk).
- 13 Dat het project in de woningwetsector gerealiseerd is, heeft de mogelijkheden voor deelname ongeacht de financiële positie van huishoudens vergroot. Het bezuinigen

- op woningwetwoningen, met name wanneer enige zelfstandige voorzieningen per woning gewenst zijn, bleek beperkt mogelijk. Voor de kosten van gemeenschappelijke voorzieningen is aanvullende financiering nodig geweest.
- 14 Het oprichten van een stichting heeft er toe bijgedragen dat de groep tevoren met gemeente en corporatie overeenkomsten kon aangaan en dat zeggenschap aan de bewoners is overgedragen.

8.2.2 Organisatie en beheer

- 15 Over gebruik en beheer hebben de bewoners eveneens een grote mate van zeggenschap verworven, dankzij de medewerking van de woningcorporatie en de gemeente:
- de indeling en afwerking van de woning en het aanbrengen van veranderingen tijdens de bewoning;
 - de woningtoewijzing tijdens de bewoning;
 - de woningtoewijzing op voordracht van de cluster;
 - woonruimteverdeling;
 - de verdeling en inning van de huren en servicekosten;
 - bestemming, gebruik en onderhoud van cluster- en groepsruimten;
 - de afwerking en het aanbrengen van veranderingen in de gemeenschappelijke ruimten.
- 16 Het is zeer nuttig geweest dat er in een vroeg stadium doelstellingen geformuleerd zijn. Daaruit zijn bovenstaande rechten en plichten van de bewoners afgeleid. Een risico voor de toekomst is, dat er geen sancties ter bescherming van het groepsbelang zijn.
- 17 De gemeente heeft meegewerkt aan de zeggenschap over de woningtoewijzing. Vrijstelling is verleend van de inkomensgrens voor woningwetwoningen. De keuze van de bewoners wordt gerespecteerd, mits het aandeel niet aan het Gooi gebonden deelnemers beperkt blijft tot een bepaald percentage.
- 18 Het beheer van de groepsvoorzieningen in het project is een vorm van onderlinge hulp. Hierdoor worden contactmogelijkheden in stand gehouden.
- 19 Bij de aanvang van de bewoning is de Bewonersvereniging in werking getreden, die zeggenschap krijgt over het gebruik en beheer van de gemeenschappelijke voorzieningen en verantwoordelijkheid draagt voor het groepsgebeuren.
- 20 De bewoners zijn er in geslaagd een juridische vorm te vinden voor het beheer. De splitsing van de verantwoor-

- delijkheid -bij de stichting de woningverhuur; bij de vereniging het gebruik en beheer van de gemeenschappelijke voorzieningen, plus het groepsproces- heeft goed gefunctioneerd. Of een eenvoudiger constructie even effectief is, is op grond van dit onderzoek niet te beoordelen.
- 21 Op financieel terrein is men er in geslaagd een kostenverdeling te maken naar woninggrootte en de huurinning goed te laten verlopen.
 - 22 Het solidariteitsfonds heeft intern goed gefunctioneerd. De (inkomensafhankelijke) bijdrage aan het fonds is aanvankelijk vrijwillig, later maakt de groep die verplicht en openbaar. De uitkeringen lopen via een vertrouwenscommissie en zijn anoniem.
Extern doen zich problemen voor met de vennootschapsbelasting en de inhouding op sociale uitkeringen.
 - 23 Bij de woningtoewijzing geeft de woonruimtenorm aanleidingen tot spanningen in de groep.
De norm gaat uit van één 'vlakje' per volwassene. In de woningplattegronden (standaard én door bewoners) is dat vrij algemeen twee 'vlakjes' voor het huishouden en één of een half per volwassene.
 - 24 Door veranderingen in de huishoudenssamenstelling treedt onderbezetting op. Discussies over de wenselijkheid om te blijven voldoen aan de ruimtenorm (intern verhuizen; afstaan van ruimte; onderverhuur) leiden tot spanningen in de groep en groepsdruk of sociale druk op bepaalde huishoudens, hoewel over die wenselijkheid niet een algemene groepsopvatting bestaat.
 - 25 Het beheer en onderhoud worden vrijwel geheel op basis van vrijwilligheid, onbetaald gedaan. Hierop zijn twee uitzonderingen, namelijk het schoonhouden van het Luye Gat en het leiden van de peuterspeelzaal. Het financieel risico voor dat laatste bleek te groot, reden om tot een aparte stichting peuterspeelzaal over te gaan. Dit zijn signalen, er zijn grenzen aan dat wat vrijwillig in tijd en in geld opgebracht kan worden.
 - 26 Beheer en onderhoud zijn geregeld via een tiental commissies waarin een groot deel van de groep participeert. Dit is bevorderlijk voor het onderlinge contact en de identificatie met de groep.
 - 27 De bewonersvereniging stelt het lidmaatschap voor bewoners van 18 jaar en ouder verplicht. Enkele niet-zelfstandig wonende jongeren voelen zich persoonlijk niet bij Centraal Wonen betrokken, zien dat als iets van

- hun ouders. De betekenis van hun lidmaatschap voor de groep is twijfelachtig.
- 28 Het is moeilijk in de bewonersvergadering, als groep, beslissingen te nemen, wanneer er persoonlijke, concrete bewonersbelangen staan tegenover abstracte, toekomstgerichte groepsbelangen.
De groepsregelingen bevorderen het vasthouden aan de oorspronkelijke uitgangspunten.
- 29 De bewonerskrant is voor de onderlinge communicatie noodzakelijk gebleken, zowel voor aangelegenheden die formeel de groep aangaan, als voor persoonlijke gebeurtenissen en opinies.
- 30 Een open communicatie is voor de organisatie en het beheer van veel belang. Naast de informele kanalen worden grieven in discussie gebracht via de bewonersvergaderingen en -krant.
- 31 De gemeenschappelijke voorzieningen brengen nieuwe verzorgende taken mee (van schoonmaken tot huuradministratie).
- 32 De beheer- en verzorgende activiteiten op groepsniveau worden gekenmerkt door:
- formele structuur ten aanzien van besluitvorming in de bewonersvergadering en een informele structuur in werkgroepen, commissies;
 - deelname van mannen en vrouwen aan de verschillende activiteiten op basis van vrijwilligheid;
 - zorgvuldigheid en bekwaamheid bij de uitvoering van de taken die men op zich genomen heeft;
 - maandelijks en mondeling en schriftelijk contact (de bewonersvergadering en de bewonerskrant) over de verrichte taken;
 - zorg om doelstellingen van het gehele project.
- 33 De beheer- en verzorgende activiteiten op clusterniveau worden gekenmerkt door:
- informele overlegstructuur, met het accent op mondeling overleg in de meeste clusters eenmaal per maand, zo mogelijk eenstemmigheid bij de besluitvorming;
 - deelname van alle mannen en vrouwen aan alle voorkomende taken op basis van roulatie, specialisatie op één type taak komt weinig voor;
 - geen formele controle op de uitvoering van taken, wel informele contacten daarover;
 - zorg om persoonlijke en huishoudelijke belangen naast continuïteit van de cluster;

34 Deelname van de kinderen aan beheer- en verzorgende taken is op cluster- en groepsniveau meer uitzondering dan regel.

8.3 Conclusies over bewonerssamenstelling

Probleemstelling 2:

Welke verscheidenheid aan 'maatschappelijke' groepen is gerealiseerd?

Centraal Wonen is erop gericht een grote verscheidenheid van bewoners bijeen te brengen. In de publiciteit is daaraan aandacht besteed.

1. De deelname aan het project laat grote verscheidenheid en een min of meer gelijke verdeling op de volgende punten zien:
 - type huishouden (alleenstaanden, paren, één- en twee-oudergezinnen);
 - huishoudensgrootte van 1-5 personen;
 - huishoudens met en zonder kinderen;
 - mannen en vrouwen;
 - hoogte van de huishoudeninkomens.
2. Op een aantal punten is wel verscheidenheid, maar met een ongelijke verdeling:
 - leeftijd, de ouderen zijn ondervertegenwoordigd;
 - jonge (kamer)bewoners vormen apart type huishouden;
 - opleiding, weinig lagere opleidingen;
 - werksfeer, een gering aantal mensen werkzaam in het bedrijfsleven.
3. Verscheidenheid is er nauwelijks wat betreft:
 - politieke gezindheid, (vrijwel uitsluitend links van het midden);
 - levensovertuiging, bijna een ieder is onkerkelijk, althans onkerks.
4. De verscheidenheid op groepsniveau is er ook op cluster-niveau, er is geen sprake van concentratie van minderheidsgroepjes in één cluster (ouderen; lager opgeleiden).
5. In de samenstelling van de groep hebben zich de eerste twee jaar veranderingen voorgedaan. Vier clusterhuishoudens en één kamerbewoner zijn vertrokken. Binnen een derde van de huishoudens is intern een verandering opgetreden. Op de verscheidenheid van de groep heeft dit

geen invloed gehad.

- 6 Opvallend in de samenstelling van de groep is dat tussen 11 van de 50 huishoudens sprake is van familiebetrekkingen tussen huishoudens (ouders-kind, broer-broer, enz.).
- 7 De behoefte aan verscheidenheid wordt in zekere zin doorkruist door de behoefte aan contacten met mensen met soortgelijke leefwijze en ervaring.
De aanwezigheid binnen de groep van niet al te kleine homogene sub-groepjes (homogeen naar type huishouden, opleiding, belangstelling) komt daaraan tegemoet. Men streeft niet naar een in die zin homogene cluster-samenstelling.
- 8 Nieuwe bewoners zijn op voordracht van de cluster op basis van persoonlijke voorkeur gekozen. Dit heeft niet geleid tot het gericht aantrekken van mensen uit de laag vertegenwoordigde categorieën.
- 9 Op groepsniveau zijn geen middelen ontwikkeld die het streven naar verscheidenheid ondersteunen, met uitzondering van het solidariteitsfonds dat het project voor de lagere inkomensgroepen toegankelijk heeft gemaakt.

8.4 Conclusies over de verwachtingen vóór verhuizing

Probleemstelling 3:

Wat voor type contact- en hulprelaties verwacht men binnen het project?

Met behulp van een weinig gestructureerde vraagstelling is geprobeerd inzicht te verkrijgen in hetgeen de bewoners, vlak vóór de verhuizing, zich voorstellen bij de groepsdoelstelling 'groei van contacten en onderlinge hulp'.

- 1 De groep is vrij homogeen ten aanzien van de aard van het contact in Centraal Wonen.
- 2 Grote nadruk legt men op de *relationele* aspecten van het samenwonen, op de goede mogelijkheden die Centraal Wonen daarvoor biedt. Als het met de intermenselijke relaties maar goed zit, dan komt de rest (gezamenlijke activiteiten, onderlinge hulp en dergelijke) van zelf wel.
- 3 Men verwacht een open, informeel contact en velen benoemen het toekomstig contact als vriendschap.
- 4 Concrete activiteiten komen in de verwachtingen nauwelijks voor.
- 5 Onderlinge hulp en een efficiënter omgaan met tijd, geld, en dergelijke nemen in de verwachtingen een onder-

- geschikte plaats in.
- 6 Het maken van afspraken over het contact en over organisatorische aspecten wordt maar door enkelen als hulpmiddel onderkend, de meesten ervaren dit als inperking van hun vrijheid.
 - 7 Mogelijke verschillen tussen cluster- en groepscontacten worden weinig genoemd. De uitgesproken verwachtingen hebben bij de meeste respondenten meer op de cluster dan op de groep betrekking.
 - 8 Binnen één huishouden zijn er soms verschillen tussen man en vrouw, hetzelfde is het geval voor de leden van één cluster. Deze verschillen betreffen voornamelijk de gradatie in optimisme, de mate waarin ook mogelijke negatieve aspecten genoemd worden. De toekomstverwachting is positief/afwachtend bij een minderheid en positief zonder enig voorbehoud bij een meerderheid.
 - 9 In enkele huishoudens gaat één van beide partners mee vanwege de sterke motivatie van de andere partner.

8.5 Conclusies over contact- en hulprelaties

Probleemstelling 4:

Wat is de betekenis van de ontwikkelde contact- en hulprelaties en stemmen ze overeen met de oorspronkelijke bedoelingen?

Het antwoord op deze probleemstelling valt in drie delen uiteen:

- de contacten die tussen huishoudens in cluster en groep ontstaan zijn in de eerste twee jaar;
- verbroken contact door vertrek uit de cluster en/of project;
- overeenkomsten en verschillen tussen hetgeen men verwachtte en hetgeen ontstaan is.

De conclusies over cluster- en groepscontacten moeten gelezen worden tegen de achtergrond van de verhoudingen tussen huishouden, cluster en groep zoals deze in Centraal Wonen gegroeid zijn.

8.5.1 Zelfstandigheid van huishoudens

- 1 De huishoudens hebben hun zelfstandigheid behouden. Cluster en groep hebben geen van de functies van het huishouden volledig overgenomen en de groep draagt geen

verantwoordelijkheid voor het intern functioneren van de cluster.

- 2 De bijdrage van cluster en groep aan de functievervulling van de huishoudens is gedeeltelijk verschillend. De cluster is meer gericht op dagelijks verzorgende activiteiten die het gehele huishouden raken, de groep is meer gericht op recreatieve activiteiten voor leden van huishoudens.

8.5.2 Clustercontact

- 3 De clusters zijn sociale eenheden die gekenmerkt worden door minimaal:
 - het gebruik van één warme maaltijd per week;
 - aandacht voor bijzondere gebeurtenissen in de deelnemende huishoudens (feestelijkheden als verjaardagen maar ook bijvoorbeeld ziekte);
 - gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de verzorging van clusteractiviteiten;
 - gezamenlijk beheer van en verantwoordelijkheid voor inrichting en onderhoud van de clusterruimten;
 - opvang van elkaars kinderen indien mogelijk en nodig;
 - het houden van bijeenkomsten om materiële en verzorgende taken te regelen en om problemen in de persoonlijke sfeer met elkaar te bespreken.
- 4 Er is niet één type cluster. De verscheidenheid tussen de clusters wordt in hoge mate bepaald door:
 - frequentie van maaltijdgebruik door de gehele cluster en sub-groepjes in een cluster;
 - de behoefte van de afzonderlijke leden aan gezamenlijke activiteiten en/of emotionele banden met clustergenoten;
 - het vermogen om met onderlinge verschillen en spanningen om te gaan, bij slagen leidt dit tot verdieping, slaagt men er niet in dan blijft een basis voor onvrede aanwezig;
 - de taakverdeling tussen volwassenen en huishoudens;
 - de mate van beschikbaarheid van clusterleden voor elkaar buiten de gezamenlijke activiteiten;
 - de mate van medeverantwoordelijkheid die niet-ouders krijgen en nemen voor de kinderen in de cluster;
 - de tolerantie voor tijdelijk niet deelnemen aan clusteractiviteiten;
 - de betekenis van de cluster als geheel voor de leden.

- 5 Enkele clusters hebben in het eerste jaar gebruik gemaakt van de nog beschikbare begeleidingshulp van het IVC (spanningen met de kinderen en de keuze van een nieuw clusterlid).
- 6 Voor zover na twee jaar te overzien is, lijken de clusters waarin men erin geslaagd is de contacten en activiteiten te stoelen op emotioneel hechte relaties de grootste stabiliteit te hebben. De omvang van de activiteiten is niet steeds doorslaggevend.
- 7 In de eerste twee jaar is het clusteridee in stand gebleven, de oorspronkelijke tien clusters bestaan nog, zij het dat alle een andere samenstelling hebben dan bij de start. Jongeren, onder andere uit de kamerbewonershuizen, hebben een eetgroep gevormd: de *alles is anders cluster*.
- 8 Mannen en vrouwen besteden gemiddeld evenveel tijd in en met de cluster (tien uur in de onderzoekswEEK).

8.5.3 Groepscontact

- 9 De meeste bewoners hebben in de groep contacten op drie niveaus:
 - "*de buiten cirkel*", contacten met de hele groep, waarmee in gezamenlijke verantwoordelijkheid het project wordt gedragen en waar je in geval van nood een beroep op kunt doen;
 - "*de midden cirkel*", contacten met diverse groepjes gebaseerd op gemeenschappelijke interesse of een belang;
 - "*de binnen cirkel*", contacten met één of een paar mensen op basis van elkaar mogen, vrienden waarbij je aanloopt.
- 10 Mannen en vrouwen besteden gemiddeld evenveel tijd in en met de groep (in de onderzoekswEEK, tien uur).
- 11 Voor verdieping van het contact naar de binnen cirkel is de midden cirkel van groot belang. Commissiewerk, het met elkaar een taak vervullen of op basis van gemeenschappelijke belangstelling bij elkaar komen zijn goede mogelijkheden om mensen die men niet dagelijks ontmoet te leren kennen en waarderen.
- 12 Binnen de groep (niet in dezelfde cluster) komen familierelaties tussen huishoudens voor, zowel ouders en (zelfstandig wonende) kinderen als broer en zus. De woonmogelijkheid voor jonge kamerbewoners speelt hierbij een rol.

8.5.4 Vergelijking cluster- en groepscontact

Ongeacht de verschillen tussen de tien clusters zijn er toch zodanige overeenkomsten dat een vergelijking tussen 'de' cluster en de groep mogelijk is op een aantal aspecten.

- 13 Op clusterniveau zijn louter functionele, taakgerichte relaties weinig bevredigend. Het streven naar diepergaande, emotionele relaties maakt de cluster als geheel kwetsbaar (*relationele stroming*).
De groep als geheel is minder kwetsbaar doordat daar de nadruk ligt op functionele contacten en activiteiten (*praktische stroming*).
Vriendschap, emotionele relaties komen ook op groepsniveau voor, de kans op spanningen voor de groep als geheel zijn daar echter kleiner dan in de cluster waar men zowat dagelijks met elkaar te maken heeft.
- 14 Deelname aan clusteractiviteiten wordt gekenmerkt door:
 - bestemd voor alle huishoudens van de cluster;
 - min of meer vast (week)patroon.
 Deelname aan groepsactiviteiten wordt gekenmerkt door:
 - deelname door individuele leden van het huishouden op basis van interesse;
 - pieken en dalen in deelname.
- 15 Onderlinge hulpverlening komt noch op clusterniveau, noch op groepsniveau (solidariteitsfonds uitgezonderd) in gestructureerde vorm voor.
Hulp is in allerlei vormen aanwezig (van advies over belastingen tot timmerwerk) en komt voornamelijk op basis van de informele contacten tot stand.
Contact voor de gezelligheid is verweven met onderlinge hulp. Ervaringen bij bijvoorbeeld ziekte en de groepsregels over de financiële hulp geven de bewoners een gevoel van veiligheid en saamhorigheid.
- 16 Er is weinig behoefte om de op clusterniveau gedeelde verzorgende taken (maaltijden, opvang kinderen, ziekte) over te hevelen naar de groep.
- 17 Hulp vragen is niet voor iedereen even gemakkelijk, noch in de cluster, noch in de groep. Vooral langdurige hulp van anderen vindt niet iedereen vanzelfsprekend.
- 18 Cluster en groep kunnen niet functioneren zonder afspraken en regels. Tegenover een informele, mondelinge overlegstructuur op clusterniveau staat een meer formele, gestructureerde besluitvorming in de bewonersver-

gadering.

- 19 Verschillen in opvattingen en normen leiden in de cluster eerder tot onoverkomelijke verschillen dan in de groep.
- 20 De kinderen spelen zowel op cluster- als op groepsniveau een belangrijke rol in de discussie van de volwassenen onderling over normen bij de opvoeding en de gedragsregels van ouders en niet-ouders ten aanzien van de activiteiten met de kinderen.

8.5.5 Vertrek en komst van huishoudens

Twee vormen van vertrek hebben zich in de eerste twee jaar voorgedaan:

- vertrek uit het clusterleven (*zelfstandig verklaren*) maar in de clusterwoning blijven;
- vertrek uit het project.

- 21 Het zelfstandig verklaren (vijf huishoudens) is een gevolg van het ervaren van té veel spanningen in de contacten òf het missen van diepgang en een té geringe hoop op verbetering in de toekomst. Het besluit tot zelfstandig verklaren is uiteindelijk steeds van het huishouden uitgegaan, van openlijk uitstoten door de cluster is geen sprake geweest.
- 22 De positie van een zelfstandig (verklaard) huishouden in een cluster is niet gemakkelijk, zeker niet wanneer de woning grenst aan de clusterruimte. Spanningen kunnen ontstaan binnen dit huishouden, maar ook met vroegere clustergenoten.
- 23 In clusters waarin een huishouden zich zelfstandig heeft verklaard zijn twee tendensen te signaleren:
 - de overblijvende cluster is homogener geworden;
 - het draagvlak voor activiteiten is kleiner geworden, er is behoefte aan een nieuw clusterhuishouden.
- 24 De bewoners die geen clustercontacten hebben, zijn niet actiever op groepsniveau dan de clusterbewoners.
- 25 De houding van de groep bij zelfstandig verklaren is afwachtend geweest. Dit kon ook moeilijk anders gegeven de autonomie van de cluster en de formele huurovereenkomst tussen bewoner en Stichting.
- 26 Een beperkt aantal huishoudens (vier), allen clusterhuishoudens, is in de eerste twee jaar uit het project vertrokken.

- 27 De belangrijkste redenen voor vertrek waren:
gebrek aan diepgang in de onderlinge relaties en gemis aan voldoende privacy voor het eigen huishouden, de cluster ervaren als een dwang om met activiteiten mee te doen.
- 28 Het vertrek van een huishouden uit een cluster heeft het voortbestaan van de achterblijvende cluster niet in gevaar gebracht.
- 29 De keuze van nieuwe clustergenoten is een zaak van de cluster. Het keuzeprocess vraagt openheid en duidelijkheid, wat soms tot spanningen binnen de cluster heeft geleid. Eén cluster heeft daarbij hulp ingeroepen van het IVC.
- 30 De clusters en de nieuwelingen zijn tevreden over de gedane keuze, ook al woont men nog maar kort bij elkaar.
- 31 De groep heeft steeds een voordracht van een cluster voor een nieuw huishouden geaccepteerd. Op groepsniveau bestaat geen procedure om het nieuwe huishouden daar te laten inburgeren.

8.5.6 Resultaten in relatie tot de verwachtingen

- 32 De betekenis die van te voren aan de onderlinge relaties werd toegekend is vooral op clusterniveau juist gebleken. Op groepsniveau zijn ook hechte vriendschapsrelaties ontstaan (*binnen cirkel*), daar is echter ook het volgen van de *praktische* weg mogelijk gebleken. Een aantal ontwikkelingen heeft men van te voren niet voorzien, althans in de verwachtingen niet algemeen uitgesproken.
- 33 Cluster en groep functioneren niet zonder afspraken en regels. Maaltijden ontstaan niet vanzelf, ruimten worden niet vanzelf schoon, financiën moeten geregeld worden. Op groepsniveau zijn de afspraken stringenter dan op clusterniveau.
- 34 Cluster en groep zijn verschillend wat betreft hun aanvulling op activiteiten en functies van het huishouden.
- 35 Communicatie op groepsniveau en de voorbereiding op de besluitvorming moet vrij formeel geregeld worden, kan niet afhangen van vrij toevallige ontmoetingen.
- 36 Kwantitatief gezien zijn de verwachtingen over gezamenlijke activiteiten (met name de clustermaaltijden) in de praktijk overtroffen. Onderschat is de tijd nodig voor overleg, organisatie en dergelijke. Tijd is de belang-

- rijkste beperkende factor om aan de gemeenschappelijke activiteiten zoveel te doen als men zou wensen.
- 37 De plaats, die de kinderen innemen in de discussie van de volwassenen en in hun pogingen om het clusterleven en de activiteiten in het jeugdthunk harmonieus te laten verlopen, is onderschat.
- 38 De problemen rond afhaken van een huishouden van een cluster, het bieden van alternatieven opdat de cluster weer op volle sterkte kan draaien zijn niet onderkend.
- 39 De keuze van nieuwe bewoners in cluster en kamerbewonershuis is vrijwel een privé aangelegenheid van de kiezende eenheid geworden. Op welke wijze de nieuwelingen met de groep vertrouwd kunnen worden, hangt meer van henzelf dan van de groep af.

8.6 Conclusies over de ruimtelijke condities

Probleemstelling 5:

Welke bijdrage leveren de ruimtelijke condities aan de doelstellingen van de leden van de Centraal Wonen-groep?

De hier gestelde vraag is eigenlijk te beperkt.

Wanneer we nagaan of de ruimtelijke condities voldoen, dan kan daarbij niet alleen teruggegaan worden naar de doelstellingen, de motieven en verwachtingen. De ervaringen zelf zijn in die twee jaar mee gaan tellen, sommige verwachtingen zijn bijgesteld. De evaluatie heeft dan ook betrekking op zowel de uitgangspunten als het woonproces.

De ruimtelijke condities zijn er op gericht een aantal doelstellingen te ondersteunen, het zijn middelen om de doeleinden te realiseren, om tot een leef- en woonwijze met meer contact te komen met behoud van zelfstandigheid.

De ruimtelijke condities zijn ontstaan uit het idee van bewoners en hebben vorm gekregen in een wisselwerking tussen bewoners en architect.

De keuzen in de planontwikkeling zijn vervolgens mee de ontwikkelingsrichting gaan bepalen.

Duidelijk is dat te zien in de wijze waarop het idee van kleinere eenheden vorm gekregen heeft in de cluster. Vanaf het moment dat de cluster op papier stond was het een realiteit, waardoor bepaalde activiteiten en contacten bevorderd en andere geremd werden. Dit geldt eveneens voor bijvoorbeeld de keuze voor de wandelstraat, de groeps-

grootte, de woningdifferentiatie, de keuze van de gemeenschappelijke voorzieningen. De ruimte is een middel, dat het doel nader preciseert en afbakent. Of zoals een van de bewoners het uitdrukte: "je bouwt de mogelijkheden en beperkingen".

De gebouwde omgeving is op nog andere wijze van groot belang, namelijk als middel tot identificatie. Het project maakt Centraal Wonen tot een herkenbaar verschijnsel, zowel naar binnen als naar buiten toe. De ruimte is een middel om de groep en de cluster zichtbaar te maken en te bevestigen. Het is bijvoorbeeld niet verwonderlijk dat het begrip cluster door elkaar gebruikt wordt voor het samenstel van personen en de ruimtelijke constellatie.

8.6.1 Ruimtelijke opzet van het project

- 1 De verschijningsvorm speelt een belangrijke rol. In de beleving van de bewoners en de identiteit van Centraal Wonen naar buiten toe. De doorgevoerde bezuinigingen hebben enige afbreuk gedaan aan de herkenbaarheid van privé en gemeenschappelijke ruimten. Opgemerkt dient daarbij te worden dat de vormgeving, herkenbaar en speels, markant en duur, en daarom niet onverdeeld gunstig is voor de beeldvorming over Centraal Wonen.
- 2 De verscheidenheid aan gemeenschappelijke voorzieningen heeft in hoge mate bijgedragen aan de uitbreiding van contact en hulp. Dit heeft geleid tot een grote verscheidenheid aan permanente en incidentele activiteiten, waaraan alle bewoners op meer of minder intensieve wijze meedoen.
- 3 Behalve door het gebruik van die uiteenlopende voorzieningen, is er sprake van een aanzienlijke uitbreiding van contact via het beheer. Ook daarin ligt de mogelijkheid om in aansluiting op eigen interesses meer of minder intensief mee te doen.
- 4 Sommige voorzieningen dragen direct bij aan de onderlinge hulp (peuterspeelzaal); de indirecte betekenis, namelijk de contactuitbreidende functie die hulp insluit, is van groter belang.
- 5 De grootte van het project, voor ongeveer 130 personen, heeft bijgedragen aan de doelstelling van contact en hulp. Iedereen kent elkaar, de integratie van nieuwe bewoners is niet problematisch geweest, er is een draagvlak voor gezamenlijke activiteiten en een breed potentieel aan kennis en vaardigheden.

- 6 De straat is een toevallige ontmoetingsplaats, die als een leefruimte van de groep functioneert en als doorloop voor de buurt.
- 7 Behoud van zelfstandigheid, die doelstelling wordt in hoge mate ondersteund door de privé ruimte, de woningen met vrijwel een zelfstandig voorzieningenpakket. Het gebruik van de gemeenschappelijke voorzieningen blijft (door de aanwezigheid van voorzieningen privé en gemeenschappelijk) een vrije keuze, is niet verplicht vanuit de ruimtelijke condities.
- 8 De aanwezigheid van ontmoetingsruimten doet sommige bewoners opmerken, dat het zomaar bij anderen langsgaan daardoor minder vanzelfsprekend is, de woning is voor hen minder een ontmoetingsplek dan voorheen.
- 9 Het merendeel van de bewoners heeft minder woningoppervlak dan voorheen.
Het uitgangspunt, inleveren van privéruimte ten behoeve van gemeenschappelijke ruimten zonder kostenverhoging, heeft niet gewerkt en wel om een aantal redenen.
Het inleveren uit een woningwetwoning is maar beperkt mogelijk, wanneer de functies en voorzieningen behouden blijven. Er worden goedkope m³ uitgehaald. De gemeenschappelijke voorzieningen met hun uitrusting zijn per m³ duurder.
- 10 De discussies over het toegestane aantal vlakjes per huishouden (6.4.2) laten zien dat voor diverse bewoners de grens van het inleveren hier bereikt is.
- 11 De woningindelingen maken duidelijk dat de oorspronkelijke visie van één vlakje voor het huishouden, niet in overeenstemming is met de bewonerswensen. Vrijwel alle huishoudens hebben (evenals de standaardindeling) twee vlakjes voor het gemeenschappelijk gebeuren in de woning (ill.2.3), ten koste van de individuele ruimte.
- 12 De differentiatie in woninggrootte en de norm voor de woningbezetting bij de toewijzing hebben bijgedragen aan een groepssamenstelling, die gevarieerd is naar huishoudentype en -grootte.
De sturende betekenis van de woninggrootte op de diversiteit neemt na verloop van tijd af. De veranderingen in huishoudenssamenstelling worden slechts ten dele gevolgd door aanpassing van de woninggrootte (intern verhuizen) of huishoudensgrootte (onderverhuur).
Er ontstaat zowel over- als onderbezetting van woningen.
- 13 De bestemming van twee woningen voor jonge kamerbewoners is een gericht middel om de samenstelling van de groep

- te beïnvloeden. Na twee jaar is de helft van de bewoners doorgestroomd en heeft plaats gemaakt voor nieuwe, jonge bewoners.
- 14 De helft van de familiebetrekkingen tussen huishouden houdt verband met de kamerbewonerswoningen.
 - 15 De mogelijkheden voor de keuze van een zelfstandige woning is te beperkt gebleken. Er zijn alleen 4-vlaks-woningen. Vijf van de zes huishoudens die zich zelfstandig verklaarden (en vertrokken zijn) wensten een zelfstandige woning maar van een andere grootte. De groep heeft niet overwogen de bestemming van clusterwoningen in deze zin te wijzigen.
 - 16 Dat flexibiliteit in een Centraal Wonen-project sterk de aandacht vraagt is overduidelijk gebleken. Met name het grote aantal verhuizingen binnen het project laat zien dat de behoefte, om met behoud van contact de privé woonruimte aan te passen, erg groot is. Wat de ruimtelijke condities betreft zijn de mogelijkheden niet optimaal benut.
 - 17 De ruimtelijke uitwerking die daaraan gegeven is, is het gat tussen de woningscheidende wanden waardoor uitwisseling van een vlakje en samenvoegen van woningen gerealiseerd zou kunnen worden, heeft niet de betekenis gekregen die daarvan verwacht werd. Voor uitwisseling van een vlakje heeft het niet gewerkt.
 - 18 Aan andere mogelijkheden om de flexibiliteit te vergroten -zoals de uitwisseling van privé en gemeenschappelijke ruimte of het zelfstandig gebruik van de cluster-eetkeuken- is geen aandacht besteed.
 - 19 De groepsvoorzieningen kunnen voor verschillende activiteiten gebruikt worden of in zelfstandige eenheden gesplitst worden.
 - 20 Het samen inrichten, gebruiken, beheren en onderhouden van de ruimtelijke voorzieningen heeft tot gevolg intensief contact en identificatie met de plek, groep en cluster. Eerst heeft de groep de ruimtelijke condities gerealiseerd, nu het project er eenmaal is, draagt het bij aan de instandhouding van het idee Centraal Wonen, de groep en de clusters.

8.6.2 *Het clustermodel*

Welke bijdrage levert het clustermodel aan de doelstellingen van de leden van de cluster?

- 21 Het ontstaan van clusters is zonder clustergebonden ruimten niet denkbaar. Dit heeft geleid tot een bepaalde vorm.
- 22 Het clustermodel, waarin nieuwe sociale eenheden gevormd worden, heeft tot verschillende type clusters geleid. De vorm maakt meer ontwikkelingen mogelijk.
- 23 De ruimtelijke condities hebben eraan bijgedragen dat de clusters:
 - een ruimtelijk herkenbare, eigen identiteit gekregen hebben;
 - samengesteld zijn uit huishoudens van uiteenlopende samenstelling;
 - dagelijkse activiteiten en onderling contact hebben kunnen ontwikkelen tot een door de bewoners zelf bepaald niveau;
 - een verscheidenheid aan activiteiten in clusterverband met elkaar kunnen delen;
 - gemeenschappelijk bezit hebben kunnen opbouwen tot een door de bewoners bepaald niveau.
- 24 De aanwezigheid van ruimtelijke voorzieningen draagt bij aan onderling contact en samenwerking, mede door beheer en onderhoud.
- 25 De clustervoorzieningen, naast de privé voorzieningen, hebben de clusteractiviteiten niet opgelegd, noch belemmerd, maar betekenen wel een appèl voor de bewoners.
- 26 De eetkeuken is voor het contact veruit het belangrijkste geworden, het ontmoetingspunt. Het samen-eten heeft zich voor veel bewoners boven verwachting ontwikkeld; een minderheid, die het niet bevalt en heeft afgehaakt, ervaart de eetkeuken als (onaangename) verplichting.
- 27 De clustergrootte, vier of vijf huishoudens, heeft aan de verwachtingen voldaan. Door clusterconflicten zijn er enkele verkleind tot drie huishoudens. Er is geen streven naar grotere eenheden, wel zijn er pogingen gedaan om verkleinde clusters aan te vullen.
- 28 De situering van de clustervoorzieningen levert ongelijkheden op. Voor huishoudens met de voordeur aan de straat kunnen clusterkeuken en dakterras niet optimaal als een verlengde van de eigen woning functioneren. Voor lang niet alle bewoners is dit echter een nadeel.
- 29 Het cluster-experiment is voor sommige huishoudens geen succes en zij hebben afgehaakt. Vooral de huishoudens die direct aan het clusterportaal wonen kost dat moeite, zij proberen te verhuizen binnen of buiten het project.

- 30 De koppeling van woningen aan het clusterportaal bevordert dus het vertrek na afhaken en dit opent de mogelijkheid om met een ander huishouden het clusteridee te realiseren.
- 31 De keuze van nieuwe bewoners is de verantwoordelijkheid van de clustergenoten. De kennismakingsperiode is minimaal als gevolg van de wettelijke huuropzegtermijn van een maand. Dit vormt een risico voor de toekomst.
- 32 Is een opzet met clusters voor herhaling vatbaar? De reacties daarop lopen uiteen. Het merendeel van de clusterbewoners is (zeer) positief, een minderheid twijfelt of zou niet opnieuw voor die vorm kiezen. Dit laatste is ook de mening van diegenen die het clustercontact verbroken hebben, hoewel er ook zijn die het opnieuw willen proberen.

8.6.3 *Het groepsmodel*

Welke bijdrage leveren de groepsvoorzieningen aan de doelstellingen van de leden van de groep?

Karakteristiek voor Centraal Wonen is de grootte van het project.

- 33 De keuze om een project met 50 woningen van verschillende grootte met een verscheidenheid aan groepsvoorzieningen op te zetten om te komen tot meer contact met behoud van zelfstandigheid heeft in hoofdlijnen voldaan. De deelname van personen en huishoudens is algemeen, de omvang verschilt en berust op vrije keuze. Aan de opzet van de organisatie stelt deze grootte hogere eisen dan voorzien was.
- 34 Het functioneren van de groep als sociale eenheid is zonder groepsruimte(n) niet denkbaar. De ruimtelijke condities hebben eraan bijgedragen dat de groep:
- een ruimtelijk herkenbare eigen identiteit gekregen heeft;
 - samengesteld is uit huishoudens van uiteenlopende samenstelling;
 - bestaat uit personen die elkaar allemaal kennen en die in geval van nood een beroep doen op elkaar;
 - allerlei initiatieven tot ontwikkeling gebracht heeft, deels gepland, deels niet voorzien; dit heeft geleid tot een veelheid aan contacten op basis van uiteenlopende interesses of belangen, van waaruit zich vriendschapsrelaties ontwikkeld hebben;
 - gemeenschappelijk bezit opbouwt en voorzieningen heeft

- met een kwaliteitsniveau, hoger dan privé bereikbaar is;
- meedenkt over oplossingen in geval van woonproblemen (financieel; clusterproblemen; over- of onderbezetting).
- 35 De groep draagt de verantwoordelijkheid voor het gebruik en beheer van de groepsvoorzieningen. Dit vereist onderling contact en besluitvorming, samenwerking in commissies, hetgeen bijdraagt aan het doel van contact. Bovendien is de instandhouding van de trefpunten van de groep, een gunstige conditie voor onderlinge hulp.
 - 36 Alle groepsvoorzieningen hebben hun bestemming de eerste twee jaar behouden.
 - 37 Het Luye Gat, de logeerkamers en de hobbyruimte functioneren boven verwachting; over sauna, jeugdthonk en speelzaal zijn de meningen verdeeld (overwegend positief); de Luye Tuin blijft onder de verwachting.
 - 38 Het Luye Gat is voor de groep veruit het belangrijkste, een ontmoetingspunt waar iedereen gebruik van maakt.
 - 39 De voornamelijk sociaal-recreatieve voorzieningen voor een beperkte groep, waarvan incidenteel gebruik gemaakt wordt (sauna, jeugdthonk) laten meer schommelingen in het gebruik zien dan de voorzieningen met een functionele inslag (logeerkamers, hobbyruimte) of vast patroon (clubs, koffie-ochtend, Luye Gat, speelzaal).
 - 40 De verscheidenheid aan voorzieningen ondersteunt de doelstellingen waar het de opbouw en instandhouding van het netwerk van contacten betreft. Er is sprake van enige onderlinge concurrentie waar het de tijdsbesteding betreft, waardoor het gebruik van de groepsruimten nogal extensief is.
 - 41 Gemeenschappelijke voorzieningen vergen enige financiële middelen voor inrichting, onderhoud en gebruik. Met een spaarregeling is hieraan vorm gegeven en dit heeft goed gewerkt.
 - 42 Investerings- en financiële verplichtingen, buiten deze regeling vormen een (te) groot risico, zoals uit de gang van zaken rond de sauna en peuterspeelzaal is gebleken.

8.7 Aanbevelingen voor bewoners en architect

8.7.1 Doelstellingen en woonwensen

- 1 Het is van groot belang veel aandacht te besteden aan de

groepsvorming en de doelstellingen die men wil verwezenlijken.

Bewustwording en keuzes zijn noodzakelijk ten aanzien van:

- de mate en aard van gemeenschappelijkheid tussen de huishoudens;
 - de behoefte aan privacy voor het eigen huishouden;
 - de normen ten aanzien van de omgang van de volwassenen en met elkaars kinderen;
 - de omvang van de totale groep en de eventuele sub-groepjes daarbinnen in relatie tot beoogde gemeenschappelijkheid.
- 2 Het ontwikkelen van een woonwensenprogramma is een goed middel om de bewustwording te stimuleren en om de doelstellingen te vertalen in ruimtelijke condities en activiteiten.
 - 3 Het is noodzakelijk tot prioriteiten te komen in het woonwensenprogramma, enerzijds om inzicht te krijgen in de homogeniteit van de groep en anderzijds om de kans op realisering te vergroten.
 - 4 Bij de inventarisatie van woonwensen dient rekening gehouden te worden met overschatting van de beschikbare tijd voor nieuwe (ontspannings)activiteiten en onderschatting van de tijd nodig voor praten, overleg, beheer en onderhoud.
 - 5 Het verdient aanbeveling een verscheidenheid aan activiteiten te plannen waaraan diverse typen huishoudens kunnen deelnemen.
 - 6 Met activiteiten waarvoor een specifieke ruimte nodig is, die niet alternatief aanwendbaar is, is voorzichtigheid geboden zeker als de groep geïnteresseerden klein is of tijdelijk gebruik voorzien kan worden (bijvoorbeeld door bestemming voor een leeftijdsgroep of seizoengebondenheid).
 - 7 De keuze voor het clustermodel binnen Centraal Wonen-groepen veronderstelt:
dagelijkse, intensieve contacten van een permanente sub-groep. Gemeenschappelijkheid op basis van (een deel van) de maaltijden is daar voor geëigend, bij een verscheidenheid aan typen huishoudens. Om als cluster als totaal samen te kunnen eten verdient het aanbeveling de grootte van drie tot vijf huishoudens (8-14 personen) ongeveer aan te houden.
 - 8 De samenhang op groepsniveau, indien de clusters meer op dagelijkse activiteiten gericht zijn, moet gezocht

worden in:

- recreatief ontspannende activiteiten voor wisselende combinaties van bewoners (bijvoorbeeld gezelligheidscontact bij koffie of een glaasje, muziek maken, Sinterklaasfeest);
- specifieke activiteiten en voorzieningen waarvoor een groot draagvlak nodig is, gegeven verscheidenheid aan huishoudens en belangstelling in een groep (bijvoorbeeld hobbyactiviteiten, kinderopvang, moestuin, pottenbakcursus);
- zorg om het in stand houden van de gehele groep (bijvoorbeeld vergaderingen, administratie, thema-avonden).

8.7.2 Groepsproces en interne organisatie

9 Groepsvorming en planvoorbereiding met een grote groep vragen om open communicatie en een duidelijke besluitvorming.

Besluitvorming is noodzakelijk in relatie tot:

- de ruimtelijke condities voor privé en gemeenschappelijke activiteiten;
 - de verdeling van de kosten over de huishoudens;
 - de interne organisatie, structuur, rechten en plichten van de bewoners;
 - de werving van nieuwe bewoners;
 - het contact met woningcorporatie, architect, overheid.
- 10 Het verdient aanbeveling om, ook als er (nog) geen conflicten zijn, te overwegen, of begeleiding van buiten noodzakelijk is bij de sociaal-emotionele, de organisatorische- en de ruimtelijke vormgeving van project en groep, dan wel of binnen de groep voldoende deskundigheid daarvoor aanwezig is.
- 11 Het is van belang in de voorbereidingsperiode een financieel plan voor gebruik en beheer van de gemeenschappelijke voorzieningen op te stellen.
In Hilversum heeft de spaarregeling voor inrichting en inventaris goed gewerkt, dit heeft tevoren duidelijk gemaakt dat Centraal Wonen ook financiële consequenties heeft.
- 12 Het verdient aanbeveling organisatie en beheer gedecentraliseerd op te zetten en de informatie zo breed mogelijk te spreiden (via een krantje). Dit bevordert het ontstaan van een netwerk van contacten en maakt de groep minder afhankelijk van de aanwezigheid/kennis van één of enkele personen.

8.7.3 Architect en planontwikkeling

- 13 De ontwikkeling van een Centraal Wonen-project vraagt om een intensieve samenwerking van bewonersgroep en architect. De bewonersgroep dient (mee) de architect te kiezen.
- 14 Het verdient aanbeveling dat architecten en de BNA een actieve rol gaan spelen in het zoeken naar:
- nieuwe ruimtelijke vormen voor meer gemeenschappelijkheid in de woongeving;
 - grenzen en overeenkomsten tussen privé, gemeenschappelijke en openbare ruimten;
 - mogelijkheden om groepen bewoners te ondersteunen bij de planontwikkeling;
 - bouwsystemen om flexibiliteit en alternatief ruimtegebruik te bevorderen.
- 15 Wenselijk is te overwegen in hoeverre, door de vormgeving, het verschil tussen project en omliggende bebouwing geaccentueerd moet/kan worden.

8.7.4 Woningcorporatie en de overheid

- 16 Het is van belang in een vroeg stadium contacten te leggen met een gemeente en opdrachtgever (woningcorporatie/financier) en de bereidheid te onderzoeken om een project met bewoners te ontwikkelen.
- 17 Het is wenselijk dat bewoners en woningcorporatie een participatie-statuut opstellen, onder meer omvattend:
- het perspectief op realisatie van het project;
 - de zeggenschap van de bewoners over planontwikkeling en het beheer van het project;
 - de verplichtingen van de bewonersvereniging en/of -stichting.

8.7.5 Gemeenschappelijke ruimten

- 18 Het verdient aanbeveling bij de planontwikkeling de bestemming van de ruimtelijke voorzieningen te benoemen in termen van de (sub)doelstellingen die men bereiken wil.
- 19 Voor het functioneren van een Centraal Wonen-groep en van clusters als sociale eenheden is op beide niveaus van gemeenschappelijkheid minimaal een ontmoetingsruimte vereist.

- 20 Het is noodzakelijk die ruimten zo in te richten dat deze ook geschikt zijn voor verschillende activiteiten met kleinere groepen.
- 21 Het verdient aanbeveling naar concentratie van gemeenschappelijke voorzieningen te streven vanwege:
- kostenbesparing bij de bouw en onderhoud;
 - kans op toevallige ontmoetingen tussen mensen die met verschillende activiteiten bezig zijn;
 - de betrokkenheid van de bewoners bij de voorzieningen;
 - grotere mogelijkheid voor eventueel bestemmingsaanpassingen.
- Dit geldt zowel voor het groeps- als clusterniveau.
- 22 Op groepsniveau is het van belang na te gaan:
- op welke wijze de ontmoetingsruimten intensief gebruikt kunnen worden bijvoorbeeld verschillende kleinere groepen tegelijkertijd en/of op verschillende tijdstippen van de dag;
 - welke gemeenschappelijke voorzieningen ook individueel gebruik voor verzorgende activiteiten mogelijk maken, bijvoorbeeld logeerkamers, hobbywerkplaats, was- en droogruimte, berging.
- 23 Gestreefd dient te worden naar een kwaliteitsniveau, beter dan wat ieder voor zich zou kunnen realiseren.
- 24 Toegankelijkheid van de gemeenschappelijke voorzieningen voor rolstoelgebruikers is, mede met het oog op de toekomstwaarde, wenselijk.
- 25 De plaats van de gemeenschappelijke buitenruimte (terras, tuin bij de ontmoetingsruimte).
- 26 Het verdient aanbeveling voor het clusterfunctioneren een kook-eetruimte te plannen en na te gaan welke andere voorzieningen hiermee zijn te integreren (wasruimte/bijkeuken, speel-hobbyruimte).
- 27 Een directe verbinding van privé ruimte en clustervoorzieningen verdient de voorkeur in verband met het in standhouden van het clusteridee.

8.7.6 Privé ruimte

- 28 De verhouding binnen de woning tussen individuele en gemeenschappelijke ruimte *vlakjes* verdient meer aandacht. Het is van belang dat de bewonersopvattingen, het ontwerp en de normen voor de woonruimteverdeling met elkaar overeenstemmen. Deze dienen vóór de woningtoewijzing vastgesteld te zijn.

8.7.7 Samenstelling bewonersgroep en clusters

- 29 De samenstelling van de groep door open werving is een mogelijkheid. Het verdient overweging geregeld na te gaan of hierbij de gewenste groeps- en/of clustersamenstelling bereikt wordt.
- 30 Het verdient aanbeveling het middel woninggrootte, gekoppeld aan een verdelingsnorm van woonruimte te hanteren om bij de aanvang variatie naar huishoudentype en -grootte te bereiken.
- 31 Het verdient overweging gerichte werving op te zetten voor die categorieën die via een open werving minder gauw zullen reageren en voor hen een aantal (zelfstandige) woningen te bestemmen (jonge kamerbewoners, ouderen, gehandicapten).
- 32 Het verdient overweging om na te gaan of het wenselijk is de vrije keuze op clusterniveau te binden aan randvoorwaarden, die door de groep aangegeven worden, opdat de verscheidenheid van de groep als totaal gehandhaafd blijft.
- 33 Het is wenselijk de introductie van nieuwe bewoners in de groep niet aan het toeval over te laten, maar naar een passende vorm te zoeken.

8.8 Aanbevelingen voor overheid en beleid

8.8.1 Doelstellingen en woonwensen

- 1 De behoefte van een toenemend aantal huishoudens aan vormen van onderling contact en zeggenschap over hun woonomgeving als in Centraal Wonen verdient erkenning en ondersteuning in het beleid.
- 2 Het verdient aanbeveling dat de overheid een stimuleringsbeleid voert met aandacht voor het groepsproces en de planontwikkeling. Voor passende maatregelen is overleg tussen VROM en WVC noodzakelijk.
- 3 In het beleid dienen drempels weggenomen te worden ten aanzien van:
 - de financiële middelen voor bewonersparticipatie;
 - de duur van de goedkeuringsfase;
 - de toetsingscriteria die (nog) niet geschikt zijn voor collectieve (woon)ruimten voor groepen en huishoudens;
 - de (huur)subsidieregelingen opdat de bouw van collectieve woonruimten mogelijk en betaalbaar wordt voor de bewoners;

- reservering van woningbouwcontingenten voor dit type projecten;
 - de mogelijkheid om wonen en beroepsarbeid in en bij huis te realiseren.
- 4 Het verdient aanbeveling de Landelijke Vereniging Centraal Wonen te erkennen als gesprekspartner bij de voorbereiding van beleidsveranderingen, opdat algemene problemen worden opgelost.
- 5 Een hecht netwerk van contacten tussen huishoudens vormt een basis voor onderlinge hulp, een (mogelijk) geringer beroep op maatschappelijke dienstverlening kan een gevolg zijn. Het verdient aanbeveling de méérkosten van Centraal Wonen-projecten mede te beschouwen als alternatief voor kosten van professionele hulpinstanties.
- 6 Het verdient aanbeveling dat gemeenten van hun beleidsruimte gebruik maken om:
- de zeggenschap van bewoners over de planontwikkeling en het beheer van Centraal Wonen-projecten te vergroten ;
 - bij de planbeoordeling rekening te houden met de groepsdoelstellingen;
 - grond en woningbouwcontingenten beschikbaar te stellen, zo nodig door samenwerking van enkele gemeenten;
 - belemmerende inschrijvings- en woningtoewijzingsbepalingen op te heffen, een inkomensbovendgrens per huishouden is niet wenselijk indien de gehele groep als huurder/koper optreedt;
 - bij nog een gering aantal Centraal Wonen-projecten, deze projecten eerder in hun regionale dan gemeentelijke functie te beschouwen.
- 7 Het verdient aanbeveling groepen te ondersteunen bij het vinden van een zodanig juridisch kader dat:
- contacten met overheid en dergelijke in de voorbereidingsfase goed verlopen;
 - kosten voor de gemeenschappelijke voorzieningen en die van de woning als woonkosten worden aangemerkt;
 - groepsregelingen voor een verdeling van de kosten naar draagkracht van de bewoners niet belemmerd worden door bijvoorbeeld de fiscus.

8.8.2 Gemeenschappelijke ruimten

- 8 Het is noodzakelijk voor de financiering van gemeenschappelijke voorzieningen voor groeps- en clusteractiviteiten extra middelen ter beschikking te stellen,

omdat het inleveren van ruimte uit woningen in de sociale woningbouw niet voldoende op kan leveren.

- 9 Bij de planning van de gemeenschappelijke voorzieningen en bij voorkeur ook van de woningen dient rekening gehouden te worden met gebruik door rolstoelgebruikers.

8.8.3 De woning

- 10 Het verdient aanbeveling het idee van vrije keuze van woningindeling (op basis van een plattegrondstructuur in vlakjes en met uitwisselbare functies) voor de eerste en volgende bewoners ook elders toe te passen.
- 11 Het idee van flexibiliteit tussen de woningen verdient eveneens navolging, zij het dat nadere studie nodig is over de plaats van het gat.

8.8.4 Samenstelling bewonersgroep en clusters

- 12 Het verdient aanbeveling de realisatie van Centraal Wonen-projecten te stimuleren in de sociale woningbouw sector opdat inkomen geen belemmering is voor deelname van een verscheidenheid aan huishoudens.
- 13 Naarmate in projecten meer de nadruk ligt op persoonlijke dan op functionele contacten tussen huishoudens dient de overheid terughoudend te zijn bij de woningtoewijzing, de bewoners moeten grote vrijheid hebben bij de keuze van groeps- en clusterleden.

8.8.5 Onderzoek

- 14 Het verdient aanbeveling het onderzoek in Hilversum te herhalen om inzicht te krijgen in de continuïteit van deze leefvorm. Kinderen zouden erin betrokken moeten worden.
- 15 Met het oog op mogelijke bezuinigingen in de kosten verdient het aanbeveling vergelijkend onderzoek te doen bij:
- projecten met minder privé voorzieningen in de woning;
 - de relatie woonkosten-woonwensen bij verschillende ontwerpmethoden en bouwsystemen;
 - de mogelijkheden om gemeenschappelijke voorzieningen te integreren en te centraliseren.
- 16 Onderzoek is wenselijk naar een optimale groepsgrootte in relatie tot het draagvlak voor de gemeenschappelijke activiteiten, het gebruik van gemeenschappelijke voor-

zienen, de wijze van omgaan met elkaar en het opnemen van nieuwe bewoners.

- 17 Onderzoek is nodig bij groepen die (gedeeltelijk) andere doelstellingen nastreven om na te gaan in hoeverre het mogelijk is:
- beroepsarbeid te integreren met samenwonen en -leven;
 - de zelfstandigheid van bejaarden te handhaven en van categorieën die tijdelijk of permanent extra hulp nodig hebben de zelfstandigheid te bevorderen;
 - het emancipatiestreven van vrouwen ten aanzien van betaalde beroepsarbeid en dat van mannen ten aanzien van hun rol in kinderopvoeding en huishouding te verwezenlijken;
 - energie-opwekking en voedselproductie in eigen beheer te nemen.

8.9 Aanbevelingen voor woningbouwcorporaties

- 1 Bewonersinitiatieven gericht op contact en hulp tussen huishoudens verdienen erkenning en ondersteuning in de sociale woningbouw. De corporaties dienen de hen ter beschikking staande middelen daartoe aan te wenden:
 - bewonersinitiatieven positief ontvangen, begeleiden en meewerken aan realisering van projecten;
 - zeggenschap overdragen in de fase van realisatie en bewoning aan het collectief van bewoners;
 - gebruik maken van de handelingsvrijheid die ontstaan is door de afschaffing van de Voorschriften en Wenken.
- 2 Het verdient extra aandacht bewonersparticipatie te koppelen aan kostenbewaking tijdens de projectontwikkeling. Een opeenstapeling van kostenverhogende elementen dient te worden vermeden. Overschrijding van de huursubsidiiegrens brengt hoge risico's mee voor de corporatie en de groep.
- 3 Met het oog op de toekomstwaarde van gemeenschappelijke voorzieningen en woningen in een Centraal Wonen-project is het aan te bevelen te streven naar een zodanig project dat:
 - privé en gemeenschappelijke ruimten uitwisselbaar zijn;
 - de woninggrootte te veranderen is (splitsen en samenvoegen);
 - de gemeenschappelijke ruimten voor meer doeleinden geschikt zijn eventueel door uitbreiden/splitsen;

- de woningen ook onafhankelijk van bijvoorbeeld clustervoorzieningen gebruikt kunnen worden (tenminste de aanwezigheid van aansluitpunten);
 - de gemeenschappelijke ruimten voor rolstoelgebruikers toegankelijk zijn.
- 4 Voor de gemeenschappelijke voorzieningen is een afwerkings- en inrichtingsniveau noodzakelijk dat hoger is dan van privé voorzieningen opdat mogelijke nadelen (afstand) wegvallen tegen voordelen.
- 5 In de realiseringsfase dient op basis van een overeenkomst met het collectief van de bewoners geregeld te worden:
- het beheer over de gemeenschappelijke voorzieningen;
 - een zodanige huurovereenkomst dat de keuze van nieuwe bewoners verantwoord kan geschieden (één maand is te weinig, drie maanden is aan te bevelen).
- 6 Het verdient overweging op landelijk niveau tot een zodanige overlegstructuur te komen, dat plaatselijke initiatieven ondersteund kunnen worden.

9 SLOTBESCHOUWING

Het voorgaande is een samenvatting van het bewonersonderzoek naar Centraal Wonen Hilversumse Meent, dat in de periode 1976-1979 is gehouden.

Wat van de bevindingen in andere Centraal Wonen-projecten nagestreefd en gerealiseerd wordt, hangt enerzijds af van de keuze die toekomstige bewonersgroepen maken. Anderzijds hangt het af van het (stimulerings)beleid dat op landelijk en lokaal niveau gevoerd wordt. Ofwel het is een kwestie van actie en politiek.

Hoe de Centraal Wonen-beweging verder gaat hangt voorts samen met de ontwikkelingen in de samenleving in een ruimer kader.

De ontwikkelingen in de Centraal Wonen-beweging laten na de start in Hilversum een gestage groei zien. Eind 1983 zijn een tiental Centraal Wonen-projecten met meer dan tien woningen gerealiseerd en een even groot aantal kleinere projecten. Tussen de 30 à 40 groepen zijn met de voorbereiding van projecten bezig. Voor een aantal is stagnatie opgetreden door het verminderen van de woningbouwcontingenten.

Verder zijn er andere projecten waarvan de doelstellingen voor een deel overlappen met die van Centraal Wonen. Dat geldt voor casco- en zelfbouwexperimenten waarin de bewonerszeggenschap centraal staat en waar bewonersorganisaties ontstaan zijn; energie- en milieu projecten zoals "de Kleine Aarde" en Centraal Wonen Vlissingen, waarin samen wonen en leven ook een belangrijke plaats inneemt; projecten voor ouderen waarin zelfzorg, contact en hulp nagestreefd wordt, bijvoorbeeld te Herpen; woongroepen in Rotterdam en Tilburg waar het samen opvoeden van kinderen hoofddoel is naast het onderling contact via een gemeenschappelijk eethuis. Vanuit zowel de woongroepenbeweging als de kraakbeweging zijn verschillende (grotere) projecten gerealiseerd (in oude panden), waarin de overlap in ideeën groot is, bijvoorbeeld "de Rafter" te Nijmegen.

De belangstelling van de overheid neemt vooral toe waar het gemeenschappelijke wonen perspectieven opent op een vermindering van het beroep op de geïnstitutionaliseerde hulpverlening. In die richting gaan de uitspraken, waarin familie-

en burenhulp moeten opvangen wat in de welzijnssector besnoeid wordt.

Lijkt dit misschien op het eerste gezicht overeen te komen met Centraal Wonen opvattingen over contact en onderlinge hulp, in feite staat het hier ver vanaf. De vrije keuze van mensen om hun leef- en woonwijze op voor hen passende wijze in te richten, waar Centraal Wonen op gebaseerd is, het idee om verschillende maatschappelijke groepen te integreren en het wonen meer (sociale) inhoud te geven, mondt uit in de aanspraak op een woonomgeving met gemeenschappelijke voorzieningen. Dat is iets anders dan niet gekozen maar opgelegd contact als gevolg van bezuinigingen. De Centraal Wonen-beweging is ontstaan als reactie op maatschappelijke ontwikkelingen, de negatieve effecten van de volkshuisvesting, vervreemding en isolement in de naoorlogse wijken en de onmogelijkheid voor vrouwen maatschappelijk een actieve rol te spelen.

De eerste gerealiseerde projecten vervullen een voorbeeldfunctie. Hoe groot het effect zal zijn nu mensen zien dat wonen ook nog iets anders kan zijn dan een huis toegewezen krijgen, wat de bewustwording daarover zal gaan opleveren, daarover kan op dit moment nog geen uitspraak gedaan worden. Zeker is dat verschillende maatschappelijke processen hun invloed doen gelden en niet alle in dezelfde richting. Sommige ontwikkelingen betreffen de samenleefverbanden, zoals de één- en tweepersoons huishoudens, van ouderen, van het aantal scheidingen en één-oudergezinnen, of de dagelijkse verzorging, met name de inkomensachteruitgang, vermindering van overheidszorg.

Andere ontwikkelingen hebben een meer indirecte invloed op individu en huishouden, macro-verschijnselen die sfeer en perspectief bepalend zijn, zoals de economische recessie, de koppeling van economische vooruitgang/perspectief aan milieu- en energie-problematiek, werkloosheid, de derde wereld en bewapening.

Er is nu een veelheid aan groepjes die bewust werken aan een toekomstperspectief, die proberen nieuwe zinvolle samenleef-/woon- en/of werkverbanden aan te gaan. Er is sprake van een zekere overlap van doelstellingen tussen deze groepen. Of de doelstelling van Centraal Wonen voor mensen voldoende aanspreekt om als bindmiddel voor een groep te (blijven) fungeren, op welke wijze daaraan eventueel andere doelstellingen gekoppeld worden - emancipatie, energie en milieu, opvoeding - vraagt om een uitvoeriger studie.

Wat zich op dit moment (1983) aftekent is een verscheidenheid aan projecten met meer of minder kenmerken van wat in Centraal Wonen nagestreefd wordt. Het is ook zeker niet de intentie van Centraal Wonen dat er nu een nieuwe eenheids-golf komt. Niet alles kan binnen één project gerealiseerd worden, niet alle belemmeringen kunnen door één groep tegelijk aangepakt worden. In sommige projecten zal ont-plooiing, contact en hulp het centrale aandachtspunt blijven, al of niet aangevuld met een gericht streven naar gemeenschappelijke verzorging en opvoeding. In andere projecten zal zeggenschap over de eigen woonsituatie of aandacht voor energie en milieu of integratie van wonen en werken centraal staan.

Het laat zich aanzien dat de mogelijkheden voor gezamenlijke activiteiten en verantwoordelijkheden nog lang niet uitgeput zijn. Bij de start van Centraal Wonen heeft men zich gericht op dat wat zou moeten ontstaan, zonder zich te bekommeren om wat er volgens de boekjes kan of mag.

In feite is dat de kracht geweest, dat men een doelstelling voor ogen had voor samen leven en samen wonen, die onder woorden gebracht heeft in doelstellingen en in een programma van eisen en die vervolgens vorm gegeven heeft in een plan. Die samenwerking tussen een groep bewoners en een vormgever hield vernieuwing in voor het volkshuisvestings-beleid.

Dit experiment is niet vanuit de vorm gedacht, maar is vanuit de inhoud van wat samen wonen en leven zou moeten zijn, ontwikkeld. Nu wordt vanuit de opgedane ervaringen gevraagd om het beleid aan te passen. Daarin schuilt een risico, namelijk dat opnieuw de regels gaan bepalen wat er kan en mag.

In plaats van nieuwe regels is er behoefte aan het scheppen van gunstige voorwaarden vanuit de verschillende beleids-niveaus, opdat nieuwe oplossingen gevonden kunnen worden voor de behoeften aan meer contact, onderlinge hulp en andere gemeenschappelijke activiteiten van huishoudens in een directe woonomgeving. Onderzoek kan daaraan bijdragen.

Hulp bij verhuizen (boven); hobby-werkplaats (onder)

10 NASCHRIFT

Tussen de laatste interviewronde en de afronding van de rapportage ligt vier en half jaar, wat de vraag oproept is de situatie nu nog min of meer hetzelfde? Zonder nieuw onderzoek kan het antwoord slechts kwantitatief en summier zijn. De gegevens hebben betrekking op de situatie op 1 november 1983.

De samenstelling van de groep naar type huishouden is enigszins gewijzigd, een toename van alleenstaanden en een afname van twee-oudergezinnen (tabel 10.1).

Tussen 1979 en 1983 zijn twintig woningen vrijgekomen, twee daarvan tweemaal. De nieuwe bewoners zijn merendeels van buiten afkomstig; een minderheid is uit het project afkomstig (kamerbewoners en na scheiding waarbij niemand het project verlaat). Zestien huishoudens zijn uit het project vertrokken, vijf alleenstaanden, één paar, vijf één- en vijf twee-oudergezinnen. Het aantal interne verhuizingen bedraagt tien en hangt samen met veranderingen in huishoudenssamenstelling door geboorte en vertrek kinderen, samenwonen of scheiden.

In de kamerbewonershuizen hebben zich diverse wisselingen voorgedaan; verhuizen naar een twee-vlakswoning in het project heeft zich opnieuw voorgedaan.

Eind 1983 wonen in 32 van de 50 woningen mensen, die er vanaf de start, voorjaar 1977, bij zijn. Wanneer de interne doorstroming buiten beschouwing gelaten wordt en alleen naar de vertrekcijfers uit het project wordt gekeken (exclusief de kamerbewoners), ligt het verhuispercentage op 7,4%, dat is laag in vergelijking met het landelijk gemiddelde van ruim 10%. Onbekend is hoe groot binnen dit landelijke percentage de bijdrage is van relatief kleine verplaatsingen (binnen de straat of het flatgebouw).

Alle oorspronkelijk geplande clusters bestaan nog en de clustervoorzieningen hebben hun bestemming gehouden. Drie van de vier huishoudens die zich in 1979 zelfstandig van de cluster opstelden, zijn vertrokken. Daarvoor in de plaats zijn weer clusterhuishoudens gekomen.

Het aantal clusterwoningen is vrijwel terug bij de oorspronkelijke opzet. Wat de grootte van de clusters betreft, daarin hebben zich opnieuw veranderingen voorgedaan. De groeps-grootte is iets verder afgenomen als gevolg van de terugloop van het aantal kinderen (tabel 10.1).

Veranderingen in de samenstelling van een cluster zijn meer regel dan uitzondering: vertrek, interne verhuizingen, verandering in samenstelling van huishoudens. Het kiezen van een nieuwe clustergenoot heeft zich in alle clusters voorgedaan, minimaal één en maximaal vier keer. In zes clusters is tenminste de helft van de huishoudens die gestart zijn aanwezig; in één cluster is geen van de huishoudens uit 1977 eind 1983 nog aanwezig.

Wat de groepsvoorzieningen betreft, daarin zijn de meeste bestemmingen ongewijzigd. Luye Gat en Luye tuin, grove hobbyruimte, sauna en logeerkamers hebben hun bestemming behouden. Het jeugdthonk is ongewijzigd, maar daarbij doen zich problemen voor, die geleid hebben tot een tijdelijke sluiting.

De peuterspeelzaal heeft per 1 september 1983 een andere bestemming gekregen. Oorzaak daarvan is de terugloop van peuters in het project en in de wijk, waardoor er geen plaats meer was voor twee speelzalen in de wijk. De subsidie van de speelzaal in het project is daarom door de gemeente ingetrokken.

In onderling overleg hebben de bewoners de ruimte een nieuwe bestemming gegeven, namelijk werkruimte voor bewoners tegen een zeer bescheiden vergoeding. Een homeopathische praktijk en een stichting voor voorlichting over geestelijke stromingen hebben er onderdak gekregen.

De juridische vormen, stichting en vereniging, zijn gehandhaafd. Maandelijks verschijnt de bewonerskrant en de bewonersvergadering functioneert als voorheen.

Zonder in details te treden, nog twee opmerkingen, ten eerste de activiteiten in het Luye Gat zijn uitgebreid met een koffie-uurtje 's avonds; de huishoudelijke dienst over het Luye Gat is een taak geworden die over de clusters rouleert.

Ten tweede, het solidariteitsfonds, dit is niet meer toereikend om permanente huursuppletie te geven. De inkomenspositie van de groep is achteruit gegaan. Het beroep op het fonds is groter geworden zonder dat de bijdragen evenredig verhoogd konden worden. Nieuwe bewoners dienen zelf in staat te zijn de huursom op te brengen. Voor de grotere

woningen vormt dit bij de werving een probleem, daar bovendien onzekerheid bestaat over de grens voor de huursubsidie in de naaste toekomst. In feite is daarmee de deelname van de lagere inkomens verleden tijd. Dit is het enige in het oog springende gegeven in dit naschrift, dat verontrustend is voor het toekomstperspectief van het project.

Tabel 10.1 Wijzigingen tussen 1977, 1979 en 1983.

Type huishouden	1977	1979	1983
alleenstaanden	10	11	13
paren	9	7	9
één-oudergezinnen	13	11	14
twee-oudergezinnen	16	17	10
samengest. huishoudens	2	3	4
totaal	50	49*	50
vertrek uit project	1-6-'77- 1-6-'79	1-6-'79- 1-11-'83	1-6-'77- 1-11-'83
Aantal huishoudens	4	16	20
verhuispercentage	4,2%	7,4%	6,5%
aantal personen	1977	1979	1983
mannen	32	31	31
vrouwen	41	40	40
kinderen	54	52	44
kamerbewoners (man of vrouw) 6	6	6	
totaal	133	129	121
Woninggebruik	1977	1979	1983
cluster	44	40	43
zelfstandig	4	7	5
kamerbewoners	2	2	2
	50	49*	50
Clustergrootte	1977	1979	1983
5 huishoudens	4	4	6
4 huishoudens	6	2	1
3 huishoudens	0	4	3

* (twee woningen zijn samengevoegd en worden door één huishouden bewoond)

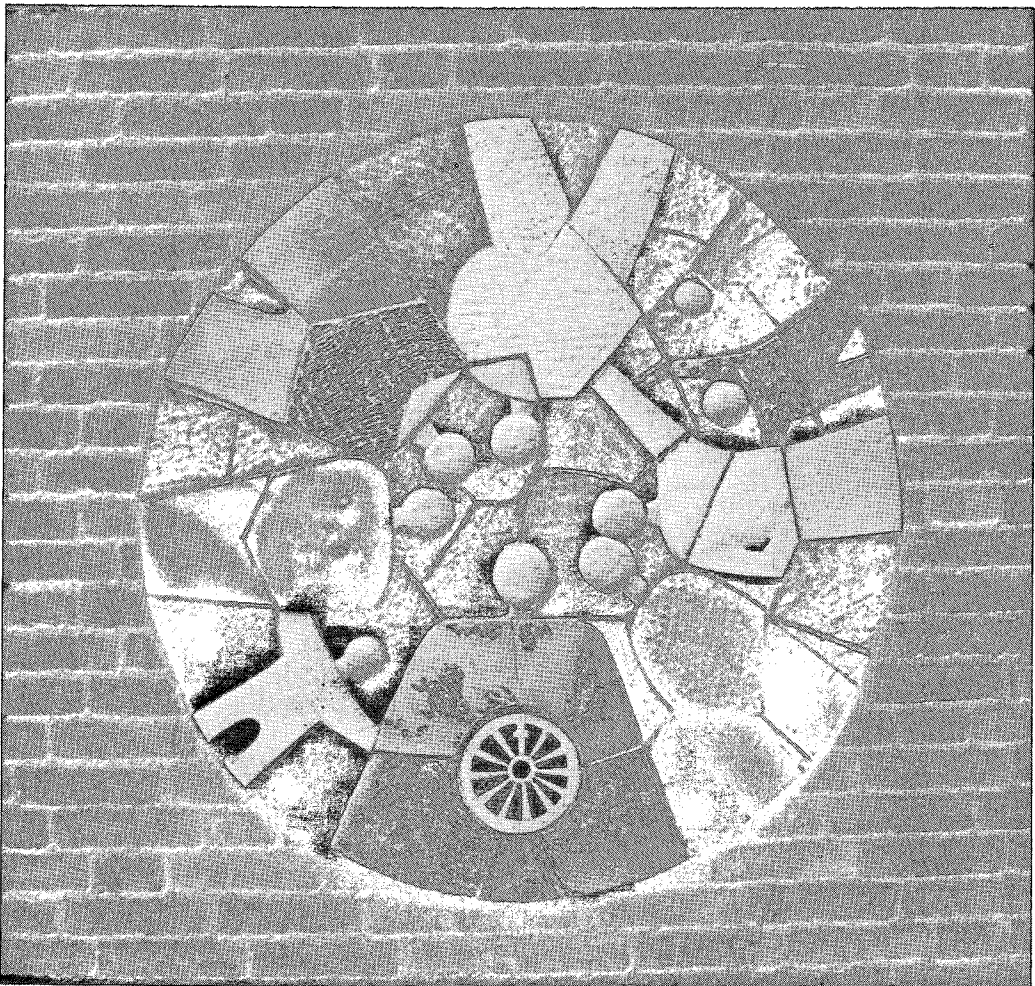
Deel 2

SOCIAAL-RUIMTELIJKE VOORWAARDEN VOOR CENTRAAL WONEN

beatrice kesler

1991

Hanneke van den Bergh, 1988
vignet Centraal Wonen Wageningen
doorsnee 120 cm
keramisch wandplastiek

11 VERVOLGONDERZOEK

11.1 Vervolg en opbouw Deel 2

Centraal Wonen is een woonvorm, die gebaseerd is op een door bewoners omschreven doelstelling. In de statuten van de Landelijke Vereniging Centraal Wonen staat het doel omschreven als het realiseren van een woongemeenschap met gemeenschappelijke voorzieningen die bewoners zelf stichten, beheren en gebruiken en waarvoor de verantwoordelijkheid voor de centrale voorzieningen en de algemene gang van zaken ligt bij de gezamenlijke bewoners; er moet gelegenheid zijn voor de uitgroei van gezelligheid, ontmoeting en solidariteit met behoud van zelfstandigheid en vrijheid voor de deelnemende personen en huishoudens, met deelname van zoveel mogelijk maatschappelijke groepen, om daarmee een bijdrage te leveren aan maatschappelijke herintegratie en te voorzien in de geschakeerde woonbehoeften van mensen.

In Deel 1 was het eerste Nederlandse project, Centraal Wonen Hilversumse Meent, onderwerp van onderzoek. Deel 2 heeft Centraal Wonen in Nederland tot onderwerp. Doel van het onderzoek is tweeledig:

- 1 Het verbreden van de inzichten in Centraal Wonen ten behoeve van bewonersgroepen en van personen die geïnteresseerd zijn in maatschappelijke ontwikkelingen en/of beroepsmatig bij initiatieven voor groepswonen betrokken zijn.
- 2 Het ontwikkelen van inzichten, die leiden tot hypothesen, welke in toekomstig empirisch onderzoek getoetst kunnen worden.

In dit tweede deel wordt dieper ingegaan op de kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeksgegevens van Centraal Wonen Hilversumse Meent, die vergeleken worden met kwantitatief materiaal, dat beschikbaar is van 35 andere Centraal Wonenprojecten die in de periode 1977-1986 gerealiseerd zijn.

Mijn belangstelling voor dit vervolgonderzoek komt voort uit persoonlijke betrokkenheid, vakmatige belangstelling voor woon- en verzorgingsvraagstukken en de maatschappelijke intenties van Centraal Wonen.

De opbouw van Deel 2 is als volgt. In paragraaf 11.2 ga ik eerst in op mijn persoonlijke betrokkenheid, omdat deze bij de totstandkoming van dit boek van doorslaggevende betekenis is geweest; daarna komen achtereenvolgens de maatschappelijke relevantie en de huishoudwetenschappelijke invalshoek aan de orde.

In paragraaf 11.3 worden de vraagstelling en de werkwijze van het onderzoek beschreven, te weten de afbakening van het onderwerp, de onderzoeksvragen en de uitvoering en het verloop van het onderzoek. Hierna volgen in hoofdstuk 12 t/m 16 de resultaten.

Hoofdstuk 12 gaat in op de motieven, de problemen die zich voordoen en het belang van de motivatie voor de ontwikkeling en instandhouding van een Centraal Wonen-project.

In hoofdstuk 13 wordt ingegaan op de samenstelling van de bewonersgroep, in het bijzonder de mate waarin heterogeniteit gerealiseerd is. Er wordt gezocht naar factoren die bevorderend, respectievelijk belemmerend zijn voor de verscheidenheid naar typen huishouden, leeftijd en inkomen. De bewonerszeggenschap wordt in hoofdstuk 14 beschreven voor de fase van de planontwikkeling en de bewoningsfase. In hoeverre hebben bewoners zeggenschap verkregen, welke problemen doen zich voor en welke middelen dragen aan de oplossing bij?

De ruimtelijke voorzieningen staan in hoofdstuk 15 centraal. Er wordt ingegaan op de wijze waarop vorm gegeven is aan de verhouding tussen het privé en het gemeenschappelijk domein en op factoren die het sociale proces ondersteunen, respectievelijk belemmeren.

Als laatste komen de sociale contacten en onderlinge hulp aan bod in hoofdstuk 16. Er wordt in het bijzonder ingegaan op de gemeenschappelijke activiteiten, het belang voor de dagelijkse verzorging, de karakteristieke kenmerken en de handhaving van de zelfstandigheid van het huishouden. Er wordt naar factoren gezocht die de gemeenschappelijkheid en de zelfstandigheid bevorderen, respectievelijk belemmeren.

In hoofdstuk 17 -het laatste- worden, aan de hand van de onderzoeksvragen, de resultaten samengevat, conclusies getrokken en hypothesen voor verder onderzoek geformuleerd en toegelicht.

11.2 Achtergronden en probleemstelling

11.2.1 Persoonlijke betrokkenheid

In 1974 hoorde ik voor het eerst van Centraal Wonen. Kort daarop deed de mogelijkheid zich voor om in het eerste experimentele project een evaluatieonderzoek te doen. Wat ik zag, hoorde en meemaakte sloot aan op mijn eigen ideeën over de noodzaak van veranderingen in de samenleving, over emancipatie en over de voorwaarden van 'het maken van een bewoonbare wereld' (hoofdstuk 1).

In 1979 veranderde de situatie van een min of meer afstandelijke onderzoeksrelatie in een persoonlijke betrokkenheid bij de ontwikkeling van het project Centraal Wonen Wageningen. In de daarop volgende jaren werd ik concreet geconfronteerd met het groepsproces, de mogelijkheden en beperkingen van de planontwikkeling, de noodzaak om compromissen te sluiten met telkens de vraag voor ogen, welke voorwaarden noodzakelijk zijn om, met kans op succes, een Centraal Wonen-project te starten, om daarmee een bijdrage te leveren aan 'het maken van een bewoonbare wereld'.

Zes jaar later, in 1985, was het project ruimtelijk gerealiseerd en verhuisde ik er heen. Ik woon daar nu al weer vijf jaar, maak deel uit van een cluster en van een groep met ongeveer 125 medebewoners.

Het driejarig bestaan was aanleiding om met een vijftal bewoners het proces rondom de planontwikkeling voor de gemeenschappelijke tuin te evalueren en er een boekje over te schrijven (Kesler, e.a., 1988b).

Ook bij de ontwikkeling van het tweede Centraal Wonen-project in Wageningen, dat in 1990 werd opgeleverd, was ik betrokken, dit keer ter ondersteuning van de bewoners in het bouwteam. Aanvankelijk was ik plaatselijk actief, maar al spoedig ook in de Landelijke Vereniging Centraal Wonen. Ik maakte deel uit van de Werkgroep Ontwerp en Bouw en nam korte tijd deel aan bestuursactiviteiten. Ik was betrokken bij de totstandkoming van het rapport "Centraal Wonen in beeld 1977 - 1986 deel 1" van Krabbe en Vlug (1986) over de ruimtelijke condities en ik maakte deel uit van de begeleidingscommissie van "Centraal Wonen in beeld deel 2" van Van Rooijen en Veldkamp (1988) over financiële, beheersmatige, bestuurlijke en sociale aspecten.

Door de jaren heen ontstond er een verstrengeling van activiteiten in de sfeer van werk, vrijwilligersorganisatie en persoonlijke leefwereld.

11.2.2 Sociale vernieuwing

De maatschappelijke relevantie van Centraal Wonen ligt in het praktisch en structureel zoeken naar oplossingen voor sociale, emancipatorische, milieu- en volkshuisvestingsproblemen en in de integrale aanpak van die problemen.

De ideeën, die ten grondslag liggen aan Centraal Wonen, zijn door en voor bewoners ontwikkeld en vinden hun oorsprong in veranderingen in de samenleving, in veranderende opvattingen over verzorging en de behoefte aan zeggenschap over de woonsituatie. De betekenis van Centraal Wonen gaat verder dan een geslaagd project en ligt in het doorbreken van de gangbare volkshuisvestingspraktijk, waarin de bewoner slechts de rol van consument vervult en geen invloed heeft op het aanbod en de vormgeving van woning en omgeving, en op de regels van distributie en beheer.

In de jaren zeventig winnen de begrippen emancipatie en participatie aan betekenis, ook in de volkshuisvesting. Feitelijk wordt de woningbouw beheerst door de regelgeving van de overheid. Meer in het bijzonder geldt dat voor de sociale woningbouw, waarvoor ook de financiering aan regels gebonden is. Met Centraal Wonen wordt gestreefd naar bewonersinvloed en zeggenschap over de woonomgeving, alsmede een grotere vrijheid in de regelgeving.

Centraal Wonen richt zich op 'bewonersparticipatie', 'de zorgzame samenleving' en 'sociale vernieuwing', nog voordat deze termen politiek in zwang raken. De problemen in de naoorlogse woningbouw zijn al eerder door bewoners herkend, en zij hebben een mogelijke oplossing aangedragen, maar bij de pogingen deze gerealiseerd te krijgen, is de steun van de overheid en woningcorporaties onontbeerlijk.

Centraal Wonen wil sociale contacten en onderlinge hulp en meer open verhoudingen tussen huishoudens van verschillende samenstelling bevorderen. Centraal Wonen streeft naar een betere verdeling van huishoudelijke arbeid en zorg voor kinderen, naar voorwaarden die zinvolle activiteiten (soms ook werk) in de woonomgeving in het bijzonder voor baanlozen mogelijk maken. Op die manier wil Centraal Wonen het geïsoleerde bestaan doorbreken en de integratie van uiteenlopende bewonersgroepen bevorderen. Er wordt gestreefd naar deelname van ouderen en soms ook van mensen met een handicap, en naar een verbetering van de woonsituatie voor huishoudens met een minimum inkomen of een uitkering. Centraal Wonen staat een integrale aanpak van problemen voor, uitgaande van de emancipatie van bewoners.

Hoewel milieu als doelstelling in de landelijke uitgangspunten van Centraal Wonen niet expliciet wordt genoemd, wordt plaatselijk dikwijls een verbinding gelegd tussen sociale en ecologische doelstellingen. De milieu-doelstelling komt naar voren in het streven naar milieu- en energiebewust bouwen en in de beperking van de individuele consumptie door het bevorderen van collectieve voorzieningen en het gemeenschappelijk gebruik en hergebruik van goederen.

11.2.3 Vraag en aanbod

Centraal Wonen stelt zich kritisch op ten opzichte van de reguliere volkshuisvestingspraktijk. Er wordt per project op lokaal niveau gestreefd naar concrete oplossingen, om vervolgens die ervaringen aan andere groepen door te geven en via voorlichting en politieke beïnvloeding op landelijk niveau veranderingen te bewerkstelligen.

Er ligt een grote discrepantie tussen vraag en aanbod op de woningmarkt. Van de huurders is 32% verhuisgeneigd (Fitie, 1988; 110). De veranderingen in de samenleving vinden in hoog tempo plaats: leefvormen en levenswijzen zijn veel gedifferentieerder geworden, terwijl er in de ruimtelijke ordening en in de woningbouw nauwelijks op gereageerd wordt. Het merendeel van de woningbouw is afgestemd op het traditionele gezinsmodel uit de jaren vijftig. Ontwikkelingen met betrekking tot technologie, milieu en emancipatie, hebben consequenties voor de wensen ten aanzien van de woonomgeving. Men zou verwachten, dat de bestaande woningvoorraad niet voldoet en er een grote leegstand zou zijn en dat dit een stimulans zou vormen voor een progressief beleid op het terrein van woningbouw. De Emancipatieraad (1983; 6) formuleert het als volgt: "Het is op dit beleids-terrein des te noodzakelijker tijdig op in gang zijnde ontwikkelingen in te spelen en daar zelfs op vooruit te lopen".

Dat achterblijven van productontwikkeling in de woningbouw vindt zijn oorzaak in de (kunstmatig in stand gehouden) schaarste en het ontbreken van concurrentie, zodat er voor de bewoner weinig keus is. Vernieuwingen blijven hoofdzakelijk beperkt tot aandacht voor nieuwe (arbeidsbesparende) bouwmaterialen en een nieuwe doelgroep op de woningmarkt, bijvoorbeeld de senioren.

De machtspositie van de aanbieder van woonruimte maakt dat regels ten aanzien van gebruik en beheer, eenzijdig worden

vastgesteld; de bewoner heeft deze maar te accepteren. De overheid legt de aanbieders regels op om sociale misstanden te voorkomen.

In gebieden waar het kwantitatieve tekort minder wordt, begint de discrepantie tussen aanbod en vraag zichtbaar te worden. Hier en daar treedt leegstand op en worden flats geheel of gedeeltelijk gesloopt. In sommige buurten wil meer dan driekwart van de bewoners verhuizen en worden woningen aan gemiddeld acht woningzoekenden aangeboden voor de woning geaccepteerd wordt. Dit wijst er op dat in sommige naoorlogse wijken bewoners de woonsituatie niet langer (hoeven te) accepteren. Ofwel, als men de kans krijgt zal men anders gaan wonen.

Wat zonder veel aarzelingen in de jaren zestig en zeventig gebouwd werd en waarvan eigenaren overtuigd waren van de probleemloze verhuurbaarheid, blijkt nu op diverse plaatsen zeer ernstige problemen op te leveren. De kosten voor verbetering zijn aanzienlijk en de resultaten zijn dikwijls tijdelijk.

Het belang van betrokkenheid en verantwoordelijkheid van bewoners voor hun woonomgeving is destijds onderschat en wordt inmiddels door overheid en woningcorporaties onderkend. Centraal Wonen is één van de eerste initiatieven van consumentenzijde, die tot enige vernieuwing hebben geleid. Centraal Wonen streeft doelen na die stroken met het officiële beleid: bewonersparticipatie, integratie van gehandicapten, emancipatie, milieuvriendelijk bouwen, informele hulp en flexibiliteit. De houding van de rijksoverheid ten aanzien van groepswonen is echter afwachtend.

11.2.4 Woonecologie

Centraal Wonen is vanuit het perspectief van de huishoudwetenschappen een interessant verschijnsel. Op basis van een omschreven doelstelling wordt een veranderingsproces in gang gezet: een gelijktijdige verandering van de leef-, verzorgings- en woonwijze. Het is mogelijk om in Centraal Wonen veranderingen in de dagelijkse verzorging en in de woonomgeving te bestuderen en de relatie daar tussen. Het gaat om veranderingen die huishoudens/bewoners zelf kiezen en plannen. In het onderzoek in Hilversum kon zowel de uitgangssituatie als de nieuwe situatie bestudeerd worden.

De ecologie van het wonen neemt als deelgebied van de huishoudwetenschappen een positie in tussen de sociale wetenschappen en de architectuur (Van Leeuwen, 1980;135). De woonecologie stelt zich op aan de kant van de bewoners en gaat uit van het 'zorgend handelen van de mens in zijn leef- en woonsituatie, gericht op de bevrediging van materiële behoeften en het scheppen van voorwaarden voor de bevrediging van de immateriële behoeften'.

Het zorgend handelen is gericht op zelfontplooiing en welzijn van de huisgenoten. Dit impliceert dat de verzorging of de huishouding zich niet beperkt tot de bevrediging van de fysieke behoeften van haar leden op de meest doelmatige wijze, maar zich ook uitstrekt tot de voorwaarden die het welzijn beogen. De ecologie van het wonen beperkt zich tot een deel van het zorgend handelen, nl. het sociaal-ruimtelijk gedrag: "het gedrag van mensen in hun onderlinge interacties naar elementen en kenmerken van de ruimtelijke omgeving ter regulering van hun onderlinge betrekkingen" (Pennartz, 1975). De woonecologie richt zich op de vraagzijde van het bouw- en woonproces vanuit het gezichtspunt van de wonende mens en zijn welzijn. De beleving van de leef- en woonsituatie neemt een centrale plaats in.

De kritiek, die vanuit de woonecologie gegeven wordt op de volkshuisvesting en ruimtelijke ordening, is dat het bouwproces van het formuleren van de opdracht en het ontwerpen tot en met het bouwen en beheren geheel door de aanbodzijde wordt bepaald en buiten de bewoners om gebeurt. De producenten op de woningmarkt bieden kant-en-klaar producten aan, die lijden aan een grote mate van eenvormigheid. Om deze en andere redenen, zoals de schaarste van het aanbod en wijze van woningtoewijzing, is er voor bewoners niet of nauwelijks sprake van keuze. Het woningaanbod is onvoldoende op de verscheidenheid van woonwensen van de consument afgestemd.

Woonruimte is een hulpbron waarover huishoudens beschikken en die ingezet wordt voor het realiseren van behoeften. De wijze, waarop de ruimte verdeeld, ingericht, gebruikt en onderhouden wordt, wordt bepaald door de intenties en door cultuurgebonden, onderlinge verhoudingen van de bewoners. De ruimtelijke voorwaarden leggen tot op zekere hoogte sociaal gedrag en verhoudingen vast; sommige gedragsopties worden mogelijk gemaakt en andere belemmerd.

De kritiek van Van Leeuwen (1980) op het bouwproces gaat

verder dan die op de consumptiedwang en richt zich op het voorbijgaan aan de essentie van het wonen: het inbezitnameproces. De kant-en-klaar producten (woningen en omgeving) geven de suggestie dat aan de wensen tegemoet gekomen wordt. In de naoorlogse woningbouw werd alle energie gericht op het wegwerken van het woningtekort, het bieden van fysieke bescherming en woningen die aan de eisen van doelmatigheid beantwoorden. Maar, met het voldoen aan deze noodzakelijke voorwaarden, werd niet aan de behoefte aan welzijn voldaan. De welvaart nam toe en daarmee werd het peil van de woningbouw opgevoerd. De woningen werden mooier, groter en luxer uitgevoerd en er werd een sfeer gecreëerd van het goede, comfortabele en gezellige leven. Waar op deze wijze niet aan voldaan werd -en ook niet kon worden- was de fundamentele behoefte aan een eigen plek, die in bezit genomen wordt, een thuis, waaraan de bewoners zelf vormgeven. Dat wat objectief overbodig is, is essentieel: voorwaarden die ruimte scheppen voor zelfontplooiing, identiteitsvorming en identificatie. De kern van de onvrede van bewoners ligt in het ontbreken van de voorwaarden voor dit inbezitnameproces.

De woning is meer dan een verblijfplaats om te eten, te slapen en t.v. te kijken. Het is de plek om zichzelf te zijn, om zich uit de openbaarheid terug te trekken en nieuwe krachten op te doen. Daarvoor is nodig, dat de woonplek de doeleinden en intenties van de bewoners omvat, zodat herkenning en identificatie mogelijk is. Er dient ook ruimte te zijn voor zelfexpressie en zelfbepaling, ook aangeduid met het begrip 'bewoningsvrijheid' (Hogenboom-Kesler, 1970).

De vernieuwingen in het bouwproces zijn hoofdzakelijk vanuit de producentenzijde ontwikkeld en op technische doelmatigheid beoordeeld. Voorbeelden daarvan zijn de constructieve verbeteringen en het materiaalgebruik, die hoogbouw mogelijk hebben gemaakt. Deze, op efficiënt gebruik van materialen en grond georiënteerde bouw, mist de informatie van en over bewoners en gaat daarmee voorbij aan de dagelijkse omgang en behoeften van bewoners. De gestapelde betonnen woningen bieden privacy en bescherming tegen weer en wind, maar gaan voorbij aan de behoeften aan contacten met de omgeving, het zien wat er op straat gebeurt, het zicht houden op spelende kinderen en een praatje bij de voordeur. Binnenshuis negeren de betonnen wanden spijkerhard de behoefte om mooie of dierbare schilderijen en foto's op te hangen.

Wat is het verschil tussen het bouwen voor de wensen van bewoners via de inventarisatie van woonwensen door een marktkundig woningmarktonderzoek enerzijds en anderzijds door een woonecologisch woonbehoeftenonderzoek? In de marktkundige benadering gaat het er om de producten zo goed mogelijk af te stemmen op de bewoners/consumenten, zonder dat er een echte inzet van de bewonerskant gevraagd wordt. Het is zelfs mogelijk dat het marktkundig ontworpen product bestaat uit een 'woning met inspraak': de consument krijgt nog een paar keuzen voorgelegd. In een woonecologisch behoeftenonderzoek gaat het om het op gang brengen van een bewustwordingsproces bij bewoners, een ontdekkings-tocht, waarin bewoners geconfronteerd worden met de vraag waar het nu werkelijk voor hen om gaat in de verzorging en het dagelijks leven (Van Toledo, 1985).

In de ontwikkeling van een woonecologisch programma van eisen is bewonersparticipatie het op gang brengen van een emancipatieproces: de ontwikkeling van mondige medespelers, die een dialoog aangaan over hun woonwensen met de ontwerper. Dat proces is er op gericht tot overeenstemming te komen over de intenties en van daaruit keuzen te maken over de inzet van middelen voor het wonen en samen leven.

De inzet, die daarbij van bewoners gevraagd wordt, is een investering in de diepte. Bewoners verbinden zich met dit vormgeven van de woonomgeving. De zorg en eigen verantwoordelijkheid voor die omgeving zijn daarvan slechts het vanzelfsprekende vervolg.

In de woonecologische benadering van het bouwen en wonen zijn het de bewoners, die de opgave formuleren. Hun doeleinden en intenties zijn het uitgangspunt voor het bouwproces, de ontwikkeling van passende sociaal-ruimtelijke voorwaarden en het beheer.

De veranderingen, die Centraal Wonen voorstelt, passen niet binnen het bestaande traditionele woningaanbod.

De voorgestane verandering in de dagelijkse verzorging heeft betrekking op herverdeling van huishoudelijke arbeid tegen de achtergrond van de vrouwenemancipatie. Een belangrijke voorwaarde voor het bereiken van gelijkheid tussen mannen en vrouwen is het buitenshuis werken van vrouwen en een andere aanpak van de huishoudelijke arbeid, bijvoorbeeld door collectivering (Poldervaart, e.a., 1983) of uitbesteding aan andere personen of instellingen. Centraal Wonen betekent een keuze voor de collectivering van bepaalde verzorgingsactiviteiten.

Karakteristiek voor de dagelijkse verzorging is dat die uit een grote verscheidenheid van activiteiten bestaat, die sterk verbrokkeld in de tijd worden uitgevoerd en deels gebonden zijn aan een vast tijdstip van de dag. Door collectivering van bijvoorbeeld de warme maaltijd kan het dagelijkse koken verminderen tot één of twee keer per week.

Continuïteit in de aanwezigheid is van belang voor huishoudens met kinderen (of andere afhankelijke personen) vanwege de verzorging, de opvoeding en het toezicht houden. Het om beurten opvangen van kinderen en 's avonds met een babyfoon toezicht houden, maakt tijd vrij en geeft meer mogelijkheden voor werk buitenshuis of studie.

Collectivering maakt niet alleen tijd vrij, maar betekent eveneens een uitbreiding van taken. Er moet op cluster- en groepsniveau besluitvorming, uitvoering en toezicht worden ontwikkeld. Huishoudens staan activiteiten en een deel van hun zeggenschap af, al is dat minder dan bij de uitbesteding aan professionele, gespecialiseerde instellingen. Bij collectieve zelfzorg blijft de verwevenheid van zorg, persoonlijke aandacht en betrokkenheid. De collectivering van arbeid en hulpmiddelen draagt bij aan de ontwikkeling en de instandhouding van een woongemeenschap met een breed potentieel aan materiële en immateriële hulpbronnen. Huishoudens bereiken hierdoor een verzorgingsniveau, dat voor privé huishoudens in de regel niet haalbaar is. Wat echter niet bereikt kan worden is de mate van specialisatie en deskundigheid, die instellingen bieden.

Vanuit de huishoudkundige optiek is het interessant om na te gaan onder welke voorwaarden en omstandigheden men er in Centraal Wonen in slaagt de collectivering van huishoudelijke arbeid vorm te geven en welke betekenis dit voor huishoudens heeft.

De voorgestane verandering in de woonsituatie heeft betrekking op de herverdeling van woonruimte tegen de achtergrond van het streven naar bewonersparticipatie: het emancipatieproces in de volkshuisvesting. Centraal Wonen-groepen zien de aanpassing van de woonomgeving als doel en de nieuwe woonomgeving als middel voor de verandering in leefwijze en verzorging. Een belangrijke voorwaarde voor het invloed uitoefenen is de bewustwording van woonwensen en het collectief formuleren van een programma van eisen. De bewoners streven doelbewust naar een project met gemeenschappelijke voorzieningen in de sociale woningbouwsector en hebben

daarvoor partners nodig.

In de planontwikkeling gaat het om zeggenschap over de verdeling van ruimte tussen privé en gemeenschappelijk met de daartussen gewenste relaties, om het aangeven van de aard en omvang van gemeenschappelijke voorzieningen en om flexibiliteit. Aan de planontwikkeling werken verschillende participanten mee: architect, gemeente, woningcorporatie, aannemer en toeleverende instanties, zoals de nutsbedrijven. Allen krijgen met een nieuw woonidee te maken en met de bewoner. Hier wordt niet voor de onbekende bewoner gebouwd, maar voor de mondige woonconsument. De architect geeft, op basis van het programma van eisen van de bewoners een ruimtelijke vertaling van het idee Centraal Wonen en de intenties van de bewonersgroep. Het ontwerp geeft mee vorm aan het idee Centraal Wonen, is aanleiding voor nieuwe vragen aan de bewoners en leidt tot verdieping van de bewustwording omtrent het toekomstige wonen.

In het verlengde van de planontwikkeling komen het gebruik en beheer van de woonomgeving in beeld. De bewoners willen zeggenschap over het beheer, over de woningtoewijzing, de verdeling van de woonkosten, het gebruik en het onderhoud van woningen en gemeenschappelijke ruimten, en aanpassingen in hun woning.

De ervaringen die in Centraal Wonen-projecten worden opgedaan zijn van belang voor de ontwikkeling van bewonersparticipatie in planontwikkeling en beheer, voor de planning van collectieve zorg- en woonvoorzieningen, voor vraagstukken betreffende flexibiliteit en voor vergroting van inzicht in de betekenis van de gebouwde omgeving voor bewoners en hun dagelijkse verzorging.

Problemen met emancipatie, zelfzorg en zorg voor kinderen en anderen, behoud van zeggenschap en zelfstandigheid over de eigen leef- en verzorgingssituatie, verantwoordelijkheid en betrokkenheid van bewoners doen zich op diverse plaatsen in de samenleving voor. De inzichten, die Centraal Wonen-projecten kunnen verschaffen, zijn derhalve op een breder veld dan alleen Centraal Wonen toepasbaar.

11.2.5 *Probleemstelling van het vervolgonderzoek*

In het voorgaande heb ik enkele achtergronden genoemd die van invloed zijn geweest op de opkomst van nieuwe woonvormen en bewonersparticipatie. Anderen, waaronder Gramwinckel-Weeda (1976) en Poldervaart (1985), zijn verder in

de geschiedenis van communautaire bewegingen en hun utopische idealen gedoken om de samenhang met de hedendaagse collectieve woonvormen op te sporen. Ik heb me tot enkele naoorlogse ontwikkelingen beperkt, omdat ik in het beschikbare materiaal over Centraal Wonen geen aanwijzingen gevonden heb, die duiden op een inspiratie uit een verder verleden.

De kritiek uit de jaren zestig op enerzijds de dagelijkse verzorging en taakverdeling binnens- en buitenshuis en anderzijds op de naoorlogse woningbouw en het gebrek aan zeggenschap heeft geleid tot het zoeken naar een alternatieve leef- en woonvorm.

De keuze voor Centraal Wonen is een mogelijkheid om een aantal problemen in de dagelijkse leef- en woonomgeving op te lossen, maar het is een onzekere weg, waarvan het succes niet bij voorbaat verzekerd is. De ontwikkeling van een gemeenschappelijk domein, naast het privé domein van het huishouden, gaat gepaard met de inzet van middelen, die onttrokken worden aan andere gebieden. Tijd, inzet, geld en aandacht, die aan Centraal Wonen besteed worden, zijn niet meer beschikbaar voor huishouden, familie, baan of andere maatschappelijke activiteiten. Het ontwikkelen van een gemeenschappelijke huishouding voor bepaalde taken brengt met zich mee, dat deze geheel of gedeeltelijk aan het privé huishouden onttrokken worden, dat een gedeelte van de privacy en autonomie van het huishouden wordt ingeleverd ten behoeve van de groep.

Het opgeven van dit privé domein ligt moeilijker naarmate het om een meer centraal territorium gaat, waarmee de betrokkenen een sterke binding hebben en waaraan veel waarde wordt toegekend. Het delen van de zorg voor de huishouding en de kinderen zal als identiteitsbedreigend ervaren worden, wanneer de rol van verzorgster en opvoedster voor de persoon in kwestie de belangrijkste identiteit is. Het is niet verwonderlijk dat de eerste generatie Centraal Wonen-bewoners bestaat uit vrouwen en mannen die zich in het traditionele taakverdelingspatroon niet erg kunnen vinden. In de kritiek op de bestaande taakverdeling gaan deze huishoudens niet zo ver dat zij het gezin willen opheffen. Wel willen zij een grotere openheid bereiken.

De genoemde overwegingen leiden tot de volgende probleemstelling.

Probleemstelling:**1 Hoe ziet het verschijnsel Centraal Wonen er uit?**

In welke vorm en omvang heeft Centraal Wonen zich in Nederland ontwikkeld sinds 1977 (oplevering Centraal Wonen Hilversumse Meent)? Welke doelstellingen worden nagestreefd? Wat voor motieven hebben deelnemers? Van welk belang zijn de doelstellingen en de motieven voor Centraal Wonen?

2 Hoe functioneren Centraal Wonen-projecten?

Is Centraal Wonen geslaagd in de realisatie van de verschillende onderdelen van het doel, zoals door de Landelijke Vereniging Centraal Wonen geformuleerd:

2-1 de deelname vanuit verschillende maatschappelijke groeperingen?

2-2 de betrokkenheid van toekomstige bewoners bij de voorbereiding en totstandkoming en de gezamenlijke verantwoordelijkheid van bewoners voor de centrale voorzieningen?

2-3 de beschikking over centrale voorzieningen en de zelfstandigheid van deelnemende eenheden?

2-4 de uitgroei van contacten en solidariteit?

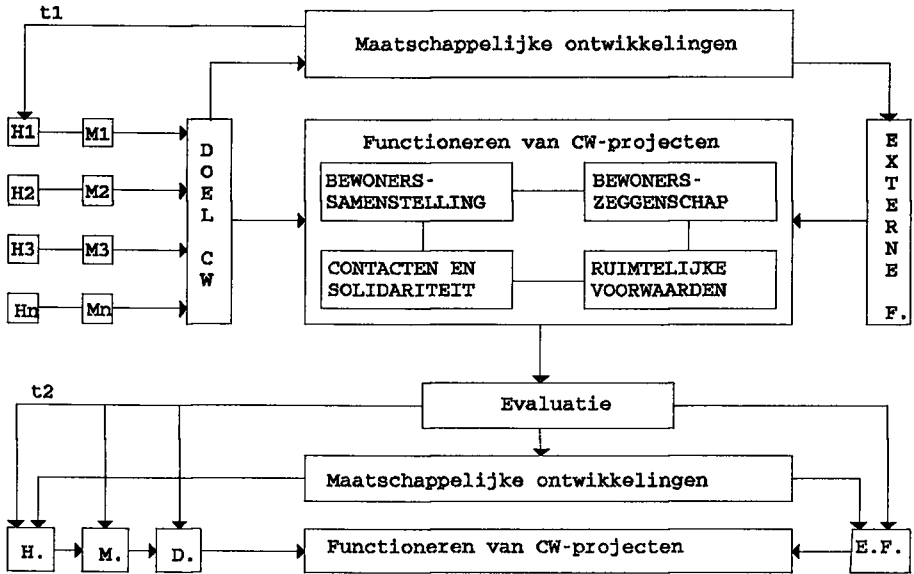
Met welke middelen worden de doelstellingen in stand gehouden? Welke problemen doen zich voor en hoe worden die opgelost? Van welk belang is het gerealiseerde aspect voor de instandhouding van het project, voor de bewoners en voor de omgeving?

3 Hoe beïnvloeden externe factoren de ontwikkeling van Centraal Wonen?

Dragen externe participanten, zoals rijksoverheid, gemeenten, woningcorporaties en financiers, bij aan de ontwikkeling van Centraal Wonen? Wordt in het beleid rekening gehouden met groepswonen? En zo ja, in welke vorm en omvang?

Tussen deze delen van de probleemstelling wordt een samenhang verondersteld, die in schema 11.1 is weergegeven. Het gemeenschappelijke doel, dat door gemotiveerde huishoudens ontwikkeld en ondersteund wordt, heeft invloed op externe factoren (hulpbronnen) en het interne functioneren. De beleving van Centraal Wonen (evaluatie) heeft invloed op huishoudens, hun dagelijkse verzorging en motieven.

Schema 11.1 Veronderstelde samenhang van huishouden (H), motieven (M), doelstelling van Centraal Wonen-groep, het functioneren van een Centraal Wonen-project en de invloed van externe factoren (E.F.), en de procesmatige ontwikkeling (tijdstip $t_1 = 1$ jaar na intrek, tijdstip $t_2 =$ na 2 jaar bewoning).

11.3 Opzet van vervolgonderzoek

11.3.1 Definitie van Centraal Wonen

Voorafgaand aan de uitwerking van de probleemstelling in een aantal concrete onderzoeksvragen wordt hier eerst een operationele definitie ontwikkeld voor het onderzoeksobject

'Centraal Wonen'. In het eerste deel is Centraal Wonen niet anders gehanteerd dan dat het project Centraal Wonen Hilversumse Meent geëvalueerd werd. In dit deel is het van belang om de woonvorm Centraal Wonen te onderscheiden van andere vormen van (groeps)wonen.

Het begrip *centraal wonen* geeft regelmatig aanleiding tot misverstanden en er zijn verschillende definities in omloop. Zo een bewoner zijn eerste associaties met het begrip: "Centraal Wonen, taalkundig al voor mij een hele kluit. In den beginne heb ik met grote naïviteit even gedacht dat het om een groep mensen ging die zich vanuit het platteland of buitenwijk per sé in, of althans bij het centrum van de stad wilden gaan vestigen. Al gauw werd mij duidelijk dat 'centraal' hier iets anders moest betekenen, maar wat? Wat is nu eigenlijk zo centraal aan Centraal Wonen? Het begrip 'centrale verwarming' kan ik begrijpen. De verwarming wordt gewoon vanuit een centraal punt geleid. Dat is niet moeilijk." Na enige overpeinzingen komt de schrijver tot de conclusie: "Volgens mij betekent Centraal Wonen helemaal niets. De bedenker van de naam Centraal Wonen is hoe dan ook een geniaal kryptograaf" (Krabbe en Vlug 1986; 7)

Deze gemakkelijke, maar weinig zeggende omschrijving wordt nauwelijks verbeterd door de omschrijving, die de Landelijke Vereniging Centraal Wonen in 1978 geeft: "Centraal Wonen is een wijze van wonen waarbij de bewoners -tenminste drie volwassenen- elkaar hebben gekozen op basis van gelijke rechten en waarbij zij een aantal woonfuncties delen", ((Krabbe en Vlug, 1986, 7). Deze omschrijving is weinig specifiek en op alle vormen van groepswonen van toepassing.

Weggemans (1990, 24 e.v.) heeft in zijn onderzoek naar woongroepen gezocht naar definities en er tientallen gevonden voor (vormen van) groepswonen. Hij heeft ze naar het doel van de omschrijving getypeerd: operationele, abstracte, beperkte en ruime definities. De direct betrokkenen zelf hechten dikwijls geen belang aan een naar buiten toe expliciete omschrijving: "Hun definitie naar buiten toe is vooral diffuus en ruim; bovendien wordt om strategische redenen soms het ene aspect van de definitie benadrukt en soms een ander, daarmee tegenstrijdig lijkend aspect", (p. 27). Weggemans doelt erop, dat soms de nadruk wordt gelegd op het gemeenschappelijke om de noodzaak van collectieve woonruimte te bepleiten, terwijl bij de discussies over de 'voordeurdelerskorting', de nadruk wordt verlegd

naar het individuele.

Dat betrokkenen hun omschrijving vaag en ruim houden, gaat zeker op voor de Landelijke Vereniging Centraal Wonen. In de door haar uitgegeven brochure Centraal Wonen van 1983 staat: "Wat is Centraal Wonen? Een definitie van Centraal Wonen bestaat niet. Gelukkig niet, want centraal wonen projecten worden door haar eigen (toekomstige) bewoners gemaakt en derhalve is elk projekt verschillend". Toch staan een aantal aspecten aangegeven die in de meeste projecten centraal staan:

- a het zelf vorm geven aan en verantwoordelijk zijn voor je eigen woonsituatie;
- b het realiseren van gemeenschappelijke voorzieningen;
- c het daarnaast behouden van min of meer zelfstandige woningen;
- d het open staan voor iedereen die daartoe gemotiveerd is;
- e de uitgroei van contacten en solidariteit.

Bij de (hernieuwde) oprichting van de Landelijke Vereniging in 1982 is het doel als volgt geformuleerd:

- 1 De vereniging heeft ten doel de bevordering van de belangstelling voor- en de daadwerkelijke ondersteuning van de totstandkoming van woonvormen, die de volledige ontplooiing ten goede komen van allen, die daarbij betrokken zijn.
- 2 Uitgangspunten bij de realisering van die woonvormen zijn:
 - a de betrokkenheid van toekomstige bewoners bij de voorbereiding en de totstandkoming van deze woonvormen;
 - b de beschikking over centrale voorzieningen in gezamenlijke verantwoordelijkheid;
 - c het voldoende ruimte laten voor verdere uitgroei van contacten en solidariteit;
 - d de zelfstandigheid van alle deelnemende eenheden;
 - e de deelname vanuit verschillende maatschappelijke groeperingen.

In de beleidsnota 'Wonen in groepsverband' van het Ministerie VROM van 1984 wordt een omschrijving van Centraal Wonen en woongroepen gegeven met het oog op de toe te passen regelgeving en ruimtelijke consequenties:

"Bij "Centraal Wonen" woont een aantal huishoudens (gemiddeld 30-50 huishoudens, maar in praktijk komen ook grotere en veel kleinere aantallen voor) in beginsel zelfstandig en beschikt daarnaast over gemeenschappelijke

verblijfs- en gebruiksruimten. De "woongroep" vormt in beginsel een huishouden (bestaande uit minimaal 3 - circa 12 personen), dat om een grote woning vraagt" (VROM, 1984; I-II).

Om het onderzoeksobject 'centraal wonen' van andere vormen van groepswonen te onderscheiden is het van belang om duidelijk aan te geven welke criteria gelden. Jansen (1990; 40) heeft voor het definiëren van zijn onderzoeksobject *woongroep* drie criteria gebruikt, die op de groep betrekking hebben: *samenstelling*, *functies* en *doelstellingen*. Deze criteria lenen zich eveneens voor dit onderzoek voor het geven van een *operationele* definitie van Centraal Wonen.

Voor de omschrijving van de *samenstelling* zijn van belang: onderlinge relaties tussen deelnemers, groepsgrootte en autonomie van de leden. In Centraal Wonen bestaat de groep uit verschillende huishoudens. Onder *huishouden* wordt hier verstaan de sociale eenheid van (één of meer) personen, die zelfstandig deelnemen en woonruimte toegewezen krijgen en die een eigen huishouding voeren (het geheel van activiteiten gericht op het verzorgen en verzorgd worden). Tussen de leden van de verschillende huishoudens bestaan overwegend geen bloedverwantschapsrelaties.

Voor de ondergrens van de groepsgrootte wordt voor woongroepen meestal het minimum van drie volwassen leden aangehouden. Jansen (1990; 40) vat de motivering voor die ondergrens als volgt samen: "twee is een paar en drie is een groep", en voor de onderlinge betrekking en communicatie is dat een essentieel verschil. Hoewel een Centraal Wonen-groep doorgaans uit veel meer personen bestaat, is er geen reden om in de definitie een andere redenering te volgen, met dien verstande dat hier volwassenen door huishoudens worden vervangen. Als ondergrens voor de groepsgrootte van Centraal Wonen wordt hier uitgegaan van drie (één- of meerpersoons)huishoudens.

Wat de autonomie van de deelnemende huishoudens betreft gaat het om huishoudens, die op basis van vrijwilligheid kunnen deelnemen. Daarmee worden woongemeenschappen uitgesloten die bepaalde typen huishoudens uitsluiten (bijvoorbeeld door het hanteren van een leeftijdsgrens). Ook blijven projecten -tehuizen- buiten beschouwing, waar bewoners geplaatst worden zonder daarover zelf te (kunnen) beslissen en/of die geleid en beheerd worden door derden.

Voor de *functies* is het van belang te bezien wat op groeps- en wat op huishoudensniveau bepalend is.

In Centraal Wonen wordt uitgegaan van de zelfstandigheid van de deelnemende eenheden. Kooy (1967) onderscheidt de (hoofd)gezinsfuncties: de economische, de seksuele, de procreatieve, de opvoedings- en de emotioneel-affectieve functie. Voor de niet-gezinshuishoudens zijn niet al deze functies voor het huishouden van belang.

In Centraal Wonen blijft in principe het huishouden voor alle huishoudfuncties geheel zelf verantwoordelijk, en kan naar vrije keuze een -gedeelte van een- functie met andere huishoudens delen. Geen van de gezinsfuncties wordt op groepsniveau principieel afgewezen.

Op grond van dit functie criterium valt een woongemeenschap niet onder Centraal Wonen, wanneer daarin principieel geen plaats is voor huishoudens met kinderen.

Er is naast de primaire huishouding sprake van een secundaire huishouding op groepsniveau, minimaal omvattend een aantal gemeenschappelijke ruimten en voorzieningen, waarvoor de verantwoordelijkheid voor het gebruik en het beheer ligt bij de leden van de groep. Daarmee onderscheidt Centraal Wonen zich van groeps wonen met gemeenschappelijke voorzieningen, die door de eigenaar worden beheerd en geëxploiteerd (serviceflat).

Voor het criterium *doelstellingen* wordt hier uitgegaan van het ten minste op groepsniveau onderschrijven van het doel, zoals dat bij de (her)oprichting van de Landelijke Vereniging Centraal Wonen in 1982 is geformuleerd (zie hiervoor). Vanwege de mate van gemeenschappelijkheid en de activiteiten, die dit met zich meebrengt, wordt Centraal Wonen hier niet alleen als woonvorm, maar ook als leefvorm aangeduid, om zowel de ruimtelijke als de sociale aspecten te benadrukken.

Tenslotte, wanneer begint en eindigt Centraal Wonen?

Het wonen gaat in op het moment dat de bewoners een nieuw project betrekken. Maar er valt ook wat voor te zeggen om de dikwijls jarenlange voorbereiding, gericht op de realisatie van een project, ook als Centraal Wonen te definiëren. Centraal Wonen begint, wanneer een groep bewust het initiatief neemt en activiteiten ontwikkelt om een leef- en woonvorm te realiseren. Centraal Wonen houdt op te bestaan als het initiatief beëindigd wordt of een leef- en woonvorm niet meer aan de gestelde criteria voldoet.

Uit het bovenstaande volgt de operationele definitie voor dit onderzoek:

Centraal Wonen is een leef- en woonvorm (gerealiseerd of in ontwikkeling), met een groep van ten minste drie zelfstandige huishoudens, waarvan de leden van de verschillende huishoudens (overwegend) geen bloedverwanten zijn, met een gemeenschappelijk doel, zijnde ten minste de volledige ontplooiing van allen die daarbij betrokken zijn en een woonvorm (in ontwikkeling), die voldoet aan de volgende uitgangspunten:

- 1 de betrokkenheid van (toekomstige) bewoners bij de voorbereiding en de totstandkoming;
- 2 de beschikking over centrale voorzieningen in gezamenlijke verantwoordelijkheid;
- 3 het voldoende ruimte laten voor verdere uitgroei van contacten en solidariteit;
- 4 de zelfstandigheid van deelnemende eenheden;
- 5 de deelname vanuit verschillende maatschappelijke groeperingen.

11.3.2 De onderzoeksvragen

Het vervolgonderzoek naar Centraal Wonen betreft de beschrijving van het verschijnsel en de doelstellingen die er aan ten grondslag liggen, het functioneren van de doelstellingen in de planontwikkelings- en de bewoningsfase en de rol van externe participanten.

Ingegaan wordt op de bewonerskenmerken, de bewonerszeggenschap over de woonsituatie, de ruimtelijke kenmerken van de woonomgeving, en de sociale contacten en onderlinge hulp.

Over Centraal Wonen Hilversumse Meent is veel bekend, in het bijzonder over de motieven, de ervaringen en de beleving van de bewoners. Over een groot aantal projecten zijn data voorhanden over de structurele kenmerken op projectniveau over de bewonerssamenstelling, de bewonerszeggenschap, de organisatie en sociale activiteiten en de ruimtelijke situatie. Systematische gegevens op individueel en huishoudensniveau ontbreken. Er is van de veronderstelling uitgegaan dat, naarmate de doelstellingen en de sociale en ruimtelijke kenmerken van het eerste Centraal Wonenproject, Hilversumse Meent, meer overeenkomst vertonen met de overige projecten, ook de bewonerservaringen van het eerste project meer algemene geldigheid voor Centraal Wonen hebben. Daarom is bij de verschillende aspecten de vraag gesteld of Centraal Wonen Hilversumse Meent op dit onderdeel representatief is voor Centraal Wonen in Nederland. 1

Het verschijnsel Centraal Wonen

Het eerste deel van de probleemstelling betreft de beschrijving van het verschijnsel Centraal Wonen, hoe het zich in Nederland ontwikkeld heeft en de rol en betekenis van doelstellingen en motieven.

De veronderstelling is, dat iedere Centraal Wonen-groep op één of andere wijze werk maakt van het doel van de Landelijke Vereniging, dit uitgangspunt in de planontwikkeling en instandhouding van het project meeneemt en tegen problemen aanloopt. Er zijn gemotiveerde deelnemers nodig om belemmeringen te overwinnen. Daarom is nagegaan welke doelstellingen gelden, welke knelpunten er zijn en welk belang het doel heeft voor Centraal Wonen en voor de samenleving.

Over het verschijnsel Centraal Wonen zijn de volgende vragen gesteld:

- 1-a Wat wordt hier onder Centraal Wonen verstaan?
- 1-b Welke omvang heeft het verschijnsel Centraal Wonen in Nederland? Hoeveel Centraal Wonen-projecten zijn gerealiseerd? Hoeveel initiatieven zijn er? Hoeveel mensen wonen in Centraal Wonen-projecten?
- 1-c Welke doelstellingen en motieven spelen een rol in de ontwikkeling van Centraal Wonen Hilversumse Meent?
- 1-d Welke doelstellingen streven Centraal Wonen-groepen na? Hoe groot is de overeenkomst in doelstellingen tussen groepen?
- 1-e Is Centraal Wonen Hilversumse Meent representatief voor Centraal Wonen?
- 1-f Welke problemen en knelpunten doen zich voor en hoe worden die opgelost?
- 1-g Wat is het belang van doelstellingen en motieven voor de ontwikkeling en instandhouding van een Centraal Wonen-project?
- 1-h Wat is het maatschappelijk belang van Centraal Wonen?

2 Het functioneren van Centraal Wonen-projecten

Het tweede onderdeel van de probleemstelling betreft het functioneren van Centraal Wonen-projecten aan de hand van de doelstelling, die in vier delen uiteen gelegd is. Nagegaan wordt wat er in de projecten bereikt is, de wijze waarop dat gerealiseerd is, welke middelen daarvoor nodig zijn, welke problemen zich voordoen en welk belang dit deel heeft voor de ontwikkeling en instandhouding van een Centraal Wonen-gemeenschap en voor de maatschappij.

De veronderstelling is, dat ieder onderdeel van de doel-

stelling een eigen bijdrage levert aan de vorming en instandhouding van een woongemeenschap en dat de onderdelen elkaar onderling beïnvloeden. Anders gezegd, problemen die zich ten aanzien van één aspect voordoen zullen moeilijkheden op een ander onderdeel van het samen wonen veroorzaken. Positieve ontwikkelingen en geslaagde oplossingen zullen in het functioneren van de groep en de beleving van de bewoners doorwerken; negatieve ontwikkelingen op één deelgebied zullen, naar verwachting, eveneens repercussies hebben op het geheel.

Onderzoeksvraag 2 is in vier sub-delen onderverdeeld: bewonerssamenstelling, bewonerszeggenenschap, centrale voorzieningen, contacten en solidariteit.

2-1 Bewonerssamenstelling

Hoe zien de bewonersgroepen in Centraal Wonen-projecten er uit?

Is Centraal Wonen er in geslaagd de doelstelling 'deelname vanuit verschillende maatschappelijke groeperingen' te realiseren?

Om hierop antwoord te krijgen worden de volgende vragen gesteld:

2-1-a Hoe ziet de Centraal Wonen-populatie er uit, naar demografische en sociaal-economische kenmerken?

2-1-b Hoe ziet de bewonerssamenstelling er uit ten opzichte van de Nederlandse bevolking en in vergelijking met bewoners van woongroepen?

2-1-c Hoe ziet de bewonerssamenstelling er op projectniveau uit naar grootte en kenmerken? Hoe groot is de differentiatie binnen groepen naar typen huishoudens, leeftijd en inkomen? Hoe groot zijn de verschillen tussen groepen onderling?

2-1-d Is Centraal Wonen Hilversumse Meent representatief voor Centraal Wonen?

2-1-e Is de doelstelling 'deelname vanuit verschillende maatschappelijke groeperingen' gerealiseerd? Wordt de deelname van bepaalde bewonerscategorieën belemmerd en, zo ja, waardoor? Kunnen belemmeringen worden weggenomen?

2-1-f Is een gedifferentieerde groepssamenstelling van belang of van voordeel voor de ontwikkeling en instandhouding van een Centraal Wonen-project?

2-2 Bewonerszeggenschap

Hoe ziet de zeggenschap van bewoners in Centraal Wonen-projecten er uit? Is Centraal Wonen er in geslaagd 'de betrokkenheid van toekomstige bewoners bij de voorbereiding en totstandkoming' te realiseren? Is Centraal Wonen er in geslaagd vorm te geven aan de gezamenlijke verantwoordelijkheid van bewoners voor de centrale voorzieningen?

Om hier antwoord op te krijgen worden de volgende vragen gesteld:

- 2-2-a Over welke aspecten hebben toekomstige bewoners tijdens de planontwikkeling zeggenschap verworven en ten aanzien van wat is dat niet gelukt? Welke verantwoordelijkheid en risico's brengt dat voor de bewoners mee? Hoe gaan bewoners daarmee om?
- 2-2-b Over welke aspecten hebben bewoners in de bewoningsfase zeggenschap verworven en ten aanzien van wat is dat niet gelukt? Welke verantwoordelijkheid en risico's brengt dat voor de bewoners mee? Hoe gaan bewoners daarmee om?
- 2-2-c Is er zeggenschap verkregen over de woningtoewijzing? Welke verantwoordelijkheid en risico's brengt dat mee? Hoe gaan bewoners daarmee om?
- 2-2-d Is Centraal Wonen Hilversumse Meent representatief voor Centraal Wonen?
- 2-2-e Is Centraal Wonen er in geslaagd deze doelstelling te realiseren? Welke problemen en knelpunten doen zich voor? Hoe worden belemmeringen opgelost?
- 2-2-f Is bewonerszeggenschap van belang voor de ontwikkeling en instandhouding van een project?
- 2-2-g Is de inspanning van bewoners van maatschappelijke betekenis? Welke invloed is er van uitgegaan op de volkshuisvesting?

2-3 Centrale voorzieningen

In hoeverre is men er in geslaagd een woonvorm te ontwikkelen, met 'de beschikking over centrale voorzieningen', die tevens bijdraagt aan 'de zelfstandigheid van deelnemende eenheden'?

Om hierop antwoord te krijgen worden de volgende vragen gesteld:

- 2-3-a Zijn Centraal Wonen-groepen er in geslaagd een woonvorm te ontwikkelen met gemeenschappelijke ruimten? Hoe ziet die woonvorm er uit? Wat voor centrale voorzieningen zijn er gerealiseerd in Centraal Wonen Hilversumse Meent en in andere projecten?

- 2-3-b Wat voor privé woonruimte is er voor huishoudens gerealiseerd?
- 2-3-c Hoe ligt de verdeling tussen privé en gemeenschappelijke ruimte? Is er privé ruimte afgestaan?
- 2-3-d Wat voor ruimtelijke relaties zijn er tussen privé en gemeenschappelijke ruimten? Zijn er verschillende ruimtelijke modellen ontstaan?
- 2-3-e Is er naar flexibiliteit in de ruimtelijke condities gestreefd en, zo ja, in hoeverre is die flexibiliteit gerealiseerd?
- 2-3-f Welke middelen zijn ingezet voor specifieke, aanvullende doelen?
- 2-3-g Hoe ligt het project in de buurt?
- 2-3-h Is Centraal Wonen Hilversumse Meent representatief voor Centraal Wonen?
- 2-3-i Voldoen de centrale voorzieningen aan het gestelde doel? Is Centraal Wonen er in geslaagd een passende woonvorm te ontwikkelen? Welke problemen en knelpunten doen zich voor? Hoe worden belemmeringen opgelost?
- 2-3-j Leidt het inleveren van privé ruimte tot problemen?
- 2-3-k Zijn er mogelijkheden om de ruimtelijke voorzieningen aan te passen aan veranderende omstandigheden? Wat is het perspectief voor ontwikkelingen op de langere termijn?
- 2-3-l Van welk belang zijn de gemeenschappelijke ruimten voor de instandhouding van de groep en de sociale contacten?
- 2-3-m Van welk belang is zelfstandige woonruimte voor de instandhouding van de huishoudens en het gewenste evenwicht tussen ontwikkeling van sociale contacten en behoud van zelfstandigheid: 'de balans tussen individualiteit en sociabiliteit'?
- 2-3-n Van welk belang is ruimtelijke flexibiliteit voor de ontwikkeling en instandhouding van een Centraal Wonen-project?
- 2-3-o Van welk belang is een Centraal Wonen-project voor de buurt?
- 2-3-p Zijn Centraal Wonen-projecten met gemeenschappelijke ruimten van maatschappelijk belang?

2-4 Contacten en solidariteit

In hoeverre is men er in Centraal Wonen-projecten in geslaagd een leef- en woonvorm te ontwikkelen, waarin de doelstelling 'uitgroei van contacten en solidariteit'

gerealiseerd wordt met behoud van 'de zelfstandigheid van de deelnemende eenheden'?

Om hierop antwoord te krijgen worden de volgende vragen gesteld:

2-4-a Wat voor gemeenschappelijke activiteiten zijn er in Centraal Wonen-projecten ontstaan? Hoe is de deelname aan deze activiteiten? Is er verschil tussen de typen Centraal Wonen-projecten?

2-4-b Wat voor contacten zijn er tussen bewoners ontstaan?

2-4-c Wat voor sociale controle is er tussen bewoners ontstaan?

2-4-d Is er een herverdeling van middelen gerealiseerd?

2-4-e Wat voor middelen worden ingezet voor de ontwikkeling en instandhouding van gemeenschappelijke activiteiten?

2-4-f Is Centraal Wonen Hilversumse Meent in sociaal opzicht representatief voor Centraal Wonen in Nederland?

2-4-g Is Centraal Wonen er in geslaagd de sociale doelstelling te realiseren?

2-4-h Welke problemen en knelpunten doen zich voor? Hoe worden conflicten opgelost?

2-4-i Slagen bewoners er in het gewenste evenwicht te ontwikkelen en te bewaren tussen sociale contacten en behoud van zelfstandigheid: 'de balans tussen individualiteit en sociabiliteit'?

2-4-j Welke problemen doen zich voor met sociale controle en hoe worden die opgelost?

2-4-k Zijn de contacten en solidariteit van belang voor de verschillende typen huishoudens, leeftijds- en inkomenscategorieën?

2-4-l Wat dragen de contacten bij aan het welbevinden?

2-4-m Wat is het belang van de gemeenschappelijke activiteiten voor de instandhouding van projecten?

2-4-n Wat voor effecten heeft doorstroming op de activiteiten en op de onderlinge betrekkingen? Wat zijn de gevolgen van doorstroming op lange termijn op de instandhouding van projecten?

2-4-o Zijn er externe ontwikkelingen, die een bedreiging vormen voor het sociale leven in Centraal Wonen-projecten?

2-4-p Zijn de inspanningen van bewoners voor de ontwikkeling en instandhouding van sociale contacten en onderlinge hulp van maatschappelijk belang?

3 Externe factoren

Het derde deel van de probleemstelling heeft betrekking op factoren van buiten, die de ontwikkeling en instandhouding van Centraal Wonen-projecten beïnvloeden. De rol van externe participanten, zoals rijksoverheid, gemeenten, woningcorporaties en financiers, komt ook naar voren bij de problemen en knelpunten van de verschillende aspecten. Zij verdienen het om apart bezien te worden, aangezien zonder hun inbreng geen project tot stand komt. Bovendien zullen de perspectieven voor de verdere ontwikkeling in belangrijke mate mede bepaald worden door het volkshuisvestingsbeleid voor de jaren negentig.

De onderzoeksvragen zijn hierbij:

- 3-a Hoe kijken overheid, sociale verhuurders en financiers in de volkshuisvesting aan tegen Centraal Wonen? Wat is de bijdrage van deze zijden aan de ontwikkeling van Centraal Wonen?
- 3-b Welke problemen en knelpunten doen zich voor met deze participanten van Centraal Wonen-projecten?
- 3-c Wat voor perspectief biedt het volkshuisvestingsbeleid voor de jaren negentig?

Met de beantwoording van deze onderzoeksvragen wordt geprobeerd inzicht te verkrijgen in de factoren, die de ontwikkeling en instandhouding van Centraal Wonen-projecten beïnvloeden en in de sociale en ruimtelijke condities die voor het goed functioneren nodig of wenselijk zijn.

De hieruit gewonnen inzichten zijn van betekenis voor Centraal Wonen-initiatieven, andere vormen van groepswonnen en situaties, waar bewoners collectief streven naar zeggenschap over hun leef- en woonsituatie.

De inzichten zijn eveneens de basis voor de ontwikkeling van hypothesen voor verder, empirisch onderzoek.

11.3.3 Uitvoering van het vervolgonderzoek

Deel 2 is gebaseerd op uiteenlopend materiaal, gegevens uit onderzoek en persoonlijke ervaringen. De basis voor de beschrijving van de vijf aspecten ligt in het onderzoek naar Centraal Wonen Hilversumse Meent. Voor alle hoofdstukken is gebruik gemaakt van de daar gehouden open interviews. Voor sommige aspecten was er vergelijkingsmateriaal voorhanden, voor andere aspecten was dat minder het geval. In het bijzonder voor hoofdstuk 12 over de Motieven en hoofdstuk 16 over de Sociale contacten en onderlinge hulp

is het Hilversumse materiaal van groot belang geweest. Contacten via de Landelijke Vereniging Centraal Wonen met bewoners van diverse projecten en eigen ervaringen met Centraal Wonen Wageningen gedurende zes jaar voorbereiding en vijf jaar wonen maakten het mogelijk om na te gaan of de Hilversumse ervaringen ook elders speelden. De hier gepresenteerde Hilversumse bewonersuitspraken hadden ook in Wageningen, en naar mijn stellige overtuiging ook in andere projecten genoteerd kunnen worden, wanneer de interviews daar gehouden zouden zijn.

De inzichten in hoofdstuk 14, over Bewonerszeggenschap, zijn mede ontwikkeld op basis van de intensieve participatie in de planvoorbereiding van twee Wageningse Centraal Wonen-projecten, deelname in de bouwteams van deze projecten, en het beheeroverleg gedurende vijf jaar. Wat over de 36 Centraal Wonen-projecten gepresenteerd wordt, is ontleend aan de publikaties van de Landelijke Vereniging, die in de serie 'Centraal Wonen in beeld' verschenen zijn. Het eerste deel van Krabbe en Vlug (1986) is van groot belang geweest voor hoofdstuk 15, over de Ruimtelijke voorwaarden. Het tweede deel van Van Rooijen en Veldkamp (1988) is van groot belang geweest voor hoofdstukken 13, 14 en 16, over respectievelijk de Bewonerssamenstelling, de Bewonerszeggenschap en de Sociale contacten en onderlinge hulp.

Voorts hebben literatuur, bezoeken aan Centraal Wonen-projecten, studiedagen, congressen, gesprekken met cluster-genoten, medebewoners en bezoekers van Centraal Wonen Wageningen bijgedragen aan het inzicht in de processen en problemen die zich in woongemeenschappen voordoen.

12 MOTIEVEN

"Het contact, daar kom je voor."

12.1 Inleiding

Centraal Wonen is gebaseerd op een gemeenschappelijk doel. Om het verschijnsel te kunnen beschrijven is het van belang na te gaan welke rol de doelstellingen en de motieven vervullen in de realisatie en de instandhouding van een project.

Het belangrijkste 'kapitaal' waarover een woongemeenschap kan beschikken om haar doelstellingen te realiseren is de inzet van gemotiveerde bewoners. Alle materiële condities kunnen aanwezig zijn, maar als de inzet van bewoners ontbreekt dan krijgen die materiële middelen geen betekenis voor het dagelijks leven. Het ontstaan en voortbestaan van een Centraal Wonen-project staat of valt met de instandhouding van de motivatie van de bewoners en het aantrekken van nieuwe gemotiveerde bewoners om leeggekomen plaatsen in te nemen.

De doelstelling van Centraal Wonen heeft twee niveaus, het ene heeft betrekking op het aanbrengen van veranderingen in de eigen leef- en woonsituatie, het andere op het veranderen van de samenleving door de verandering van de eigen woonsituatie.

In de fase van de idee- en planontwikkeling gaat het intern om de ontwikkeling van gemeenschappelijke uitgangspunten, zodat naar buiten opgetreden kan worden om de noodzakelijke middelen te verwerven. Deze inzet en strijd voor bewonerszeggenschap en een woonproject met gemeenschappelijke ruimten en voorzieningen vormt in die fase een samenbindend element. Men is gemotiveerd samen iets te bereiken en om over bepaalde verschillen heen te stappen. Met de consequenties wordt men echter nog niet dagelijks geconfronteerd.

In de fase van bewoning van het project gaat het om de realisatie van de uitgangspunten in het dagelijks leven. Daarbij komen belangenverschillen naar voren en de verscheidenheid aan opvattingen over het omgaan met elkaar en het gebruik van middelen. Naarmate de heterogeniteit in

leefomstandigheden, opvattingen en persoonlijke expressie groter is, is dat een moeilijker opgave.

Het belangrijkste motief voor Centraal Wonen is de uitbreiding van het sociale contact. Dat vraagt een continue persoonlijke inzet. Of men die inzet permanent wil leveren hangt af van het resultaat van die inspanningen. Bij positieve resultaten of het vooruitzicht daarop wordt die inzet min of meer vanzelfsprekend gegeven. Wanneer de gewenste sociale contacten uitblijven, dan zal men de inzet verminderen, afhaken of vertrekken.

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de motivatie en verwachtingen van bewoners. De motieven van de Hilversumse bewonersgroep worden vergeleken met andere woonvormen die voor de ideevorming een rol hebben gespeeld. Vervolgens wordt de motivatie in relatie gebracht met verschillende ontwikkelingen. Tot slot wordt geprobeerd aan te geven welk perspectief er ontstaat als de Centraal Wonen motivatie aan andere doelstellingen gekoppeld wordt.

12.2 Invloed van alternatieve woonvormen

"Ik denk dat als ik ooit weer eens een andere vaste relatie begin, dat het dan heel gezond zal zijn om die relatie binnen een groep te laten functioneren. Ik denk dat dat een heleboel moeilijkheden binnen een huwelijk voorkomt."

Centraal Wonen komt voort uit een kritische stellingname tegen enerzijds het opgekomen "moderne, gesloten gezin" (Kooy, 1967) als dominante leefvorm in de naoorlogse samenleving, anderzijds tegen de massificatie van de woningbouw, de "naoorlogse slaaphetto's" (Hartsuyker, 1966; 24) en de anonimiteit en machteloosheid van de bewoner. De deelnemers ontwikkelen een alternatief. Zij formuleren uitgangspunten voor de ontwikkeling van een woongemeenschap waarin diverse huishoudentypen passen en waardoor het gezin uit het isolement gehaald kan worden, door uitbreiding van onderlinge betrekkingen en verbetering van condities voor vrouwen om maatschappelijke activiteiten te ontplooiën. Zij formuleren bovendien uitgangspunten om de invloed van bewoners over de eigen woonsituatie te vergroten, door zeggenschap te eisen in alle fasen van de planontwikkeling en bewoning.

Daarmee wil Centraal Wonen een bijdrage leveren aan maatschappelijke veranderingen. Dit streven, dat meer is dan de

eigen woonsituatie verbeteren, kan men aanduiden als een - bescheiden - 'utopisch ideaal', een in de praktijk realiseren van een alternatief voor het dagelijks leven om daarmee veranderingen in de samenleving en bewonerszeggenschap in de volkshuisvesting te bewerkstelligen¹.

In de tweede helft van de jaren zestig zijn de kritiek op het gezin en op de naoorlogse woningbouw, noch het streven naar een concreet alternatief uniek. In tegendeel, er wordt in die tijd zeer veel geschreven en gediscussieerd over het gesloten, geïsoleerde gezin en de achtergestelde positie van de vrouw. In 1967 verschijnt het artikel 'Het onbehagen van de vrouw' van Joke Kool-Smit (Smit, 1984), een krachtige aanzet voor de oprichting van de emancipatiebeweging MVM (Man Vrouw Maatschappij) een jaar later.

Als concreet alternatief voor het als autoritair beoordeelde gezin trekken de communes sterk de aandacht. Er verschijnen over communes talloze artikelen, boeken, studentenscripties en enkele tijdschriften wijden er themanummers aan, waaronder Sextant, Tegenspraak en Dic-map.

Ook neemt in de jaren zestig de kritiek toe op de naoorlogse woningbouw en in het bijzonder de sterke toename van de hoogbouw. Het in 1961 verschenen rapport 'Hoog of Laag bouwen en wonen?' van de Commissie Ribbius Peletier geeft stof voor verhitte discussies.

In 1966 vindt een debat plaats tussen sociale wetenschappers en ontwerpers over 'hoe maken we een bewoonbare wereld', waarin de grote bezorgdheid over de ontwikkelingen van toenemende grootschaligheid en anonimiteit, de 'kindvijandige' hoogbouw en onherbergzaamheid worden uitgesproken (SWB, 1966). In datzelfde en het volgende jaar wordt in Stedebouw en Volkshuisvesting (1966; 1967) een themanummer aan de kwestie hoogbouw-laagbouw gewijd, waarin onder andere de architect W. van Tijen (1966) zich uiterst kritisch en terughoudend over hoogbouw uitlaat en hij tevens wijst op de rol van de consumentenorganisaties. Hij signaleert het gevaar dat te hoge bebouwing in grote en

¹ Hier wordt bedoeld met bewegingen die een 'utopisch ideaal' nastreven, die sociale bewegingen welke hun revolutionaire ideeën omtrent het veranderen van de samenleving direct in het dagelijks leven willen praktiseren. Dit in tegenstelling tot de sociale en revolutionaire bewegingen, die (dezelfde) idealen koesteren maar daarbij wordt "dit direkt in de praktijk brengen afgewezen, omdat eerst een algemene vijand (het economisch systeem) omver geworpen moet zijn voordat de idealen in praktijk gebracht kunnen worden; het gaat hierbij meestal om het verduidelijken van het bestaan van (klasse)verschillen", (Poldervaart, 1985, p.21).

middelgrote steden "een niet meer te herstellen bedreiging" vormen en "Het is daarom welkom en dringend noodzakelijk, dat over deze dingen door het Instituut (voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting; BK) en ook door de Nederlandse Huishoudraad alarm wordt geslagen. Met behulp van enkele hoogbouwen en een goed gebruik van middelhoge bouw is stellig een overeenkomstige bebouwingsdichtheid te bereiken en is de schaal, vooral wanneer het bomengroen zich ontwikkelt, veel geschikter voor de vorming van een echt woonmilieu. Van alle beschadigingen, die tijdelijke moeilijkheden aan ons wonen hebben berokkend, dreigt het huidige de schadelijkste en onherstelbaarste gevolgen te hebben. Alleen een krachtig en snel ingrijpen van de rijks-overheid zou hier verdere schade kunnen beperken" (idem; 323)

De ingrijpende veranderingen, die in de privé-sfeer plaatsvinden, worden door Habermas onder woorden gebracht in 'Strukturwandel der Öffentlichkeit'; een gedeelte verschijnt in vertaling -'De toenemende tegenstelling tussen maatschappelijke en intieme sfeer'- in het tijdschrift Goed Wonen en komt zo onder de aandacht van een breed publiek (Habermas, 1969).

Habermas schetst de opkomst van de verzorgingsstaat en de gevolgen voor de privésfeer. Het gezin verliest steeds meer functies doordat de arbeidskracht steeds meer elders wordt ingezet. Tegelijk wordt het gezin afnemer van openbaar verzorgde goederen en diensten en een 'verslaafde consument'. De openbaarheid dringt zover in de intimiteit van de privésfeer binnen, dat het gezin in een "kwasi-privésfeer" (idem; 14) leeft. Ook omgekeerd wordt de openbare sfeer aangetast en ontstaat een "kwasi-publiek gebied" (idem; 13). Voorts ziet Habermas in de huizen- en stedenbouw de heimelijke uitholling van de intimiteit van het gezin weerspiegeld. Hij verwijst daarbij naar de Amerikaanse suburbs, de aanleg van gemeenschappelijke tuinen en het verdwijnen van hekken tussen de burens: "Enerzijds lost intimiteit zich op voor de blikken van de "groep" (anderzijds) neemt het openbare leven zelf vormen van intimiteit aan en in de 'buurt' ontstaat de vóór-burgerlijke grootfamilie in nieuwe gedaante" (idem; 15). Wat Habermas schetst is de op louter materiële voorwaarden gecreëerde 'buurt' of de kwasi-gemeenschap.

Het zoeken naar alternatieven vindt ook vanuit het perspectief van de woningbouw plaats, zoals met name zichtbaar wordt in de oprichting van de Adviescommissie Experimentele

Woningbouw en de Stichting Nieuwe Woonvormen beide in 1968. Als in 1969 het idee Centraal Wonen tot ontwikkeling komt, past dat geheel binnen de vele maatschappij-kritische discussies over het gesloten gezin, emancipatie, vervreemding, anonimiteit en schaalvergroting in de naoorlogse woningbouw. Specifiek is dat deze discussies over leefvorm en bouwen en wonen in Centraal Wonen met elkaar verbonden worden; er wordt naar een concreet alternatief gestreefd waarin sprake is van het 'gezin uit het isolement trekken'. Tegelijk wordt gestreefd naar bewonersparticipatie in alle fasen van het bouwen en wonen.

In een interview brengt Thissen, coördinator voor Centraal Wonen gedurende de eerste ontwikkelingsfase, duidelijk naar voren dat de ideeën over een nieuwe leefwijze niet te scheiden zijn van ruimtelijke aspecten en beheer (Plan, 1971/4). In de discussie wisselen motivatie voor een andere sociale omgang en herintegratie voortdurend af met vormgeving in een ruimtelijke context. "Wat een vereniging als Centraal Wonen wil is niet zo zeer de opheffing van de gezinsstructuur als wel van het isolement waarin het gezin terecht gekomen is. Men is niet 'tegen' het gezin, men is wel gericht op een openbreking van het gezin in de richting van een grotere 'sociabiliteit'" (idem; 33). Met de gecombineerde aandacht voor een andere leefwijze en een daarbij passende woonwijze, waaraan de bewoners zelf vormgeven en waarvoor zij zelf verantwoordelijkheid dragen, onderscheidt Centraal Wonen zich van andere kritische groeperingen die in de tweede helft van de jaren zestig tot ontwikkeling komen.

De deelnemers van Centraal Wonen Hilversumse Meent, gevraagd naar hun motieven en verwachtingen, zijn bescheiden. Voor allen geldt dat zij streven naar meer contact met behoud van zelfstandigheid als individu en huishouden. Anders gezegd, men kiest er voor om als individu en huishouden baas te blijven over de eigen huishouding en de opvoeding, over de eigen portemonnaie en de woning om vanuit die zelfstandige positie deel te nemen aan gemeenschappelijkheid en gezelligheid in cluster en groep. Daarnaast spelen andere motieven een rol, met name meer zeggenschap over de eigen woonomgeving. De materiële voordelen spelen een ondergeschikte rol, zij worden hoofdzakelijk gezien als voorwaarden en middel om sociale doeleinden te bereiken. Een enkeling wijst op de mogelijkheid om te ontkomen aan de nadruk op de individuele consumptie.

In de ideeënvorming en motieven zijn andere woonvormen van invloed geweest. Van een directe invloed van woongemeenschappen uit het verleden is niets gebleken.²

Wel geven sommige bewoners aan "niet een commune" na te streven of "geen woongroep".

Twee projecten -de Deense Woongemeenschap Sættedammen en het Duitse Wohnmodell Steilshoop- hebben een voorbeeldfunctie vervuld. Zij worden beschreven en met Centraal Wonen vergeleken. Hiermee wordt geprobeerd meer inzicht te krijgen in de betekenis van motieven voor de realisatie en instandhouding van een woongemeenschap.

12.2.1 Commune

Als reactie op het gesloten gezin zijn in het midden van de jaren zestig talloze communes ontstaan, die proberen meer open relaties te ontwikkelen. Een 'werkdefinitie' voor commune, zoals die in Het Kommuneboek door Theunis (1970; 42) wordt gegeven, luidt: "een sociaal-politieke leefgemeenschap die vooruitgrijpt op de samenleving van morgen -in conflict met het huidige waardenpatroon en normenstelsel- door al doende alternatieven te zoeken voor gezin en maatschappij".

Het streven is gericht op een verbinding van het leven in de commune met politieke acties gericht op communicatie, solidariteit, gemeenschappelijke opvoeding en maatschappijverbetering. De norm is een vergaande gemeenschappelijkheid, zoals geen privé bezittingen, gedeelde verantwoordelijkheid voor de opvoeding en weinig privé ruimte. Er wordt veel in tijdschriften over communes gepubliceerd, maar ook bewonerservaringen worden gepubliceerd. Er verschijnen commune-tijdschriften, in Nederland Cormallen. Beeldbepalende koplopers zijn de Amerikaanse hippie-communes en de Berlijnse Kommune 1 en 2. De Berlijnse Kommune 2 stelt haar eigen ervaringen te boek (Kommune 2, 1969).

In de publiciteit wordt veel aandacht besteed aan de radi-

² Voor een historische analyse van communautaire bewegingen verwijs ik naar het onderzoek van anderen. Voor Nederland betreft dat het werk van zowel Cramwinckel-Weeda (1976) als Poldervaart (1980; 1985). De grote verschillen in tijd en plaats vragen om een cultuur-historisch onderzoek om tot juiste vergelijkingen te kunnen komen en schijnovereenkomsten te vermijden. Overigens kan hierbij aangetekend worden dat er geen sprake is van continuïteit in de communautaire traditie. Er zijn voorts geen aanwijzingen gevonden dat de initiatiefnemers van Centraal Wonen zich door historische voorgangers hebben laten inspireren. Daarom wordt hier slechts ingegaan op die collectieve woonvormen, waaraan de bewoners in hun motieven en verwachtingen refereren.

cale opvattingen over seksualiteit. Er worden in Kommune 1 binnen de groep wisselende seksuele relaties geëist. In Kommune 2 wordt er over seksualiteit veel gepraat, wisselende contacten zijn geaccepteerd, maar de vaste paarrelaties overheersen. In de praktijk leidt deze omgang binnen de communes tot spanningen. Gestart in 1966, zijn beide communes drie jaar later opgeheven (Cramwinckel-Weeda, 1976; 192-195). Deze radicale communes waren echter al in 1972 niet meer representatief voor de toenmalige Nederlandse commune-populatie, zoals bleek uit het onderzoek van Van Ussel c.s. (1977). "Er was sprake van een duidelijke 'de-radicalisering' van de gemiddelde woongroep, althans in vergelijking tot de commune-ideologie die de commune beschouwde als werkplaats voor een socialistische revolutie van de maatschappij en voor de psychische bevrijding van het individu uit de burgerlijke seksuele moraal", aldus Jansen (1986; 11). Hij voegt daar aan toe "het is de vraag of deze commune-ideologie ooit werkelijk door meer dan 10 Nederlandse groepen is beleden, maar ze is wel bepalend voor de connotaties van de term 'commune' in het algemeen".

In de definitie die Cramwinckel-Weeda (1976; 11-13) voor haar onderzoek naar communes hanteert, wordt meer het accent gelegd op de vergelijking met het gezin en minder op de maatschappij-kritische hervorming. Zij bakent haar onderzoeksterrein af tot leefvormen, die een experimenteel karakter hebben en die doelbewust als een alternatief voor de bestaande leefvorm(en) opgericht zijn, minimaal drie zelfstandige leden bevatten, geen van de vijf door haar onderscheiden gezinsfuncties principieel afwijzen en minimaal één daarvan door de groep als geheel laten vervullen. Deze gezinsfuncties zijn: de economische (productieve/consumptieve) functie, de seksuele functie, de procreatieve functie, de opvoedkundige functie en de emotioneel-affectieve functie.

Uit dit onderzoek komen drie typen communes naar voren: de religieuze, de politieke en de relatie-communes. De relatie-commune wordt als volgt gekarakteriseerd:

"Dit type commune, waarvan de kerngroep meestal klein en gesloten is, heeft de gezamenlijke emotioneel-affectieve opvang van de eigen leden als wezenstrek. Het geven van genegenheid en geborgenheid aan de afzonderlijke groepsleden en het scheppen van een primair leefklimaat binnen een wooneenheid worden beschouwd als een taak van de gehele commune. De vorming van subgroepen binnen dit geheel wil

men zoveel mogelijk tegengaan. Daarmee keert dit type zich (in extreme vorm) tegen de geslotenheid van het gezin" (idem; 105). Deelname is gebaseerd op vrije keuze en selectie op basis van vriendschap. Er zijn geen hiërarchische verhoudingen. De gezamenlijke economische belangen hebben doorgaans alleen betrekking op de kosten van de huishouding en de woonkosten, maar niet op de inkomensverwerving. "Te noemen valt de verminderde waarde die gehecht gaat worden aan het carrière maken omdat dit nogal eens ten koste van de persoon zelf en zijn directe omgeving zou gaan. Daarnaast zien we dat juist aan het werken van de vrouw (met kinderen) een groter belang wordt toegekend. Ook een continu toenemende welvaart wordt niet beschouwd als een voorwaarde voor menselijk geluk, eerder de tegengestelde mening wint veld. Over de consumptiedrang en dan nog per kleine eenheid, wordt regelmatig in negatieve zin gesproken" (idem; 106).

De problemen die zich voordoen hebben vooral betrekking op innerlijk diep verankerde emotionele waarden, waarvan men probeert los te komen: opvoeding, seksuele jalouzie en privé bezit.

Als probleem voor de toekomst van de relatie-commune ziet Cramwinckel-Weeda het ontbreken van een diepgewortelde doelgerichte ideologie, zoals dat bij de religieuze en politieke communes een bindmiddel vormt. "Zoals gezegd sluiten ze aan bij een nog prille mentaliteitsverandering op verschillende fronten, waardoor ze erg diffuus zijn, zonder ruggesteun van een eigen diep doorleefde wereldse ideologie of van een religieuze overtuiging. Dit ontbreken van een gemeenschappelijk belang per commune zal zeker een struikelblok zijn voor de relatie-commune. Onder andere wordt het daardoor des te moeilijker zich los te maken van verinnerlijkte waarden. Want juist het solidariteitsgevoel dat steunt op een eensgezindheid in belang en ideologie bleek een belangrijke bindende kracht te zijn" (idem; 107). Of solidariteitsgevoel-zonder-ideologie als duurzaam bindende kracht voldoende is moet dus betwijfeld worden, mede omdat het ontbreekt aan enige vorm van institutionalisering in de samenleving. Vooral de positie van paren en gezinnen binnen de commune wordt gezien als een bron van spanning, die op den duur een ontbindende kracht kan gaan vormen. Naarmate minder definitieve veranderingen nagestreefd worden, acht zij de kans groter, dat de relatie-commune als leefvorm een van de keuzemogelijkheden in de samenleving wordt, "vooral die communes waarbinnen het gezin een her-

kenbare eenheid is, waarbinnen dus de paarvorming geaccepteerd wordt en waarin duidelijk is welk kind bij welke ouders hoort" (idem; 110).

Van Ussel is in 1972 met een veldonderzoek naar 52 Nederlandse communes gestart. Dit longitudinale onderzoek is voortgezet en uitgebreid als woongroepen-onderzoek door Jansen (1986; 1990). Van Ussel (1977; 13) hanteert de volgende definitie: "een commune is een groep van een beperkt aantal (vier tot twintig) volwassenen die, met of zonder kinderen, op basis van vrije keuze samenwonen, een gezamenlijke huishouding hebben en een primair samenlevingsverband vormen als alternatief voor het gesloten gezin". In deze definitie is het alternatief voor het gezin overeind gebleven, maar ontbreekt het maatschappij-hervormende utopische of doelbewust experimentele element, dat Theunis (1970) in het Kommune-boek en Gramwinckel-Weeda (1976) in haar onderzoek hanteren. Dit kan louter het gevolg zijn van afbakening van het onderwerp, maar meer waarschijnlijk duidt dit op een geleidelijke verschuiving van wat aanvankelijk als commune is gedefiniëerd, vervolgens als relatie-commune is geduid en later onder woongroep verder gaat.

Uit Van Ussels onderzoek komt als het belangrijkste motief voor communes naar voren "relaties en zelf groeien". Een zevental soorten motivaties worden onderscheiden. Het meest naar voren gebrachte motief is 'relationele zelfontplooiing' (47%), gevolgd door 'gezelligheid' (28%) en 'maatschappelijke verandering' (22%). Andere motivaties spelen minder vaak een rol: 'praktisch voordeel' (9%), 'erotiek' (8%), gezinsalternatief (16%) en religie (13%) (Van Ussel; 80).

Over de kans van slagen in relatie tot de motivatie is het onderzoek kort: "groepen met een sterke religieuze of een sterke gezinskritische motivatie zijn duurzamer dan de andere" (idem; 155). Communes op basis van vriendschap scoren op duurzaamheid beduidend lager dan bij de anderszins gemotiveerde communes.

"Een commune heeft de grootste overlevingskans als ze de volgende eigenschappen bezit:

- meer dan zeven volwassen leden;
- wat 'oudere' mensen: boven de vijftientig;
- meer basis dan alleen onderlinge vriendschap;
- duidelijke aandacht voor de onderlinge relaties in regelmatige groepsbijeenkomsten;
- ieder een eigen kamer en daarnaast gemeenschappelijke ruimte" (idem; 155).

In het midden van de jaren zeventig treden communes weinig meer in de publiciteit, er is een verschuiving opgetreden van een utopisch-sociale beweging naar een 'levensvatbare, alternatieve leefstijl' (Poldervaart, 1985; 40-41). Daar komt bij dat "omstreeks die tijd door velen het feminisme en de milieubeweging als belangrijker (werden; BK) beschouwd dan de kommunebeweging".

De verengde negatieve beeldvorming bij het begrip commune maakt dat de positieve aspecten niet over het voetlicht komen en de maatschappelijke acceptatie laag is. De relatie-commune heeft weinig behoefte aan publiciteit. Om van de 'naam' af te komen duiken diverse benamingen op en raakt uiteindelijk het begrip woongroep ingeburgerd.

Voor Centraal Wonen geldt dat de publiciteit en discussies over communes hebben bijgedragen aan de ideevorming over Centraal Wonen. "Niet een commune" zeggen diverse deelnemers. Het gaat om een alternatief, waarin plaats is voor het open gezin en andere type huishoudens, die geïntegreerd samen wonen (Plan, 1971/4; 37).

Thissen formuleert het als volgt: "Communale groepen vertrekken vanuit de wens een nieuwe samenleving op te zetten en beginnen aan de basis. Centraal Wonen vertrekt vanuit de bestaande samenleving, constateert daarin grote barrières voor een goede ontplooiing van ieder individu, en probeert een meer geïntegreerd leef- en woonmodel te vinden, waarin zowel aan individu als gemeenschap recht gedaan wordt. Of en in hoeverre commune en Centraal Wonen elkaar ergens in het midden zullen vinden zal in de toekomst wel blijken. Ik kan me voorstellen dat een commune op dezelfde manier als een gezin, een vriendenpaar enz., als een soort privé-eenheid deel uitmaakt van een Centraal Wonen-groep. Zoals een gezin in Centraal Wonen z'n eigen normen blijft hantieren, zal ook een commune dat kunnen" (idem; 35).

Van Galen geeft in 1978 een treffende vergelijking van het evenwicht tussen individualiteit en gemeenschappelijkheid in commune en woongemeenschap: "In de woongemeenschap wordt geprobeerd de behoefte aan privacy te verenigen met die aan 'samen leven'; ieder heeft eigen woonruimte maar in elk geval het avondeten is gezamenlijk. In de commune is het groepsleven norm, privacy uitzondering" (Bolt, 1984; 16). Deze uitspraak over de woongemeenschap komt overeen met bewonersuitspraken over motieven voor Centraal Wonen, al is men voorzichtiger over het samen eten.

12.2.2 Woongroep

Uit de vorige paragraaf is reeds naar voren gekomen hoe geleidelijk in het begin van de jaren zeventig in Nederland de term 'commune' plaats maakt voor het begrip 'woongroep', waarbij de doelstellingen steeds minder politiek-maatschappelijk zijn en steeds meer in de richting van de sociale relaties verschuiven.

Definities voor het begrip woongroep laten dat ten dele zien. In het boek "Woongroepen" (red. Weggemans e.a., 1985) worden alle vormen van groepswonen aan de orde gesteld, maar van een definitie wordt bewust afgezien vanwege de grote verscheidenheid en de ontwikkelingen die aan de gang zijn. Weggemans (1988; 93) heeft 29 definities verzameld. Bij bestudering komt hij tot de volgende bevindingen. Over de woongroep bestaat voor de volgende aspecten een redelijke mate van overeenstemming:

- het aantal volwassen leden minimaal drie;
- het delen van een aantal gemeenschappelijke voorzieningen zoals die in een gemiddelde woning aanwezig zijn (meestal kookvoorzieningen en/of sanitair);
- een bepaalde mate van gemeenschappelijke huishouding;
- deelnemers kiezen vrijwillig voor de woonvorm;
- huisvesting in een pand of enkele aaneengesloten panden.

Geen overeenstemming in de definities is er op een aantal andere punten, zoals de onderlinge verwantschap tussen leden, de mogelijkheid van sub-huishoudens, het alternatief of aanvulling zijn voor het gezin, de emotionele betrokkenheid of ook louter praktische verbondenheid en de duurzaamheid (idem; 34-35).

In onderzoek worden operationele definities geconstrueerd om het object te onderscheiden. Zo hanteert Jansen (1982; 152) de volgende omschrijving: "een primair groepshuishouden, dat samengesteld is uit drie of meer volwassenen en die op zijn minst in zoverre een gemeenschappelijke huishouding voeren dat zij regelmatig samen warm eten, waarbij de volwassenen afkomstig zijn uit meer dan twee ouderlijke gezinnen".

In de nota "Wonen in groepsverband" van het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM (1984; II) wordt een definitie gegeven voor een heel ander gebruik -de regelgeving- waarbij een onderscheid gemaakt wordt tussen 'woongroepen' en 'Centraal Wonen'; "de 'woongroep' vormt in beginsel een huishouden (bestaande uit minimaal 3 - circa 12 personen), dat om een grote woning

vraagt". Onder Centraal Wonen wordt in deze nota verstaan: een aantal huishoudens die in beginsel zelfstandig wonen en daarnaast over gemeenschappelijke verblijfs- en gebruiksruimten beschikken. Hiermee wordt een omschrijving gegeven, die de groeps grootte en ruimtelijke situatie benadrukt en geen rekening houdt met de doeleinden die vanuit de Landelijke Vereniging Centraal Wonen (LVCW) worden gesteld.

Het zou mijns inziens de voorkeur verdienen om een onderscheid te maken tussen 'woongroepen' en 'woongemeenschappen' waar het gaat om het door het Ministerie gehanteerde verschil in grootte en om Centraal Wonen als eigenaam te reserveren voor die initiatieven die de doelstellingen nastreven, zoals deze door de Landelijke Vereniging Centraal Wonen geformuleerd zijn (Kesler, 1988a).

Uit een vergelijking van woongroep en gezin valt op dat dikwijls in de woongroep bepaalde gezinsfuncties ontbreken, soms worden ze bewust afgewezen. Uit het onderzoek van Jansen (1986; 30) komt naar voren dat woongroepen met volwassenen en kinderen een minderheid (19%) vormen. Veel woongroepen bestaan uitsluitend uit alleenstaanden (41%) of uit paren al dan niet met alleenstaanden (40%).

Over de motieven van woongroepen zegt Jansen dat: "de doelstellingen voornamelijk liggen in de sfeer van de onderlinge verhoudingen en het persoonlijke welzijn: gezelligheid, persoonlijke groei en emancipatie. Economische, politieke en hulpverleningsdoelen worden elk door een vijfde tot een kwart van de groepen onderschreven" (idem; 61). Er heeft zich een belangrijke verschuiving voorgedaan, de politieke doelstelling is van 40% in 1972 gedaald naar 22% in 1981. Een ander opvallend resultaat is dat in 1981 een vijfde van de groepen geen enkele doelstelling onderschrijft (idem; 34).

Daarmee is wellicht ook de naamsverandering van commune naar woongroep meer dan een ingreep om de negatieve beeldvorming kwijt te raken; de maatschappijhervormende pretenities zijn sterk afgenomen en daarmee heeft de leefvorm ook een andere inhoud gekregen.

Uit het onderzoek onder honderd vrouwen in woongroepen van Poldervaart (1983; 67) komt eveneens naar voren dat het belangrijkste motief is "gezelligheid en kontakten" (80%). Veel meer dan in ander onderzoek komt hier het motief 'taakverlichting' en 'doorbreking van het gezinsverband' (beide 56%) naar voren. Veel minder wordt 'kinderopvang' (31%) door de geïnterviewden genoemd.

In het onderzoek van Bolt (1984; 67) naar het verlaten van

de woongroep komen de contacten eveneens als belangrijkste aspect naar voren. De belangrijkste redenen voor uittreding zijn het falen van de communicatie in de groep, een gemis aan openheid en directheid, problemen tussen groepsleden die niet besproken konden worden en die leidden tot onoplosbare spanningen. Regelmatig worden conflicten in het huishoudelijke vlak genoemd, maar deze vormen geen op zichzelf staande reden voor vertrek.

Er zijn woongroepen die uit individuele leden bestaan en waar binnen de groep seksuele relatievorming wordt vermeden, dit ter voorkoming van allerlei problemen (vorming van subgroepen, seksuele jalouzie). Er is sprake van LAT-relaties buiten de deur, zodat er een scheiding is van samenwonen en seksuele relatievorming. Zijn er wel seksuele relaties in de groep dan vrijwel altijd mono-seksuele contacten van vaste paren in de groep, "die als paar dan ook op dit punt volledige privacy genieten" (Jansen, 1986; 47).

Uit het onderzoek van Jansen (1986) komt naar voren dat in woongroepen overwegend jonge mensen wonen; in 81% ligt de gemiddelde leeftijd tussen 20 en 30 jaar. Pas de laatste jaren is er een opkomst van woongroepen van ouderen, gericht op wederzijdse verzorging. De mobiliteit binnen woongroepen is groot, bewoners zien het leven in een woongroep als tijdelijk passend bij een bepaalde levensfase (adolescentie, studietijd).

Het aantal woongroepen neemt gestaag toe. In 1972 kunnen in het onderzoek van Van Ussel e.a. (1977) slechts 52 groepen benaderd worden. In het vervolgonderzoek schat Jansen (1986) het aantal in 1980 op 7000 woongroepen. Daaronder is ook een toename van groepen met een gemiddelde leeftijd die de jongerenleeftijd overstijgt. Weggemans (1990; 37) komt op basis van de gegevens uit het Woningbehoefte onderzoek 1986 op een schatting van 8400 woongroepen.

De manier waarop men in de woongroepen voor elkaar kiest is "meestal een vrij diffuse mengeling van politieke opvattingen en persoonlijkheid" en "de mate van intimiteit in de interne relaties ligt niet vast en ook niet de mate waarin voor de individuele leden de groep het centrum vormt van hun emotionele en/of seksuele intieme leven" (Jansen, 1986; 67).

Heeft de commune zich maatschappelijk sterk geprofileerd als kritiek op het gezin, de woongroep houdt zich afzijdig in de maatschappelijke discussie. Uitzondering daarop vormen de woongroepen die georganiseerd zijn rondom het

kraken en de verbouw van panden. Zij zoeken de publiciteit, maar richten zich in hun kritiek meer op de volkshuisvesting dan op de gezinsideologie. De landelijke organisatie van woongroepen is weinig tot ontwikkeling gekomen, ook een teken dat de politieke actiebereidheid om zich voor een maatschappelijk alternatief in te zetten nauwelijks aanwezig is.

De toename van woongroepen is echter zeer opmerkelijk. De huidige situatie van duizenden groepen is historisch gezien uniek. In de communes was het overwinnen van de exclusieve seksuele paarrelatie - centrale waarde in de gezinsideologie - een bron van spanningen en conflicten. Volgens Van der Lans en De Ruyter (1985; 90) lost de 'modale' woongroep dit op door alle duurzame seksuele relaties buiten de deur, althans buiten de groep, te houden (LAT-relaties met niet-groepsleden): "de grens van de woongroep is de bedrand". Maar ook deze loskoppeling blijft voor het individu spanningen opleveren.

Dit beeld van de 'modale' woongroep doet de werkelijkheid geweld aan, want in ruim de helft (58%) van de woongroepen zijn een of meer paren aanwezig (Jansen, 1986; 30).

Het onderzoek naar woongroepen bevat vrijwel geen informatie over een samenhang tussen motieven en de mate van succes of duurzaamheid. Bolt (1984; 100) geeft aan dat mogelijke relaties tussen motieven tot uittreding en verwachtingen vooraf door de wijze van analyseren niet duidelijk naar voren kunnen komen.

De woongroep heeft voor Centraal Wonen Hilversumse Meent als leef- en woonvorm een zeer bescheiden rol gespeeld. Bij het voornemen om jongeren bij het project te betrekken is gekozen voor twee woongroep-woningen geschikt voor drie personen. Bovendien is er rekening mee gehouden dat zich binnen clusters zodanige ontwikkelingen kunnen voordoen dat men op een woongroep-idee uitkomt en behoefte krijgt aan een gezamenlijke woning. Daarom is in het woningontwerp de mogelijkheid gecreëerd twee of meer woningen samen te voegen. Hiertoe is in de woningscheidende wanden het gat opgenomen.

Het merendeel van de later gebouwde projecten heeft evenals Hilversum niet voor woongroepen gekozen. Enkele Centraal Wonen-projecten zijn wel die richting opgegaan, zoals Delft, Nieuwegein, Huizen en Amersfoort, die min of meer een verzameling van woongroep-huishoudens zijn met daar aan toegevoegd groepsvoorzieningen. De individuele deelnemers

beschikken in die projecten over (gedeeltelijk) onzelfstandige woonruimte. Ook zijn er enkele projecten, zoals Groningen De Heerd, Wageningen 1 en 2, waar bewust gekozen is om enkele woongroepen, op dezelfde manier als andere typen huishoudens, deel te laten uitmaken van de Centraal Wonen-groep, overeenkomstig de uitspraak van Thissen in Plan, (1971).

12.2.3 Deense woongemeenschap Sattedammen

In Denemarken is in 1967 de ontwikkeling van woongemeenschappen - projecten met tientallen woningen plus gemeenschappelijke voorzieningen - begonnen met een krantenartikel onder de kop "kinderen zouden honderd ouders moeten hebben". Die oproep houdt een dubbele kritiek in: op het geïsoleerde gezin en op de woningbouw, die in het bijzonder te weinig op de behoeften van kinderen is afgestemd.

Deze oproep sluit aan op een coöperatieve traditie in Denemarken. Er zijn veel consumenten-inkoop-coöperaties en geslaagde voor-oorlogse voorbeelden in de woningbouw van woongebouwen met centrale voorzieningen. Op initiatief van van de schoolmeester Otto Fick werd in 1903 in Kopenhagen het eerste woongebouw met centrale voorzieningen gebouwd en dat kreeg op diverse plaatsen in Europa navolging: Homesgarth, Berlijn, Zurich, Wenen en Stockholm (Uhlig, 1981; 9; Vestbro, 1989; 134).

Overigens heeft dit Deense initiatief ook toen voor Nederland tot voorbeeld gediend, namelijk voor "Het Nieuwe Huis" aan het Roelof Hartplein te Amsterdam. De plannen daarvoor dateerden uit 1914, maar de uitvoering stagneerde door de Eerste Wereldoorlog. Tot uitvoering kwam het tussen 1925 en 1928. "In het geheel werden 850 woningen gebouwd, terwijl "het Nieuwe Huis" 169 appartementen bevat voor ongehuwden, vijf ateliers, twee kantoren, (waarvan een thans in gebruik bij den Nationalen Woningraad, het andere bij den Amsterdamschen Coöperatieven Raad), vier winkels, een openbare leeszaal, het postkantoor "Zuid" en een coöperatief café-restaurant" (Keegstra, 1929; 1). Navolging heeft dit project in Nederland niet gevonden.

Na de Deense oproep in 1967 vormt zich een groep, die twee jaar later een stuk grond aankoopt te Hillerød, ten noorden van Kopenhagen. Na een planontwikkeling, die met grote conflicten en financiële verliezen gepaard gaat, wordt in 1972 het project Sattedammen opgeleverd en betrokken. Het project bestaat uit 27 woningen, een ruim gemeenschapshuis

(270 m²) en een groot terrein (3 ha) (Kesler, 1980). Dit project is bij de Hilversumse groep goed bekend en heeft een voorbeeld functie vervuld.

In de ontwikkeling van Sattedammen en vrijwel alle daarna gebouwde woongemeenschappen in Denemarken, ligt het accent op het creëren van een betere woonomgeving en opvang voor kinderen. Gaandeweg verbreedt het doel zich en wordt de betekenis van de contacten voor de ouders belangrijker, met behoud van het gezin als samenlevingsvorm.

Er zijn in de groep twee stromingen die elkaar in evenwicht houden. Er zijn deelnemers die uitgaan van gemeenschappelijke voorzieningen en de praktische voordelen daarvan en er zijn deelnemers die meer uitgaan van de sociaal-emotionele gemeenschappelijkheid en dit project als een continu leefexperiment beschouwen.

Bij de start bestaat de groep uitsluitend uit twee-oudergezinnen. Het aandeel kinderen in de groep is hoog (meer dan de helft). Het project met koopwoningen is vooral aantrekkelijk voor gezinnen waarin de (beide) ouders een (volledige) baan hebben en is eigenlijk ook alleen voor die categorie huishoudens financieel bereikbaar. De buitenschoolse kinderopvang is een centrale zorg van de groep. Op groepsniveau zijn daarnaast diverse activiteiten ontstaan, waaronder een aantal eetgroepen die één keer per week samenkomen. Van de collectieve voorzieningen is het eigendom en beheer in handen van de eigenaar-bewonersvereniging. De mutaties in de groep vinden vooral plaats op huishoudensniveau, er vinden in de eerste zeven jaar slechts twee verhuizingen plaats.

Er zijn in Denemarken tientallen projecten in de koopsector en de collectieve eigendomssfeer gerealiseerd, dikwijls met gemeenschappelijke kinderopvang (Bolt, 1982; Krabbendam, 1983; Oosterhuis, 1985). De groepen bestaan hoofdzakelijk uit gezinnen. Tinggarden, een project in de sociale woningbouw met een gedifferentieerde groep vormt hierop een uitzondering.

In Sattedammen is, ten minste in de presentatie, het accent op het kind gelegd en wordt de collectieve kinderopvang vanzelfsprekend geïntroduceerd. Denemarken heeft daarin een traditie, terwijl in Nederland de discussie over acceptatie nog gevoerd moet worden. In 1969 gaat in Nederland in Wageningen de eerste peuterspeelzaal van start. Twee doelen worden daarin verenigd. Ten eerste verbetering van de ontplooiingsmogelijkheden voor kleine kinderen, sociaal en ruimtelijk, en ten tweede de ontplooiingsmogelijkheden voor

moeders. Wat het eerste betreft, in de speelzaal kan de peuter met andere kinderen spelen en zich sociaal ontwikkelen. De ruimtelijke mogelijkheden van de speelzaal met eigen buitenruimte zijn aanzienlijk gunstiger voor spel en ontwikkeling dan wat de meeste -in de hoogbouw gehuiste- gezinnen te bieden hebben. Ten tweede biedt de speelzaal aan moeders een 'moeder-vrije tijd': voor een baan, een opleiding of om even tot rust te komen. Vanwege de weerstand, die dit tweede argument ondervindt, wordt in de pleidooien voor steun -uit strategische overwegingen- steeds meer alleen op de belangen van het kind gewezen. Een buitenshuis werkende moeder is dan nog zeldzaam en een sterk bekritiseerd verschijnsel (Van Rijswijk-Clerkx, 1981; 264 e.v.).

Nederland verkeert in de jaren zestig en zeventig emancipatorisch in een achterstandspositie, niet alleen ten opzichte van Denemarken. De vrouwelijke arbeidsparticipatie buitenshuis was toen (en is ook nu nog) veel lager dan in de omringende landen.

Het emancipatorische aspect van Centraal Wonen wordt door Thissen als volgt verwoord: "Centraal Wonen is ontstaan uit een steeds meer voorkomend onbehagen over onze vorm van samenwonen, waarin door een te starre rolverdeling man en vrouw beiden beknot worden in hun maatschappelijk functioneren. De maatschappelijke beperkingen worden op dit moment voornamelijk vanuit het vrouwelijk defect belicht, maar ze zijn zeker zo dwingend bij de man aanwezig. Het gedwongen carrière maken, het behoren te voldoen aan de agressieve man-rol zijn symptomen. Deze rolverdeling zouden wij willen helpen herzien, en wij denken hierbij een stap in de goede richting te doen met centraal te wonen", aldus Inbul, gezamenlijk bulletin van COC, Eijas, NVSH en Centraal Wonen-Eindhoven. Dat bulletin vervolgt met: "Ook denken we dat de hierbij betrokken kinderen een betere kans krijgen dan in de huidige te kleine, te geïsoleerde gezinnen" (Plan, 1971/4; 33).

In Hilversum is in de planontwikkeling uitgegaan van een peuterspeelzaal en jeugdthonk voor na-schoolse opvang. De behoefte aan kinderopvang is echter veel beperkter dan in Sættedammen. In Hilversum hebben een beperkt aantal vrouwen met kinderen (5 van de 28) een baan van ten minste 30 uur per week, onvoldoende om een volledig georganiseerde kinderdagopvang voor te ontwikkelen.

12.2.4 Duitse woongemeenschap Wohnmodell Steilshoop

Het tweede buitenlandse experiment dat op Centraal Wonen van invloed is geweest, is het Hamburgse project Wohnmodell Steilshoop. De aanzet ligt hier eveneens bij de kritiek op de naoorlogse stedelijke woningbouw en het gebrek aan aandacht voor niet-gezinnen en randgroepen in de samenleving. Na een periode van discussie over vernieuwingen wordt in 1971 de vereniging Urbanes Wohnen opgericht. Al spoedig vindt er een splitsing plaats. Een groep wil een jaar uittrekken voor theoretische discussie over nieuwe woonmodellen en groepsvorming. De andere groep wil zo snel mogelijk een andere woonvorm in de praktijk realiseren. Rolf Spille (1975) is de architect voor het project en de sterke motor achter deze laatste groep. In de groep leidt dit tot botsingen (Kesler, 1980; 9-17).

De eerste groep verzandt vrij snel. De tweede daarentegen krijgt verrassend vlot de mogelijkheid in de nieuwbouwwijk Steilshoop een project te realiseren. De randvoorwaarden, die de groep accepteert, zijn zeer bepalend voor het project: een bouwvolume van 8 verdiepingen, 70 meter lang, 15 meter diep in een wijk die alles heeft waarop de kritiek zich richt, namelijk grootschaligheid, monotonie, anonimiteit en 'Kindfeindlichkeit'.

De uitgangspunten van Wohnmodell Steilshoop zijn:

- een woonproject met gemeenschappelijke voorzieningen;
- bewonerszeggenschap over realisatie, gebruik en beheer;
- gericht op gemeenschapsvorming, onderlinge hulp en samenwerking, mogelijkheden voor intensivering van het groepsleven in woongroepen;
- realisatie in de sociale woningbouw voor een heteroog samengestelde groep;
- grote mate van flexibiliteit en alternatieve aanwendbaarheid.

Centraal Wonen heeft zich ook op dit initiatief georiënteerd en het is waarschijnlijk mede daardoor dat de doelstellingen in belangrijke mate met elkaar overeenstemmen.

In 1973 betrekken ruim 200 bewoners, overwegend jonge volwassenen (veel studenten) met zeer jonge kinderen, het gebouw. Dat bestaat uit vier trappenhuisen met liften, 38 woningen waarvan driekwart voor woongroepen. De bewonerssamenstelling is dus niet zo heteroog, maar wel zijn de randgroepen die men voor ogen had, vertegenwoordigd. De gemeenschappelijke voorzieningen op de begane grond bestaan uit een café, een kantoor, een kinderdagverblijf, een

hobby- en sportruimte, een wasserette, een sauna en bergingen. Op de bovenste verdieping is een grote zaal met spoelkeukentje en een dakterras. De sfeer van het gebouw is onaangenaam, grauwe betonnen trappenhuizen en donkere gangen. Van de gemeenschappelijke ruimten zie je als bezoekers en bewoners niets, toevallige ontmoetingsplekken om even te praten zijn er niet. De aan de tuin gelegen ontmoetingsruimte wordt als kinderdagverblijf gebruikt en als zodanig extern verhuurd. Voor de bewoners heeft dat tot gevolg dat zij van de tuin afgesloten zijn. De woningen zelf beschikken niet over een balkon, een pijnlijk bezuiningsoffer. Een gemeenschappelijk dakterras is de enige buitenruimte waarover de bewoners beschikken. Eén woning wordt bestemd voor een experiment 'begeleid wonen' voor ex-gedetineerden. Dat bezorgt het project in de wijk de naam 'de criminelen'.

De problemen waarmee de groep te kampen krijgt dienen zich al snel aan. In de woongroepen doen zich vanaf het begin veel mutaties voor. Enkele grote woongroepen (tot 18 personen) vallen uiteen. Nieuwe grote groepen zijn er niet voor te vinden, de woningen moeten tot kleinere worden verbouwd, kosten die op het project gaan drukken. Een jaar na de oplevering woont slechts 21% van de bewoners in de woning die ze zelf mee gepland hebben. De mutaties blijven hoog, de gemiddelde woonduur wordt door bewoners op 1 à 2 jaar geschat.

De groep bestaat in 1979 voor driekwart uit woongroepen, zes gezinnen (waarvan 4 buitenlandse) en vier alleenstaanden. De bewonersvereniging heeft de verantwoordelijkheid voor de woningtoewijzing, de verhuur en de huurinning. Met de vele wisselingen en het vertrekken van hele en halve groepen ontstaan er al snel grote financiële problemen. De eersten die uit het project verdwijnen zijn de academici. Bij problemen beschikken zij over alternatieven, zij verlaten de onaangename omgeving direct.

Het aantrekken van nieuwe bewoners wordt steeds moeilijker, met als gevolg dat -om leegstand en huurderiving te voorkomen- weinig tot niet gemotiveerde bewoners geaccepteerd worden. Hieronder zijn veel urgentiegevallen, mensen die niet voor deze woonvorm kiezen, die een andere cultuur hebben en maar één doel hebben: een dak boven het hoofd. Steeds meer werk en problemen moeten door steeds minder mensen opgelost worden ten behoeve van steeds meer niet gemotiveerde medebewoners. Ook de meest idealistische deelnemers haken gaandeweg af, zij zien geen perspectief meer en achten een radicale verbetering van de sociale

ontwikkeling niet meer mogelijk. Degenen die de mogelijkheid hebben vertrekken uit de vreselijke woonomgeving en troosteloze flats, die steeds meer aan vandalisme en vervuiling onderhevig raken. Zij trekken naar een woning in de binnenstad of op het land. Sommigen kiezen in die nieuwe omgeving opnieuw voor een woongroep.

Na tien jaar wordt Wohnmodell Steilshoop opgeheven en het gebouw is teruggebouwd tot traditionele flats. Het einde van Wohnmodell Steilshoop is echter niet het einde van het groepswonen in Duitsland. In 1989 profileert Hamburg zich met het congres Neue Wohnformen in Europa. In een publicatie worden tientallen, kleinere Hamburgse projecten gepresenteerd, waar ongeveer 900 mensen in leven (Reinig, 1989). De ervaringen van het eerste project zijn lessen waarmee in de volgende groepen ernstig rekening gehouden wordt. Dat geldt ook voor Centraal Wonen.

"Das 'Wohnmodell Steilshoop' is also nicht gescheitert, weil es ein Wohnmodell war, sondern weil es sozial völlig überfrachtet wurde, an der falschen Stelle gebaut und nicht von Bewohnern entwickelt und getragen wurde. Ein Wohnprojekt kann nicht alle Probleme der Gesellschaft auffangen. Die Erfahrungen des Wohnmodells haben wesentlich mitgeholfen, die Überbeanspruchung von Wohnprojekten zu vermeiden. Eine kleinere Gruppe aus dem Wohnmodell hat den Gedanken des Zusammenlebens weiterverfolgt und wohnt heute in einem Haus in Ottensen" (Reinig, 1989; 7).

Bij deze ervaringen is uitvoeriger stilgestaan, omdat ze leerzaam zijn. Zoals Reinig opmerkt kunnen deze ervaringen er toe bijdragen om de begrensde mogelijkheden van een project met een zekere nuchterheid te gaan beschouwen. Idealisme zonder realisme loopt uit op een mislukking, waarvan de bewoners met de zwakste positie het grootste slachtoffer worden.

12.3 Praktische en relationele motieven

"Vijf jaar geleden, toen de kinderen nog wat kleiner waren, leek het ons fijn om met een paar gezinnen samen te gaan wonen, zodat je gemakkelijk iets kunt regelen voor oppas en zo. Dat was toen ... dat is eigenlijk niet meer zo'n probleem. (En nu?) ... Dat het me wel prettig lijkt om bij mensen in de buurt te wonen waar je gemakkelijk in en uit loopt en waar je goed contact mee hebt. Niet alleen voor de kinderen, ook voor mezelf", vrouw (twee-oudergezin).

Centraal Wonen streeft een verandering in de leef- en woonsituatie van huishoudens na, een verandering die het 'zorgend handelen' ingrijpend raakt (11.2.4). Met de inzet van hulpbronnen moeten de noodzakelijke sociaal-ruimtelijke voorwaarden ontwikkeld worden. Hoe men tegen die voorwaarden aankijkt hangt af van de aard van de motivatie, of het accent dat er gelegd wordt: doelmatig/emotioneel.

In de ideeën over Centraal Wonen als beweging -en ook bij veel bewoners in de Hilversumse groep- is er eerst een praktische doelstelling om bepaalde leef- en woonproblemen op te lossen, het scheppen van ruimtelijke condities en collectieve voorzieningen om meer contacten en gemeenschappelijke activiteiten mogelijk te maken. In de *praktische* motieven ligt het accent op materiële voorzieningen en doelmatigheid, en op organisatie en afspraken maken vooraf met betrekking tot gebruik en beheer daarvan.

Al gauw ontstaat er een tweede doelstelling, waarin het accent gelegd wordt op de onderlinge verhoudingen, emotionele betrokkenheid, saamhorigheid en het open omgaan met elkaar. Vanuit deze motieven is het veel belangrijker om elkaar te leren kennen en onderling vertrouwen op te bouwen. Bij een goede verstandhouding, gaat het minder om gemaakte afspraken, omdat men beter in staat is om problemen op te lossen en verschillen te accepteren. Met de afspraken komt het dan later vanzelf wel goed. Deze relationele stroming neemt in betekenis toe en beïnvloedt de planontwikkeling. Met name de vorming van de clusters, als sociaal-ruimtelijk, herkenbare eenheden met een eigen identiteit en expressie, is daarvan een duidelijk resultaat (Spaander, 1978; 32 e.v.).

De accentverschuiving van een *praktische* naar een *relationele* motivatie treedt op nadat men elkaar beter heeft leren kennen. Ook in andere Centraal Wonen-groepen doet zich die verschuiving voor. Men begint met praktische voordelen van gemeenschappelijkheid te zien, maar door participatie wordt die gemeenschappelijkheid ingevuld met persoonlijke contacten, die steeds belangrijker worden. De doelmatigheid wordt een bijkomend voordeel, waar het echt om gaat zijn de betrokkenheid onderling en de middelen waarvoor men gezamenlijk verantwoordelijk is.

Een intensieve emotionele binding met personen kan beter tot uitdrukking komen in het dagelijks leven en zorgen in een kleine groep (cluster of woongroep). Het vermogen om diepgaande betrekkingen aan te gaan wordt in de praktijk begrensd door de tijd en de energie die dergelijke contac-

ten kosten. Daar komt nog bij dat communicatie in een grote groep voor veel mensen moeilijk is. Men ervaart een (hoge) drempel om in een bewonersvergadering eigen opvattingen en gevoelens naar voren te brengen.

Men probeert ook in debatten met tientallen personen de openheid en het persoonlijke te handhaven. Maar men ontkomt er niet aan dat in de voorbereiding, onder druk van het tempo van de planontwikkeling, de discussies in de grote groep verzakelijken en de sociale contacten daaronder te lijden hebben. Dikwijls voelt men een gemis aan 'echt contact': *"Ik houd niet van vergaderen, ik krijg er altijd hoofdpijn van, ik heb altijd het gevoel dat iedereen zoveel kletst, iedereen maakt het zo ingewikkeld ... die organisatie, dat interesseert mij niet"*, vrouw (twee-oudergezin). Van belang is hier de vraag op te werpen of de relationele motivatie een noodzakelijke en een voldoende basis is voor het ontwikkelen en instandhouden van een Centraal Wonen-gemeenschap met contacten en onderlinge hulp?

In Hilversum geeft men zelf aan dat er sprake is van een praktische en een relationele stroming. In de relationele opvatting ligt de prioriteit bij de onderlinge relaties:

"dat ze hier serieus aan de gang waren, niet alleen de idealen en de abstracte dingen, maar puur van: jij bent aardig en ik ben aardig en laten we het samen eens proberen. Dat sprak me erg aan. ...doordat er vijf jaar lang vooral op de relaties gelet is en dat al die materiële zaken niet zo belangrijk zijn, je zult zien dat het met die relatie-zaken wel goed zit en met die materiële zaken niet" man (alleenstaand).

In de besluitvorming heeft de relationele stroming de overhand, wat resulteert in weinig aandacht voor materiële zaken en een sterke nadruk op sociale en recreatieve groepsvoorzieningen, een procesbegeleiding met veel aandacht voor de sociaal-emotionele aspecten van het groepsproces, voor het kiezen van clustergenoten en een eigen woningindeling.

De practici leggen meer nadruk op een plan met goede utilitaire voorzieningen, de ontwikkeling van relaties geleidelijk tijdens de bewoning laten groeien en een standaardindeling voor de woning, die verhuizen naderhand vergemakkelijkt (Spaander, 1978; 33). In hun verwachtingen staan de practici kritisch tegenover de relationele aanpak:

"Ik vind het fijner om langzamerhand wat aan elkaar te wennen en het vandaaruit te laten komen. Wat die begeleider van die kennismakingsspelletjes in de wei deed, daar zag ik

op een gegeven moment totaal het nut niet van. ...zijn manier van aanpak, dat hij toch wel vrij direct inbreekt op wat je zelf wilt: het was geforceerd kennismaken", man (alleenstaand).

Ook uiten de practici kritiek op het gebrek aan aandacht voor de materiële zaken:

"Ik vind dat de huishoudelijke voorzieningen er erg slecht uitgekomen zijn: ontzettend kleine bergruimte, geen wasruimte, de huizen verschrikkelijk onpraktisch eigenlijk. Dat is echt iets voor jonge mensen, die willen daar niet aan", vrouw (één-oudergezin).

De verschillende opvattingen leiden in de Hilversumse groep tot discussies die polariseren, terwijl in beide zienswijzen elementen zitten die voor de vorming van een woongemeenschap noodzakelijk zijn: goede onderlinge betrekkingen én een plan met goede voorzieningen; groepsvorming vooraf én mogelijkheden voor latere veranderingen niet blokkeren door een te geïndividualiseerde eigen woningindeling. Als een woongemeenschap, net als een 'relatie-commune' louter gestoeld is op vriendschap, dan is dat een smalle, kwetsbare basis. Van Leeuwen (1980; 94 e.v.) maakt voor de door de mens gemaakte omgeving een onderscheid tussen "twee ogenschijnlijk tegengestelde categoriën. In de eerste plaats die categorie welke gericht is op de bevrediging van de materiële behoeften van de mens. In de tweede plaats die categorie welke gericht is op de bevrediging van de immateriële behoeften van de mens." De kenbaarheid van de eerste categorie is op pure doelmatigheid gericht en betreft de 'verschijningsvorm'. Over dit deel van de sociaal-ruimtelijke voorwaarden kunnen bewoner en ontwerper een rationele dialoog voeren. De kenbaarheid van de tweede categorie is op de emotionaliteit gericht en betreft de 'vormgeving'. Daarin ligt de expressie en uitdrukingskracht van de ontwerpopgave, waarover alleen over de intenties een dialoog mogelijk is.

De dialoog over de vormgeving is een reconstructie achteraf waaraan de ontwerper zijn bedoelingen kan proberen te verduidelijken (Van der Vlist, 1988b; 38-39). Voor de ontwikkeling van sociaal-ruimtelijke voorwaarden voor een Centraal Wonen-project zijn beide opvattingen onontbeerlijk. Schematisch zijn deze bijdragen in de sociale voorwaarden te benoemen als *organisatie* en *vriendschap* en in de ruimtelijke voorwaarden als *verschijningsvorm* en *vormgeving*.

Schema 12.1 Sociaal ruimtelijke voorwaarden vanuit twee stromingen gekarakteriseerd.

CW-stroming	Voorwaarden	
	Sociaal	ruimtelijk
<i>praktisch:</i> doelmatig	organisatie	verschijningsvorm
<i>relationeel:</i> emotioneel, expressief	vriendschap	vormgeving

Voor de sociale doelmatigheid - de organisatie - is het van belang dat met de beperkte hulpmiddelen efficiënt wordt omgegaan, een democratische structuur, heldere besluitvormingsprocedures, open communicatie, informatieverbreiding enzovoorts. Voor de sociale expressie -de vriendschap- is het nodig dat de relaties intiemer kunnen worden, emoties gedeeld worden en het elkaar kennen zich verdiept. Voor de ruimtelijke doelmatigheid -de verschijningsvorm- is het van belang dat met de beperkte middelen (oppervlakte, budget) efficiënt wordt omgegaan, relaties doelmatig zijn, gemakkelijk in onderhoud enzovoorts. Voor de ruimtelijke expressie -de vormgeving- is het nodig dat de intenties van de bewoners er in tot uitdrukking komen, dat bewoners zich er thuis voelen.

12.3.1 Sociale voorwaarden

De *praktische* en *relationele* stroming zijn tegenover elkaar gesteld, als uitersten. In de voorbereiding en de woonfase liggen doelmatigheid en emotionele betrokkenheid dicht bij elkaar. In een project, waarin naar een doelmatig gebruik van de middelen gestreefd wordt, blijkt dat vergaderen meer is en moet zijn dan een zakelijk afhandelen van problemen. Er worden zakelijke en persoonlijke argumenten gewisseld, bijvoorbeeld in een rondje *knuffels en wrevels*.

De doelmatigheid loopt gevaar wanneer er onvrede is over de verdeling van de taken, de wijze waarop de bewoners bijdragen in tijd en geld of wanneer zij in de uitvoering het langdurig laten afweten. Dijkhuis (1983; 90) beschrijft hoe *Minimalengagement* van enkelen doorwerkt op de motivatie van

velen. In Wohnmodell Steilshoop is hierdoor en door vele mutaties, uiteindelijk de meest gemotiveerde groep niet meer in staat het geheel draaiende te houden.

In Hilversum heeft zich alleen op clusterniveau het afhaken voorgedaan. De twee daarvoor genoemde oorzaken zijn, ten eerste een te veel en te gespannen contact en ten tweede een weinig en te oppervlakkige omgang (5.7.1). Ofwel, de cluster voldeed voor de betrokkene(n) niet aan de emotionele behoeften. De vriendschapsbetrekkingen zijn voor de instandhouding van de motivatie noodzakelijk, alleen materiële resultaten voldoen niet. Valt echter het perspectief op materiële resultaten weg, bijvoorbeeld het perspectief op projectrealisatie valt weg of de verhuurbaarheid geeft grote problemen, dan beïnvloedt dat de motivatie eveneens negatief. Bewoners haken af en nieuwe gemotiveerde deelnemers dienen zich niet aan. Wanneer op groepsniveau de omgang te veel op het doelmatigheidsmodel georganiseerd is, kan dat voor sommige bewoners reden zijn om af te haken, bijvoorbeeld door "*nooit meer te stemmen*", omdat men het stellen van (steeds meer) regels niet de weg vindt om conflicten op te lossen.

12.3.2 Ruimtelijke voorwaarden

Ook hiervoor geldt dat er aandacht en inzet nodig is voor zowel doelmatigheid als emotionele betrokkenheid of expressie van gevoelswaarden. In de *relationele* opvatting is weinig aandacht voor de doelmatigheid. In Hilversum signaleren bewoners bijvoorbeeld dat de huishoudelijke voorzieningen er erg slecht uitgekomen zijn en dat de woonkosten (te) hoog geworden zijn. Als woningen, gemeenschappelijke ruimten en relaties tussen ruimten onvoldoende doelmatig zijn opgezet en een lage technische kwaliteit hebben, dan leidt dat vroeg of laat tot klachten en problemen met de verhuurbaarheid.

De relationele, vriendschapsbetrekkingen zijn kwetsbaar en conflictgevoelig. Het is van belang dat de technische kwaliteiten van de gebouwde omgeving goed zijn om ten minste tijdelijke sociale inzinkingen te boven te kunnen komen.

Hilversum is een kleurig, expressief project, dat geldt voor het geheel en in het bijzonder voor de cluster. De bewoners zijn overwegend positief over de vormgeving en de herkenbaarheid van de straat. Een andere uiterste is het project Wohnmodell Steilshoop, dat ondanks eigen woning-

indeling en gemeenschappelijke voorzieningen net die uitstraling had, die de bewoners bekritiseerden in de naoorlogse woningbouw: massaliteit, anonimiteit en grauweheid. Bij het aantrekken en het vasthouden (van de motivatie) van bewoners heeft dit zijn negatieve uitwerking niet gemist. De wijze waarop Centraal Wonen projecten in hun motieven de vormgeving betrekken is verschillend. Sommige groepen kiezen voor het accentueren van het gemeenschappelijke of het bijzondere, andere leggen de nadruk op het gewone of op een sobere levensstijl. Wat de intentie van de groep ook moge zijn, het is van groot belang dat bewoners hun motieven en intenties onder woorden brengen (of in beeld) opdat de bedoelingen bij de ontwerper overkomen en de vormgeving een voor de bewoners herkenbaar resultaat oplevert.

12.4 Afspraken en efficiëntie

"Ik heb me wel eens verbaasd: kinderen lopen overal gewoon binnen, spelen in de zandbak, iedereen zit bij elkaar in de tuin. En als je dat van te voren wilt organiseren, dan lukt je het niet, dan willen ze het niet. De mensen willen de vrijheid houden toch nog terug te kunnen als het ze niet bevalt", vrouw (één-oudergezin).

In Centraal Wonen Hilversumse Meent bestaan grote weerstanden tegen afspraken, ze passen niet bij de verwachtingen en opvattingen over behoud van zelfstandigheid, individualiteit, eigen ontplooiing, eigen verantwoordelijkheid en onderling vertrouwen. Men hoopt dat de zorg voor het dagelijks leven spontaan en vanzelf verloopt, en dat men ter zijner tijd de hoogst noodzakelijke afspraken zal maken. Een enkeling is hierover sceptisch en ziet ook nadelen: *"het zijn altijd de zelfde sullen die de emmers vullen",* vrouw (twee-oudergezin).

Dijkhuis (1983; 183) wijst in haar onderzoek "Koöperatief Wonen in Raaba, Oostenrijk" op de moeilijkheid om onderlinge afspraken te maken:

"Het ideaal van de meeste bewoners van het project is te omschrijven als een toestand waarbij "iedereen zich vrijwillig houdt aan gezamenlijk ontwikkelde regels en afspraken". De manier waarop de verschillende groepen, hofbewoners (soort clusters; BK), met dit ideaal omgaan heeft veel invloed op de praktijk van de besluitvorming. Gemeenschappelijk wonengroepen worden namelijk vaak bedreigd door wat Abrams en McCulloch de 'paradox van de kommune' noemen.

Gemeenschappelijk wonenden moeten een oplossing vinden voor een typisch gemeenschappelijk wonen dilemma, namelijk dat men afkerig is van veel regels en afspraken en vooral van middelen om die te doen nakomen, maar dat juist zo'n nieuwe leefvorm vereist dat er regels en afspraken worden gemaakt en dat men zich daar enigszins aan houdt".

In Hilversum wil slechts één cluster tevoren afspraken maken over de dagelijkse gang van zaken en ziet de discussie daarover als een stap in de richting van gemeenschappelijkheid en het vormgeven aan verbondenheid en onderling vertrouwen. De andere clusters vinden het voorbarig of een aanslag op vertrouwen, spontaniteit of vrijheid.

In de praktijk zijn afspraken onontbeerlijk. Na een jaar samen wonen zijn in alle clusters afspraken over gemeenschappelijke activiteiten en taakverdeling ontstaan. Afspraken dragen bij aan routine en efficiënt gebruik van schaarse tijd. Enkele bewoners ervaren een gebrek aan spontaniteit in de onderlinge contacten. Tijd is het meest schaarse goed in de Hilversumse groep. De opbouw en instandhouding van de onderlinge betrekkingen en het beheer van het project kosten veel tijd.

De leus uit de eerste wervingsperiode voor Centraal Wonen is "Samen doen wat samen kan, en daardoor meer tijd voor jezelf en anderen". Tevoren al wordt die door een van de toekomstige bewoners geparafraseerd: "*samen doen wat samen kan en daardoor geen pest tijd meer voor iets anders*", man (twee-oudergezin).

Afspraken maken waaraan 'iedereen zich vrijwillig houdt', wordt moeilijker naar mate de verschillen tussen bewoners onderling groter zijn. Dijkhuis (1983; 119) komt in haar conclusies over bewonerservaringen tot de volgende uitspraak hierover:

"Naarmate de bewoners onderling meer verschillen naar waarden, normen en ook verwachtingen zal de besluitvorming moeizamer verlopen. Een extra ingewikkelde situatie kan ontstaan wanneer sommige bewoners sterk verbaal georiënteerd (en vaardig) zijn en andere minder of nauwelijks. De besluitvorming verloopt gewoonlijk met veel verbale middelen. Overheersing van de eersten over de laatsten is daarbij een groot risico. Een van de nadelige gevolgen voor de hele groep is dat de laatsten zich dan vaak minder betrokken voelen bij de gemaakte afspraken. Dit veroorzaakt namelijk de voor het groepsleven bijzonder ondermijnende te minimale bijdrage aan gemeenschappelijke taken (*Minimal-engagement*)".

De ervaringen in Centraal Wonen zijn eveneens, dat het groepswonen in een heterogene groep of cluster inspannender is en, wanneer verschillen niet overbrugd kunnen worden, minder bevredigend is. De contacten worden dan als oppervlakkig en kunstmatig ervaren, de afspraken resulteren niet in een bevredigende omgang en routine.

Engagement is niet los te denken van een evenwicht zoeken op de balans van vrijheid en gebondenheid: van spontaniteit en afspraken, van oplossingen per keer en routine. Ook in de bewonersvergaderingen ontstaan tegenstellingen en irritaties tussen personen. Aan de ene kant staan de relativen, die vinden dat het gemeenschappelijke gediend is met alles via spontane bijdragen tot stand te laten komen. Aan de andere kant staan de practici, die naar gemeenschappelijke regels streven, soms op het bureaucratische af.

Zowel op cluster- als op groepsniveau is het van belang steeds terugkerende activiteiten te regelen, zoals bijvoorbeeld inkopen doen, afwassen, bardienst en schoonmaken. Mikt men bij dergelijke activiteiten op spontaniteit, dan is de kans groot dat op termijn die activiteit bij gebrek aan doelmatigheid spaak loopt. Of omdat zeer onregelmatig zich iemand spontaan meldt, zoals bijvoorbeeld bij het schoonmaken van het Jeugdthunk. Of omdat er een routine insluipst doordat één of enkele personen de taak op zich nemen, hetgeen op een veel later tijdstip kan leiden tot irritaties en klachten. Wanneer beheer- en onderhoudsactiviteiten efficiënt geregeld worden, verlost dat de cluster en groep van onnodige ballast en eindeloze discussies. Er blijft tijd over voor andere zaken, dat waar het in essentie om gaat.

12.5 Baten en lasten

Welke rol speelt de onderlinge hulp en solidariteit in de motieven? Wat kunnen en willen bewoners voor elkaar mede mogelijk maken? De vraag waar de solidariteit begint, maar vooral waar deze ophoudt komt in hoofdstuk 16 aan de orde. Hier wordt alleen ingegaan op de instandhouding van de motivatie en inzet.

De *baten* van het project bestaan uit de onderlinge hulp en toegevoegde woonkwaliteit. De *lasten* bestaan uit de inzet die nodig is om het geheel te laten functioneren. Om de motivatie in stand te houden zal het totaal een positief *saldo* moeten opleveren, ofwel een leef- en woonkwaliteit

die voorheen niet bereikt kon worden, noch elders met minder inspanning bereikt kan worden.

In de motieven en verwachtingen van Centraal Wonen Hilversumse Meent heeft solidariteit op ruimtelijke, financiële en sociale voorwaarden betrekking.

De ruimteverdeling is -onafhankelijk van het inkomen- gebaseerd op de huishoudens-grootte en leeftijd van kinderen. Bij uitzondering wordt extra ruimte toegekend voor thuiswerk. Om eventuele financiële beletselen in de woonkosten weg te nemen is door de bewoners het Solidariteitsfonds ingesteld.

Het sociale aspect van solidariteit heeft betrekking op het elkaar emotioneel steunen, het stimuleren in nieuwe activiteiten en de opvang van kinderen.

Wat binnen Centraal Wonen via eigen inzet en onderlinge hulp aan extra kwaliteit geproduceerd wordt, dreigt op een aantal punten direct teniet gedaan te worden door overheidsmaatregelen, die gericht zijn op bescherming van zwakke groepen. Deze maatschappelijk georganiseerde solidariteit bestaat uit inkomensbescherming via uitkeringen en toewijzing van sociale huurwoningen en huursubsidie. Er zijn voorwaarden aan gekoppeld die verbeteringen boven het minimum in mindering brengen op uitkering en huursubsidie. Het vinden van passende vormen van onderlinge hulp op groepsniveau blijkt niet eenvoudig. Bijdragen in geld of natura vanuit een Solidariteitsfonds zijn extra inkomsten, die leiden tot een korting op een bijstandsuitkering of huursubsidie. Ook een voor dit doel gevormd spaarfonds van de bewonersvereniging past niet binnen de overheidsregelingen, omdat deze als winst van de organisatie aangemerkt kan worden en daarmee door de vennootschapbelasting gehalveerd kan worden. De voordeurdelerskorting hangt boven het hoofd van bewoners die kiezen voor het inleveren en delen van ruimte om daardoor collectieve voorzieningen mogelijk te maken. Zo worden voordelen van gemeenschappelijkheid en onderlinge solidariteit door overheidsregelingen teniet gedaan, hoewel de formele beleidslijn heet te zijn de bevordering van onderlinge hulp in 'de zorgzame samenleving'.

De financiële lasten aan contributie en Solidariteitsfonds zijn voor meer-draagkrachtigen (absoluut en soms relatief) hoger dan voor de minder-draagkrachtigen. Voor de minder-draagkrachtigen is het materiële voordeel relatief het grootst, de keuze voor groepswonen kan zelfs een overlevingsstrategie zijn. Met eigen inzet en een financieel

minimum kan men op deze wijze trachten het verzorgingsniveau te verhogen. Men draagt bij aan het geheel en creëert nieuwe mogelijkheden: altijd oppas 's avonds, gezelligheid dicht bij huis, een bijles voor een kind, een cursus volgen, maatschappelijk betrokken blijven en bij ziekte vertrouwde hulp in de nabijheid.

Voor de economisch draagkrachtigen is het eveneens van belang om nieuwe mogelijkheden te creëren om door gemeenschappelijke inzet een extra leef- en woonkwaliteit te bereiken: kinderopvang, vrienden voor zichzelf en voor de kinderen, een veilig groot speelterrein, een werkplaats met professioneel gereedschap of een sauna.

Indien resultaten -materieel en immaterieel- achterblijven bij de verwachtingen dan zullen bewoners vertrekken. De kans is groot dat dit vooral de meer-vermogenden zijn, omdat voor hen de verhouding tussen (financiële) investeringen en resultaten het eerste ongunstig uitpakt en zij over de beste alternatieven op de woningmarkt beschikken.

In Hilversum blijkt dit proces geleidelijk de inkomenspositie van de groep te hebben aangetast. Met gevolg dat het Solidariteitsfonds niet meer toereikend is om permanente huursuppletie te geven.

Het is van belang om in de opzet van een project met deze zwakte rekening te houden. Het is riskant om de woonkosten volgens het solidariteits-beginsel te verdelen. Dat maakt de aanwezigheid van meer-vermogenden in de groep noodzakelijk en de groep als geheel kwetsbaar.

Centraal Wonen is een open woongemeenschap, geen gesloten eiland. Het is op een te beperkte ideologische basis gevestigd om met elkaar een solidaire woongemeenschap te creëren los van de omringende maatschappij. De bewoners spannen zich in met elkaar op dat terrein resultaten te boeken en enige voordelen te bereiken. Een diepere gemeenschappelijke overtuiging (religieus of politiek) ontbreekt. Instandhouding van de motivatie is alleen mogelijk wanneer de sociale en materiële condities voldoende kwaliteit hebben en de geproduceerde sociale en materiële voordelen van bewonerszelfbeheer aan de groep ten goede komen.

De huidige overheidsregelingen dienen herzien te worden, opdat initiatieven voor wederzijdse hulp niet langer nadelig worden belast. Het gemeentelijk beleid zou ook ingezet kunnen worden om *de onderlinge hulp* in de vorm van groepswonen te stimuleren, bijvoorbeeld door inspraakgelden beschikbaar te stellen voor bewonersinitiatieven en planontwikkeling, door reservering van geschikte lokaties en

panden, door verlaging van de grondprijs voor collectieve voorzieningen en het verlenen van gemeentegarantie (Scherer, 1991).

12.6 Zelfselectie en identificatie

De continuïteit van een Centraal Wonen-project hangt in belangrijke mate af van zowel de instandhouding van de motivatie bij de eerste bewoners als het aantrekken van nieuwe gemotiveerde deelnemers en hun integratie in de groep.

Het onderzoek naar communes van Cramwinckel-Weeda (1976; 61) laat zien hoe in de geschiedenis vele woongemeenschappen te gronde zijn gegaan aan de komst van niet-gemotiveerde bewoners:

"Bij de communes die openstonden voor ieder die maar wilde toetreden, werd later het ontbreken van enige selectie als een belangrijke, zometer de belangrijkste oorzaak gezien van het mislukken van de commune. Vooral de Owen-gemeenschappen werden hierop aangevallen. Ook in de huidige tijd zijn er echter een groot aantal communes, die het tegen de ideologie vinden indruisen om mensen te weigeren en die van dit principe op den duur grote moeilijkheden ondervinden. Vaak hebben deze groepen last van profiteurs, van mensen die in de samenleving niet kunnen slagen en het dan maar eens in een commune gaan proberen. Deze lieden zijn zeker niet gemotiveerd wat betreft het commune-ideaal en ze richtten volgens waarnemers door hun negatieve instelling de commune vaak te gronde".

Ook Centraal Wonen-projecten dienen rekening te houden met de toeloop van onvoldoende gemotiveerde bewoners of noodhuurders. Zo krijgt Centraal Wonen Wageningen regelmatig verzoeken vanuit het medisch-sociale circuit of er plaats is voor hun cliënten. Een Centraal Wonen-project zou door een toestroom van *geplaatste* mensen met een medisch-sociale indicatie evenzeer in moeilijkheden kunnen geraken als communes door de toestroom van profiteurs. Want daardoor krijgt een beperkt aantal actieve bewoners een steeds zwaardere taak, zij gaan het beheer voeren voor ongemotiveerde medebewoners (vergelijk par. 12.2.4 Wohnmodell Steilshoop).

Alleen met gemotiveerde bewoners, die inspanningen willen leveren, kan een project in stand blijven. Bewonerszegenschap over de woningtoewijzing is een noodzakelijke voorwaarde, maar dat alleen is geen garantie voor het aantrek-

ken van nieuwe gemotiveerde bewoners.

In het aantrekken van nieuwe bewoners speelt het onderscheid tussen *praktische* en *relationele* motivatie opnieuw een rol. Voor de voorbereidingsgroep zijn de onderlinge betrekkingen geleidelijk in toenemende mate van betekenis geworden. Voor latere bewoners zullen aanvankelijk de praktische motieven en verwachtingen een belangrijke rol spelen. In de planontwikkeling moeten dikwijls concessies gedaan worden om het project (financieel) rond te krijgen. De voorbereidingsgroep is dikwijls bereid sterk op (privé) woonkwaliteit in te leveren en hoge woonkosten te accepteren om het project te laten doorgaan. Wanneer woonkosten en -kwaliteit zich daardoor ongunstig verhouden tot de lokale woningmarkt, kan dat op termijn leiden tot de komst van noodhuurders.

De integratie van nieuwe bewoners verloopt anders dan voor de starters, die tijdens de planontwikkeling een uniek proces doormaken, dat niet geïmiteerd kan worden. Een zekere mate van onafheid of bouwkundige veranderbaarheid geeft nieuwe bewoners wellicht enige mogelijkheden om verder mee te bouwen aan het geheel met door henzelf gemaakte keuzen. Maar zeker zo belangrijk is het om medebewoners goed te leren kennen door een permanente kennismakingsprocedure te ontwikkelen en het dragen van medeverantwoordelijkheid in onderhoud en beheer duidelijk te regelen.

Een voorbeeld daarvan is te vinden in de Deense woon-gemeenschap Staunsbåndet. Voor onderhoud en beheer is een werkwijze ontwikkeld die tegelijkertijd gericht is op de bevordering van contacten en het vermijden van cliëkvorming. Via loting is de groep in tien stamgroepen opgedeeld, die bij toerbeurt bepaalde taken verrichten, zoals de bewonersvergadering voorbereiden, onderhoud projecthuis, grasmaaien/sneeuwruimen, etc. Bovendien vindt er maandelijks een werkweekend plaats voor de afbouw van het projecthuis en het onderhoud van de tuin (Kesler, 1980; 61).

12.7 Perspectief van pluriforme associaties

"Wat minder belangrijk is: apparatuur kun je samen kopen en gebruiken in plaats van de verspilling vergeleken met als

ieder gezin het koopt", man (paar).

"Stel je voor, voor iedereen een wasmachine, dat is toch waanzin. Maar sommige mensen, die zetten een bad neer, dat vind ik stom, zo'n maf bad", vrouw (één-oudergezin). Kan Centraal Wonen zijn identiteit handhaven, ontwikkelen en aanpassen aan maatschappelijke veranderingen? Centraal Wonen is ontwikkeld vanuit de kritische stromingen van de jaren zestig: het doorbreken van het gesloten gezinsmodel, het streven naar emancipatie en de democratisering, en de kritiek op de consumptiemaatschappij en de naoorlogse woningbouw.

Vanuit dezelfde kritische stromingen zijn diverse *nieuwe sociale bewegingen* opgekomen: vrouwenbeweging, vredesbeweging, alternatieve voeding, milieubeweging, psychosocialebeweging, kraakbeweging, eigenwerkbeweging, onderwijsdemocratisering (Van der Loo e.a., 1984). Tussen verschillende bewegingen bestaan verbindingen, denk bijvoorbeeld aan Vrouwen voor vrede.

In een tijdsbestek van veertien jaar zijn een vijftigtal Centraal Wonen-projecten ontwikkeld, geen pijlsnelle ontwikkeling maar een gestage groei. Daarnaast zijn er tien- (tallen) niet bij Centraal Wonen aangesloten woongemeenschappen ontstaan met min of meer vergelijkbare doelstellingen, zoals bijvoorbeeld Geïntegreerd Wonen Alkmaar, verbouwde panden en woon-werkgemeenschappen zoals RKZ Groningen, Pyramide woningen Huizen, De Refter Nijmegen en MW2 Den Bosch. Naar schatting wonen tegen de vier en halfduizend mensen in een woongemeenschap, waarvan ongeveer drieënhalfduizend in een Centraal Wonen-project.

Op lokaal niveau verenigen mensen zich onder de noemer Centraal Wonen en verbinden daaraan ook andere doelstellingen. Tussen Centraal Wonen en de nieuwe sociale bewegingen bestaan op twee niveaus verbindingen. Ten eerste zijn er op individueel niveau veel bewoners die sympatiseren of participeren in een of meer van de genoemde bewegingen. Ten tweede zijn er op het niveau van de doelstellingen associaties ontstaan: Centraal Wonen-groepen met doelstellingen ten aanzien van emancipatie, integratie van gehandicapten, begeleid wonen, wonen en werken, en milieu. De inleidende bewonersuitspraken laten zien dat in de motieven meespelen een kritische houding ten aanzien van consumptie en verspilling van goederen, energie en water.

In een kwart van de Centraal Wonen-projecten is de doelstelling bewonerszeggenschap uitgebreid tot zelf(af)bouw van woningen en/of gemeenschappelijke ruimten, gemeenschap-

pelijk eigendom of gemengde financiering (huur- en koopwoningen). Aan de emancipatorische doelstelling is in een vijfde van de projecten vormgegeven, middels een peuterspeelzaal en/of kleinschalige bedrijfsruimte. In eveneens een vijfde van de projecten is aan de sociale doelstelling uitbreiding gegeven: woonruimte voor rolstoelgebruiker(s) en begeleid wonen. De milieu-doelstelling heeft geleid tot uiteenlopende initiatieven zoals warmtepomp, zonnecollectoren, milieuvriendelijker bouwmaterialen of winkeltje voor bio-voedingsmiddelen of tweedehands goederen; ook in circa een vijfde van de projecten.

Centraal Wonen is een sociaal-ruimtelijk concept voor een leef- en woonwijze gebaseerd op een bepaalde doelstelling. Er worden bepaalde sociaal-ruimtelijke voorwaarden gesteld, gericht op de bevrediging van materiële en immateriële behoeften. Het Centraal Wonen doel kan aan andere doelstellingen verbonden worden zonder zijn eigen identiteit prijs te geven. De verbinding van een dagelijkse woon- en leefwijze met enkele van deze ideologiën van de nieuwe sociale bewegingen kan een sterke vernieuwende stroming in de samenleving opleveren. De mogelijkheden van groepswonen in verbinding met de nieuwe sociale bewegingen om als *katalysator* te werken en een omslag in de samenleving teweeg te brengen schetst Willke (1983) in zijn artikel "Gesellschaftliche Wirkungen der Kommunebewegung". Groepswonen laat ten eerste alternatieven in de praktijk zien en daarmee de maakbaarheid van sociale veranderingen. Ten tweede voert zij geen aanvallen uit op de maatschappij en wordt er daardoor ook geen afweer opgebouwd. Ten derde dragen de flexibiliteit en de verwevenheid van veel factoren eraan bij dat groepswonen zich aan veel situaties aanpast. In de luwte breidt het groepswonen zich uit, aldus de strekking van Willkes betoog.

Het samenbindend element van Centraal Wonen -sociale contacten en onderlinge hulp- is bescheiden van opzet en tamelijk kwetsbaar, omdat het sterk op onderlinge betrekkingen steunt en structureel beperkt verankerd is.

De zienswijze van Willke wordt hier in het navolgende wat uitvoeriger uiteengezet, omdat daarin wordt aangegeven, dat het bescheiden concept van groepswonen aan maatschappelijke betekenis kan winnen als er -meer expliciet- verbindingen aangegaan worden met de nieuwe sociale bewegingen. De van bovenaf gestuurde processen op sociaal gebied brengen lang niet dat wat beoogd wordt -of het nu bijvoorbeeld gaat om de financiële zelfstandigheid van jongeren of ouderen, of

het ontwikkelingsbeleid- de genomen maatregelen blijken dikwijls geen verbeteringen op te leveren.

Wanneer demonstratief met een alternatief geprobeerd wordt een overwinning op het systeem te behalen, dan wordt volgens Willke via afweer, repressie en repressieve tolerantie dit alternatief teniet gedaan. De kraakbeweging is daar een voorbeeld van.

Woongemeenschappen, die aan zichzelf genoeg hebben, vermijden die uitputtingsslag over tegenstellingen. Er wordt niet naar een ideaal-beeld gestreefd, maar er ontstaat een dynamisch en af en toe labiel evenwicht tussen de vernieuwing bevorderende en remmende krachten, waarin de mogelijkheden verkend worden en van de opgedane ervaringen geleerd wordt. De behoeften worden niet van bovenaf geformuleerd, maar verkend vanuit de concrete ervaringen van een eigen, alternatieve werkelijkheid. Het groepswoon is geen radicaal tegenmodel. Het sluit aan bij wat zich in de maatschappij in brede lagen, zelfs in wetten aandient (bijvoorbeeld gelijke rechten voor mannen en vrouwen; gelijke kansen voor alle huisvestingsvormen), maar wat in het heersende bestel niet wordt waargemaakt.

Naar mate groepswoon zich langer en in uiteenlopende vormen manifesteert, nemen de kansen toe dat in de samenleving het inzicht groeit dat een andere koers dringend nodig is en dit een begaanbare weg is.

Veel zal afhangen of men er enerzijds in slaagt mensen een persoonlijke levenssfeer te bieden waarin de basisbehoeften van samenleven met anderen -structuur in het leven en zingeving- tot hun recht kunnen komen, zonder in een nieuwe sterke normering te vervallen. Anderzijds zal het afhangen of men er in slaagt samenhangen te bewerkstelligen en bestaande scheidingen tussen de alternatieve bewegingen -vrouwenbeweging, milieubeweging en vredesbeweging- op te heffen.

Als het lukt om de verschillende motivaties in groepswoon te bundelen, dan kan groepswoon een voorbeeld zijn voor een leerproces dat voor het overleven noodzakelijk is. Tot zover deze op de toekomstgerichte zienswijze van Willke, waarin aansluitpunten liggen voor Centraal Wonen.

Centraal Wonen is een bescheiden kritiek op de maatschappij en een zoeken naar een concreet, realistisch alternatief dat ingepast kan worden in de kaders van de volkshuisvesting, en dat waar nodig streeft naar aanpassing van die kaders. Centraal Wonen ontwikkelt zich langs de weg der geleidelijkheid, doet ervaringen op en tracht overbelasting

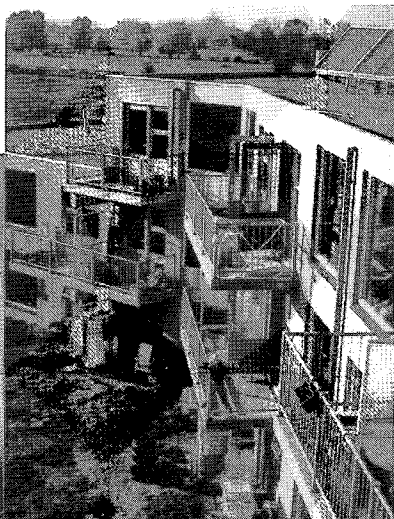
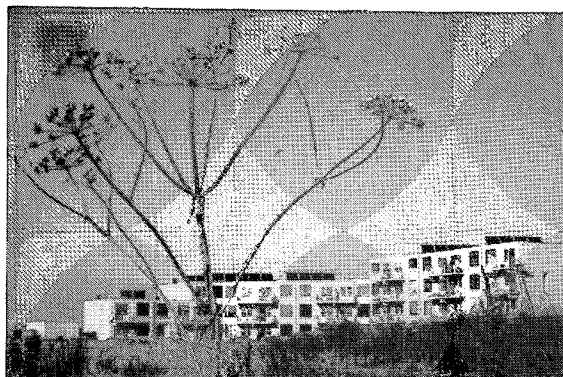
-de *Überbeanspruchung*, waaraan het Wohnmodell Steilshoop te gronde is gegaan- te vermijden.

Centraal Wonen streeft langs de weg van geleidelijkheid naar pluriforme associaties van groepswonen met emancipatie, wonen en werken, en milieu, zonder zich daarbij te presenteren als *het* alternatief of *de* nieuwe utopie. Verscheidenheid betekent aanpassingsvermogen: aan de interessen van initiatiefnemers, de plaatselijke condities, de regelgeving en de maatschappelijke veranderingen. Wanneer de pluriforme Centraal Wonen cultuur zich verder ontwikkelt, met behoud van aandacht voor doelmatigheid én emotionaliteit, vergroot dat de kans op standhouden en uitbreiden. Immers, wanneer zich verschuivingen voordoen, dan zal slechts een deel van de groepen daar problemen van ondervinden. Centraal Wonen is een leef- en woonvorm, gericht op emancipatie, individualisering en democratisering.

De vorm laat ruimte voor een grote mate van verscheidenheid. De vorm scheidt geen grote afstand ten opzichte van algemeen voorkomende huishoudentypen, maar kan deze uit hun isolement halen zonder aantasting van identiteit van individu en huishouden.

Koppeling van onderlinge hulp en solidariteit als bindende kracht in Centraal Wonen aan andere waarden biedt daarmee -met name mensen die de nieuwe sociale bewegingen zijn toegedaan- een passende, maatschappelijk geïntegreerde vorm voor de dagelijkse leef- en woonsituatie.

CW Wageningen 't Binnenveld
met zonnecollectoren

13 BEWONERSSAMENSTELLING

13.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt op de vraag ingegaan: wie zijn de bewoners en is de deelname vanuit verschillende maatschappelijke groeperingen gerealiseerd? Voordat op de differentiatie wordt ingegaan eerst enige algemene gegevens. Bij de Landelijke Vereniging Centraal Wonen zijn begin 1991 52 projecten aangesloten met ongeveer 3700 bewoners. Er zijn ook woongemeenschappen, die aan de gestelde definitie voldoen maar niet aangesloten zijn. Enkele voorbeelden daarvan zijn De Refter Nijmegen, Geïntegreerd Wonen De Maretak Alkmaar, Vernieuwend Wonen Maastricht en Het Vierwindenhuis Amsterdam. Een voorzichtige schatting komt op tenminste tien grotere en tientallen kleinere projecten, waarbij tenminste 700 bewoners betrokken zijn. Het totaal komt op (tenminste) 4400 bewoners. Er zijn vijftien bij de Landelijke Vereniging aangesloten initiatief groepen met naar schatting enkele honderden deelnemers.

De gegevens over de bewoners hebben betrekking op 34 aangesloten Centraal Wonen-projecten en mag representatief geacht worden voor alle aangesloten groeperingen. Met enig voorbehoud gelden de inzichten ook voor de niet aangesloten projecten, behoudens voor die waaraan een andere doelstelling of ontstaangeschiedenis ten grondslag ligt. Zo is De Maretak een uitzondering op de regel als gevolg van de wordingsgeschiedenis (het aanvankelijke initiatief voor een verzorgingstehuis is omgezet in een geïntegreerd wonen project met veel ouderen).

Centraal Wonen stelt zich ten doel woongemeenschappen te realiseren die bijdragen aan *maatschappelijke herintegratie* en deelname van *zoveel mogelijk maatschappelijke groepen*. In de uitgangspunten van de Hilversumse groep komt dat als volgt naar voren:

- in het complex dient plaats te zijn voor alleenstaanden, gezinnen, onvolledige gezinnen, bejaarden en andere groepen, opdat de ontmenging van de bevolking en de daaruit voortvloeiende vereenzaming voor velen wordt tegengegaan;

- het complex moet worden gerealiseerd in de sector van de sociale woningbouw, opdat geen financiële rem voor geïnteresseerden kan ontstaan (Zeestraten, 1976).

Hierin zitten de volgende veronderstellingen. Ten eerste dat vereenzaming een probleem is dat door de ontmenging van de bevolking veroorzaakt of bevorderd is. Ten tweede dat de realisatie in de sociale woningbouw de financiële beletselen wegneemt of minimaliseert. Op deze veronderstellingen wordt in het navolgende nader ingegaan.

Naast de gegevens van Centraal Wonen Hilversumse Meent wordt hier ook gebruik gemaakt van informatie uit Centraal Wonen in beeld deel 2 (Van Rooijen en Veldkamp, 1988).

Nagegaan wordt in hoeverre Centraal Wonen-groepen er in geslaagd zijn een heterogene samenstelling te realiseren en welke factoren daarop van invloed (lijken te) zijn. Er wordt geprobeerd om enig inzicht te krijgen in de samenhang tussen de bewonerssamenstelling en andere aspecten, zoals de ruimtelijke condities, de regels voor de woningtoewijzing en de financiering. Dit kan wellicht bewonersgroepen aanknopingspunten bieden om bepaalde condities na te streven, die bevorderlijk zijn voor het realiseren van de gewenste samenstelling.

In de naoorlogse samenleving hebben zich in de bevolkingsopbouw en huishoudenssamenstelling grote veranderingen voltrokken, die onder meer hun weerslag hadden op de woningbouw.

Vanaf 1900 is er al sprake van een geleidelijke daling van het geboortecijfer, met een onderbreking door de geboortegolf na de tweede wereldoorlog. De daling is in de jaren zeventig aanzienlijk sterker geworden (Hofstee, 1981). Het gevolg daarvan is een belangrijke verschuiving in de bevolkingsopbouw. In de periode 1960-1989 is het aandeel kinderen (0-19jarigen) met 12% teruggelopen (van 38% tot 26%), terwijl het aandeel bejaarden (65 jaar en ouder) en middengroepers (20-64 jarigen) toenam (met 4%, respectievelijk 8%) (CBS, 1970; 1990).

Sinds ongeveer tien jaar ziet de bevolkingsopbouw er niet meer als een *pyramide* uit, maar als een *paddestoel*: de lagere leeftijdsgroepen zijn kleiner dan de erboven liggende jaargangen. Voor de komende dertig jaar tekent zich een ontwikkeling af van een meer *grijze* en minder *groene* samenleving.

De huishoudenssamenstelling veranderde in de periode 1960-1985 opvallend (Ploegmakers e.a., 1989). De huishoudens

werden kleiner en de verhouding tussen gezins- en niet-gezinshuishoudens onderging ingrijpende verschuivingen. De gemiddelde (meerpersoons) huishoudensgrootte daalde van 3,9 tot 3,1 personen. Het percentage éénpersoonshuishoudens steeg van 12% tot 28%, terwijl dat van de twee-oudergezinnen (inclusief stiefgezinnen) daalde van 52% naar 39%. Ook nam het aandeel huishoudens bestaande uit gezin met anderen af (van 7% naar 1%). Het aandeel paren en één-oudergezinnen bleef nagenoeg gelijk (resp. 25% en 5%). In deze periode zijn de woongroepen als leefvorm opgekomen. Het aantal woongroepen wordt in 1986 op ruim 7000 geschat (Jansen, 1986).

De veranderingen in bevolkings- en huishoudenssamenstelling hebben tot veranderingen in de woon- en verzorgingsbehoeften geleid. Aanvankelijk was de aandacht in de woningbouw gericht op het opheffen van de naoorlogse schaarste en werden vrijwel uitsluitend gezinswoningen gebouwd. Zo kwam de bouw van 2- en 3-kamerwoningen toen nauwelijks voor (bouw van 1, 2 en 3 kamerwoningen in 1963 5%; in 1984 toegenomen tot 54%). Geleidelijk werden de woonbehoeften van niet-gezinshuishoudens onderkend: bejaarden, studenten, alleenstaanden, jongeren, lichamelijk- en geestelijk gehandicapten. Er ontstonden voor deze groepen nieuwe financieringsregelingen en bouwvoorschriften. De categorale huisvesting die hieruit voortkwam heeft bijgedragen aan de *ontmenging* van de bevolking via de bouw van bejaardenhuizen, studentenflats, wijken met uitsluitend gezinswoningen, gesubsidieerde en ongesubsidieerde buurten, flats voor 1- en 2-persoonshuishoudens. Het werd onmogelijk om een geïntegreerd project, een woonomgeving voor verschillende typen huishoudens te verwezenlijken: lage en hoge inkomensgroepen, jonge en oude mensen, meer en minder zorg behoevende mensen.

Ieder woonprobleem dat zich aandeede werd in de loop der tijd afzonderlijk bekeken en van de meest efficiënte, technische oplossing voorzien. De neven-consequenties zijn daarin niet betrokken. In de bouw van woningen en verzorgingstehuizen is de invloed aanwijsbaar van de economisch-rationele benadering en de zich ontwikkelende industriële productie van woonruimte en verzorging. Gevolgen daarvan zijn voor de ruimtelijke omgeving schaalvergroting, uniformering en massaliteit in de woningbouw, bejaardenhuizen, studentenflats, zwakzinnigenoorden, en voor de bewoners het verlies van betrokkenheid en greep op de eigen woonomgeving.

De mythe van de volledige wereld

De na-oorlogse woningbouw heeft niet het welzijn gebracht dat daar algemeen van werd verwacht. De categorale volkshuisvesting en de ver doorgevoerde functiescheiding van wonen, werken, recreatie en verkeer hebben geleid tot een "uiteengelegde wereld", tot "een werkloos, verkeerloos en recreatieloos wonen", aldus Koerse (1977) in zijn kritiek op de na-oorlogse woningbouw in het artikel De mythe van de volledige wereld. Wonen is een leeg en loos begrip geworden, alle maatschappelijke activiteiten zijn uit de woonomgeving verwijderd, waardoor de openbare ruimte niet meer een sociale ruimte is. In combinatie met de technisch-economische efficiëntie van het industriële bouwen heeft dat geleid tot een grootschalige omgeving waarop de bewoners hun greep verloren hebben. Bewoners voelen zich niet meer betrokken op en verantwoordelijk voor hun woonomgeving.

Het antwoord hierop van de architecten en volkshuisvesters is het streven naar het opnieuw invoeren van kleinschaligheid. Koerse geeft aan dat kleinschaligheid alleen slechts een cosmetisch lapmiddel is, dat niet werkelijk tot restauratie van wonen als maatschappelijke activiteit kan leiden. "De woning plus de woonomgeving wordt opgeleverd als een produkt dat als zodanig geconsumeerd moet worden". Alles wordt kant en klaar opgeleverd: "het lijkt erop dat het toelaten van veranderingen (en de veranderbaarheid als kwaliteit) wordt opgevat als een belediging voor de makers van de omgeving - alsof ze iets vergeten waren!" (Koerse, 1977; 17).

Wonen is geworden tot een passief consumeren door individuen, in een *uiteengelegde wereld* heeft wonen als sociale activiteit afgedaan. "In de nieuwe woonwijk heb ik te maken met toevallige burens, we hebben geen gemeenschappelijk verleden en het gemeenschappelijke heden is zo magertjes dat het geen basis vormt voor een gemeenschappelijke toekomst. Een gemeenschappelijk heden krijgt pas inhoud als er sprake is van een samen-doen, dit als noodzakelijke voorwaarde voor een gezamenlijke verantwoordelijkheid. Betrokkenheid kan niet passief plaatsvinden, dat is een contradictio in terminis. Maar dat betekent dat het wonen niet een verblijf kan zijn temidden van een niemandsland, dat wonen inderdaad een maatschappelijke activiteit voor maatschappelijke individuen dient te zijn" (idem). De omgeving zal vol van activiteiten en betekenissen moeten worden, daarvoor zal de betrokkenheid van de bewoners hersteld

moeten worden door hen de verantwoordelijkheid te geven. "Wonen is een maatschappelijke activiteit, maar slechts dan als de woonwereld heel wat vollediger is dan nu het geval is; het dient daartoe het verslag van menselijke activiteiten als fundamentele drager te hebben, opdat plekken ontstaan die hun leefbaarheid ter plaatse vinden; een wereld, kortom, waar een hier-en-nu levenshouding mogelijk is en waar een gedwongen mobiliteit tot een minimum is teruggedrongen. Dit alles is geen utopie, maar wel een topisch ideaal" (idem; 20).

Van Leeuwen (1980) wijst op de noodzaak om bewoners bij het formuleren van de opgave te betrekken, opdat er voorwaarden voor het in bezitname proces ontstaan (11.2.4).

Bewonersparticipatie is een basisvoorwaarde voor betrokkenheid en wonen als maatschappelijke activiteit.

In de doelstellingen van Centraal Wonen ligt de poging besloten om tot restauratie van eigen verantwoordelijkheid en tot wonen als maatschappelijke activiteit te komen. Tegenover de *uiteengelegde wereld* stelt Centraal Wonen zich concreet tot doel projecten te realiseren voor een heterogeen samengestelde bewonersgroep: diversiteit onder meer naar typen huishouden, leeftijd en inkomen.

Het gaat hier om een daadwerkelijke poging om het sociale, *het wonen als maatschappelijke activiteit*, te herwinnen door bewoners te laten samenwerken vanuit een eigen verantwoordelijkheid voor hun omgeving (in 14.6.2 wordt hier op teruggekomen). In Centraal Wonen worden *toevallige burens* vervangen door *medebewoners* die vorm geven aan een gemeenschappelijk heden en een gezamenlijke toekomst.

Over de concrete projecten heen wil Centraal Wonen bovendien een *bijdrage leveren aan maatschappelijke herintegratie* door te streven naar de opheffing van belemmerende regelgeving in de volkshuisvesting.

Lokaal en landelijk staat Centraal Wonen voortdurend in het spanningsveld om op korte danwel op lange termijn resultaten te boeken. Enerzijds tracht men lokaal op korte termijn binnen de bestaande regelgeving projecten te realiseren, waarbij men pleit voor uitzonderingsbepalingen (bijvoorbeeld ontheffing van de inkomensgrens bij de woningtoewijzing) of zijn toevlucht zoekt in foefjes om belemmerende regels te omzeilen (bijvoorbeeld werkruimte als hobbyruimte te omschrijven) (Krabbe en Vlug, 1986; 14-15). Anderzijds streeft men landelijk op lange termijn naar opheffing van de belemmerende regelgeving voor groepswonen, integratie en functiemenging.

Hier wordt ingegaan op de bewonerssamenstelling van projecten die in de periode 1977-1986 gerealiseerd zijn (Van Rooijen en Veldkamp, 1988). Welke factoren zijn op de samenstelling van invloed en heeft Centraal Wonen op de herintegratie in de volkshuisvesting invloed kunnen uitoefenen?

Drie aspecten -differentiatie naar type huishouden, naar leeftijd en naar inkomen- worden nader in de volgende paragrafen belicht. Van enkele andere aspecten wordt hieronder slechts de beschikbare informatie gegeven.

De verhouding mannen/vrouwen in Centraal Wonen-projecten ligt niet gelijk, er wonen meer vrouwen dan mannen (60% vrouwen, 40% mannen). Dit verschil kan toegeschreven worden aan de deelname van één-oudergezinnen, die vrijwel alleen moeders met kinderen omvatten. Wanneer deze categorie huishoudens buiten beschouwing wordt gelaten is de verhouding mannen/vrouwen gelijk (Van Rooijen en Veldkamp, 1988; 19).

Het opleidingsniveau van de Centraal Woners ligt vrij hoog, maar beduidend lager dan van woongroepen. Bij woongroepen is de helft academisch geschoold, bij Centraal Wonen één op de zeven. Middelbare en lagere opleidingen komen bij Centraal Wonen twee keer zoveel voor als bij woongroepen.¹

Over arbeid zijn de gegevens nogal onvolledig. Het beeld dat er uit naar voren komt is dat ruim de helft van de huishoudens een inkomen uit arbeid heeft, een minderheid een uitkering heeft en slechts enkelen student zijn. Ook in dat opzicht verschillen Centraal Woners van woongroepers, waar eenderde betaald werk heeft en de helft student is.²

¹ Van Rooijen en Veldkamp (1988; 22) en Jansen (1986; 26) vergelijking van opleidingsniveau van Centraal Wonen en woongroepen (%):

Centraal Wonen	%	woongroepen	%
lager onderwijs	5	lager en middelbaar	15
middelbaar	25	hoger en academisch	35
hoger onderwijs	22	student HBO/ac	48
academisch onderwijs	15		
onbekend	33		

² Idem, vergelijking van inkomstenbron Centraal Wonen en hoofdactiviteit van woongroepers (%):

Centraal Wonen	%	woongroepen	%
huishoudinkomen uit arbeid	47	hoofdactiviteit loonarbeid	31
uitkering soc.dienst	21	geen	8
bedrijfsver., AOW	4	kinderverzorging	4
		vrijwilligerswerk	5
studietoelage	3	student	48
anders	1	onderneming	5
onbekend	24		

Over beroep, etnische verscheidenheid, politieke en religieuze opvattingen zijn weinig gegevens voorhanden.

Mijn indruk, op basis van diverse contacten, is dat de Hilversumse groep in belangrijke mate overeenkomt met andere Centraal Wonen-groepen:

- politieke oriëntatie links van het midden;
- overwegend onkerkelijk of tenminste onkerks;
- vrijwel geen deelname alloctonen;
- sociale beroepen, onderwijs en vorming, en kunst zijn oververtegenwoordigd, de technische en economische beroepen zijn ondervertegenwoordigd.

Is een groot deel van de deelnemers van huis uit katholiek? Het lijkt me een interessante vraag om dit vermoeden in verder onderzoek mee te nemen, mede met het oog op de samenhang tussen achtergrond en de waardenoriëntatie, die tot Centraal Wonen leidt.

13.2 Huishoudensdifferentiatie

In deze paragraaf wordt nagegaan in hoeverre de differentiatie naar type huishouden, kortweg huishoudensdifferentiatie, gerealiseerd is en welke factoren daarop van invloed kunnen zijn. Een project wordt hier als *huishoudensgedifferentieerd* aangemerkt indien tenminste 3 typen in een redelijke omvang (minimaal 15%) aanwezig zijn. Als aan dit criterium niet wordt voldaan wordt het project *niet-huishoudensgedifferentieerd* genoemd.

Vijf huishoudenstypen worden onderscheiden.

- 1 Alleenstaanden: één persoon die alleen in een woning of woonruimte woont of één persoon die met anderen een woning deelt en daarmee géén gemeenschappelijke huishouding voert (géén gemeenschappelijke woonkamer, géén gemeenschappelijke uitgaven).
- 2 Paren: twee samenwonende volwassenen die een gemeenschappelijke huishouding voeren; personen zijn al dan niet gehuwd, van verschillend of hetzelfde geslacht.
- 3 Eén-oudergezinnen: één alleenstaande (zie omschrijving 1.) met één of meer thuiswonende kinderen.
- 4 Twee-oudergezinnen: een paar (zie omschrijving 2.) met één of meer thuiswonende kinderen.

Tabel 13.1 Samenstelling naar type huishouden (%)

Huishoudentype	CW Hilv.Meent		CW-proj. Nederland	
	1977*	1986	1986	1985
alleenstaanden	29	44	47	28
paren	17	11	7	25
één-oudergezinnen	24	20	28	6
twee-oudergezinnen	29	24	16	39
anders	-	-	1	2
totaal	99	99	99	100
n (= huishoudens)	54	54	996	5,6 milj.

* De bewoners van de woningen voor jonge kamerbewoners staan in par. 3.2 als 'andere huishoudens' en hier voor 1977* als 'alleenstaanden' aangemerkt, om de gegevens te kunnen vergelijken met die van andere Centraal Wonen-projecten in 1986.

5 Anders/woongroep: alle andere meerpersoonshuishoudens die op één adres wonen en een gemeenschappelijke huishouding voeren (gemeenschappelijke woonkamer, gemeenschappelijke uitgaven).

Over alleenstaanden en woongroepen is enige verwarring niet uit te sluiten na de invoering van de voordeurdelerskorting op uitkeringen. Sommige woongroepen zijn sindsdien *ondergedoken* als alleenstaanden.

13.2.1 Huishoudenssamenstelling

De bewonerssamenstelling van een project is aan veranderingen onderhevig, de gegevens laten momentopnames zien. Zo is na twee jaar bewoning van Centraal Wonen Hilversumse Meent de huishoudenssamenstelling op groepsniveau nauwelijks veranderd, maar wel in 40% van de woningen is de samenstelling van het huishouden gewijzigd. De veranderingen hadden betrekking op samenwonen, geboorten, scheiden, uit huis gaan van kinderen, overlijden en verhuizen. Vergelijken we over een langere periode (1977-1986), dan blijkt de samenstelling op groepsniveau wel veranderd: een toename van alleenstaanden en een afname van alle andere typen huishoudens (zie tabel 13.1).

In de Centraal Wonen-projecten is bijna de helft van de huishoudens alleenstaand, in Nederland ruim een kwart. Een

Tabel 13.2 Huishoudensdifferentiatie (%) in grote Centraal Wonen-projecten (1986).

Plaats project, overwegend woningtype**	Type huishouden*				
	alleen- staande	paar	een-ouder- gezin	twee-ouder- gezin	anderen
	%	%	%	%	%
zelfst. woningen,					
laagbouw:					
+ Hilversum	44	12	20	24	-
+ Tilburg	15	10	15	60	-
+ Groningen, R	16	20	12	28	24
- Almere	55	5	30	10	-
+ Apeldoorn	32	4	40	24	-
+ Emmen	35	10	37	18	-
- Vught	31	7	55	7	-
- Lelystad	38	6	44	12	-
zelfst. woningen,					
gestapelde bouw:					
- Arnhem	32	3	45	7	-
+ Rotterdam, B	55	19	20	12	-
- Spijkenisse	53	6	28	13	-
+ Rotterdam, Z	42	3	30	25	-
- Groningen, H	67	4	27	2	-
+ Eindhoven	53	7	25	15	-
+ Den Haag	47	10	22	21	-
- Utrecht	63	1	35	1	-
+ Zwolle	37	11	34	18	-
+ Alkmaar	45	5	26	24	-
- Westervoort	57	12	23	8	-
+ Purmerend	35	4	26	35	-
+ Wageningen	21	7	28	37	7
- Leiden	62	3	22	8	5
- Haarlem	61	8	23	8	-
onzelfst. woningen,					
gestapelde bouw:					
? Delft
- Huizen	48	8	36	8	-
? Nieuwegein
- Amersfoort	61	-	36	3	-
Totaal grote en					
kleine projecten					
	47	7	28	16	1
<hr/>					
Nederland***	28	25	6	39	2

+ = huishoudensgedifferentieerd, ten minste 3 typen met minimaal 15%;
 - = niet-huishoudensgedifferentieerd, voldoet niet aan gestelde norm;
 ? = onbekend.

* Ontleend aan Centraal Wonen in beeld deel 2, Van Rooijen en Veldkamp, 1988.
 ** Ontleend aan Centraal Wonen in beeld 1977-1986 deel 1, Krabbe en Vlug, 1986.
 *** Floegmakers e.a.

nog groter verschil tekent zich af voor de één-oudergezinnen. Die vormen in Centraal Wonen-projecten ruim een kwart van de huishoudens, bijna vijf keer zoveel als in Nederland. De deelname van paren en twee-oudergezinnen aan Centraal Wonen ligt relatief laag.

De huishoudensdifferentiatie is alleen bekeken bij de grote projecten met ten minste twintig woningen (zie tabel 13.2). De kleinere projecten blijven buiten beschouwing vanwege de grote intervallen in de percentages die dit zou opleveren. Voor de grote projecten geldt dat in het merendeel vier en in enkele vijf typen aanwezig zijn. De helft van de projecten is *huishoudens-gedifferentieerd*; de twee-oudergezinnen nemen hier een belangrijke plaats in, gemiddeld een kwart van de huishoudens.

In de *niet-huishoudensgedifferentieerde* projecten wonen overwegend alleenstaanden en één-oudergezinnen, terwijl het aandeel paren met of zonder kinderen minder dan een kwart bedraagt. In één *niet-huishoudensgedifferentieerd* project is meer dan de helft van de huishoudens één-oudergezin.

Hieruit blijkt dat de huishoudenssamenstelling afwijkt van een doorsnee bevolkingsgroep en de huishoudensdifferentiatie maar ten dele is geslaagd. In Centraal Wonen-projecten wonen veel alleenstaanden en één-oudergezinnen. Dit komt overeen met de veel gehoorde reactie dat Centraal Wonen *echt iets voor alleenstaanden* is.

Of de huishoudenssamenstelling door ruimtelijke factoren wordt beïnvloed komt hier eerst ter discussie.

13.2.2 Woningaanbod en toewijzing

Ruimtelijke factoren waardoor de samenstelling beïnvloed zou kunnen worden zijn: het aanbod van woningen in verschillende grootte, het woningtype, de voorzieningen in de woning en de toewijzingsregels.

In Centraal Wonen Hilversumse Meent is de huishoudensdifferentiatie gerealiseerd, al is er over een langere periode een teruggang te constateren. In 8.6 is geconcludeerd dat de woningdifferentiatie en toewijzingsregels hebben bijgedragen aan de huishoudensdifferentiatie, maar dat het effect op langere termijn afneemt.

Bij de woningtoewijzing is er een directe relatie tussen huishoudensgrootte en woninggrootte, en een indirecte relatie tussen type huishouden en woninggrootte:

Type huishouden	Huishoudensgrootte x personen	Woninggrootte x + 1 kamers
alleenstaande	1	2
paar	2	3
één-oudergezin	2 of meer	3 of meer
twee-oudergezin	3 of meer	4 of meer
anders	3 of meer	4 of meer

Een van de mogelijke oorzaken van het al dan niet realiseren van huishoudensdifferentiatie kan gelegen zijn in de aan- of afwezigheid van grotere woningen (ten minste 4 kamers). Als grotere woningen ontbreken behoeft het niet te verwonderen dat weinig gezinshuishoudens participeren. Is er verschil in de projecten met weinig en veel grote woningen?

Tabel 13.3 laat zien dat, projecten met relatief veel grotere woningen niet veel vaker huishoudensgedifferentieerd zijn dan projecten met weinig grotere woningen, een nogal verrassende uitkomst.

Is het woningtype van een project van belang voor de huishoudensdifferentiatie? Het eerste project, de Hilversumse Meent, bestaat hoofdzakelijk uit ééngezinswoningen met zelfstandige voorzieningen, het meest gewaardeerde en begeerde woningtype. Mijn veronderstelling is dat een project met eengezinswoningen meer kans maakt paren met en zonder kinderen aan te trekken en daardoor meer kans heeft om huishoudensgedifferentieerd te zijn dan een project met gestapelde woningen. Op de woningmarkt beschikken paren en twee-oudergezinnen door hun financiële positie gemiddeld

Tabel 13.3 Gerealiseerde huishoudensdifferentiatie in Centraal Wonen-projecten in relatie tot aandeel grotere woningen.

Huishoudensdifferentiatie	Aandeel grote woningen		
	< 40%	= ≥ 40%	Totaal
niet-gedifferentieerd	6	6	12
gedifferentieerd	5	8	13
totaal	11	14	25

over meer alternatieven dan alleenstaanden en één-oudergezinnen. De deelname van degenen met alternatieven zou afgeremd kunnen worden door een onaantrekkelijk woningaanbod.

Om te zien of deze veronderstelling steun vindt bij de bestaande projecten is nagegaan in welk woningtype zij hoofdzakelijk gerealiseerd zijn en of er sprake is van een samenhang met de huishoudensdifferentiatie.

Van de grote projecten is 30% gerealiseerd met overwegend eengezinswoningen en 70% met flats. Het verschil in huishoudensdifferentiatie is beperkt: in 62% van de laagbouwprojecten en in 47% van de gestapelde bouwprojecten is de huishoudensdifferentiatie gerealiseerd. Dit resultaat spreekt de veronderstelling niet tegen, maar is niet erg overtuigend. Zeker als daarbij in ogenschouw genomen wordt dat in de projecten met eengezinswoningen altijd ten minste 40% grotere woningen aanwezig is. In tweederde van de gestapelde bouwprojecten ligt het aandeel grotere woningen beneden de 40%. De invloed van het woningtype op het realiseren van huishoudensdifferentiatie is op grond van deze gegevens niet aantoonbaar.

Het inleveren van privé ruimte en voorzieningen ten behoeve van gemeenschappelijke ruimten en voorzieningen is al in de planontwikkeling van het eerste project voorzien. Maar dit voornemen is toen enigszins teruggedraaid, enerzijds door toedoen van de Adviescommissie voor de Experimentele Woningbouw en anderzijds doordat het op onderdelen geen besparingen opleverde (een kitchenette was duurder dan een standaard keukenuitrusting).

De verwachting is dat de huishoudensdifferentiatie nadelig beïnvloed wordt door het inleveren van privé voorzieningen, zoals keuken of sanitair. Met name voor meerpersoonhuishoudens lijkt een privé keuken en privé sanitair gewenst voor het behoud van zelfstandigheid.

In vier van de 27 grote Centraal Wonen-projecten -Delft, Huizen, Nieuwegein en Amersfoort- beschikken de huishoudens overwegend niet over privé keuken en/of sanitair. Slechts van Huizen en Amersfoort zijn gegevens over de samenstelling van de groep beschikbaar, te weinig om de veronderstelling dat het minimaliseren van privé voorzieningen nadelig is voor de huishoudensdifferentiatie te toetsen. De indicatieve gegevens wijzen niet in de richting van het tegendeel, de projecten zijn niet-huishoudensgedifferen-

Tabel 13.4 Gerealiseerde huishoudensdifferentiatie in Centraal Wonen-projecten met onzelfstandige woonruimte.

Type huishouden	Projecten met onzelfstandige woonruimte	
	Huizen	Amersfoort
alleenstaanden	48%	61%
één-oudergezinnen	36%	36%
paren	8%	-
twee-oudergezinnen	8%	3%
ander	-	-
huishoudensdifferentiatie	-	-

tieerd (tabel 13.4). Mondelinge informatie over de projecten Delft en Nieuwegein wijst in dezelfde richting.

De woningtoewijzing kan, anders dan de hiervoor beschreven aspecten, op meer directe wijze de huishoudensdifferentiatie beïnvloeden. Voor zover uit mondelinge informatie over projecten blijkt gebeurt dit weinig. Slechts van één project, Tilburg, is bekend dat er bij de keuze van een kandidaat een profielschets gemaakt wordt waarin rekening gehouden wordt met de huishoudensdifferentiatie.

Het opstellen van toewijzingsregels zou de huishoudensdifferentiatie kunnen bevorderen, mits er voldoende belangstelling voor het project bestaat van de zijde van de deficiënte type huishouden en passende woonruimte voorhanden is. Waarschijnlijk is dat het aan de belangstelling schort, maar hierover meer in de rest van de paragraaf.

Samenvattend kan gezegd worden dat het woningaanbod niet van aantoonbare invloed is geweest op de huishoudensdifferentiatie. Enige voorzichtigheid met het plannen van onzelfstandige woonruimte lijkt niet misplaatst. De woningtoewijzingsregels worden nog niet ingezet ten behoeve van huishoudensdifferentiatie. Of dat middel effectief gebruikt kan worden hangt af van de belangstelling.

13.2.3 Belangstelling en perspectief

Uit het onderzoek van de Jong-Gierveld (1984) "Eenzaamheid" komt naar voren dat vooral alleenwonenden en alleenstaande

ouders met eenzaamheid kampen. Voor emotioneel belangrijke contacten met andere volwassenen (gelijken) ontbreken de mogelijkheden binnen het eigen huishouden, men is aangewezen op externe contacten. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat er van een toename van vereenzaming gesproken kan worden, gezien de ruime verdubbeling van het percentage alleenstaanden.

Bij de ontwikkeling van Centraal Wonen is destijds verondersteld dat er sprake is van een toename van vereenzaming in de maatschappij als gevolg van de ontmenging van de bevolking. Of dit een juiste veronderstelling is laat zich echter moeilijk bewijzen.

De niet onwaarschijnlijke toename van eenzaamheid door de sterke toename van alleenwonenden (de huishoudenscategorie waarbinnen eenzaamheid het meest voorkomt), zou een verklaring kunnen zijn voor de belangstelling die vooral alleenstaanden en één-oudergezinnen tonen voor Centraal Wonen. Op het aspect doorbreken van isolement zal in 16.5.6 worden ingegaan. De belangstelling voor Centraal Wonen zal echter ook gezocht moeten worden in de veranderende opvattingen over gezin en andere leefvormen. Welke opvattingen spelen een rol voor huishoudens, die voor Centraal Wonen kiezen en naar uitbreiding van contacten buiten het eigen huishouden streven? Bij welke ideaalbeelden over leefvormen sluit Centraal Wonen aan? Over Ideaalbeelden rond leefvormen heeft Weeda (1982) onderzoek verricht. Hier wordt geprobeerd om aan te geven welke van de door haar geschetste ideaalbeelden bij Centraal Wonen passen. Wat betreft de drie geschetste traditionele ideaalbeelden wordt hier alleen ingegaan op de *gezinseenheid*, terwijl de vier modernere leefvormen te zamen worden gezien.

Het traditionele *ideaalbeeld van de gezinseenheid* is het gezin als hoeksteen van de samenleving, het huishouden dat model heeft gestaan voor de naoorlogse woningbouw tot in de jaren zeventig. Dit ideaalbeeld komt overeen met het door Kooy (1977 en 1985) omschreven *modern-westers gezin*, ook wel aangeduid als *het gesloten gezin in een open samenleving*. Dit modern-westers gezin heeft zich ontwikkeld in de periode van 1795-ca.1965. In een geleidelijk individualiseringsproces heeft het gezin zich uit het familieverband verzelfstandigd en is zich steeds meer gaan afsluiten voor inmenging van familie, buurt en kerk.

In het gesloten gezin wordt hoge waarde toegekend aan het romantisch liefdesideaal, geborgenheid en emotionele betrokkenheid voor het leven. Met de toenemende welvaart in

het begin van de 20e eeuw wordt niet alleen de man/vrouw-verhouding geromantiseerd, maar ook het moederschap. De vrouw hoeft niet meer te werken. Er is sprake van een duidelijke taakverdeling, de man verdient het gezinsinkomen en de vrouw zorgt voor huishouding en kinderen. Hooguit kan de vrouw bijverdienen als het gezin er niet onder lijdt.

Wat de contacten betreft: "veel wordt gezamenlijk ondernomen, de openheid naar de omgeving is gering" (Weeda, 1982; 21). De externe relaties zijn gebaseerd op vrije keuze, dat betekent dat ze "opzegbaar" zijn (Kooy, 1977; 156). Aan intensievere contacten dicht bij huis is op voorhand geen behoefte, al kunnen deze wel ontstaan mits er geen blijvende verplichtingen aan gekoppeld worden. Het gesloten gezin staat afwijzend ten opzichte van andere leefvormen, zoals groepswonen (Weeda, 1982; 23).

Dit gezinsideaal is nog alom in onze westerse cultuur aanwezig. "Met name ook in de arbeidersklasse zijn deze denkbeelden sterk verinnerlijkt" (idem; 24). Uit deze hoek valt dus geen belangstelling voor Centraal Wonen te verwachten. Centraal Wonen is vanuit deze gezinsopvatting *echt iets voor alleenstaanden*, een alternatief en een compensatie voor het gemis aan de geborgenheid van het gezin voor degenen die niet aan het gezinsideaal kunnen voldoen.

De ontwikkelingen in de jaren zestig hebben geleid tot nieuwe ideaalbeelden. Het individualiseringsproces is verder doorgedrongen tot binnen het gezin met verstrekkende gevolgen voor de leefvormen en een toenemende differentiatie. Aan het eind van de jaren zestig verandert de waardenoriëntatie sterk. Democratiseringsprocessen op allerlei gebieden doorbreken bestaande structuren. Het emancipatieproces wordt door een sterk groeiende vrouwenbeweging uitgedragen en brengt een bewustwordingsproces op gang onder brede lagen van de bevolking. De positie van vrouwen is niet langer vanzelfsprekend thuis achter het aanrecht. Het huisvrouw- en moederschap, de levensvervulling via man en kinderen, worden kritisch onder de loep genomen. Economische afhankelijkheid, maatschappelijk isolement en herverdeling van arbeid buitens- en binnenshuis worden ter discussie gesteld.

Voortschrijdende individualisering en secularisatie leiden tot bezinning op normen en waarden. Individuele keuzen en persoonlijke verantwoordelijkheid worden belangrijker. Het ideaalbeeld van het gesloten, exclusieve romantische huwelijks- en gezinsmodel gaat niet langer voor modern door. Er ontstaat een sterkere aandacht voor individuele vrijheid en

zelfontplooiing, al dan niet in gezinsverband.

Weeda (1982) onderscheidt en karakteriseert vier nieuwe ideaalbeelden, oplopend in de mate van individualisering: *zelfontplooiing in de gezinseenheid*; *individu in de paarrelatie*; *paar of individu in vriendenkring*; *individu in vriendschapsnetwerken*.

Hier is van belang dat in deze nieuwe ideaalbeelden een belangrijke plaats voor *anderen* ingeruimd wordt. In deze meer geïndividualiseerde leefvormen zijn -gekozen- vrienden en eventueel burens van meer belang dan bij *het ideaalbeeld van de gezinseenheid* het geval is.

In deze nieuwe leefvormen staan individu en privacy hoog genoteerd, aldus Weeda, maar deze waarden laten zich combineren met vormen van groepswonen. De kans op vereenzaming wordt door het delen van de verzorging met anderen verminderd. De ontromantisering van het moederschap schept ruimte voor de inbreng van anderen voor de verzorging en opvoeding van kinderen: vaders en anderen. Dat wordt bijvoorbeeld enerzijds zichtbaar in deeltijdarbeid en ouderschapsverlof van vaders, co-ouderschap bij scheiding, anderzijds in de opkomst en acceptatie van peuterspeelzalen en kinderdagopvang. De meer geïndividualiseerde leefvormen passen in Centraal Wonen.

Zijn de door Weeda geschetste ideaalbeelden van een min of meer hypothetisch karakter, anders ligt dat voor het door Van Doorne-Huiskes en Schellekens-Ligthart (1982) beschreven *tweecarrièregesin*. Op een aantal punten komt dit gezinstype overeen met de ideaalbeelden *zelfontplooiing in de gezinseenheid* en *het individu in de paarrelatie*. Ontplooiing van man en vrouw staan centraal en het krijgen van en zorgen voor kinderen is geen vanzelfsprekendheid maar een keuze, die zorgvuldig tegen andere persoonlijke belangen wordt afgewogen. De auteurs noemen het *tweecarrièregesin* op het eerste gezicht een weinig alternatieve leefvorm, al betreft het een nog vrij zeldzaam verschijnsel in de Nederlandse samenleving. Dit gezinstype, al dan niet met kinderen, is vooral onder vrouwen met hogere opleiding te vinden. "Kenmerkend nu voor vrouwen uit *tweecarrièregesinnen* is dat hun beroepsleven een overwegend continu karakter heeft. Ook wanneer er kinderen worden geboren zijn de onderbrekingen minimaal en duren deze in de regel niet langer dan de formele verlofperiode die daarvoor geldt" (Van Doorne-Huiskes en Schellekens-Ligthart, 1982; 119).

In de *tweecarrièregesinnen* nemen de complicaties toe als er kinderen aanwezig zijn. "Voor praktische hulp betreffende

kinderen en huis blijkt men, ondanks hoge financiële lasten, relatief vaak een beroep op anderen te doen." (idem; 130). In het *tweecarrièregesin* vraagt het combineren van werk buitenshuis en zorg binnenshuis om een voortdurende afweging van belangen en een streven naar een zo eerlijk mogelijke taakverdeling. Daarvoor is een bereidheid tot onderhandelen en het sluiten van compromissen nodig.

Voor de Deense woongemeenschappen komt de belangstelling met name van de *tweecarrièregesinnen*, die een gemeenschappelijke oplossing voor de zorg en opvang van kinderen een centraal aspect van hun woonvorm maken (12.2.3). In Nederland is dat veel minder het geval, maar een verandering is denkbaar.

De indruk bestaat dat de gezinshuishoudens die voor Centraal Wonen gekozen hebben tot op zekere hoogte tot het *tweecarrièregesin* behoren, namelijk beiden kiezen voor een combinatie van werk buitenshuis en verzorging. De gegevens over huishoudens en arbeid zijn niet voldoende om bevestiging van deze indruk te kunnen krijgen.

Wordt belangstelling voor Centraal Wonen ingegeven door eenzaamheid of individualisering of emancipatie? De verhoudingsgewijs hoge deelname van alleenstaanden mét en zonder kinderen lijkt op het eerste te wijzen. Het voorkomen van vereenzaming door de opbouw van een sociaal netwerk zal voor alleenstaanden meer een overweging vormen dan voor samenwonenden. Maar zonder het individualiseringsproces is de sterke toename van alleenstaanden in de samenleving niet denkbaar. Vooral alleenstaanden die naar een vriendschapsnetwerk streven zullen zich door Centraal Wonen aangesproken voelen.

De deelname van samenwonenden mét en zonder kinderen is tot nog toe nogal beperkt gebleven. Daardoor is de helft van de grotere Centraal Wonen-projecten er niet in geslaagd om de gewenste huishoudensdifferentiatie te bereiken.

Paren mét of zonder kinderen, die naar individuele zelfontplooiing streven, passen binnen Centraal Wonen. De verwachting is dat vooralsnog hoger opgeleiden belangstelling voor Centraal Wonen zullen hebben.

Toch lijkt het perspectief op langere termijn niet ongunstig om meer samenwonenden aan te trekken. Immers, binnen de Nederlandse samenleving lijkt een geleidelijk verdere uitbreiding van individualisering en emancipatie niet uit te kunnen blijven. Dit zal mede een verdere afname van de traditionele gesloten *gezinseenheid* tot gevolg hebben en een toename van meer geïndividualiseerde leef-

vormen. Emancipatie en individualisering worden bovendien van overheidswege gestimuleerd, bijvoorbeeld waar het gaat om bevordering van economische zelfstandigheid, en opleidings- en arbeidsparticipatie van vrouwen. Een geleidelijke toename van *tweecarrièrezinnen* valt te verwachten, ook met middelbare en lagere opleidingen.

Of de geleidelijke uitbreiding van deze potentiële groepen feitelijk zal gaan leiden tot een belangrijke uitbreiding van Centraal Wonen hangt van meer factoren af. Slaagt Centraal Wonen er in een wezenlijke bijdrage te leveren aan contacten naar keuze en het oplossen van verzorgingsproblemen? Worden er in de jaren negentig voldoende projecten gerealiseerd die aansluiten op de woonwensen van geïndividualiseerde huishoudens? Dit komt in volgende hoofdstukken aan de orde.

Samenvattend kan gezegd worden dat men (slechts) in de helft van de Centraal Wonen-projecten er in geslaagd is om een huishoudensgedifferentieerde bewonersgroep samen te stellen. Uit het beschikbare materiaal konden geen duidelijke aanwijzingen verkregen worden of ruimtelijke factoren hierop van invloed zijn. De invloed van woninggrootte en woningtype kon niet worden aangetoond. Voorzichtigheid met het weglaten van privé voorzieningen uit de woning lijkt niet misplaatst. Wellicht dat de woningtoewijzing meer gericht kan worden op de wenselijke samenstelling, maar dit kan alleen slagen bij voldoende belangstelling.

Individualisering en emancipatie leiden tot andere opvattingen over leefvormen. Op een wat langere termijn lijkt daarom een toenemende belangstelling te verwachten van samenwonenden mét en zonder kinderen.

13.3 Leeftijdsgedifferentiatie

In deze paragraaf wordt nagegaan in hoeverre een heterogene leeftijdsopbouw, kortweg leeftijdsdifferentiatie, gerealiseerd is en welke factoren daarop van invloed kunnen zijn. Nagegaan wordt in hoeverre er een redelijke vertegenwoordiging is van alle leeftijdsgroepen: *kinderen* (0-17 jaar), *jong-volwassenen* (19-34 jaar), *middelbaren* (35-64 jaar) en *bejaarden* (65-plus).

Om van een redelijke vertegenwoordiging te spreken wordt hier een deelname van minimaal 15% van de bewoners in de eerste drie categorieën en minimaal 7% in de categorie

bejaarden aangehouden.

Wanneer men er in geslaagd is om in alle leeftijdscategorieën een redelijke vertegenwoordiging te behalen, dan wordt het project als *leeftijdsgedifferentieerd* aangemerkt. Als in drie categorieën een redelijke vertegenwoordiging gehaald is wordt het project als *weinig-leeftijdsgedifferentieerd* aangemerkt. Projecten die ook hier niet aan voldoen worden *niet-leeftijdsgedifferentieerd* genoemd.

13.3.1 Leeftijdsopbouw

Voor dit aspect geldt ook dat de gegevens een momentopname zijn en dat de leeftijdsopbouw in de loop van de tijd in een project verandert. In Centraal Wonen Hilversum is volgens de bovenstaande omschrijving bij aanvang in 1977 het project *weinig-leeftijdsgedifferentieerd*. De differentiatie naar *beneden* is wel aanwezig, er zijn veel *kinderen* (41%). Maar naar *boven* ontbreekt de differentiatie, er zijn *weinig bejaarden* (4% is 60-plus) (3.2.1). In 1986 is de situatie nagenoeg gelijk: er zijn iets minder *kinderen* (33%), en er is geen toename van *ouderen* (3%) (tabel 13.5).

De Hilversumse gegevens uit de startperiode (3.2.1) zijn hier niet opgenomen, omdat andere categorieën gehanteerd zijn.

Wat bij Hilversum naar voren kwam blijkt ook voor Centraal Wonen als geheel op te gaan, er wonen wel (veel) *kinderen*, *jong-volwassenen* en *middelbaren*, maar *weinig bejaarden*.

Tabel 13.5 Bewonerssamenstelling naar leeftijd (%) (Van Rooijen en Veldkamp, 1988; CBS, 1986).

Leeftijd	CW Hilv.Meent 1986 %	CW-projecten 1986 %	Leeftijd	Nederland 1985 %
0 t/m 17	33	32	0 t/m 19	28
18 t/m 34	22	34	20 t/m 34	25
35 t/m 64	42	29	35 t/m 64	35
≥ 65	3	1	≥ 65	12
onbekend	-	4	-	-
totaal	100	100		100
n (=personen)	116	2153		14,5 milj.

Over de *middelbaren* moet hier nog een opmerking gemaakt worden. Op projectniveau is er geen onderverdeling beschikbaar, maar voor alle projecten samen wel. Daaruit blijkt dat deze categorie het hoofdzakelijk gaat om 35-44 jarigen (25%); ouderen van 45-64 jaar zijn er weinig bij 4%.

Ter vergelijking, voor de Nederlandse bevolking is het aandeel 35-44 jarigen 15% en ouderen 20%. Wanneer we voor Centraal Wonen de deelname bezien van alle bewoners van 45 jaar en ouder, dan blijkt die zeer gering, namelijk 5%, terwijl het hier gaat om een leeftijdsgroep waartoe bijna eenderde van de Nederlandse bevolking behoort (31%). Daarmee wordt duidelijk dat in Centraal Wonen sprake is van een erg *groene* en weinig *grijze* bevolking.

Op projectniveau is dit beeld nauwelijks anders (tabel 13.6). Voor 21 van de 26 grotere projecten geldt het bovengeschetste beeld, zij zijn *weinig-leeftijdsgedifferentieerd*, *bejaarden* ontbreken. Er zijn vier projecten *niet-gedifferentieerd*, daar is geen redelijke vertegenwoordiging van of *jong-volwassenen* of *middelbaren*. Slechts één project, Het Drielandenhuis te Haarlem, is *leeftijdsgedifferentieerd* samengesteld, hier wonen 9% *bejaarden*.

Is door de geringe deelname van *bejaarden* de leeftijdsdifferentiatie *naar boven* afwezig, in alle projecten is differentiatie *naar beneden* er wel. Met minimaal 21% *kinderen* wordt hier ruimschoots aan het gestelde criterium voldaan. Het maximum ligt in Centraal Wonen Vught op 48%.

De differentiatie *naar beneden* en *naar boven* wordt hierna nader bezien.

13.3.2 Kinderen

De leeftijdsdifferentiatie *naar beneden* is geslaagd. In alle Centraal Wonen-projecten is sprake van een ruime deelname van kinderen, gemiddeld 32% en in geen enkel project beneden de 20%. Deze deelname hangt af van de participatie van huishoudens met kinderen, waarvan verwacht mag worden dat deze met de aanwezigheid van grotere woningen samenhangt.

In figuur 13.1. is tegen elkaar uitgezet het percentage kinderen en het percentage grotere woningen in een project. Hierover kunnen twee zaken worden opgemerkt. Ten eerste is het opvallend dat ook in projecten met weinig grotere woningen (ca. 25%) het percentage kinderen ca. 30% bedraagt.

Tabel 13.6 Leeftijdsgedifferentiatie (%) in grotere Centraal Wonen-projecten

Plaats project, overwegend woningtype**	Leeftijdscategorieën in %*				
	1 kind. 0t/m17 %	2 jong- volw. 18t/m34 %	3 middel- volw. 35t/m64 %	4 bejaarden ≥64 %	onbekend %
zelfst. woningen					
laagbouw:					
0 Hilversum	33	22	42	3	-
0 Tilburg	41	29	30	-	-
0 Groningen, R	29	39	19	-	13
- Almere	40	8	52	-	-
0 Apeldoorn	45	18	35	2	-
0 Emmen	42	21	36	1	-
0 Vught	48	16	34	2	-
0 Lelystad	39	21	37	3	-
zelfst. woningen					
gestapelde bouw:					
0 Arnhem	42	26	32	-	-
0 Rotterdam, B	22	25	51	2	-
0 Spijkenisse	35	44	21	-	-
- Rotterdam, Z	35	11	54	-	-
0 Groningen, H	30	34	36	-	-
0 Eindhoven	32	15	52	1	-
0 Den Haag	32	18	45	3	-
0 Utrecht	31	46	23	-	-
0 Zwolle	42	33	22	3	-
0 Alkmaar	37	38	25	-	-
- Westervoort	30	61	9	-	-
0 Purmerend	39	36	25	-	-
0 Wageningen	36	48	16	-	-
0 Leiden	31	53	16	-	-
+ Haarlem	30	20	41	9	-
onzelfst. woningen					
gestapelde bouw:					
? Delft	-
0 Huizen	33	36	30	1	-
- Nieuwegein	21	72	7	-	-
0 Amersfoort	30	17	53	-	-
Totaal in grote en kleine projecten n = 2153 personen	32	34	29	1	4
Nederland***	0t/m19 28	20t/m34 25	35t/m64 35	≥65 12	

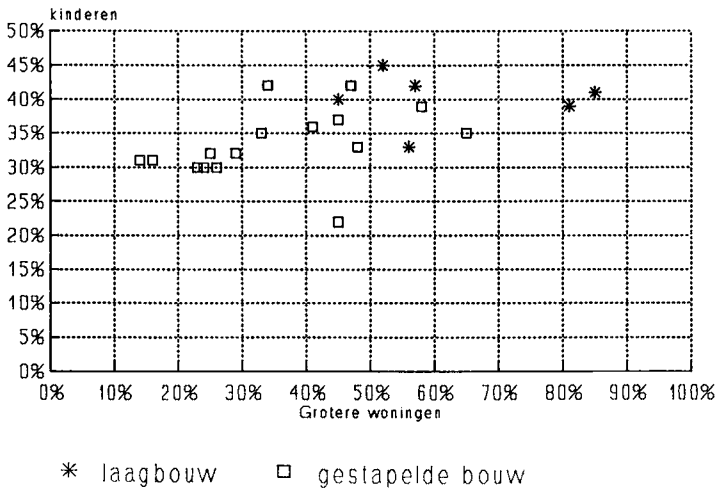
+ = leeftijdsgedifferentieerd, tenminste 15% in cat. 1, 2 en 3, resp. 7% in cat. 4;
 0 = weinig-leeftijdsgedifferentieerd, tenminste aan 3 van de 4 categorieën voldaan;
 - = niet-leeftijdsgedifferentieerd, aan 2 of 1 categorie voldaan.

* Ontleend aan Centraal Wonen in beeld deel 2, Van Rooijen en Veldkamp, 1988.

** Ontleend aan Centraal Wonen in beeld deel 1, Krabbe en Vlug, 1986.

*** CBS 1986.

Figuur 13.1 Projecten naar het percentage kinderen (lt/m 17 jr) en percentage grotere woningen 4 of meer kamers)

Ten tweede tekent zich zwak af dat bij een groot aandeel grotere woningen het percentage kinderen toeneemt. In projecten met meer dan 40% grotere woningen bestaat overwegend ten minste 1/3 deel van de groep uit kinderen; dat laatste is minder het geval wanneer in een project een minder groot aandeel grote woningen is (tabel 13.7).

In projecten met (overwegend) eengezinswoningen ligt het aandeel kinderen gemiddeld op 40%, terwijl in projecten met (overwegend) gestapelde bouw dat aandeel gemiddeld op 34% ligt.

Samengevat kan over de aanwezigheid van kinderen gezegd worden dat in alle projecten, ongeacht het aandeel grotere woningen of het woningtype sprake is van een redelijke ver-

Tabel 13.7 Verdeling van projecten naar aanwezigheid kinderen en woninggrootte.

Kinderen	Grotere woningen		Totaal
	≤ 40%	> 40%	
≤ 33%	7	3	10
>33%	2	10	12
totaal	9	13	22

tegenwoordiging. De kinderrijke projecten zijn of gebouwd met grotere eengezinswoningen of in gestapelde bouw met een belangrijk deel grotere woningen. In de gestapelde bouw met overwegend kleinere woningen ligt het percentage kinderen op ca. 30%.

13.3.3 Ouderen

De leeftijdsgedifferentiatie naar boven is niet geslaagd. De geringe deelname van ouderen zal hier nader worden gezien en de vraag op welke wijze de doelstelling van deelname vanuit verschillende maatschappelijke groeperingen gerealiseerd kan worden. Is er interesse bij ouderen voor groeps-wonen in het algemeen? Kunnen ruimtelijke condities en woningtoewijzing de deelname van ouderen aan Centraal Wonen bevorderen? Of zijn er andere middelen?

Uit het onderzoek Centraal Wonen Hilversumse Meent komt naar voren dat er slechts enkele bewoners boven de zestig zijn. Hun verwachtingen over de toekomst en de mogelijkheden van onderlinge hulp zijn afwachtend: *"Ik weet niet of ik er tot het laatst zal blijven. Dan trek je wel een zware wissel op je mede-clusterleden als je daar zeer hulpbehoevend bent. Maar dat heeft nog tijd."*

In de groep wordt benadrukt dat in de experimentele opzet onzekerheden zitten en dat geen garanties gegeven kunnen worden. Bij de start werft men in Hilversum om die reden geen deelnemers met een handicap. De woningen hebben voor ouderen als gunstige conditie de ligging op de begane grond, maar de woninggrootte wordt als erg beperkt ervaren. Men moet als oudere een grote stap terug doen. Bij de toewijzing is meestal aan een alleenstaande een 2-vlaks-woning toegewezen; bij uitzondering is aan een oudere alleenstaande een 3-vlaks-woning toegewezen.

Overigens blijkt de beeldvorming dikwijls nog ongunstiger te zijn over de privé woonruimte, zoals blijkt uit de reacties van bezoekers van Centraal Wonen-projecten. Dikwijls wordt verondersteld dat de bewoners geen eigen woning en eigen voorkeur hebben, en heel veel samen met anderen moeten doen.

Over de andere Centraal Wonen-projecten is weinig informatie beschikbaar over de wijze waarop geprobeerd is ouderen te betrekken. In Haarlem is in de planontwikkeling en toewijzing met ouderen rekening gehouden en met succes. "De projectruimte is gesitueerd op de begane grond vanwege de

gewenste ligging aan de tuin en de toegankelijkheid voor ouderen en mindervaliden die op de begane grond zullen komen te wonen" (Krabbe en Vlug, 1986; 224). In Wageningen is voor de gestapelde bouw en de clusters dezelfde lijn gevolgd, kleine woningen op de begane grond, grotere (gezinswoningen) er boven. Ondanks gerichte werving onder ouderen is dat zonder succes gebleven. In discussies met ouderen kwam onder andere naar voren dat men de ligging van het project ten opzichte van winkels en andere voorzieningen ongunstig vond. Ook haakten enkele oudere deelnemers af in de fase dat de planontwikkeling stagneerde.

Er zijn inmiddels 11 projecten, waarin 1 of 2 *aangepaste* woningen opgenomen zijn, waar gehandicapten zelfstandig wonen met hand- en spandiensten van medebewoners. In een enkel project is sprake van meer omvangrijke dagelijkse hulp (Blom, 1989).

Bij de deelname van ouderen spelen twee elementen een belangrijke rol. Ten eerste, de houding tegenover groeps- wonen en tegenover de toekomst als *sociaal probleem*. Ziet men groeps- wonen als een mogelijkheid om sociale contacten te ontwikkelen en vereenzaming te voorkomen en past die vorm bij het eigen maatschappijbeeld? Ten tweede, hoe kijkt men aan tegen de toekomst als *verzorgingsprobleem*, welke verwachtingen heeft men over het zelfstandig wonen en de onderlinge hulp die daarin een rol kan spelen? In groeps- wonen is sprake van een verstrengeling van sociale contacten en hulp.

13.3.4 Heterogene versus homogene leeftijdsgroep

De interesse van ouderen voor Centraal Wonen mag minimaal zijn, voor een andere vorm van groeps- wonen is de belang- stelling opvallend groot. Groeps- wonen van Ouderen is in korte tijd een begrip geworden, er zijn over de honderd groepen gevormd, een vijftigtal projecten is gerealiseerd en tientallen zijn in voorbereiding. Uit onderzoek naar de motivatie komt naar voren dat men kiest voor het actief blijven, het tegengaan van vereenzaming en het voor elkaar zorgen (Ten Brinke-van Hengstum en Stegink, 1987; 27-30). Dat sluit aan op het sociale en het verzorgingsprobleem, waarbij naar een integrale oplossing wordt gestreefd.

Met het vooruitzicht van een mogelijk afnemende mobiliteit (slechter ter been, niet meer in staat tot autorijden, afnemend gezichtsvermogen) wordt het aspect van nabijheid van sociale contacten en voorzieningen belangrijker.

Groepswonen biedt mogelijkheden voor contacten dicht bij huis met mensen die daar prijs op stellen. In hoofdstuk 16 over sociale contacten wordt hierop ingegaan.

Ouderen met belangstelling voor Groepswonen van Ouderen staan afwijzend tegenover het perspectief van een verzorgingshuis: "al die oude mensen bij elkaar", opgeborgen worden en verlies aan zelfstandigheid. Men geeft de voorkeur aan een kleinere kring ouderen, een grote mate van zelfstandigheid en mogelijkheden voor de ontwikkeling van vriendschap en gemeenschappelijke activiteiten naar behoefte. Voor Centraal Wonen is geen belangstelling omdat men de nodige nadelen verwacht, zoals overlast van jongeren en "drukte van andermans kroost".

Op een aantal terreinen, die voor de dagelijkse omgang en het ontstaan van intensievere contacten van belang zijn, heb ik elders geprobeerd schematisch enkele consequenties te omschrijven van een homogene, respectievelijk heterogene groepssamenstelling (Kesler, 1988a). Uit onderzoek naar vriendschap (Kooy, 1982; Bolt, 1988) komt naar voren dat er dikwijls sprake is van een grote mate van overeenstemming tussen vrienden over tal van kenmerken en opvattingen: een sterke *waardenhomofilie*. Hoewel men zegt dat die zaken voor vriendschap niet van belang zijn, wijst de praktijk uit dat vrienden overwegend dezelfde kenmerken vertonen, zoals leeftijd, opleiding, huwelijkse staat, woonplek, beroep, inkomen, sociaal-economische kenmerken. Ook is er grote overeenstemming ten aanzien van normen en waarden, die tot uitdrukking komen in opvattingen over religie, maatschappij-beschouwing, kunst- en natuurbeleving (Bolt, 1984; 19).

Voor deze *waardenhomofilie* in vriendschapsrelaties worden een aantal verklaringen gegeven, onder andere dat men meer gemeen heeft met mensen met een soortgelijke achtergrond en dat dit bevorderlijk is voor de ondersteuning van het zelfbeeld, het delen van gezelligheid en het verlenen van emotionele hulp. Deze inzichten over vriendschap maken het aannemelijk dat in een bewonersgroep met *gelijke* gemakkelijker vriendschappen tot ontwikkeling kunnen komen dan in een heterogene groep.

In een homogene groep is de verwachting ten aanzien van medebewoners dat er sprake is van een meer of minder vanzelfsprekend gedeeld begrip, alsmede min of meer gelijke behoeften aan contacten en hulp. Men leeft met een herkenbaar verleden, herkenning van persoonlijke ervaringen en levensproblematiek. Voor ouderen kan men daarbij denken aan

herinneringen aan het verleden, zoals de crisis- en oorlogsjaren, het grootbrengen en uit huis zien vertrekken van kinderen, een voltooide arbeidscarrière en soms ook het verlies van een partner. Deze herkenning kan contacten vergemakkelijken en hechter maken, maar als enig criterium is leeftijd bepaald niet voldoende.

De tijdsbesteding wordt niet door een baan of de zorg voor thuiswonende kinderen bepaald, men heeft veel vrij te besteden tijd. Sociaal-economisch is er dikwijls sprake van een perspectief van teruggang, voorzichtig omgaan met financieel hoge lasten of risico's.

In Groepswonen van Ouderen neemt de onderlinge hulp een centrale plaats in, juist op dit punt vindt men elkaar. Zo is bijvoorbeeld in het eerste Groepswonen van Ouderen-project, De Halmen 1982-1989, destijds bij de start in het huishoudelijk reglement als belangrijkste doelstelling vermeld: "elkaar in tijden van ziekte en nood hulp verlenen" (Van de Donk, 1990; 33). Wat er in de praktijk gerealiseerd kan worden hangt onder meer af van de grootte van de groep, de interne leeftijdsopbouw en de behoefte aan hulp. Met een groep die geleidelijk vergrijst, kan het "ruileffect" problematisch worden als de vraag naar hulp het aanbod overtreft. Dat dit (ook) in een homogene groep in de praktijk allerm minst eenvoudig is en tot overbelasting kan leiden of tot een ongewenste inmenging in persoonlijke aangelegenheden, komt uit het onderzoek naar De Halmen duidelijk naar voren (Van de Donk, 1990). Het heeft onder meer geleid tot een bijstelling van het huishoudelijk reglement, een voorzigtiger formulering. De opheffing van dit eerste Groepswonen van Ouderen-project is aan een samenloop van factoren toe te schrijven. De ervaringen zijn niet minder leerzaam voor volgende groepen.

Een mijns inziens te verwachten consequentie van een homogene ouderengroep is een regelmatige confrontatie met ziekte, kleine en grote kwalen van medebewoners en het ouder worden. In een ouderengroep komt men eerder wat verder van de maatschappelijke ontwikkelingen af te staan dan in een gemengde groep, waarin een deel van de bewoners aan het arbeidsproces deelneemt.

In een heterogene groep gaat men uit van een grote verscheidenheid aan ervaringen en perspectieven. Het zal meer moeite kosten om elkaar te leren kennen en begrip voor elkaar te krijgen. Men kiest voor de omgang met jong en oud. Vanuit het perspectief van ouderen betekent dat meer aanpassing aan jongeren, acceptatie van bepaalde activi-

teiten zoals het buitenspelen van kinderen met bijbehorend lawaai, een weinig traditionele eetcultuur, confrontatie met andere problemen en zorgen zoals opvoeding, carrière maken en rolconflicten. Bij de maaltijden zijn kinderen nogal bepalend, een gesprek voeren aan tafel is moeilijk te combineren met de aandacht die kinderen vragen. Ook op andere punten vergt dat aanpassing (tijdstip, rekening houden met smaak van kinderen). Deze omgang met anderen met uiteenlopende achtergronden houdt een confrontatie in met verschillende opvattingen, hetgeen veel inzet en energie vergt. De kans dat bij weinig waardenhomofilie de contacten niet de gewenste emotionele diepgang krijgen -oppervlakkig blijven- is hierdoor meer aanwezig.

Als binnen een heterogene groep geen of weinig gelijkgestemden aanwezig zijn, verkleint dat de kans op de ontwikkeling van vriendschapsrelaties. Als ouderen in een leeftijdsheterogene groep min of meer enig in hun soort zijn -zoals dat momenteel binnen Centraal Wonen-projecten vrijwel steeds het geval is- betekent dat voor ouderen een zwak perspectief op het ontwikkelen van vriendschapsrelaties.

Een vorm van groepswonen met een zwak perspectief om het *sociale probleem* op te lossen, is niet aantrekkelijk, ongeacht de mate waarin het *verzorgingsprobleem* wordt opgelost.

13.3.5 Een leeftijdshomogene sub-groep

Kan met het voorgaande voor ogen, de voors en tegens afwegend, een heterogeen samengesteld project ontwikkeld worden waarin ouderen zich wel thuis voelen?

Een belangwekkende poging daartoe is het project De Maretak te Alkmaar met 155 bewoners. Dit project noemt zich Geïntegreerd Wonen en heeft vrijwel dezelfde intenties als Centraal Wonen. Het initiatief is hier door ouderen genomen, jongeren zijn daar in tweede instantie bij betrokken. De deelname van ouderen is hier hoog. De jongeren zijn nog redelijk vertegenwoordigd, maar de deelname van bewoners rond de veertig en van kinderen ligt laag (minder dan 15%) (Folgers, 1990). Ook hier is volgens het omschreven criterium sprake van een *weinig-gedifferentieerd* project, alleen anders dan bij Centraal Wonen hier vanwege de afwezigheid van kinderen. De lokatie direct bij de voorzieningen en de woningen die aanpasbaar gebouwd zijn hebben bijgedragen tot de relatief frequente deelname van bejaarden. Een tiental

woningen wordt door rolstoelgebruikers bewoond, hetgeen uitzonderlijk veel is.

Uit het onderzoek van Folgers (1990) blijkt dat de contacten in De Maretak vooral met leeftijdsgenoten plaatsvinden (50%) en minder met bewoners van andere leeftijdscategorieën (met ca. 15 jaar jongere of oudere bewoners, beide 15%).

In het project De Refter in Nijmegen loopt een experiment waarover weinig informatie beschikbaar is. Dit verbouwproject met 70 eenheden omvat verschillende gebouwen, waaronder een villa. Deze wordt bewoond door een woongroep van zes oudere vrouwen.

Men zou hierin een compromis kunnen zien van een homogene sub-groep, waarin de dagelijkse contacten plaatsvinden, binnen een heteroge groep, waarmee lossere contacten bestaan. Een dergelijke ruimtelijke opzet lijkt vanuit het gezichtspunt van ouderen aan te sluiten bij zowel de behoefte aan de mogelijkheden voor verdieping van contacten met *gelijken* en toch niet alleen met oude mensen bij elkaar te zitten. Voor *jong-volwassenen* en *middelbaren* schept het mogelijkheden voor contacten met *ouderen* zonder dat dit directe gevolgen heeft, bijvoorbeeld voor kinderen aan tafel en het aan banden leggen van spelende kinderen. Alleen zullen de meeste ouderen prijs stellen op meer privé woonruimte en voorzieningen dan gewoonlijk in Centraal Wonen-projecten aan 1- en 2-persoonshuishoudens toegewezen worden.

Het laat zich denken dat in een Centraal Wonen-project een *cluster* of aantal woningen speciaal voor ouderen wordt gereserveerd. Voor de dagelijkse contacten zijn er dan leeftijdgenoten, terwijl de betrokkenheid bij jongeren -op afstand- gegarandeerd is. Het risico van snelle vergrijzing van het project -zoals zich bij Groepswonen van Ouderen aandient- wordt daarmee ondervangen.

Om in Centraal Wonen leeftijdsheterogeniteit *naar boven* te bevorderen lijkt het van essentieel belang om vanaf het prille begin ouderen in het initiatief te betrekken. In de planontwikkeling zullen de ruimtelijke middelen die het doel kunnen bevorderen bewust ingezet moeten worden, zoals woningen die voor ouderen aantrekkelijk zijn en de mogelijkheid van een zekere clustering. De mogelijkheid voor de vorming van één of meer homogene sub-groepen binnen het project moet naar buiten toe duidelijk gemaakt worden.

Een belangrijk beslispunt is de lokatie. De deelname van ouderen vraagt om een gunstige ligging ten opzichte van

voorzieningen en openbaar vervoer. Dergelijke (ver)bouwlokaties zijn zeer gewild en dun gezaaid. Centraal Wonen zal daarvoor moeten concurreren met andere vormen van ouderenhuisvesting. Om dat succesvol te doen is politieke steun nodig. Publiciteit zal niet alleen op werving van geïnteresseerden gericht moeten zijn, maar ook op politieke werving voor het idee. Onder alle partijen (lokale politieke partijen, woningcorporaties) is een lobby nodig opdat velen steun verlenen aan dit sociale woonconcept en bereid zijn lokale middelen beschikbaar te stellen: een gunstige bouwlocatie en woningbouwcontingent. Een middel is om politieke partijen en woningcorporaties te vragen het groepswoon in hun beleidsdoelstellingen op te nemen.

Bewonersgroepen kunnen hun woningtoewijzingsbeleid ook meer richten op ouderen. In Hilversum is voor jonge kamerbewoners een gericht toewijzingsbeleid gevoerd. Als men een aantal woningen voor ouderen bestemt en reserveert, dan kan men bijna tot de opleveringsdatum doorgaan met de werving. Dit heeft het voordeel dat men concreet iets te bieden heeft. Indien tegen de tijd van de oplevering er geen belangstellende ouderen zijn dan kan men de woningen voorlopig aan jongere bewoners toewijzen. Bij mutaties kan opnieuw naar de ouderen gezocht worden.

De woning zelf zal kwaliteit moeten hebben, meer dan een bejaardenwoning en wellicht ook meer dan wat de meeste Centraal Wonen-projecten gewoonlijk te bieden hebben (kleine 2-kamerwoningen). Ouderen verblijven een groot deel van hun dagelijks leven in de woning en zij hebben belangstelling voor betaalbare ruime driekamerwoningen met ten minste een slaapkamer op de zelfde verdieping als de woonkamer, met mogelijkheden voor rolstoelgebruik.

Het ligt voor de hand om te streven naar aanpasbaar bouwen. De tussentijdse evaluatie van deze experimentele projecten komt tot de voorlopige conclusie dat aanpasbaar bouwen niet kostenverhogend behoeft te zijn (SEV, 1988). Mijn persoonlijke ervaringen, opgedaan bij de planontwikkeling van het project Centraal Wonen Twee te Wageningen, zijn minder gunstig. Aanpasbaar bouwen, gecombineerd met een portiek ontsluiting van de woningen, bracht wel kostenverhoging mee. Het was niet mogelijk om deze beide wensen te realiseren binnen het budget en bij de bezuinigingen heeft de bewonersgroep het aanpasbaar bouwen laten vallen.

Samenvattend kan over de leeftijdsdifferentiatie gezegd worden dat Centraal Wonen er niet in is geslaagd deze

doelstelling te realiseren. De deelname van ouderen blijft zeer beperkt, niet omdat ouderen geen belangstelling voor groepswonen hebben, maar omdat wat sociaal en ruimtelijk aangeboden wordt onvoldoende aansluit op hun sociale behoeften. Een project -sociaal en ruimtelijk- dat aantrekkelijk is voor *jong-volwassenen* en *kinderen* blijkt weinig aantrekkingskracht op ouderen te hebben.

De volgende punten lijken van belang te zijn:

- deelname van kinderen ligt in projecten met eengezinswoningen hoger dan bij gestapelde bouw;
- in de beeldvorming is meer aandacht gewenst voor de aanwezigheid van zelfstandige woonruimte;
- om de deelname van ouderen te bevorderen is het nodig hen bij het initiatief te betrekken, homogene leeftijdsclustering mogelijk te maken, een passende en aanpasbare woonomgeving van voldoende kwaliteit te realiseren en de woningtoewijzing op ouderen af te stemmen;
- maatschappelijke erkenning en lokale politieke legitiemerij zijn van groot belang voor de onderhandelingen over een passende lokatie voor met name ouderen.

13.4 Inkomensdifferentiatie

Om de inkomensdifferentiatie in de groep te bevorderen zijn in Hilversum drie samenhangende maatregelen van belang geweest:

- de financiering van het project als woningwetwoningen, wat het project toegankelijk en betaalbaar moest maken voor huishoudens met een laag inkomen;
- ontheffing van de inkomensbovengrens bij de toewijzing voor een beperkt aantal huishoudens om het project ook toegankelijk te maken voor huishoudens met een hoog inkomen;
- de opzet van een solidariteitsfonds waaraan ieder huishouden inkomensafhankelijk bijdraagt en waaruit huishoudens, die aan bepaalde voorwaarden voldoen een bijdrage in de extra woonkosten, die het project met zich mee brengt, ontvangen.

Dit *drieslag-systeem* moest het mogelijk maken dat ieder ongeacht zijn of haar inkomen in het project zou kunnen wonen. Om dit te doen slagen moest dan wel aan twee punten worden voldaan. Ten eerste diende de huur van alle woningen beneden de individuele huursubsidiegrens te liggen. Ten tweede kon het solidariteitsfonds alleen functioneren als

er voldoende huishoudens met hogere inkomens in zouden (blijven) deelnemen, zodat inkomsten en uitgaven in balans gehouden konden worden.

Bij de start in 1977 is de inkomensheterogene groepssamenstelling in het Hilversumse project gerealiseerd. Maar na verloop van enkele jaren loopt de differentiatie enigszins terug. Er gaan zich problemen voordoen met zowel de huursubsidie voor de grootste woningen als met de mogelijkheden het solidariteitsfonds in balans te houden. De inkomenspositie van de groep gaat achteruit door het vertrek van enkele twee-verdieners-huishoudens. Tegelijk neemt het beroep op het fonds toe door de komst van bijstand-huishoudens. Met gevolg dat er minder in en meer uit het fonds gaat. De bijdragen aan het solidariteitsfonds worden daarom aanvankelijk verhoogd. Ook daarin wordt een grens bereikt en is het noodzakelijk om de bijdragen uit het fonds in te perken. Daaruit blijkt dat het solidariteitsfonds, met een beperkt aantal deelnemers, alleen kan functioneren als men ook over middelen beschikt om de inkomensdifferentiatie in stand te houden. Bij de woningtoewijzing wordt echter geen rekening gehouden met het inkomen.

13.4.1 Inkomensopbouw

Is de inkomensdifferentiatie in andere projecten gerealiseerd?

Een project wordt hier als *inkomensgedifferentieerd* aangemerkt indien in de groep sprake is van een redelijke spreiding van lage, middelhoge en hoge inkomens, waarbij een aandeel van 20% als minimum per categorie wordt genomen.

Onder een *laag* netto huishoudinkomen wordt verstaan minder dan f1500,- per maand, onder *middelhoog* tussen f1500,- en f2500,- en onder *hoog* meer dan f2500,-.

Van 21 Centraal Wonen-projecten met in totaal 610 huishoudens (61%) zijn globale inkomensgegevens bekend, die een indruk geven van de inkomensdifferentiatie. De inkomensverhouding *laag/middel/hoog* voor het totaal is 50/32/18. Van een doorsnede Nederlandse bevolking is geen sprake, er wonen naar verhouding veel huishoudens met een laag inkomen in Centraal Wonen-projecten.

De inkomensdifferentiatie is van 15 grotere Centraal Wonen-projecten bekend, dat betreft 13 projecten met uitsluitend sociale huurwoningen en 2 projecten met zowel huur- als

Tabel 13.8 Inkomensdifferentiatie (%)

Netto huishoudensinkomen Centraal Wonen-projecten per maand*			Besteedbaar inkomen Nederland per maand**	
		%		%
laag	< f 1500	50	< f 1725	20
middelhoog	f 1500-f 2500	32	f 1725-f 2750	30
hoog	≥ f 2500	18	≥ f 2750	50
n (=huishoudens)		610	5,5 milj.	

* Gegevens Van Rooijen en Veldkamp, 1988.

**Gegevens CBS, 1986.

koopwoningen. *Inkomensdifferentiatie* is in vier van de vijftien projecten (27%) gerealiseerd, drie huurprojecten (Hilversum, Almere en Eindhoven) en één gemengd project (Tilburg) (tabel 13.9). Alleen het Tilburgse project heeft een inkomensverdeling die in de buurt ligt van de doorsnee Nederlandse bevolking (13.8).

Het Hilversumse *drieslag-systeem* -sociale huurwoningen, ontheffing inkomensbovengrens en solidariteitsfonds- is in andere projecten niet integraal toegepast.

De eerste stap, de financiering in de sociale huursector, is door de meeste groepen overgenomen. Die wijze van doen lijkt het meest geëigend of een alternatief ontbreekt dikwijls. De toegankelijkheid voor huishoudens met een laag inkomen is daardoor gerealiseerd en -min of meer- gewaarborgd.

De tweede stap betreft de toewijzing. In 18 van de 25 huurprojecten hanteert de gemeente de inkomensgrens soepel of heeft gedeeltelijk ontheffing verleend. Als gemeenten hieraan niet meewerken worden de hoge inkomens van deelname uitgesloten. Hoe vaak dit in de praktijk tot teleurstellingen leidt is niet bekend.

De derde stap, een solidariteitsfonds, is in andere projecten niet gezet, of er is een fonds met een beperkter strekking. Gezien de lage inkomenspositie van velen en de geringe inkomensverschillen lijken de mogelijkheden voor onderlinge financiële steun en nivellering van woonkosten nauwelijks aanwezig.

Tabel 13.9 Inkomensdifferentiatie (%) in grotere Centraal Wonen-projecten (1986)

Plaats project, financiering	Netto Huishoudensmaandinkomen (%) *			onbekend %
	1 laag <1500 %	2 middelhoog 1500-2500 %	3 hoog ≥2500 %	
huur- en koopsector:				
+ Tilburg	25	15	60	-
? Vught				100
- Purmerend	66	17	17	-
sociale huursector:				
+ Hilversum	30	26	33	11
- Arnhem	74	26	-	-
- Rotterdam, B.	45	39	16	-
? Delft				100
? Spijkenisse				100
- Huizen	31	42	12	15
- Groningen, R.	94	4	2	-
? Rotterdam, Z.				100
? Nieuwegein				100
? Groningen, H.				100
+ Eindhoven **	30	32	17	21
? Den Haag				100
? Utrecht				100
+ Almere	40	35	25	-
- Amersfoort	36	51	13	-
- Apeldoorn	40	52	8	-
? Emmen				100
- Zwolle	40	46	14	-
? Alkmaar				100
- Westervoort	49	39	4	8
? Wageningen				100
- Leiden	62	27	11	-
? Haarlem				100
- Lelystad	40	44	16	-
Totaal, inclusief kleine projecten:				
huur (n=520)	49	35	16	-
gemengd (n= 82)	61	21	18	-
koop (n= 8)	-	13	87	-
Totaal (n=610)	50	32	18	-

+ = inkomensgedifferentieerd, tenminste 20% in categoriën laag, middelhoog en hoog;

- = niet-inkomensgedifferentieerd, in één of twee categoriën minder dan 20%;

? = onbekend

* Gegevens ontleend aan "Centraal Wonen in beeld deel 2", Van Rooijen en Veldkamp, 1988.

** Eindhoven is als inkomensgedifferentieerd aangemerkt, hoewel de kolom hoge inkomens aangeeft dat de 20% niet is gehaald; de 20% onbekend is herverdeeld volgens de verhouding van de 80% bekend hetgeen het percentage hoge inkomens op 21% brengt, boven de gestelde grenswaarde.

Veel groepen hebben zich op Hilversum georiënteerd, maar zijn op dit punt niet geslaagd. Ernstiger is dat de toegankelijkheid voor de lage inkomens tot nog toe gewaarborgd was door de keuze voor de sociale huursector, maar dat nu, door de voortdurende stijging van de huren, een deel van de woningen tegen of over de huursubsidiegrens zit. De bereikbaarheid voor de lage inkomens is in het geding en daarmee die van de projecten zelf. Uitvoering in de sociale woningbouw is niet langer een garantie om een financiële drempel te vermijden.

13.4.2 Gemengde financiering

Het is een minderheid van de groepen gelukt om inkomensdifferentiatie te bereiken. In de sociale woningbouw worden de regels aangescherpt en dat zal het verlenen van ontheffingen bemoeilijken. Wellicht biedt gemengde financiering (ten dele) uitkomst.

Enkele projecten zijn in de koopsector gefinancierd. Vijf kleine projecten (4 - 10 eenheden) zijn in de premiekoop- of vrije sector gefinancierd. Rotterdam De Beuk is er in geslaagd de woonlasten laag te houden, waardoor er ook huishoudens met een laag inkomen wonen. De koop- en verbouwkosten zijn laag gehouden door zelfwerkzaamheid en beperking van privé voorzieningen. Over het algemeen echter geldt dat niet ieder een hypotheek kan krijgen en een koopproject een financiële barrière voor de lage en middelhoge inkomens betekent. In Zwarthanspoort, het Leidse project met gemengde financiering, behoort echter geen van de 11 huishoudens tot de lage inkomenscategorie.

De gemengd gefinancierde projecten verschillen onderling sterk. Het lijkt een voor de hand liggende en eenvoudige manier om inkomensdifferentiatie te bereiken: de huurwoningen voor de lage en middelhoge inkomens, de koopwoningen voor de hoge inkomens en geen problemen meer bij de toewijzing.

Toch blijkt het niet eenvoudig, enerzijds vanwege gebrek aan ervaring bij alle partijen, anderzijds door de categorale organisatie van de volkshuisvesting. Financiering, planvoorbereiding, goedkeuring en bouw is naar financieringscategorieën opgedeeld. Meer partijen moeten tot overeenstemming komen: een woningcorporatie moet met eigenaar-bewoners in zee, een hypotheekverlener/bank krijgt

van doen met andere eigenaren voor het gemeenschappelijke deel en er moet een organisatie komen waarin eigenaar-bewoners, eigenaar-verhuurder en huurder-bewoners hun belangen kunnen behartigen. Extra middelen voor deze inspanning zijn er doorgaans niet of onvoldoende. In de praktijk zijn verschillende oplossingen gekozen (Brouwer-Knobbe, 1988).

Men is door verschillende omstandigheden op gemengde financiering terecht gekomen. Alleen van Tilburg is bekend dat het inkomensgedifferentieerd is. Purmerend heeft ondanks 41% koopwoningen weinig hoge inkomens (17%) en lijkt daarmee op de huurprojecten. Dat is nogal verrassend.

In Tilburg zijn er twee juridische constructies, de vereniging van eigenaren en de bewonersvereniging. In de vereniging van eigenaren zijn de 12 eigenaar-bewoners en de woningcorporatie als eigenaar van de acht huurwoningen lid. Iedere eigenaar betaalt mee aan het onderhoud van de woningen en de gemeenschappelijke voorzieningen naar rato van het eigen aandeel van de stichtingskosten voor de woning. De woningbouwvereniging verhuurt de woningen met individuele huurcontracten aan de bewoners. De huurwoningen zijn iets kleiner dan de koopwoningen.

De bewonersvereniging stelt regels op voor het gebruik van de gemeenschappelijke voorzieningen en de woningtoewijzing. Voor de gemeenschappelijke gebruikskosten betaalt iedere bewoner een inkomensafhankelijke contributie variërend van f22,- tot f66,- per maand. De toewijzingsprocedure voor huurders en kopers is gelijk. "De voordracht van een nieuwe bewoner geschiedt uiteindelijk door de Vereniging. Er is om tot een voordracht te komen een draaiboek opgesteld voor de te volgen procedure. Hierin staat het wederzijds kennismaken van potentiële kandidaten centraal" (Van Rooijen en Veldkamp, 1988; 69).

Men is er in geslaagd om een passende juridische en organisatorische vorm te vinden voor de koppeling van belangen van eigenaren en bewoners, het sociale, technische en financieel-economische beheer goed te regelen en bovendien inkomensdifferentiatie te realiseren (Brouwer-Knobbe, 1988; 23).

De opzet van de financiering en organisatie, waarvoor deskundigheid vereist is, kan een (te) grote belasting voor een groep zijn. In Leiden heeft de Stichting Het Kleine Leidsche Woonhuis verdienstelijk werk gedaan door de gemengde financiering te regelen.

Centraal Wonen Purmerend heeft op heel andere wijze de gemengde financiering uitgewerkt. Hier heeft men gekozen voor een coöperatieve bewonersvereniging, het Woonkollectief Pumerend (WKP). Het WKP is juridisch-eigenaar van de 29 koopwoningen en beheerder-verhuurder van de 42 huurwoningen. Het gemeentelijk woningbedrijf is eigenaar van de huurwoningen, die collectief aan het WKP worden verhuurd. Het WKP zorgt voor de verhuur, de verkoop, de inning van woonkosten, het gebruik van gemeenschappelijke voorzieningen, beheer en onderhoud. Deze vergaande zeggenschap over gebruik en beheer betekent dat de bewonersvereniging als niet-professionele organisatie een zware verantwoordelijkheid draagt.

De eigenaar-bewoner is uitsluitend economisch-eigenaar en verkrijgt het woonrecht over een woning. Het WKP heeft een paraplu-lening bij een bank, waarvan de eigenaar-bewoners hun hypotheek betrekken. Er is geen verschil tussen de huur- en de koopwoningen, de bewoners betalen op dezelfde wijze. Huurders en kopers betalen voor het gebruiksrecht van de woning en gemeenschappelijke voorzieningen naar financiële draagkracht, waarbij rekening gehouden wordt met de woninggrootte en de huishoudensgrootte. Van Rooijen en Veldkamp vatten het als volgt samen. "Alle lasten, maar ook alle inkomsten (zoals huursubsidie en belastingvoordeel) worden samengevoegd en via zelf ontwikkelde verdeelsleutels toegedeeld naar de diverse huishoudens". Het is vergaand innovatief wat in het Purmerendse project gerealiseerd is, maar complex en niet zonder problemen. "Overigens staat dit systeem op dit moment wel ter discussie. Hierbij spelen zowel de gigantische administratieve rompslomp die dat met zich meebrengt, als het niet meer kunnen handhaven van de onderlinge solidariteit, een rol" (Van Rooijen en Veldkamp, 1988; 67). Daarmee zijn de zwakke plekken aangegeven.

Centraal Wonen Purmerend is nog in een ander opzicht experimenteel en vernieuwend, namelijk in het streven naar integratie van wonen en werken, waarbij gemeenschappelijke voorzieningen er op gericht zijn een buurtfunctie te vervullen. Hiertoe is een tweede coöperatieve vereniging opgericht, de Buurt Economische Exploitatie Koöperatie (BEEK). De BEEK is eigenaar van de gemeenschappelijke groeps-, annex buurtvoorzieningen. Met name de financiële tegenvallers van de BEEK en de verstrengeling tussen de BEEK en het WKP die ontstaan is (door een tweede hypotheek op de woningen ten behoeve van de BEEK) hebben grote problemen veroorzaakt.

Het zou jammer zijn als deze ingewikkelde en ondoorzichtige opzet er toe leidt dat de mogelijkheden van een coöperatieve vereniging niet verder worden onderzocht.

De ervaringen met gemengde financiering zijn beperkt, maar bieden uitzicht op het op projectniveau opheffen van de scheiding tussen huur- en koopsector en het aantrekken van een inkomensgedifferentieerder groep. De conclusie van Van Rooijen en Veldkamp wordt hier overgenomen: "Gelet op de landelijke ontwikkelingen en gelet op de behoefte om Centraal Wonen-projecten van enige omvang te blijven realiseren lijkt het ons verstandig de gedachten over projecten met een gemengde financiering verder uit te werken" (idem; 78-79).

Samenvattend kan over de inkomensdifferentiatie gezegd worden dat een minderheid van de projecten er in geslaagd is deze doelstelling te realiseren. De toegankelijkheid voor de lage inkomens is vrijwel overal geslaagd. Aan de hoge inkomens wordt in tal van gemeenten dispensatie gegeven, hetgeen een erkenning betekent van het streven naar integratie. Van deze mogelijkheid is door de hoge inkomens beperkt gebruik gemaakt.

Het perspectief dat de Nota Volkshuisvesting in de jaren negentig (VROM 1989) biedt is weinig hoopgevend. Gemengde financiering kan wellicht een oplossing zijn. Ondersteuning door een deskundige organisatie is daarbij van groot nut, in het bijzonder bij experimenten met coöperatief eigendom, die de afhankelijkheid van de sociale woningbouw kan verminderen.

Behalve van het beleid is het perspectief op inkomensgedifferentieerde projecten afhankelijk van de belangstelling van huishoudens, met name die met hoge inkomens. Dit gaat des te sterker gelden indien gemengde financiering toegepast wordt. Vooralsnog blijven veel vragen over. Waarom zijn er bijvoorbeeld in Nederland geen woongemeenschappen met koopwoningen, zoals in Denemarken? Spreken de sociale en ruimtelijke condities de hogere inkomens minder aan? Is de belangstelling afhankelijk van de omvang van het aantal *twee-carrièregezinnen*? Of is de schaarste aan bouwgrond in Nederland hiervoor verantwoordelijk, respectievelijk de ongunstige financieringsvoorwaarden (ten opzichte van Denemarken)?

13.5 Differentiatie en herintegratie

Wat Centraal Wonen zich ten doel gesteld heeft, deelname vanuit verschillende maatschappelijke groeperingen om daarmee een bijdrage te leveren aan het doorbreken van de segregatie in de volkshuisvesting, blijkt bijzonder moeilijk te verwerkelijken. Enerzijds zijn er middelen die groepen zelf kunnen proberen in te zetten, anderzijds zijn er belemmeringen die alleen door veranderingen in het volkshuisvestingsbeleid kunnen worden opgelost.

Hier is geprobeerd na te gaan in hoeverre projecten naar huishoudenssamenstelling, leeftijd en inkomen heterogeen zijn. Er zijn bepaalde grenswaarden aangehouden, die overigens betrekkelijk willekeurig zijn. De bewonerssamenstelling van projecten is bovendien een momentopname.

13.5.1 Projectniveau

Kort samengevat is het resultaat op projectniveau als volgt.

Van de 15 projecten, waarvan de benodigde gegevens beschikbaar zijn, is er geen enkel project op alle aspecten gedifferentieerd samengesteld. Ten minste drie projecten zijn op twee aspecten gedifferentieerd, te weten Hilversum, Tilburg en Eindhoven; ten minste 12 projecten zijn op een aspect heterogeen samengesteld.

Huishoudensdifferentiatie is in de helft van de projecten gerealiseerd, inkomens- en leeftijdsdifferentiatie weinig

Tabel 13.10 Mate van differentiatie van Centraal Wonenprojecten

Gegevens beschikbaar over aantal aspecten: huishoudtypen, leeftijd, inkomen	Gedifferentieerd naar aantal aspecten				totaal
	0	1	2	3	
3 aspecten	6	6	3	0	15
2 aspecten	4	6	0	X	10
1 aspect	1	0	X	X	1
0 aspecten	1	X	X	X	1
Totaal	12	12	3	0	27

tot niet (27%, resp. 4%).

De knelpunten betreffen de deelname van twee-oudergezinnen, ouderen en hogere inkomens. De mogelijkheden om sturend op te treden zijn beperkt. Direct kan men het proberen via de woningtoewijzing, indirect door de werving en de afstemming van de ruimtelijke en financiële voorwaarden op deze bewonerscategorieën. Dergelijke middelen zullen echter alleen effect sorteren indien bij deze categorieën potentieel belangstelling bestaat voor groepswonen, Centraal Wonen in het bijzonder.

Vanuit het perspectief van individualiserings- en emancipatieproces valt te verwachten dat de belangstelling van (tweecarrière)gezinnen en ouderen zal toenemen. Deze huishoudens behoren vaker tot de hogere inkomensgroepen dan de alleenstaanden met en zonder kinderen en de jongeren. Het zijn echter ook de huishoudens die op de wooncarrièreladder reeds gestegen zijn en hogere eisen zullen stellen.

Mijn indruk uit diverse contacten is dat tweecarrièregezinnen vertrekken of tijdens de voorbereiding afhaken omdat zij de woning te klein vinden (geen zelfstandige werkruimte in huis). Zij kopen een huis alleen of samen met anderen, respectievelijk blijven in hun huidige woning. Dat doet zich temeer voor bij ouderen die -als de kinderen uit huis vertrekken- eindelijk de zo gewenste werkruimte kunnen realiseren. Een overstap naar Centraal Wonen met een strakke normering van het aantal vertrekken naar huishoudensgrootte pakt voor krimpende huishoudens erg ongunstig uit. Om (tweecarrière)gezinnen te interesseren lijken de volgende middelen van belang: eengezinswoningen met voldoende ruimte voor ieders eigen werkvertrek; koopwoningen; organiseren van kinderopvang; locatie met goede verbinding met het openbaar vervoer, met name voor de bereikbaarheid van werkcentra.

Om ouderen te interesseren lijken in aanmerking te komen: aanpasbare woningen met voldoende ruimte voor activiteiten in huis; keuze tussen huur- en koopwoningen met een beheer zonder zorgen, bijvoorbeeld door de eigenaar van de huurwoningen; mogelijkheid creëren voor het formeren van homogene sub-groep(en); locatie nabij voorzieningen en openbaar vervoer.

Om huishoudens met een hoog inkomen te interesseren valt te denken aan: woningen in de koopsector met woningindeling en -grootte naar keuze.

Streven naar heterogeniteit houdt mijns inziens in dat mensen onderlinge verschillen accepteren en willen waar-

- deren, zonder dat perse naar nivellering wordt gestreefd:
- huishoudens zonder kinderen die kiezen voor samen wonen met huishoudens met kinderen, en omgekeerd;
 - jongeren die samen willen wonen met ouderen en omgekeerd;
 - huishoudens met een laag inkomen die samen willen wonen met huishoudens met een hoog inkomen, en omgekeerd.

In dat streven ligt besloten het creëren van een aantrekkelijke woonsituatie voor uiteenlopende huishoudens en trachten dit ook voor elkaar mogelijk te maken.

Het streven naar inkomensheterogeniteit wordt nu vaak gekoppeld aan solidariteit in de vorm van financiële en ruimtelijke nivellering. Of deze vorm perspectief biedt is twijfelachtig gezien de resultaten tot nu toe. Inkomensdifferentiatie nastreven kan ook opgevat worden als het accepteren dat bewoners over een verschillend inkomen beschikken en verschillende bestedingen (kunnen) doen, hetgeen tot uitdrukking mag komen in kwaliteitsverschillen in de woning. Dat kan tot spanningen leiden óf als normaal gezien worden, zoals bijvoorbeeld familieleden accepteren dat de een meer te besteden heeft dan de ander. Dat kan ook nog wel eens een voordeel opleveren, doordat men onder ander mede gebruik kan maken van goederen, die men zelf niet kan aanschaffen. De ruimtelijke kwaliteit kan verbeteren indien de hoge inkomens meer in collectieve voorzieningen investeren dan de lage inkomens, een kwaliteit die niemand alleen voor zijn investering zou kunnen bereiken en daarom aantrekkelijk blijft voor alle deelnemers.

Een voorbeeld van zo'n opzet is het project Anna Bijnhof te Oestgeest, dat in 1987 is opgeleverd. Hier heeft de kleine bewonersgroep bewust gekozen voor een gemengde financiering om een doorsnee bevolking aan te kunnen trekken, zonder naar nivellering van inkomensverschillen te streven. In het project met 11 woningen zijn woningwet-, premiekoop- en vrije sector woningen gecombineerd. De stichtingskosten lopen uiteen van 109 tot 250 duizend gulden. De investering voor de gemeenschappelijke ruimte bedraagt 150 duizend gulden en deze is naar draagkracht opgebracht, waarbij men is uitgegaan van een percentage van de stichtingskosten voor de eigen woning. Dat betekent dat de bewoner van de duurste woningen twee-en-half keer zoveel bijdraagt aan de financiering van de gemeenschappelijke voorzieningen als de bewoner van de goedkoopste woning.

De wijze waarop de bewoners in Oestgeest met hun inkomensverschillen omgaan verschilt sterk van de nivellering in Hilversum en Purmerend. Ik associeer deze verschillende

benaderingen met de analyse die Achterhuis (1988) aan schaarste heeft gewijd. Het probleem van de schaarste kan op inkomen en ruimte betrokken worden.

Men kan als groep trachten om eerlijke verdelingsmechanismen te ontwikkelen, eigen verdeelsleutels en een bewakingssysteem. Steeds een ander groepje zal in het nadeel verkeren en trachten tot een nieuwe regeling te komen. Sommige discussies in Hilversum over *majoreren* (woonruimte boven de norm) en solidariteitsfonds, en in Purmerend over de toedeling van ruimte en kosten, laten zien dat het streven naar onderlinge solidariteit mede leidt tot een voortdurend vergelijken. Grote verschillen in woonkosten voor gelijke woonruimte, voortvloeiend uit inkomensverschillen, worden niet door ieder als rechtvaardig gevoeld. Moeten de afspraken over de ruimteverdeling alleen bij de toewijzing gehanteerd worden of ook later wanneer de situatie veranderd is? Hoe verschillend daarover gedacht wordt maken de volgende bewonersuitspraken duidelijk. Eerst twee bewoners, die wel bij de woningtoewijzing zuinig met de ruimte willen omgaan, maar geen aanleiding zien om bij verandering van huishoudenssamenstelling de woonruimteverdeling ter discussie te stellen.

Een bewoner ziet de toekomst als volgt:

"Ik denk dat je een beetje zuinig moet zijn met ruimte. Ik heb in de discussie merkwaardig gevonden dat er een sociale druk gelegd wordt op iemand die in een te groot huis woont, dat er uitgesproken wordt: er moet geschoven worden. Ik vind dat een heel streng standpunt eigenlijk. Je legt dan een sociale druk op iemand en ik vind het toch wel een beetje moeilijk. Ik denk altijd bij mezelf: als mijn kinderen de deur uitgaan, dan blijf ik gewoon zitten! Druk of geen druk, dat zal me een zorg zijn."

Dat de manier waarop hierover gesproken wordt de emoties raakt, blijkt uit de volgende reactie:

"Ik vind dat je mensen die zoveel gezinsveranderingen gehad hebben, dat je die niet onder druk kan zetten, om wat dan ook te veranderen voorlopig. Zij heeft iemand in huis genomen dat vind ik prachtig dat ze dat deed. Maar ik heb het genant gevonden hoe daar soms echt over gesproken werd van: die zit nou toch als vrouw alleen in een huis met vijf vlakjes. Ik vind, dat kan je gewoon niet maken."

Dat er ook anders over gedacht wordt verwoordt een van de bestuursleden:

"Ik vind het goed dat er op bepaalde mensen druk uitgeoefend wordt. Ik vind het terecht dat dingen die in strijd

zijn met de afspraken en waar je voelt dat men eigenlijk er niet iets aan wil doen, dan vind ik het terecht dat er druk, morele druk op uitgeoefend wordt."

Ook in Wageningen ben ik hetzelfde tegengekomen. Het streven naar een zuinig omgaan met ruimte bij de toewijzing, het elkaar ter wille proberen te zijn en eventueel uit vrije wil mee werken aan een interne verhuizing, dat slaat bij enkele bewoners om in plannenmakerij gericht op eigen uitbreiding, daarbij inbrekend op het terrein van de burens omdat die inmiddels ruim zitten. Dit inbreken op de woonruimte van de burens, ook al is het slechts verbaal, vormt een bedreiging van de veiligheid en daarmee van het woongenot.

Wat in Oestgeest, als ik het goed interpreteer, gebeurt is uitgaan van ongelijkheid en kijken of je daarmee kwaliteit kunt bereiken zonder in afgunst te vervallen. Achterhuis (1988; 306-307) schetst in het slot van zijn analyse "aanzetten voor een persoonlijk omgaan met de schaarste-problematiek", het niet meer meedoen met het schaarste-systeem en het niet meer voldoen aan de normen ervan. Parafraserend op de uitspraken over kwaliteit en kunst van het leven kan dat naar het wonen toe vertaald worden.³

Het streven naar een heterogene samenstelling vraagt dat in toenemende mate de aandacht voor de woonkwaliteit wordt ingewisseld voor het ontwikkelen van woonkunst. In de aandacht voor woonkwaliteit ligt het accent op het vaststellen van normen en verdeelsleutels voor woonruimte en -kosten, en het toetsen of een huishouden te veel of te weinig krijgt en bijdraagt. Woonkwaliteit streeft naar het uitbannen van alle negatieve condities en gevaren. In de aandacht voor woonkunst ligt het accent op dat wat als resultante van een woongeschiedenis voor handen is, waarbij alle ervaringen als deel van het wonen -en als deel van het leven- worden opgenomen en gewaardeerd.

13.5.2 Maatschappelijk niveau

Centraal Wonen als beweging heeft zich vanaf 1971 sterk

³ Geparafraseerd wordt hier op de medische problematiek van schaarste en selectie voor behandelingen, de ontwikkeling van normen voor de kwaliteit van het leven en wat de patiënt daar tegenover kan stellen: "De kunst van het lijden en de kunst van het vieren zijn beide in de levenskunst verweven"; dit citaat ontleent Achterhuis aan Illich.

gemaakt voor het doorbreken van het categorale volkshuisvestingssysteem, het opheffen van regelgeving die voor integratie belemmerend is.

Een barrière vormt de scheiding tussen de woningwet-, de premie- en de vrije sector. De ene bewonersgroep heeft in het doorbreken daarvan meer energie gestopt dan de ander, maar dat het ernst was is duidelijk geworden. De resultaten bestaan op lokaal niveau uit vernieuwingen en het scheppen van precedentes ten aanzien van:

- invloed op de woningtoewijzing, ballotage onder bepaalde randvoorwaarden;
- ontheffing van de inkomensbovengrens in 18 gemeenten;
- kleinschalige projecten met vergaande woningdifferentiatie;
- gecombineerde en gemengde financiering (combinaties van woningwet-, premiehuur- en HAT-sector; sociale huur-, premie- en vrije sector koopwoningen);
- invloed op de verdeling van de woonkosten.

Op landelijk niveau is vanuit de Landelijke Vereniging Centraal Wonen gepleit voor het verbeteren van de condities voor differentiatie. In nota's, publikaties, artikelen in het eigen periodiek Gewoon Anders en in tijdschriften voor de volkshuisvesting en voorlichting is geprobeerd de politiek te bereiken en te beïnvloeden. Voorbeelden van publikaties zijn de "Bouwstenen voor Woongroepen" (LVCW, 1980) en "Centraal Wonen in beeld deel 1 en 2" (LVCW, 1986, resp. 1988). Daarnaast is in rechtstreeks contact met het ministerie van VROM gestreefd naar verbeteringen.

Mede hierdoor is de belangstelling voor groepswonen toegenomen wat onder andere tot uitdrukking komt in de nota Wonen in groepsverband (VROM, 1984). Hierin heeft Brokx, de toenmalige staatssecretaris voor volkshuisvesting, in het voorwoord uiteen gezet dat aparte regelgeving en beleid voor groepswonen niet gewenst is, maar dat het streven is: "dat groepshuisvesting door aanpassingen in het bestaande normen- en subsidiestelsel *dezelfde kansen* dient te krijgen als bijvoorbeeld gezinshuisvesting en huisvesting van alleenstaanden en tweepersoonshuishoudens" (idem; I) (cursivering BK).

Het effect van die beleidsombuiging is in de regelgeving en financiering terug te vinden. In "Wegwijzer wonen in groepsverband" (van Eck en Kapteijns, 1988) wordt een systematiek ontwikkeld voor het ontwerpen waarin alle vormen van samen wonen passen. Het gezin wordt hier op een lijn gesteld met andere woonvormen. In het nieuwe subsidie-

systeem, het Normkostensysteem, wordt geen onderscheid tussen woonvormen gemaakt waardoor er naar het ontwerp toe een grotere vrijheid is ontstaan. Gelijktijdig is het gesubsidieerde woonoppervlak verkleind, waardoor er minder valt te verdelen tussen privé en gemeenschappelijk. Hierdoor loopt de woningdifferentiatie en het aandeel grotere gezinswoningen gevaar. Het uitgangspunt van gelijke kansen lijkt een vooruitgang, nu nog het realiseren van dat uitgangspunt. Wat de financiering aangaat is er van gelijke kansen geen sprake. Om inkomensdifferentiatie te realiseren lijkt gemengde financiering het meest passend, maar dan moeten de obstakels weggenomen worden. Nu stuit deze nog onbekende financieringswijze op weerstanden bij gemeenten, woningcorporaties en hypotheekverstrekkers. Om de weerstanden te overwinnen zou er op projectniveau deskundige ondersteuning aangetrokken moeten kunnen worden, bijvoorbeeld via een landelijke bewonersorganisatie en gemeentelijke subsidie voor woonconsumenten.

De belangrijkste trends voor het volkshuisvestingbeleid voor de jaren negentig -inkrimping van de sociale woningbouw en inperking van de individuele huursubsidie- is het beleid van de schaarste, dat zich presenteert in de liberale verpakking van *gelijke kansen*. Voor nieuwe sociale projecten biedt het weinig perspectief. In de financiering en woningtoewijzing worden de richtlijnen aangescherpt, waardoor het categorale denken eerder toe dan afneemt. Vrij naar Orwells Animal farm: alle bewoners zijn gelijk, alleen sommigen zijn meer gelijk. Van enige belangstelling voor woongroepen en Centraal Wonen valt in het beleid niets te bespeuren. Het grootste gevaar ligt in de verdere inkrimping van de toegankelijkheid van de nieuwbouw voor de laagst betaalden. Dit knelpunt kan in het bijzonder nadelig uitwerken op Centraal Wonen, gezien de noodzaak om projecten in de nieuw- of verbouw te realiseren.

De inzet van Centraal Wonen om financiële beletselen weg te nemen wordt door het beleid voor de jaren negentig op de proef gesteld. Centraal Wonen dreigt ontoegankelijk te worden voor de laagst betaalden en uitkeringsgerechtigden en dat terwijl het voor deze huishoudens een overlevingsstrategie zou kunnen zijn.

14 BEWONERSZEGGENSCHAP

14.1 Inleiding

De betrokkenheid van de bewoners bij hun project staat in dit hoofdstuk centraal. Over welke aspecten van het bouwen woonproces hebben de bewoners zeggenschap verkregen, welke problemen doen zich voor, hoe gaat men er mee om en hoe wordt hetgeen verworven is ervaren?

De initiatiefnemers van Centraal Wonen hebben zich van meet af aan op het standpunt gesteld dat bewoners over alle fasen van het bouw- en woonproces zeggenschap behoren te hebben. Ook de volgende bewonersgroepen zien bewonersparticipatie als één van de pijlers van Centraal Wonenprojecten. De functie van bewonerszeggenschap is tweeledig, het is middel en doel. Het is een middel gericht op het verkrijgen van de ruimtelijke voorwaarden die nodig zijn om vorm te geven aan de gewenste gemeenschappelijke leef- en woonwijze. Bewonerszeggenschap is een doel om greep te krijgen op het eigen leven, zich thuis te voelen en zich te kunnen identificeren. In de praktijk zijn beide nauw met elkaar verbonden.

De begrippen bewonerszeggenschap en -participatie worden hier door elkaar gebruikt. Er wordt onder verstaan het geheel van activiteiten gericht op het verkrijgen van invloed op en zeggenschap over de condities van de directe woonomgeving (woonhuis en omgeving). Het gaat daarbij om het verkrijgen, gebruiken en beheren van passende ruimtelijke condities en de daaraan gekoppelde voorwaarden, zoals bouwvoorschriften, subsidieregelingen, woningtoewijzing, woonkosten en dergelijke.

In het midden van de jaren zestig neemt de kwantitatieve woningnood af, maar de kritiek op de volkshuisvesting neemt toe. Met de stijgende welvaart ontstaat de ruimte om over de kwaliteit van het leven na te denken en tot de conclusie te komen dat welvaart nog geen welzijn is.

Op allerlei fronten wordt in de samenleving actie gevoerd voor democratisering, niet in laatste plaats in de volkshuisvesting. Als er één terrein is waarop de overheid haar invloed tot in detail heeft uitgebreid, dan is dat hier het

geval. De overheid houdt zich niet alleen met de grote lijnen van planning, financiering en controle bezig. Iedere ingreep is aan overheidscontrole onderworpen, van stadsuitbreiding en bouw van flats tot en met een dakkapel of erfscheiding. Alle bouw- en verbouwactiviteiten zijn gebonden aan regels en goedkeuringen. Zowel op de plannen als op de regels heeft de bewoner nauwelijks invloed. De regelgeving is ontwikkeld voor huisvesting van gezinnen. Andere huishoudensvormen worden als speciale categorie behandeld (13.1).

De toegenomen afhankelijkheid van huishoudens ten aanzien van de verzorging van overheids- en marktsector (11.2.4), geldt eveneens ten aanzien van de huisvesting. Parallel aan de toenemende mate van overheidsinvloed loopt het proces van professionalisering en dat geldt ook voor de huisvestingssector. Aan het bouwen komen steeds meer specialisten te pas. De architect laat specialisten constructies uitwerken, sterkteberekeningen maken en isolatiewaarden berekenen. De aannemer organiseert de inbreng van deskundigen. Aan het grondwerk, het timmerwerk uit een fabriek, de installatietechniek, het schilderwerk, de nutsbedrijven en de financiering komt gespecialiseerde deskundigheid en geavanceerde apparatuur te pas. Het ontwikkelingsproces is gecompliceerder geworden, de omvangrijke regelgeving maakt deskundige hulp noodzakelijk. Schaalvergroting doet de complexiteit en de bureaucratisering verder toenemen.

De processen van verstatelijking, professionalisering, schaalvergroting en bureaucratisering hebben tot gevolg dat bewoners buiten spel staan, zich niet betrokken voelen op hun woonomgeving en van de zorg voor die omgeving vervreemd zijn geraakt.

De eigenaar-bewoner heeft ten minste binnenshuis nog enige zeggenschap, de huurder mag slechts in de woning *verblijven*. Wonen, de ruimte in bezit nemen en naar eigen inzicht inrichten om zich op die plek thuis te voelen, dat mag en kan niet. Bij vertrek na drie of na dertig jaar moet alles in de oude staat worden opgeleverd. Het is niet de bedoeling dat het gebruik enig spoor van leven en wonen nalaat.

De ontwikkelingsgang van *leven met de schaarste* naar *leven met de welvaart* (Zahn, 1960) voltrekt zich voor het wonen

aan het eind van de jaren zestig.¹ Dan komt de kritiek los op de naoorlogse woningbouw (11.2 en 13.1), dan verschuift de aandacht van de kwantitatieve naar de kwalitatieve woonbehoeften. Hier komt de bewoner in beeld.

Het is met name Van Leeuwen (1968), die met de ontwikkeling van de Ecologie van het Wonen de aandacht vestigt op de noodzaak om de bewoner een plaats toe te kennen in de planontwikkeling, met name in het opgaveproces en in bezitnameproces.

In de Ecologie van het Wonen doen zich twee reeksen van probleemstellingen voor:

- de invloed van ruimte en vorm op de menselijke dispositie;
- de invloed van de menselijke dispositie op ruimte en vorm (Van Dam, 1989b; 13-14).

In dit hoofdstuk komt dat laatste aan de orde, de invloed van de bewoner op de ruimtelijke voorwaarden, het gebruik en het beheer.

Het is niet toevallig dat de eerste publikatie over bewonersparticipatie eind jaren zestig verschijnt, als uitkomst van groeiende onvrede omtrent de woningbouw en het toenemende streven naar democratisering. Al in een vroeg stadium worden de woonecologische noties in praktijk gebracht. De toepassing gaat uit van de doelstelling om bewoners in alle fasen van de planontwikkeling te betrekken en bewoners hun woonbehoeften te laten formuleren.

Eén van eerste opdrachten, die de toenmalige vakgroep Wonen van de toenmalige Landbouwhogeschool kreeg, betrof het inspraakproject Oostermeent van de gemeenten Huizen en Blaricum. Daar kon met bewoners gewerkt worden op basis van het principe van meedenken-meepraten-meedoen. Hierbij werd gebruik gemaakt van hulpmiddelen en elementen uit de structuurmodelmethode, een leermethodiek ontwikkeld binnen de Woonecologie (Van Dam, 1973 en 1978; Hogenboom-Kesler en Van Leeuwen, 1973).

Voor de Centraal Wonen-groep midden Nederland deed zich

¹ Op andere terreinen heeft de toename van de welvaart zich al eerder aangediend. Het signaleren van een nieuwe 'consumptieve levenshouding', de maatschappelijke gevolgen daarvan en kritische beschouwingen hierover verschijnen in de sociologische literatuur vanaf het eind van de vijftiger jaren. John Kenneth Galbraith (1958) laat zien dat niet langer schaarste maar overvloed voor economieën het probleem is in zijn boek *The Affluent Society*. Eveneens bekendheid kreeg *Sociologie der Prosperität* van Ernest Zahn (1960). Beide publikaties kregen ook in Nederland grote bekendheid, mede dankzij de verschijning van de boeken in vertaling.

hier de eerste mogelijkheid voor om haar ideeën vorm te geven (winter 1971/1972). In dit proces zijn de woonwensen voor het eerste Centraal Wonen-project ontwikkeld (Ter Veer-Bos e.a., 1972). Tot realisatie kwam het toen niet, omdat de gemeente Blaricum geen toezegging over de grond wilde doen. Voor het eerste deelplan kreeg de Centraal Wonen-groep geen lokatie toegewezen en ten aanzien van de volgende deelplannen bleef de gemeente vaag. Dit schiep zoveel onzekerheid, dat toen naar andere perspectieven is gezocht, die de gemeente Hilversum wist te bieden.

Uit deze gebeurtenissen blijkt dat een gemeente met het entameren van inspraak bij bewoners verwachtingen wekt en verplichtingen schept; een consequentie die tevoren onvoldoende door de gemeente Blaricum onderkend was.

Wat Centraal Wonen zich ten doel stelt is het verkrijgen van beslissingsrecht over woning en woonomgeving (14.2). Het gaat om greep krijgen op de eigen woonsituatie, door een vorm van emancipatie en maatschappelijke actie invloed uit te oefenen op de overheid en de instellingen om hun randvoorwaarden aan te passen en een andere, dienstverlenende opstelling ten opzichte van bewoners te ontwikkelen: geen overheersing en betutteling maar condities voor bescherming, veiligheid en vrijheid.

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op bewonerszeggenschap als middel om een passende woonomgeving te realiseren, waarbij stil gestaan wordt bij de factoren die van invloed zijn op het slagen en falen. Behalve van het onderzoeksmateriaal van Centraal Wonen Hilversumse Meent wordt gebruik gemaakt van de gegevens over andere projecten uit de publikaties "Centraal Wonen in beeld deel 1 en 2" (Krabbe en Vlug, 1986; Van Rooijen en Veldkamp, 1988). Daaraan zijn gegevens over de planrealisatie, respectievelijk het gebruik en beheer van 36 projecten ontleend. Voorts spelen eigen ervaringen met de realisatie van twee Centraal Wonen-projecten in Wageningen mee.

De ervaringen met bewonersparticipatie in Centraal Wonen worden vergeleken met factoren die van belang zijn geweest voor de bewonersinbreng in de stadvernieuwing, aan de hand van het proefschrift van Gerard de Kleijn (1985) (14.3). In 14.4 en 14.5 wordt ingegaan op enkele elementen die bevorderlijk zijn voor de bewonerszelforganisatie, respectievelijk de ontwikkeling van samenwerking en medezeggenschap. Deze elementen zijn gericht op de bewonerszeggenschap in het proces van planontwikkeling en beheer van Centraal

Wonen-projecten. In de laatste paragraaf (14.6) wordt ingegaan op de zelfwerkzaamheid en de mate van autonomie, onder gebruikmaking van het proefschrift van Wouter Turpijn (1987) naar zelfwerkzaamheid van bewoners.

14.2 Bewonersrechten en regelingen

Aan het uitgangspunt bewonerszeggenschap heeft de Landelijke Vereniging Centraal Wonen vormgegeven in een participatiestatuuat. Dit statuut is in 1980 opgesteld als hulpmiddel voor bewonersgroepen om met een woningcorporatie en een gemeente tot een overeenkomst te komen gericht op de realisatie van een project.

De LVCW onderkent een viertal rechten:

- 1 het onvervreemdbare recht van bewoners om over eigen woning en woonomgeving te beslissen;
- 2 het recht op vroegtijdige en duidelijke informatie over de randvoorwaarden waaraan dit beslissingsrecht van bewoners is onderworpen;
- 3 het recht van bewoners om deskundigen aan te trekken teneinde de deskundigheid van de instanties waarmee zij te maken krijgen doeltreffend te toetsen en
- 4 het recht van bewoners bij niet toekenning van bovengenoemde rechten deze alsnog te krijgen en om op de randvoorwaarden invloed uit te oefenen door overreding dan wel politieke druk en directe actie (Krabbe en Vlug, 1986; 16).

Het recht op bewonerszeggenschap begint ingang te vinden. In de reeds in 13.5.2 genoemde Nota Wonen in groepsverband (VROM 1984) is als beleidsuitgangspunt geformuleerd: *dezelfde kansen voor groepshuisvesting*. In het voorwoord stelt Staatssecretaris Brokx: "De suggestie van een aantal organisaties om een geheel nieuwe regeling voor het wonen in groepsverband te maken heb ik niet overgenomen. Derhalve zal elke betrokken regeling bij de eerst volgende wijziging zonodig worden aangepast op het punt van wonen in groepsverband."

In de Nota wordt onderkend, dat bewonersparticipatie van veel belang is en het bouwen op voorraad voor Centraal Wonen-projecten niet mogelijk is.

Het valt niet mee om het recht op dezelfde kansen voor groepswonen en het recht op bewonersparticipatie in praktijk te brengen. Concreet zou het moeten betekenen dat een bewonersgroep recht kan laten gelden op de beschikbaar-

stelling van grond, woningbouwcontingent en woningtoewijzing. Maar in de praktijk wordt er op gemeentelijk niveau niet van huisvesting voor groepen uitgegaan, zoals dat voor gezinnen en alleenstaanden het geval is, maar moeten instanties van het belang overtuigd worden. Soms lukt dat en soms worden groepen zonder een duidelijke weigering, jaren lang in het onzekere gelaten, totdat een groep ten einde raad zich opheft of doodbloedt.

14.3 Buurtvernieuwing als vergelijkingsobject

Het realiseren en instandhouden van een Centraal Wonen-project vergt een enorme inzet van bewoners. Maar er komt meer bij kijken. Om een schets te geven van de factoren, die van belang voor het slagen en falen van bewonerszeggenschap in Centraal Wonen zijn, zal ik gebruik maken van het onderzoek van De Kleijn (1985).

14.3.1 Factoren voor opbouwprocessen

De Kleijn heeft in "De staat van de stadsvernieuwing" geanalyseerd welke elementen bevorderend en belemmerend zijn voor opbouwprocessen, voor het slagen en falen van bewonersactie bij buurtvernieuwing. Het door De Kleijn ontwikkelde schema wordt in deze paragraaf besproken. In de volgende paragraaf wordt hieruit een schema ontwikkeld, waarin de bevorderende en belemmerende factoren voor bewonersacties voor Centraal Wonen-projecten zijn samengebracht.

Buurtacties in de stadsvernieuwing komen op een aantal punten met Centraal Wonen overeen. In beide situaties gaat het om het realiseren van woonwensen binnen de woonomgeving, waarvoor collectieve actie nodig is en de medewerking van de overheid verkregen moet worden. In beide situaties gaat het om een langdurig proces van gemeenschappelijke doelen ontwikkelen, planontwikkeling, (ver)bouw en beheer. In beide vormen van actie gaat het om greep krijgen op de eigen omgeving en zeggenschap verwerven over de middelen van het volkshuisvestingssysteem.

Er zijn ook belangrijke verschillen tussen Centraal Wonen en een stadsvernieuwingsbuurt zoals uit schema 14.1 blijkt.

Schema 14.1 Overzicht van verschilpunten tussen Centraal Wonen en Stadsvernieuwingsbuurt.

Versilpunten	Centraal Wonen	Stadsvernieuwingsbuurt
gebouwde omgeving	nieuwbouw	bestaand, verbouw
participanten	niet-buurtgebonden	buurtgebonden
bewonerskenmerken	jonge mensen	oudere en jonge mensen
	veel scholing	weinig scholing
streven	vernieuwing	behoud, voorkomen verval
belangen	gemeenschappelijk	onderling verschillend
participatie	vrijwillig	ingegeven door aanwezigheid en omstandigheden

De Kleijn heeft een theoretisch model opgebouwd waarin 14 contrasterende begrippenparen zijn ondergebracht, die verklarend worden verondersteld voor de resultaten van opbouw-processen. Vervolgens heeft hij dit model empirisch getoetst aan de hand van dertien praktijkprojecten, waarvan de opbouwprocessen voldoende gedocumenteerd voorhanden waren om er de bevorderende en belemmerende elementen uit af te lezen. Deze empirische toets heeft geleid tot uitbreiding van het model met nog een contrasterend begrippenpaar en acht afzonderlijke elementen. In schema 14.2 is dit uitgebreide model weergegeven, waarbij de elementen, die na de empirische toetsing zijn toegevoegd, met een sterretje gemarkeerd zijn.

De elementen zijn onderscheiden naar *ontstaansvoorwaarden*, *procesvoorwaarden* en *succesfactoren*. De *ontstaansvoorwaarden* zijn de voorwaarden die in de startfase van belang zijn, die bevorderen dat bewoners zich aaneensluiten en eisen gaan stellen. Dan komt de tweede fase waarin de tegenpartij in beeld komt, die de *procesvoorwaarden* moet leveren, de noodzakelijke middelen die van buiten geleverd moeten worden. De derde fase is het opbouwproces waarin de bewonersgroep tracht succes te boeken.

"De aanwezigheid van managers in de buurt en de vasthoudendheid van actievoerders spelen een belangrijke rol in het succes van de buurtorganisatie. Hulpmiddelen als beheersing van de publiciteit, beschikkingsmacht over eigen deskundigen en demonstratieve zelfwerkzaamheid zijn ook erg belangrijk" (De Kleijn, 1985; 104).

In de *ontstaansvoorwaarden* voor buurtvernieuwing is de dreiging van buitenaf een belangrijk element om een proces op gang te brengen. De dreiging kan bestaan uit het voor-nemen tot afbraak van woningen, de komst van nieuwe bedrij-

vigheid (komst van prostitutie) of de aanleg van wegen. Dreiging vormt een belangrijk element, maar is geen noodzakelijke voorwaarde voor het ontstaan van een bouwproces.

Kader, actiebereidheid en initiatief van onderop zijn voorwaarden om tot een geslaagd bouwproces te kunnen komen. Zijn de tegenpolen -geen kader, afstandelijkheid, initiatief van bovenaf- aanwezig dan leidt dat tot falen van het bouwproces.

Wat de *procesvoorwaarden* betreft, erkenning door de overheid is nodig, maar op zich niet voldoende. Er moeten materiële successen geboekt worden. Gebeurt dat niet of wordt de tijdsafstand erg groot, dan zakt het bouwproces alsnog in.

Schema 14.2 Overzicht van genoteerde elementen in 13 studies naar buurtvernieuwing (De Kleijn, 1985; 85).

BEVORDERLIJKE ELEMENTEN	buurten	BELEMMERENDE ELEMENTEN	buurten
ONTSTAANSVOORWAARDEN			
Bedreiging van buitenaf	7	Geen bedreiging	3
Onvrede	7	Berusting	1
Cohesie	5	Tegenstellingen	3
Buurtgebondenheid	6	Verhuisgeneigdheid	4
Kader	6	Geen kader	1
Actiebereidheid	6	Afstandelijkheid	3
Initiatief van onderop	7	Initiatief van bovenaf	4
*Initiatief vanuit het midden	3		
PROCESVOORWAARDEN			
Erkenning door tegenpartij	11	Negatie door tegenpartij	1
Materiële resultaten	4	Tegenvallende resultaten	6
		*Groeiende tegenstellingen	3
		*Individualiserende aanpak	3
SUCCESFACTOREN			
Inclusieve organisatie	3	Exclusieve organisatie	3
Steunverwerving	7	Geen relaties	2
Autonomie	7	Gebondenheid	1
Mobilisering	6	Elitevorming	4
Strategisch vermogen	6	Strategisch onvermogen	3
*Initiatief houden	6	*Reactief optreden	4
*Eigen deskundigen	8		
*Publiciteit	7		
*Zelfwerkzaamheid	4		
*Vasthoudendheid	7		
*Persoonlijkheden	7		

Bovenstaande elementen zijn door De Kleijn opgesteld aan de hand van literatuur en empirische toetsing van 13 buurten (met * gemarkeerde elementen). De cijfers geven het aantal buurten aan, waarin een element genoemd wordt. Bijvoorbeeld: 'Bedreiging van buitenaf' is in 7 buurten bevorderlijk voor het ontstaan van het bouwproces.

De succesfactoren zijn voor het resultaat bepalend. De menselijke inzet blijkt enorm belangrijk. De persoonlijke factoren, zo komt uit het onderzoek naar voren, spelen een belangrijke rol om tegenslagen en manipulaties van buiten af om te zetten in een uitdaging, tot verdubbeling van inzet en versterking van de samenhang in de groep.

Bij de empirische toetsing van het model stelde De Kleijn (1985; 135) het volgende vast. "In zeven buurten hebben de bevorderlijke elementen voor het opbouwproces de overhand. Persoonlijke factoren blijken daarbij een belangrijke rol te spelen, daar had ik in hoofdstuk II (het theoretische model van De Kleijn; B.K.) te weinig plaats voor ingeruimd".

14.3.2 Buurtaanpak versus Rotterdamse projectaanpak

Voordat op Centraal Wonen-factoren ingegaan wordt, worden hier eerst nog enkele relevante deelaspecten uit het onderzoek van de Kleijn gepresenteerd. Daarmee doe ik zeker geen recht aan het totaal, het proces waarin aan talloze met elkaar samenhangende voorwaarden en factoren voldaan moet worden voor de ontwikkeling van een opbouwproces.

De Kleijn heeft op basis van het empirisch getoetste model een ontwerp gemaakt voor een opbouwproces van buurtvernieuwing. Deze buurtaanpak is op drie plaatsen in praktijk gebracht, waarbij drie instrumenten zijn ingezet: de raamovereenkomst, de buurtorganisatie en het buurtbureau.

De raamovereenkomst is het eerste instrument, waarin tussen rijk en gemeente de randvoorwaarden duidelijk worden vastgelegd en zekerheid wordt geboden aan de buurt. Ondanks de energie die daarin gestopt is blijkt die overeenkomst niet gewerkt te hebben.

De *buurtorganisatie* is het tweede instrument, dat als motor voor het opbouwproces moet fungeren. De buurt-organisatie kan op uiteenlopende manieren gestalte krijgen, onder andere via een buurtraad met bevoegdheden, volgens artikel 61 van de gemeentewet. Zo'n gekozen raad met bevoegdheden blijkt te veel een *handenbinder*. Bewoners kozen voor een andere constructie. "De vorm van een actiegroep of buurtvereniging is veel geëigender voor belangenbehartiging" (idem; 135).

Het *buurtbureau* als een herkenbaar trefpunt voor alle partijen is het derde middel. Deze zetel voor de projectcoördinator en andere medewerkers in de buurt blijkt een levensvatbare constructie.

De resultaten met de sociaal-theoretisch onderbouwde *buurtaanpak* zijn niet erg bemoedigend, twee van de drie projecten lopen op een teleurstelling uit. De aanpak wordt elders niet overgenomen.

Vervolgens wordt een andere aanpak, de *Rotterdamse project-aanpak*, getoetst. Daar wordt volgens een coalitie-model gewerkt, waarin bewonersorganisaties en gemeente nauw samenwerken, en met resultaat. De Kleijn constateert dat die coalitie de vorm van een projectorganisatie aanneemt, waarin de participanten een *sociale kring* vormen. In feite bestaan er diverse personele unies, dwars door de partijen heen en een min of meer gedeelde politieke gezindheid. Het model van de projectorganisatie laat voldoende ruimte om per buurt de eigen invulling te geven. Voorts zijn er een aantal materiële condities die bepalend zijn voor het succes.

Toch plaatst de onderzoeker bij het succes een belangrijke kanttekening. Tijdens de productiefase -het bouwen voor de buurt- heeft de aanpak succes, maar de vorming van permanent actieve bewonersgroepen vindt slechts incidenteel plaats (idem; 235). Als de vernieuwing materieel is uitgevoerd en de zichtbare successen behaald zijn is het moeilijk om het opbouwproces gaande te houden. Aan de behoefte om steeds opnieuw successen te behalen kan niet worden voldaan in de fase van het beheer. De Kleijn (1985; 188): "De bedoeling van bewonersorganisaties om aan de hand van bouwprojecten duurzame bewonersgroepen op te richten lukt slechts incidenteel. Meestal is de mobilisatie tijdelijk".

Daarmee dreigt de stadsvernieuwing een nieuw verzorgingsarrangement te worden, terwijl het toch als actieprogramma was bedoeld (idem; 235).

14.3.3 Ontwikkelingsfactoren voor Centraal Wonen

Wat heeft het onderzoek naar "De staat van de stadsvernieuwing" te bieden voor bewonersacties gericht op de realisatie van Centraal Wonen-projecten? Aan de hand van het door De Kleijn ontwikkelde schema 14.2 wordt hier een op Centraal Wonen toegesneden schema van afgeleid. Schema 14.3 geeft de elementen, die voor de realisatie van Centraal Wonen-projecten volgens mij relevant zijn.

Bedreiging van buitenaf is een van de ontstaansvoorwaarden voor buurtvernieuwing die voor Centraal Wonen geen rol speelt en uit het schema weggelaten is.

Schema 14.3 Veronderstelde factoren bij ontwikkeling
Centraal Wonen-project (afgeleid van schema
opbouwproces van De Kleijn, 1985; 85)

BEVORDERLIJKE ELEMENTEN

BELEMNERENDE ELEMENTEN

ONTSTAANSVOORWAARDEN

Onvrede
Cohesie
Verhuiscgenigheid
Kader
Actiebereidheid
Initiatief van onderop
Initiatief vanuit het midden

Berusting
Tegenstellingen
Buurtgebondenheid
Geen kader
Afstandelijkheid
Initiatief van bovenaf

PROCESVOORWAARDEN

Erkenning door tegenpartij
Materiële resultaten
Groeiende sociale samenhang
Collectiverende aanpak
Projectteam/dialogo

Negatie door tegenpartij
Tegenvallende resultaten
Groeiende tegenstellingen
Individualiserende aanpak
Minimale inspraak

SUCCESFACTOREN

Open netwerk organisatie
Brede steunverwerving
Autonomie
Mobilisering
Strategisch vermogen/
medeverantwoordelijkheid
Doelstellingen/
woonwensenprogramma
Architectenkeuze
Eigen woningtoewijzing
Initiatief houden/
opdrachtgever-beheerrol
Eigen deskundigen
Publiciteit
Zelfwerkzaamheid
Vasthoudenheid
Persoonlijkheden

Gesloten hiërarchische organisatie
Geen relaties
Gebondenheid
Elitevorming
Strategisch onvermogen
Vage doelstellingen/
geen woonwensenprogramma
Toegewezen architect
Externe toewijzing
Reactief optreden

De contrasterende elementen *buurtgebondenheid/verhuiscgenigheid* komen in het schema wel terug, maar in de tegenoverliggende kolom. Is buurtgebondenheid voor stadsvernieuwing een bevorderlijk element, voor Centraal Wonen is het een belemmering.

Aan het schema zijn een aantal elementen toegevoegd. De procesvoorwaarden zijn enigszins uitgebreid met de bevorderlijke elementen *groeiende sociale samenhang* en *collectiverende aanpak*, als tegenhanger van hun negatieve component. Ook is ingevoerd het contrastelement *projectteam/dialogo* versus *minimale inspraak*.

Het aantal succesfactoren is uitgebreid met *doelstellingen/woonwensenprogramma*, *architectenkeuze* en *woningtoewijzing* en hun negatieve tegenhangers.

14.4 Bewonersorganisatie

14.4.1 Initiatief

Om een project te realiseren is er een opdrachtgever nodig, die een omschrijving geeft van dat wat er gebouwd moet worden, aan welke wensen voldaan moet worden en welke randvoorwaarden (onder andere financieel) gelden. Bij de eigenaar-bewoner is de opdrachtgever vanzelfsprekend de toekomstige bewoner. Veel vaker zijn eigenaar/opdrachtgever en toekomstige bewoner niet een en de zelfde persoon. Wellicht heeft de opdrachtgever zich op de behoeften van bewoners georiënteerd via een woningmarktonderzoek in de regio. Voor groepswonnen is dat onvoldoende en onwenselijk als basis voor een project. Als de bewoners de initiatiefrol niet nemen en houden, dan komt er geen samenhangende groep en bewonersorganisatie van de grond met het risico dat er (te) weinig betrokkenheid bij en identificatie met het project ontstaat. Bovendien is er veel meer diversiteit in woonwensen te verwachten dan bij de meer traditionele huishoudvormen. Beslissingen over projectgrootte, clusteren/of groepsvoorzieningen enzovoorts moeten in principe door de toekomstige bewoners genomen worden om te voorkomen dat er een discrepantie ontstaat tussen de woonwensen en de gerealiseerde ruimtelijke condities. Daarom lijkt het op voorraad bouwen en daarbij vervolgens een passende bewonersgroep formeren riskant.

Het initiatief van onderop is een *ontstaansvoorwaarde*, maar niet de enige startmogelijkheid. Gemeente, corporaties of het opbouwwerk kunnen ook ter plaatse onderzoeken of er belangstelling voor groepswonnen is en een voorzet geven voor de vorming van een bewonersgroep. Het is echter zaak dat de bewoners de kar gaan trekken en de externe initiatiefnemers zich terughoudend en dienstverlenend opstellen. Alleen dan zijn er voldoende mogelijkheden voor de noodzakelijke groepsvorming.

In Centraal Wonen Hilversumse Meent hebben de bewoners de initiatiefnemers- en opdrachtgeversrol vervuld. De ontwikkelde doelstellingen en uitgangspunten hebben diverse functies vervuld, intern en naar buiten toe, voor de werving van participanten. Het vormde de basis voor het ontwerp, de eerste stap in de dialoog tussen bewoners en ontwerper. Het schetsontwerp heeft bijgedragen aan het

vinden van een formele opdrachtgever: een woningcorporatie die zich dienstverlenend opstelde naar de groep, bescherming en de noodzakelijke deskundige inbreng bood. In Hilversum waren vrijwel alle *succesfuncties* aanwezig, waar nodig is men er in geslaagd deskundige inbreng aan te trekken. De bewonersgroep heeft succes geboekt en van onderop een wezenlijke vernieuwing in de volkshuisvesting gerealiseerd. Toch heeft ook dit project te kampen gehad met de belemmerende factor *tegenvallende resultaten*, in de periode dat de gemeente Blaricum vaag bleef over de realisatie en later toen het initiatief leek vast te lopen op te hoge kosten en een jaar vertraging op liep.

Tientallen groepen zijn in dit voetspoor gevolgd, met meer of minder succes. Dikwijls hebben de bewoners de rol van initiatiefnemer en opdrachtgever vervuld, een enkele keer was een van de bewoners de projectarchitect. Er is een grote projectverscheidenheid ontstaan, wat er op wijst dat groepen hun eigen doelstellingen en uitgangspunten formuleren, afhankelijk van hun opvattingen en de lokale situatie.

Om als initiatiefgroep naar buiten toe op te kunnen treden doet een bewonersgroep er goed aan zich te presenteren als actiegroep of bewonersvereniging die de belangen van haar leden behartigt. De Kleijn (1985) komt tot de conclusie dat de energie gestopt in een *raamovereenkomst* niet heeft gewerkt (14.3.2). Ik ben van mening dat een commissie artikel 61, zoals in "Centraal Wonen in beeld deel 1" (Krabbe en Vlug, 1986), als mogelijkheid wordt geschetst, te zware verplichtingen schept, niet flexibel is en een handenbinder zal worden. Voor de onderhandelingen is het van belang dat de bewonersgroep consistent is en (personele) continuïteit bezit.

14.4.2 Organisatiestructuur en beleving

"Ik vind het belangrijk dat we met elkaar praten. Ik vind dat in vergaderingen en allerlei dingen zelf oplossen, dat vind ik erg belangrijk dat we dat doen. Ik heb er wel eens bezwaar tegen hoe dat soms gebeurt. Maar ik vind het ontzettend belangrijk dat we dat doen. Dat vind ik een van de prettige dingen die we hier hebben, dat we dat soort dingen aandurven en aankunnen.

Daarom heb ik het gevoel dat je dat een beetje zorgvuldig moet doen, toch een beetje zorgvuldig moet zijn met elkaar

en met afspraken die je maakt. Je mag ze best weer ter discussie stellen, maar dan moet je gewoon weer helemaal opnieuw principieel er over praten en dan weer iets anders beslissen. Dat kan. Maar niet zo makkelijk allemaal", man (twee-oudergezin).

In de doelstellingen van Centraal Wonen neemt de verantwoordelijkheid van de bewoners voor het beheer van de woningen en gemeenschappelijke voorzieningen een belangrijke plaats in. Ook in dit opzicht is het eerste project experimenteel. Als Centraal Wonen Hilversumse Meent in 1977 van start gaat is dat het eerste project met sociale huurwoningen waarin diverse taken (huurinning; woningtoewijzing) aan de bewoners worden overgedragen. Het project kan gezien worden als een voorloper van wat in 1980 geïntroduceerd wordt als de *moeder-dochter corporatie*.

De belangstelling voor zelfbeheer heeft zich sindsdien uitgebreid en wordt van overheidswege gestimuleerd.

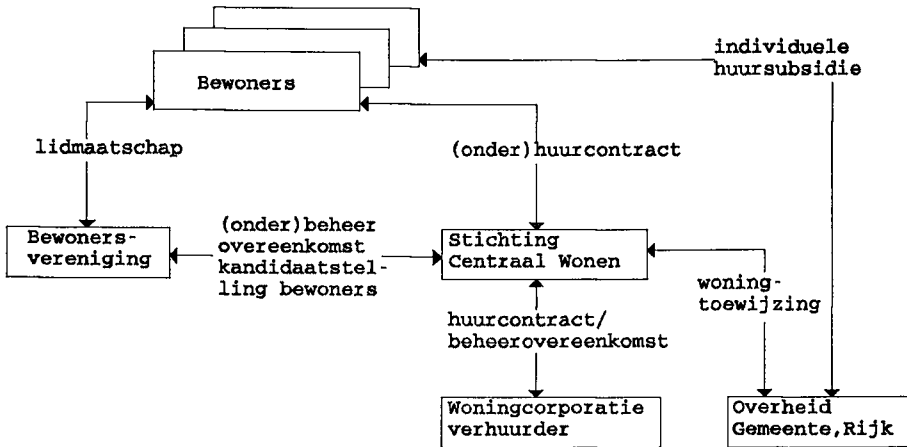
Voor het zelfbeheer is een organisatie nodig, die democratisch en efficiënt van de beschikbare middelen gebruik maakt.

Plaats van de bewonersorganisatie

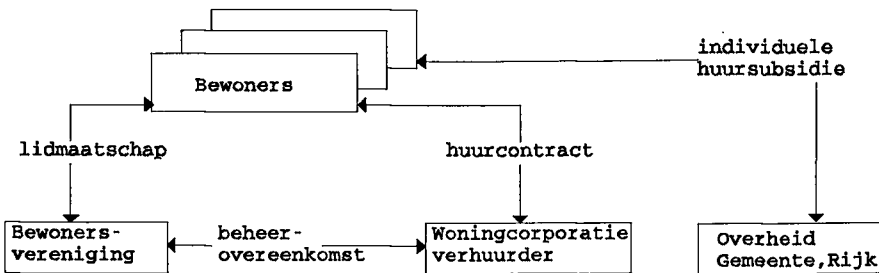
In het eerste project is voor een vergaande vorm van medebeheer gekozen. De woningcorporatie heeft de meeste taken overgedragen, maar draagt als eigenaar naar buiten toe de eindverantwoordelijkheid. Deze moeder-dochter constructie heeft een tamelijk complexe vorm gekregen, aangezien er zowel een Stichting Centraal Wonen als een bewonersvereniging aan te pas komen. Het financieel beheer, in het bijzonder de huurinning, loopt via de stichting. De bewonersvereniging draagt de zorg voor het gebruik en beheer van de gemeenschappelijke ruimten en draagt de kandidaat bewoners voor (schema 14.4).

In vrijwel alle volgende projecten met huurwoningen is afgezien van overname van het financiële beheer door de bewoners (schema 14.5). In Rotterdam is De Banier de uitzondering op de regel. De bewonersvereniging en de woningcorporatie gaan een overeenkomst aan waarin regelingen zijn opgenomen voor de woningtoewijzing, het gebruik en beheer van de gemeenschappelijke ruimten, het (klein) onderhoud en het financiële beheer. Over de kostenverdeling (huur, servicekosten) worden afspraken gemaakt, maar huurcontract en -inning vinden plaats tussen woningcorporatie en indivi-

Schema 14.4 Medebeheer Centraal Wonen Hilversumse Meent volgens 'moeder-dochter constructie met de woningcorporatie.

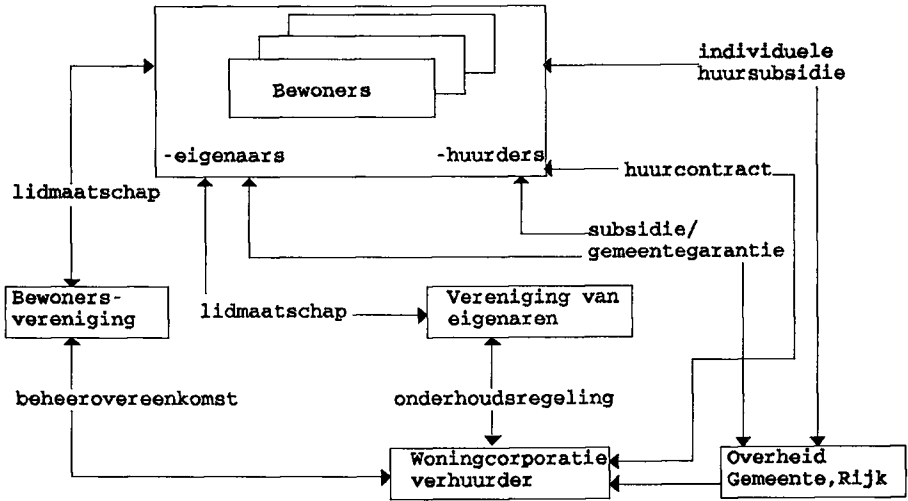
Schema 14.5 Medebeheer van een project met sociale huurwoningen volgens "model driehoek" (Bots, 1991).

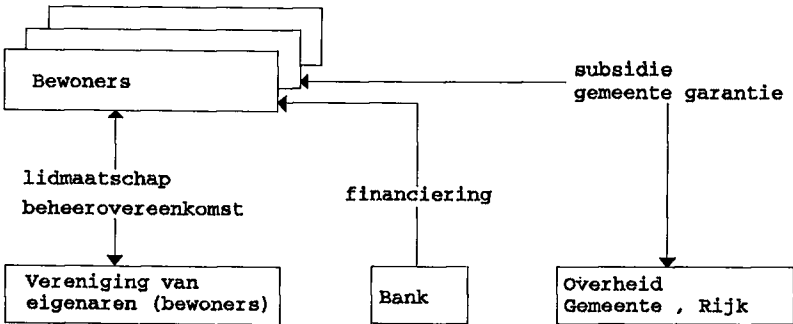
duele bewoners. In sommige plaatsen wijst de gemeente op de voordracht van de bewonersvereniging de woningen toe, in andere plaatsen is de woningtoewijzing een zaak van de woningcorporatie.

In de Centraal Wonen-projecten met (ook) koopwoningen is er een Vereniging van eigenaren, waarin het financiële beheer is ondergebracht (schema 14.6). In projecten met een ge-

Schema 14.6 Medebeheer van een gemengd gefinancierd project

Schema 14.7 Zelfstandig beheer van een project met koopwoningen

mengde financiering, met huur- en koopwoningen, blijft de woningcorporatie een rol spelen. Bij uitzondering, vergelijkbaar met Centraal Wonen Hilversumse Meent, wordt het financiële beheer door de bewoners overgenomen. Dat is het geval in Purmerend. Meestal echter is er sprake van individuele contracten tussen de huurders en de corporatie Brouwer-Knobbe, 1988).

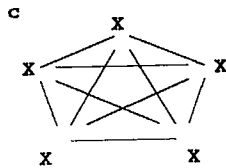
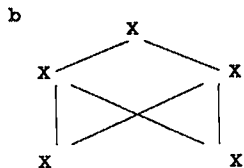
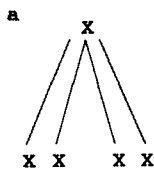
In Centraal Wonen-projecten met uitsluitend koopwoningen is er sprake van zelfstandig beheer, er komt geen andere eigenaar aan te pas. Bij zelfstandig beheer kan men niet kiezen welke beheertaken men over wil nemen en welke niet (schema 14.7).

Activiteiten van de bewonersorganisatie

De bewonersvereniging speelt in ieder Centraal Wonen-project een belangrijke rol. Zowel de algemene ledenvergadering als het dagelijks bestuur komen in de regel frequent bijeen. Er wordt ten minste maandelijks vergaderd door het bestuur in 80% van de projecten en door de algemene ledenvergadering in 60% van de projecten. De participatie ligt hoog, in één op de drie van de projecten neemt meer dan de helft van de bewoners deel aan de vergaderingen. Naarmate projecten groter zijn ligt de deelname aan de algemene bewonersvergaderingen lager en kost het meer moeite om bestuursleden te vinden.

In vrijwel alle projecten zijn commissies en werkgroepen, die bepaalde activiteiten verzorgen. Bij ruim 40% van de projecten zijn dat er 7 of meer. Een duidelijke samenhang met de projectgrootte is er niet. Bijna de helft van de deelnemers maakt deel uit van één of meer commissies, in de kleine projecten ligt dat percentage hoger dan bij de grote. Het accent van de organisatorische werkzaamheden ligt voor een groot deel bij de commissies. Commissies vervullen op tal van aspecten een centrale rol: beheer van de gemeenschappelijke ruimten, peuterspeelzaal, activiteiten, financiën, publiciteit en informatie, woningtoewijzing, thema's voorbereiden, etcetera.

De organisatie heeft als regel een netwerk-structuur. Het dagelijkse bestuur wordt verkozen, de commissies zijn meestal mensen die zich vrijwillig aanmelden. De kans op dominantie van individuen en de vorming van een elite blijft hierdoor beperkt. Een schetsmatige vergelijking van een hiërarchisch opgebouwd organisatiesysteem (a en b) versus een netwerk (c) ziet er als volgt uit:

Het zal duidelijk zijn dat een organisatie met één leider of beleidsteam alleen blijft functioneren indien de leiderspost adequaat bezet blijft. Is dat in professionele organisaties een overwegend goed functionerend model, omdat men de post op de juiste wijze bezet weet te houden door een selectie- en beloningssysteem, voor een bewonersorganisatie is dat geen vanzelfsprekendheid. In tegendeel, een organisatievorm met een centrale leidersfiguur kan riskant zijn, in het bijzonder als in het systeem niet gezorgd is voor periodieke aftreding. Veel communes hebben hun opkomst en ondergang aan een charismatische leidersfiguur te danken. De kibboetsim hebben daarentegen een democratisch gekozen bestuur. In de meeste Centraal Wonen projecten neemt het dagelijks bestuur een weinig dominante positie in. De commissies hebben deeltaken. De totale organisatie heeft het karakter van een netwerkstructuur, met een hoge participatiegraad en een beperkt aantal buitenstaanders. Het risico, dat door vertrek van één of enkele leden de organisatie instort, is daardoor beperkt. Anders ligt het wanneer er sprake is van een hoge mutatiegraad, dan zal het moeilijk zijn de kleine gaten die voortdurend in het netwerk vallen telkens weer op te vullen.

Organisatiesfeer

De bewonersvereniging is een vrijwilligersorganisatie van een speciaal soort. De organisatie richt zich op de directe woonomgeving: de inrichting, het gebruik, het onderhoud, het beheer en het omgaan met elkaar. Bewonersvergaderingen zijn discussies tussen burens in ruime zin. Wordt er in een vergadering een conflict besproken, de volgende dag komt men elkaar tegen op straat, in de tuin of aan dezelfde eettafel. De wijze en sfeer van vergaderen werkt door in de dagelijkse omgang. Vergaderen is deel van die omgang en die situatie ligt gevoelig. Enkele bewonersuitspraken van Hilversumse Meent-bewoners ter illustratie:

"Een stuk accepteren van elkaar, met je goeie dingen en met je foute dingen, ik geloof dat dat een van de wezenlijkste dingen is: accepteren dat een ander anders is, anders denkt en andere opvattingen heeft.

Dat merk je vind ik ook op vergaderingen. Dat je hier met gevoelsargumenten en dingen kunt komen, waarnaar men luistert en waar op andere vergaderingen gezegd zou worden, dat is belachelijk, dat zijn geen feiten. Als iemand met iets komt dat hem niet lekker zit of als ie zich niet prettig

voelt, dat wordt dan hier gewoon als bespreekbaar feit geaccepteerd", vrouw (één-oudergezin).

De agogische begeleiding heeft in de Hilversumse groep extra aandacht besteed aan openheid en het bespreekbaar maken van gevoelens.

"Op zich zelf vind ik de vergaderingen veel beter geworden dan ze vroeger waren, veel persoonlijker, veel prettiger. Ik vind dat het heel goed gaat, dat mensen voor zichzelf praten en niet voor een ander. En het gaat ook heel open. Daar voel ik me wel goed over", vrouw (twee-oudergezin).

De sfeer van openheid moet het mogelijk maken dat irritaties en conflicten bespreekbaar worden.

"Als ik me aan jou erger en ik zeg je dat, dan ben ik in mijn ogen aardiger voor je dan wanneer ik het voor me houd", man (twee-oudergezin).

Maar lang niet alle bewoners ervaren deze openheid in bewonersvergadering positief en uiten kritiek op de sfeer en de sociale druk die op deze omgangsvorm wordt gelegd.

"De hardheid op vergaderingen, ik vind dat we niet aardig zijn voor elkaar. Ik denk ook eigenlijk wel degelijk dat dat gedoe met Erik (procesbegeleider; Bk) invloed gehad heeft in die richting. Nou hangt er weer zo iets in de lucht om toch weer eens met de groep wat persoonlijker tegen mekaar te worden, dat we opener tegen mekaar moeten zijn. Ik denk dat dat niet het punt is, maar dat we aardiger tegen mekaar moeten zijn. Ik denk niet zo zeer aan wat we zeggen tegen elkaar, maar aan belangstelling voor elkaar, letten op de ander. Op een vergadering, sommige mensen worden gepakt. Als je je mond open doet kan je gepakt worden. Ik vind dat dat helemaal niet mag, dat vind ik een schande", vrouw (alleenstaand).

Deze uitspraak maakt duidelijk dat de sfeer in de organisatie niet probleemloos gehandhaafd wordt. Onder de oppervlakte leven diverse tegenstellingen. Een voormalig bestuurslid noemt achter elkaar vier spanningsvelden: persoonlijk/groepsbelang; veel/weinig tijd; veel/weinig verantwoordelijkheid nemen; veel/weinig de nek uitsteken. Hij voegt daaraan toe:

"Ik denk dat is inherent aan elke gemeenschap, maar hier heeft het met het dagelijks leven te maken. Het is geen voetbalclub of schaakclub, die een keer per week bij elkaar komt. Je woont hier met elkaar. Hier komt het wat meer aan de oppervlakte", man (twee-oudergezin).

14.4.3 Mobilisering

Het is van belang dat zoveel mogelijk mensen participeren in de organisatie en het beheer en daarvoor gemobiliseerd worden. De verschillende commissies functioneren daarin goed. Mensen met uiteenlopende kennis en vaardigheden kunnen daarin een passende plek vinden. Deelname aan deze taken draagt bij aan de betrokkenheid op het project en de onderlinge contacten. Twee bewonersuitspraken waaruit deze aspecten naar voren komen:

"Ik ben niet iemand die beleidsstukken maakt of zo. Maar die Vertrouwenscommissie, om met mensen in gesprek te zijn en te kijken van hoe kunnen we daar iets mee, wat is je vraag en kunnen we het een beetje sluitend krijgen. En, hoe zou de groep daar over denken als ze het zouden weten? Om daar echt een goede oplossing te vinden, nou dat vind ik ontzettend leuk. Ik heb het idee dat ik binnen de club in ieder geval mijn steentje daar aan bijdraag", man (paar).

"Als je iets gedaan hebt, dan wil je er wel weer eens vanaf en dan moet je anderen vinden. Ik geloof dat dat juist wel goed is dat dat steeds weer gebeurt. Dan heb je weer met een aantal mensen te maken met wie je normaal misschien niet zoveel te maken hebt. Dat je weer eens anders tegen die mensen aankijkt en op bepaalde terreinen ook waardering voor elkaar gaat krijgen. Dan lopen de contacten wat soepeler. Ik geloof dat je moet blijven wisselen, dat is het behoud voor de groep en voor contacten onderling", vrouw (een-oudergezin).

De doelmatigheid waarmee de schaarse middelen -arbeidsinzet en tijd, geld, kennis, ruimte- worden ingezet dient tegen het licht van de doelstellingen bezien te worden. Bewoners- en commissievergaderingen hebben niet alleen de functie om bepaalde problemen zo snel en efficiënt mogelijk op te lossen. Het gaat er ook om open discussies te voeren waarin zakelijke en emotionele argumenten uitgewisseld worden, waaruit een compromis ontwikkeld wordt met een zo breed mogelijk draagvlak in de groep, opdat het nageleefd wordt zonder dat controle nodig is. In het overleg ligt het elkaar leren kennen, het op elkaar betrokken zijn en met elkaar rekening willen houden besloten.

Wat wellicht voor buitenstaanders overkomt als inefficiënt en veel gepraat met weinig beslissingen, kan een belangrijke bijdrage leveren aan een sfeer van openheid en het

mobiliseren van velen voor activiteiten en participatie in het beheer. Daarmee wordt een bijdrage geleverd aan het succes. Het is een investering, waarvan alleen op heel lange termijn kan worden bepaald of deze beheermatig ook efficiënt blijkt te zijn door de instandhouding van de motivatie en betrokkenheid.

14.4.4 Woonwensenprogramma

De bewonersgroep dient duidelijk een actieve rol te vervullen en concreet aan te geven wat zij wil bereiken. Het opstellen van een woonwensenprogramma schept intern en extern duidelijkheid. De andere partijen in het samenwerkingsverband zullen concreet moeten zijn over de randvoorwaarden. De bewonersgroep zal deze condities moeten toetsen en zo nodig hierop actie ondernemen.

Kenmerkend voor Centraal Wonen is dat de omschrijving van het wonen bij de bewoners ligt. Zij kunnen weliswaar niet alléén een project realiseren en zijn gebonden aan de regelgeving. Maar, en dit blijkt een essentieel verschil ten opzichte van individuele bewoners, zij kunnen het initiatief nemen en tamelijk nauwgezet en creatief aangeven hoe zij wonen willen. Soms is enige deskundige inbreng daarbij wenselijk.

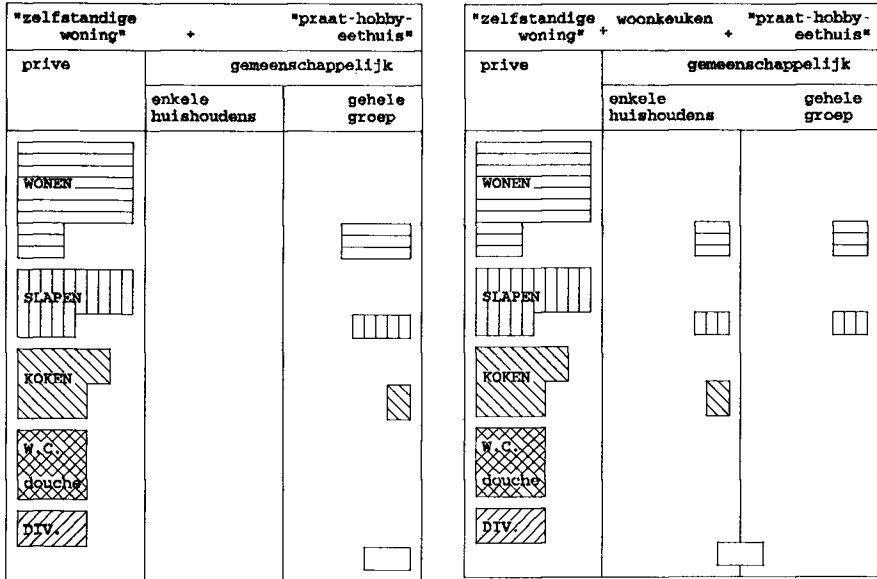
Terugkijkend op wat in Centraal Wonen Hilversumse Meent en twee Wageningse projecten tot stand gekomen is, blijkt veel van het woonwensenprogramma gerealiseerd te zijn. Bij de opzet van een van die programma's is volgens de structuurmodelmethode gewerkt, waarbij veel aandacht is besteed aan activiteiten, ruimtelijke consequenties en relaties (Van Dam, 1973 en 1978; Van Leeuwen en Van der Meer 1978; Van Leeuwen, 1980).

Zo zijn er bijvoorbeeld woonmodellen gepresenteerd met verschillende verhoudingen in de ruimteverdeling tussen privé en gemeenschappelijk. Er is uitgegaan van een nul-model, een grootte en verdeling van de oppervlakte, zoals die in de woningwetsector gebruikelijk is. De toekomstige bewoners is gevraagd welke verandering zij daarin wilden aanbrengen, welke activiteiten zij privé en/of met enkele huishoudens en/of met een grote groep wilden kunnen uitvoeren. Ruimte voor gemeenschappelijke activiteiten kon alleen ontstaan door het afstaan van privéruimte. Zes modellen werden ontwikkeld waarvan er uiteindelijk drie gekozen zijn (ill.14.1.) (Kesler, 1989a; 95).

Illustratie 14.1 Drie modellen voor de verdeling van ruimte tussen privé en gemeenschappelijk.

1 Zelfstandige woning

2 Clusterwoning

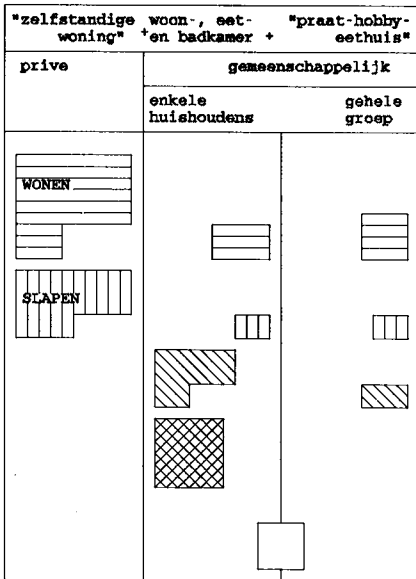
Ook voor de keuze van de woningverdeling, de projectgrootte, de locatie en het projectmodel zijn de mogelijkheden en beperkingen gevisualiseerd.

De visuele modellen zijn aangevuld met een geschreven programma, waarover in de groep besluitvorming heeft plaats gevonden. Concretisering en heldere besluitvorming kan het aantal uiteenlopende interpretaties en misverstanden beperken. Op de methodiek wordt niet verder ingegaan, van meer belang is hier om puntsgewijze aan te geven wat wenselijk is om in een woonwensenprogramma op te nemen.

Inhoudsomschrijving woonwensenprogramma

- Doelstellingen: dat wat men bereiken wil, een omschrijving van de leefwijze(n) en de bewonerssamenstelling en wat de (specifieke) kenmerken van deze woonsituatie moeten worden.
- Globale projectomschrijving: de sociale opbouw en ruimtelijke kenmerken (projectgrootte, diversiteit in woonvormen en voorzieningen, niveaus van gemeenschappelijkheid, bouw-

3 Woongroepwoning

hoogte).

- Stedebouwkundige situatie: locatie van het project, ligging ten opzichte van voorzieningen, verkeer en openbaar groen, de relaties tussen project en omgeving, de overgangen tussen privé/openbaar en gemeenschappelijk/openbaar, de bereikbaarheid en toegankelijkheid van gemeenschappelijke voorzieningen en tuin.

- Woningen en gemeenschappelijke ruimten naar aard en omvang: de activiteiten op verschillende niveaus naar ruimte en voorzieningen, detaillering en beschrijving van de verdeling naar woonvormen en woninggrootte, (dé)concentratie van voorzieningen, specificatie van aanpasbaarheid, multifunctionaliteit of flexibiliteit.

- Buitenruimten: activiteiten en doelgroepen, specifieke natuurlijke en culturele elementen (water, planten, bomen, verharding, niveauverschillen), bezonning.

- Relaties binnen het project: tussen woningen, gemeenschappelijke voorzieningen en buitenruimten, bereikbaarheid voor gehandicapten, visuele- en verkeersrelaties tussen

binnen- en buitenruimten, interne verkeersroutes, verkeer van buiten en de situering van parkeerruimte voor fietsen en auto's, plaats en bereikbaarheid bergingen, huisvuilcontainers en compostbakken.

- Technische en milieu-aspecten: bouwmaterialen, energievoorzieningen en -besparende maatregelen, individuele of gemeenschappelijke systemen voor verwarming en warmwater, toegankelijkheid, veiligheid en gezondheid, communicatiesystemen, afvalverwijdering, beheer en onderhoud.

- Vormgeving: de stijl van het project, een extravert of introvert voorkomen, contrasterend met of min of meer gelijkvormig aan de omgeving, met intenties en nadruk op de identiteit van het gemeenschappelijke of het individuele huishouden.

- Financiering en woonkosten: keuze van eigendomsverhouding huur- en/of koopwoningen of andere vormen van eigendom, de financiële toegankelijkheid, de financiering van de gemeenschappelijke voorzieningen of andere extra investeringen (bijvoorbeeld voor milieumaatregelen), subsidie voor experimentele aspecten of participatie, financiële belemmeringen voor de woningtoewijzing en mogelijkheden om deze weg te nemen, verrekening van kosten van collectieve voorzieningen.

- Participatie, zelfwerkzaamheid en beheer: de mate waarin bewoners in de planontwikkeling en het beheer zeggenschap en verantwoordelijkheid wensen, het kunnen inschakelen van eigen deskundigen en van modelmatige hulpmiddelen.

Functies van het woonwensenprogramma

Het ontwikkelen van een woonwensenprogramma vervult in de totstandkoming van een Centraal Wonen-project de volgende functies.

- Kennismakingsproces: de toekomstige bewoners leren elkaar kennen door min of meer gericht over hun verwachtingen aangaande de toekomstige leef- en woonwijze te spreken, over zaken die men wil behouden en die men wil veranderen.

- Centraal Wonen-identiteit: individueel en collectief ontstaat een bewustzijn van wat Centraal Wonen moet gaan inhouden. Het programma noodzaakt tot het doen van concrete uitspraken en het wordt een koerswijzer voor de groep.

- Realistische beeldvorming: de inventarisatie van woonwensen is gekoppeld aan gelimiteerde ruimtelijke en financiële middelen. Men beseft dat er geen vrijblijvende wensenlijst mag komen, maar uitgangspunten waarvoor men bereid is zich in te zetten.

- Integratie van nieuwkomers: de planrealisatie is een proces van enkele jaren. Het vaststellen van een programma kan voorkomen dat ieder half jaar opnieuw de discussie over de identiteit gevoerd wordt. Voor nieuwkomers schept het programma duidelijkheid, mede op basis daarvan kunnen zij besluiten te participeren.

- Overeenkomst: ook extern schept het woonwensenprogramma duidelijkheid. Het vormt de gespreksbasis voor het overleg met de gemeente, de woningcorporatie/financier, de architect en de aannemer. Als men besluit gezamenlijk het project te ontwikkelen, dan krijgt het programma de status van een contract, een intentieverklaring van de samenwerkende partijen. Het vormt een steun in de rug in de onderhandelingen over locatie, benodigd oppervlak, stedenbouwkundige vorm, woningtype, energiemaatregelen, etcetera.

- Tijdsdruk tijdens de planontwikkeling: in de fase van schetsontwerpen en onderhandelingen moet er dikwijls snel gereageerd worden. Dankzij het voorwerk aan het woonwensenprogramma is het mogelijk op schetsen en de consequenties daarvan vlot te reageren en zonodig gemotiveerd en effectief een bepaalde oplossing af te wijzen.

- Delegatie aan een bouwgroep: de planontwikkeling is een zeer intensief proces, niet iedere toekomstige bewoner wil/kan die ontwikkeling tot in detail meemaken. Door het woonwensenprogramma kan een deel van de voorbereiding aan een bewonersdelegatie, bouwgroep, overgelaten worden. Zij behartigen de belangen van de groep en koppelen terug naar de achterban.

- Bezuinigingen en prioriteiten: ieder plan moet met beperkte middelen tot stand komen. Bewoners hebben weinig mogelijkheden om hun wensen kracht bij te zetten. Het woonwensenprogramma kan een hulpmiddel zijn om de essentie van het plan overeind te houden en bepaalde punten als 'eisen' te handhaven.

De ontwikkeling van een woonwensenprogramma is een belangrijk hulpmiddel om de rol van opdrachtgever te vervullen en planinhoudelijk effect te sorteren.

Bewonersgroep en woningcorporatie zullen gezamenlijk tot een *programma van eisen* moeten komen, dat bestaat uit het woonwensenprogramma én de technische eisen die de corporatie noodzakelijk acht. Hierover moet overeenstemming bereikt worden.

Op basis van een gezamenlijk overeengekomen programma van eisen wordt deelname van bewoners in het bouwteam vanzelfsprekend. Bovendien biedt de opzet van het plan in team-

verband voor bewoners de beste mogelijkheden om gedurende het proces op alle ontwikkelingen in te spelen én de initiatiefrol vast te houden.

14.5 Samenwerking en medezeggenschap

14.5.1 *Erkenning en negatie*

Het initiatief van onderop kan slechts tot resultaat leiden indien daarop gereageerd wordt in de sfeer van de *procesvoorwaarden*: erkenning en middelen. Erkenning is nodig door gemeente, planontwikkelaar en financier. De bewonersgroep komt met een bijzondere woonwens waarvoor mogelijkheden ontwikkeld dienen te worden, uitgaande van het rijksoverheidsbeleid waarin het gelijkheidsbeginsel gehanteerd wordt (14.2). De bewonersgroep moet als zodanig toegang krijgen tot de middelen voor de volkshuisvesting en als onderhandelingspartij worden erkend. In de toekomst zal dat ook steeds meer voor commerciële financiers moeten gelden.

In de middelensfeer is het nodig om resultaten te boeken. Het is van belang dat er een reëel perspectief voor de realisatie ontwikkeld wordt, zoals concrete toezeggingen met betrekking tot een lokatie, contingent en de bereidheid om samen te werken.

Erkenning

Enkele tientallen gemeenten en corporaties hebben een Centraal Wonen-groep erkend en zeggenschap verleend op enkele van de volgende aspecten: woonwensenprogramma, architectenkeuze, zelfwerkzaamheid, woningtoewijzing en andere behertaken, huurverdeling en gedeeld risico voor huurderiving, gemengde financiering, leningen ten behoeve van collectieve ruimten. Bovendien is er in veel gevallen periodiek overleg over het beheer. Diverse woningcorporaties en gemeenten zijn niet afkerig van intensieve bewonersparticipatie. Woningcorporaties die aarzelen vanwege de onbekendheid met Centraal Wonen kunnen ondersteuning krijgen van hun overkoepelende instelling (NWR of NCIV).

In sommige gemeenten wordt in het beleid rekening gehouden met groepswonen, in de bouwverordening, het bestemmingsplan en bij de inschrijving als woningzoekende. Amsterdam bouwt een vast percentage groepswoningen.

Voorts is op rijksniveau bewonersparticipatie op summiere wijze wettelijk erkend, maar dit blijft beperkt tot hoor-

zittingen. Voor Centraal Wonen is dat onvoldoende om een project te realiseren. Mijns inziens zou in de nieuwbouw een *positieve actie* voor groepswonen moeten plaatsvinden omdat in de woningvoorraad de ruimtelijke condities om aan deze woonwensen te voldoen ontbreken.

In het verleden gaf de goedkeuring van Centraal Wonen projecten op provinciaal niveau dikwijls problemen, omdat de gemeenschappelijke ruimten niet in een of andere regeling waren onder te brengen. Dat de meeste initiatieven toch goedgekeurd werden lag in belangrijke mate aan de medewerking van de Centrale Directie Volkshuisvesting van het Ministerie VROM. Daar werd, gesteund door het eerste experimentele project, alsnog binnen zekere grenzen toestemming verleend aan Centraal Wonen plannen.

Een belangrijke verbetering is hierin opgetreden met de invoering van de circulaire MG 84-20 (VROM, 1984) aan de gemeenten van juni 1984, waarin collectieve ruimten opgevat worden als een verzameling privé-ruimten voor een groep huishoudens, die door inlevering van ruimte uit de privé-sfeer is ontstaan. De erkenning in het rijksbeleid van groepswonen als een woonvorm, die aanspraak kan maken op de middelen voor de volkshuisvesting, is daarmee een feit; de bereidheid is er om belemmerende condities in de regeling weg te nemen.

In het nieuwe Normkostensysteem (NKS) is een grotere vrijheid om ruimte voor collectieve doeleinden te bestemmen. Helaas is de (financiële) ruimte zo gekrompen, dat er minder te verdelen valt. Vervallen is de eis van terugbouwbaarheid (dat wil zeggen het leveren van een schaduwplan voor ieder project waarin een traditioneel alternatief zonder gemeenschappelijke ruimten is uitgewerkt). Het is vervangen door aandacht voor bouwkundige en woontechnische flexibiliteit. Ook dat is een zinvolle verbetering.

Niet opgelost is het probleem van integratie van wonen en werken, die ruimte wordt binnen de sociale sector niet gegeven. Ook is het voor bewonersgroepen nog steeds uiterst moeilijk om een woningbouwcontingent toegewezen te krijgen. Het voorgenomen beleid tot verdere inkrimpingen van de bouw van sociale huurwoningen maakt dat dit probleem in de toekomst nog nijpender wordt.

Negatie

Naast succesvolle groepen zijn er ook talloze die het hebben moeten opgeven omdat erkenning uitbleef. Van tientallen projecten is bekend dat zij hun pogingen hebben

opgegeven nadat zij jarenlang vruchteloos naar erkenning streefden (Gewoon Anders, 1987).

Indien het niet mogelijk is om met gemeente en een woningcorporatie tot een goede samenwerkingsvorm met redelijke randvoorwaarden te komen, dan ontbreken de *procesvoorwaarden*. Dan bloeden initiatieven na korte of langere tijd dood. Daarvan zijn diverse voorbeelden, bijvoorbeeld Centraal Wonen Enschede (CWE, 1987). Maar Centraal Wonen Vlissingen spant met een tienjarige lijdensweg wel de kroon. Sommige groepen worden niet serieus genomen of als een niet gewenst verschijnsel afwachtend bejegend. Zonder dat de groep een duidelijke weigering te horen krijgt wordt zij jaren lang aan het lijntje gehouden met vage toezeggingen. Gevolg voor de groep is dat mensen gaan afhaken en de mogelijkheden voor werving van nieuwe leden slecht zijn.

Om deze afhankelijkheid van lokale bestuurders en hun opvattingen over wonen en participatie te verminderen zou het beleid van gelijke kansen ondersteund moeten worden en de mogelijkheden voor een alternatieve route geopend dienen te worden, bijvoorbeeld door een beroep op een decentraal werkende landelijke woningbouwcorporatie voor groepswonen, zoals door de Landelijke Vereniging Centraal Wonen is voorgesteld. Een voorbeeld van zo'n boven-lokaal werkende corporatie is de (in financiële moeilijkheden verkerende) Woningbouwvereniging Gelderland, die zich gespecialiseerd heeft op het gebied van projecten met zelfwerkzaamheid, groepswonen en woon-werkruimten. Op die manier kunnen de ervaringen, die in ieder project opgedaan worden, beter doorgegeven worden. Zo'n landelijke corporatie voor groepswonen zou in opdracht van een lokale corporatie de projectontwikkeling kunnen uitvoeren en eventueel het eigendom en beheer na oplevering aan een plaatselijke corporatie kunnen overdragen.

Erkenning zonder perspectief

Eén van de grote problemen waarop Centraal Wonen-projectrealisatie stuit is het gebrek aan erkenning door de overheid, de negatie in het volkshuisvestingsbeleid.

Zelfhulp en zelfzorg laten de overheid op andere terreinen niet onverschillig. Op het terrein van de volkshuisvesting is het een pijnlijke situatie dat ondersteuning van initiatieven uitblijft. In de Nota Volkshuisvesting in de jaren negentig (VROM 1989; 109) in paragraaf 2.6 Volkshuisvestingsbeleid en emancipatie is de belangstelling uiterst

mager. Slechts één passage heeft hierop betrekking:

"Het is wenselijk dat woonvormen worden ontwikkeld die ruimte bieden voor nieuwe samenlevingsvormen. De voorgenomen wijzigingen in de objectsubsiëring bieden mogelijkheden in die richting. De subsidie is immers onafhankelijk van de woningkenmerken. Ook het Bouwbesluit geeft door de grotere vrijheid in woningindeling, meer mogelijkheden tot het bouwen van bijzondere woonvormen. Bezien zal worden of al dan niet binnen het experimentenbeleid bij subsidiëring van nieuwbouw of woningverbetering, voldoende mogelijkheden bestaan voor de aanleg van gemeenschappelijke voorzieningen en de bouw van eenheden niet-zelfstandige woonruimte".

De verklaring kan gezocht worden in het feit dat elders bij zelfhulp bespaard kan worden op de algemene middelen. Maar hier houdt de overheid het bedrijfsleven te vriend, dat in zelfwerkzaamheid van bewoners een ongewenste concurrentie ziet (Turpijn, 1987).

De grootste dreiging gaat uit van de financiële ontwikkelingen in de volkshuisvesting. De erkenning voor groepswonen en bewonersparticipatie die nu min of meer bereikt is komt onder extreem ongunstige financiële druk te staan. De inperking van de sociale woningbouw, de aanscherping van inkomenseisen, de schrale budgetten in het NKS, de inkrimping van het bereik van de individuele huursubsidie en de onzekerheid daaromtrent, de voordeurdelerskorting, al deze maatregelen werken ongunstig uit voor Centraal Wonen initiatieven en bestaande projecten. Een aantal projecten verkeert nu al in problemen of zit in de gevarenzone doordat huren gestegen zijn boven de huursubsidiegrens. Waren bijvoorbeeld in Hilversum de negen grootste woningen van meet af aan problematisch, soms wel en soms niet passend binnen de huursubsidie, onlangs zijn daar de 4-vlaks-woningen bijgekomen. Door de jaarlijkse huurverhoging en de verlaging van de subsidiegrens zijn nu dus alle grotere woningen, bestemd voor huishoudens met kinderen, onbereikbaar geworden voor huishoudens met lage en gematigde inkomens.

Voor nieuwe projecten is het steeds moeilijker om de combinatie van privé en gemeenschappelijke woonruimte te realiseren. Het lijkt alleen mogelijk wanneer in het project enkele woongroepen (met weinig privé ruimte) worden opgenomen.

Kort samengevat valt de situatie van de periode tot 1984 te

karakteriseren als het ontbreken van formele erkenning maar op veel plaatsen bereidheid om informeel het nodige tot stand te brengen. Vanaf 1984 is groepswonen formeel erkend, maar vindt er een voortschrijdende verslechtering plaats van de materiële condities voor projectrealisatie en instandhouding.

14.5.2 Projectteam

In 14.3 is de *buurtaanpak* vergeleken met de *Rotterdamse aanpak* van buurtvernieuwing. Er is geconcludeerd dat de *Rotterdamse aanpak* met een coalitiemodel, waarin de bewonersorganisatie nauw samenwerkt met de gemeente, beter functioneert dan de werkwijze volgens de *buurtaanpak* met een raamovereenkomst.

Voor de realisatie van een Centraal Wonen-project is het vormen van een projectteam mijns inziens aanbevelingswaardig.

Van een participatiestatuuut, zoals door de Landelijke Vereniging Centraal Wonen wordt voorgestaan en dat vergelijkbaar is met de raamovereenkomst in de *buurtaanpak*, verwacht ik weinig (14.4.1). Het zal alleen na veel formeel overleg vastgelegd worden, indien er al een uitgesproken wil tot samenwerking aan ten grondslag ligt. Maar als die wil er is, is het de vraag hoe nuttig het is hierin tijd en energie te steken, omdat het vastleggen de groei en flexibiliteit in de coalitie tot een bureaucratische vorm kan doen verstarren.

De ervaringen in de Hilversumse Meent en Wageningen zijn positief met de vorming van een samenwerkingsverband van bewonersgroep met gemeente en/of woningcorporatie, gebaseerd op wederzijds vertrouwen en op het onderschrijven van de doelstelling om een Centraal Wonen project te realiseren. Wanneer de partners zich politiek positief hebben uitgesproken over de realisatie van een Centraal Wonen project, in een raadsvergadering of bestuursvergadering, dan kan men hen daaraan houden. Het gaat veel meer om het opbouwen van een gemeenschappelijk doel en vertrouwen dan om op papier een samenwerking vast te leggen van rechten en plichten.

14.5.3 Architectenkeuze en dialoog

In Centraal Wonen Hilversumse Meent is de rol van het architectenbureau de Jonge en projectarchitect Pieter Weeda

van cruciale betekenis geweest. Het visualiseren van de woonwensen en intenties van de bewonersgroep heeft andere participanten over de streep getrokken.

Het ontwerpproces is een stapsgewijze concretisering. Elke stap houdt keuzen in, een inperking van mogelijkheden, een reductie van het aantal vrijheden. Veel van die stappen zijn voor de bewonersgroep nieuw, vragen enige tijd voor bezinning en het doen van keuzen. De communicatie tussen architect en bewonersgroep stelt hoge eisen, met name aan de presentatie van ruimtelijke oplossingen en de openheid om naar de opvattingen en kritiek van bewoners te luisteren.

De dialoog tussen bewoners en architect over de esthetische dimensie ligt dikwijls bij beide partijen zeer gevoelig. Het raakt de identiteit en in de discussie over de esthetische aspecten komt het moment dat de rationele discussie niet meer mogelijk is. Men kan trachten om de intenties en de stijl van het ontwerp te verklaren en te omschrijven; in de uiteindelijke beoordeling zal de esthetische waardering een strikt persoonlijke blijven (van der Vlist, 1988). Het ontwerp is een zeer persoonlijke creatie, waarmee de identiteit van de ontwerper verbonden is. Ook de bewoners willen dat hun identiteit tot uitdrukking komt in het ontwerp, zij willen zich er in herkennen. Zij gaan er immers straks wonen. Zij verwachten dat het ontwerp voldoet aan de door hen gestelde functionele en sociale eisen en esthetische behoeften. Zij verwachten dat in het ontwerp hun collectieve identiteit tot uitdrukking komt, hun intenties op een wijze die zij esthetisch kunnen waarderen.

Gezien het bovenstaande ligt het voor de hand dat vanuit Centraal Wonen altijd wordt gepleit voor (mede)zeggenschap in de architectenkeuze. De architect zal een goed ontwerper, een goede gesprekspartner en een sterke onderhandelaar moeten zijn (Krabbe en Vlug, 1986). Op voorhand dient er informatie uitgewisseld te zijn, zodat er een keuzeproces plaats kan vinden. De dialoog vraagt om vertrouwen in de communicatieve vaardigheden, de ontwerpqualiteiten en de herkenning van de esthetische opvattingen.

14.5.4 Woningtoewijzing

"De moeilijkheid is natuurlijk niet degene die je kiest, maar degene die je afwijst. Daar heb je dus moeite mee. We hadden dus twee gelijkwaardige kandidaten, dat duurde heel

lang voordat dat eruit kwam. Voor mij speelde een beslissende rol van wat de kinderen er van vonden en daardoor heb ik me laten leiden in feite", man (alleenstaand).

"Toen we een nieuwe kandidaat moesten kiezen! Ik dacht: hier ga ik weg. Het was zo'n maffe toestand, de onverzoenlijkheid die er bestond in standpunten. Ik dacht: dit is een ontzettend conflict, hoe komen we hier ooit uit. En ook dat er dingen spelen -jalousie- die niet uitgesproken worden. Dan spring ik zowat door het plafond. Maar daar los je niks mee op. Het zit natuurlijk ook in mezelf. En als je weggaat wat bereik je dan? Ook niks waarschijnlijk?", man (twee-oudergezin).

In het technische beheer van de projecten is de woningtoewijzing de meest in het oog springende taak, die door bewoners is overgenomen. De woningtoewijzing is van essentieel belang voor het functioneren en voortbestaan van een woongemeenschap. In de hoofdstukken (12) over motivatie en bewonerssamenstelling (13) is hierop al gewezen. Hier is de vraag in hoeverre projecten in de praktijk zeggenschap op dit aspect hebben verworven, welke randvoorwaarden daaraan gesteld worden en op welke wijze van dit recht gebruik gemaakt wordt.

In het eerste project is de coöptatie geaccepteerd onder de randvoorwaarde dat de bewoners *Goois-gebonden* moesten zijn. Voor de initiatiefnemers van het eerste uur, die niet allemaal aan dit criterium voldeden, is bij de start een uitzondering geaccepteerd. Voor de inkomensbovengrens, die normaal voor de toewijzing van woningwetwoningen geldt, is in beperkte mate dispensatie verleend. Voorts zijn er regels voor de verhouding tussen huishoudenssamenstelling en woninggrootte, om het principe van *inleveren van privé ruimte* te handhaven. Ook zijn hierop bij de start enige uitzonderingen geaccepteerd, vanwege de groepssamenstelling en het door de corporatie bevorderde grote aandeel 4-vlakjeswoningen.

De toewijzingsprocedure bij vertrek van een huishouden ligt in handen van de cluster. Die roept kandidaten van de wachtlijst op, waarbij de kandidaten van binnen het project voorrang hebben. Na een kennismakingsprocedure selecteert de cluster een kandidaat die aan de bewonersvergadering wordt voorgedragen. De vergadering kan de cluster vragen om de procedure te verantwoorden. Na verloop van tijd ontstaat er enige ervaring en een soort algemeen geaccepteerde werk-

wijze.

In driekwart van de Centraal Wonen-projecten hebben de bewoners (onder bepaalde voorwaarden) zeggenschap over de toewijzing. De meest voorkomende ontheffing betreft de economische gebondenheid, gevolgd door de inkomensbovengrens en de relatie woninggrootte-huishoudensgrootte en soms andere aspecten zoals het aantal urgentiepunten. In een enkel geval vindt er een verzwaring plaats met betrekking tot de relatie woninggrootte-huishoudensgrootte. In één project (Apeldoorn) is aan de ontheffing voor de inkomensbovengrens een soort huurbelasting gekoppeld (Van Rooijen en Veldkamp, 1988; 54).

Sommige projecten hanteren een wachtlijst. Die blijkt niet altijd bevredigend te functioneren. Als er weinig mutaties zijn en een lange lijst staan mensen jarenlang op de wachtlijst. Als er dan een plaats vrijkomt blijken de kandidaten inmiddels op andere wijze hun woonbehoeften gerealiseerd te hebben. Om een wachtlijst te laten functioneren is het regelmatig (jaarlijks) opschonen nodig.

In projecten met vrij veel mutaties werft men soms via advertenties nieuwe kandidaten. Problematisch is de situatie voor die projecten waar woningen zijn met huren, die boven de grens voor de individuele huursubsidie liggen.

Tegenover het recht op zeggenschap over de woningtoewijzing staat het dragen van het risico van huurderiving door leegstand. In 60% van de projecten is er sprake van een gedeelde verantwoordelijkheid van bewoners en woningcorporatie. De algemene lijn is dat kortdurende leegstand (1 à 2 maanden) voor rekening van de corporatie komt, hetgeen overeen komt met de 2% norm waarmee in de exploitatie gerekend wordt. Bij langduriger leegstand komen de kosten voor rekening van de bewoners. Lukt het de vereniging niet om een passende kandidaat te vinden, dan komt het risico weer bij de corporatie. Dan krijgt de corporatie ook de woningtoewijzing terug en staat het voortbestaan van het project op het spel.

Leegstand en problemen met het vinden van gemotiveerde kandidaten is tot op heden slechts in één project voorgekomen. Als belangrijke oorzaken worden aangewezen de plaatselijke woningmarkt en grote woningen die boven de huursubsidiegrens liggen. Met uitzondering van dit project geldt dat er in de projecten geen of geringe huurachterstanden zijn en de leegstand en verhuisfrequentie beneden het landelijke gemiddelde liggen (Van Rooijen en Veldkamp, 1988; 55 en 75).

14.6 Zelfwerkzaamheid en autonomie

Persoonlijke factoren zijn van veel belang voor het realiseren van een opbouwproces, zo is uit het onderzoek van De Kleijn (1985) naar voren gekomen. Dat geldt ook voor Centraal Wonen. Zonder eigen deskundigen, zelfwerkzaamheid, vasthoudendheid en sterke persoonlijkheden komt een project niet van de grond. Deze persoonlijke kwaliteiten en inspanningen zijn nodig voor de opbouw van een efficiënte en democratische organisatie, steunverwerving naar buiten, mobilisering van veel deelnemers, strategisch handelen naar instanties, initiatief nemen en behouden, en de publiciteit halen.

De zelfwerkzaamheid speelt zich op verschillende niveaus af, direct op het groepsniveau en het lokale niveau en indirect op het landelijke niveau via de Landelijke Vereniging. De inspanningen zijn primair gericht op het verkrijgen van zeggenschap over en middelen voor een project met collectieve voorzieningen. Op de achtergrond en indirect is de inzet gericht op structurele verbeteringen voor participatie in de volkshuisvesting, in het bijzonder over het verkrijgen van zeggenschap over het formuleren van het programma van eisen (*het opgaveproces*) en het *inbezitname proces* (11.2.4).

14.6.1 Zelfwerkzaamheid en bewonersparticipatie

In het onderzoek naar zelfwerkzaamheid van bewoners van Turpijn (1987) wordt ook aandacht besteed aan Centraal Wonen. Hij beschrijft de aard en omvang van de zelfwerkzaamheid van bewoners "In de schaduw van de volkshuisvesting". Zelfwerkzaamheid wordt door Turpijn (1987; 13) als volgt omschreven: "De aandacht in deze studie is daarentegen juist gericht op activiteiten van bewoners met betrekking tot hun huisvesting, die met zo min mogelijk bemoeienis van overheden en andere professionele instellingen plaatsvinden, met andere woorden buiten bijvoorbeeld door overheden gereguleerde inspraak- en participatieprocedures".

Hij schetst het spanningsveld tussen zelfwerkzaamheid enerzijds en inspraak en bewonersparticipatie anderzijds: "Als de relatie tussen bewoners en overheden aan de orde is, komen al gauw begrippen als inspraak en bewonersparticipatie ter sprake. Met de zelfwerkzaamheid van bewoners zowel op individueel niveau als op kollektief

niveau, hebben inspraak en bewonersparticipatie in mijn visie echter weinig te maken.

Kenmerkend voor de zelfwerkzaamheid van bewoners acht ik immers dat dit handelen plaats vindt met 'zo min mogelijk bemoeienis van overheden en andere professionals'. Kenmerkend voor inspraak- en participatieprocedures is evenwel de sterke mate van regulering van deze procedures door de organiserende instantie, veelal een overheid of woningcorporatie, en als consequentie daarvan de uiteindelijke vaak toch beperkte invloedsmogelijkheden voor bewoners" (idem; 109).

Uit het voorgaande is duidelijk dat Centraal Wonen gekenmerkt wordt door intensieve bewonersparticipatie én een sterke afhankelijkheid van de overheid en woningcorporaties. Turpijn signaleert dat ook:

"Gelet op de vaak behoorlijk grote omvang van centraal wonen-projecten moet wat dat betreft geconstateerd worden dat deze vrijwel niet buiten de heteronome zone (tegengesteld aan de autonome zone; BK) te realiseren lijken. De grotere via nieuwbouw te verwezenlijken projecten zijn niet zonder de bemoeienis van overheden en professionals van de grond te krijgen" (idem; 139).

De zelfwerkzaamheid van Centraal Wonen ziet Turpijn in het feit dat de deelnemers "aanmerkelijk meer moeite moeten doen om in hun woonbehoeften te voorzien dan de doorsnee gezins- en één- en twee-persoonshuishoudens". Ten eerste moeten bewoners met elkaar veel regelen en afspreken, omdat het om een niet geïnstitutionaliseerd verband gaat. Ten tweede ontbreekt "een structureel en specifiek huisvestingsbeleid van overheidswege zoals voor andere samenlevingsvormen geldt", zodat bewoners "naar andere instellingen toe erg actief (moeten) zijn om in hun woonbehoeften te kunnen voorzien" (idem; 137-138).

Voor Turpijn is het de vraag of het zelfbeheer dat in groepswonen wordt nagestreefd wel past bij realisatie in de heteronome volkshuisvestingssector.

"Werken overheden en woningcorporaties wel mee dan is het de vraag hoe dit in de praktijk strookt met het principe van gemeenschappelijk wonen. Bij woningwetprojecten blijft de eindverantwoordelijkheid namelijk bij de woningcorporatie als eigenaresse. Dat kan afbreuk doen aan de gedachte van zelfbeheer, hoe inventief de constructies ook kunnen zijn om toch zelfbeheer te realiseren binnen het kader van woningcorporaties" (idem; 138).

Betekent dit tevens het einde van de zelfwerkzaamheid voor

groepswonen?

"In vergelijking tot de meeste andersoortige huishoudens blijft dan toch de grotere mate van inspanning van woon-groepen om in hun woonbehoefte te voorzien bestaan en navenant een grotere zeggenschap op dat gebied. In relatieve zin blijft er aldus sprake van zelfwerkzaamheid" (idem; 139).

Deze conclusie laat bij mij een gevoel van onbehagen achter, er is natuurlijk altijd sprake is van zelfwerkzaamheid in *relatieve zin*'.

De zelfwerkzaamheid in Centraal Wonen ontstaat uit een nauwe samenwerking met gemeente en woningcorporatie. Daarmee voldoet deze vorm van zeggenschap niet aan de definitie die Turpijn hiervoor ontwikkeld heeft. Het zegt mijns inziens meer over Turpijns definitie dan over de zelfwerkzaamheid van Centraal Wonen-groepen.

Turpijn definieert zelfwerkzaamheid en bewonersparticipatie als een tegenstelling:

- bewonersactiviteiten zonder externe bemoeienis behoren tot zelfwerkzaamheid;
- bewonersactiviteiten in samenwerking met externe instanties zijn geen zelfwerkzaamheid, maar bewonersparticipatie.

Bij de beschouwing van Centraal Wonen komt hij daarmee in moeilijkheden, omdat niet kan worden volgehouden dat deze bewonersactiviteiten bij een onderzoek naar zelfwerkzaamheid buiten beschouwing gelaten kunnen worden.

Volgens Turpijns definitie corrumperen zelfs de activiteiten, gericht op het structureel verbeteren van de kaders voor bewonersparticipatie, de bewoner met het heteronome systeem.

14.6.2 Centraal Wonen en autonomie

Op welke terreinen is er door Centraal Wonen-groepen zeggenschap verworven? Hier volgt een opsomming, waarbij aangetekend moet worden dat de projecten onderling verschillen. In geen enkel project is de zeggenschap op alle hier genoemde terreinen gerealiseerd. Terreinen waarop Centraal Wonen-groepen zelfwerkzaamheid en zeggenschap gerealiseerd hebben: inhoudelijk formuleren van de opdracht (het opgaveproces); participatie van een heterogene groep, integratie van gehandicapten; architectenkeuze en deelname in het bouwteam; verwerving van financiering (woningcontingent) en grond; woningtoewijzing, ontheffing

van beperkende regelgeving en acceptatie van een gedeeld risico van leegstandskosten; zelfwerkzaamheid in de afbouw en inrichting van binnen- en buitenruimten (inbezitname-proces); streven naar integratie van wonen en werken en doorbreken van belemmeringen in deze; volledige zeggenschap over het gebruik van gemeenschappelijke ruimten; overeenkomst ten aanzien van verdeling woonkosten en woonruimte; overname van beheeractiviteiten; gebruik van materialen en milieumaatregelen; en het samen wonen tot een maatschappelijke gebeurtenis maken. De participatie houdt dus niet op wanneer het gereedschap in de kast gaat, de continuïteit is ingebouwd. Dat betekent dat in Centraal Wonen ondervangen wordt, wat De Kleijn (1985; 235) signaleert als probleem bij het succes van de buurtvernieuwing, namelijk de vorming van een permanent actieve bewonersgroep, (14.3.2).

De zelfwerkzaamheid van Centraal Wonen-bewoners heeft in mijn optiek wezenlijk iets nieuws opgeleverd in de sociale woningbouw en volkshuisvesting. Dat gebeurt in een samenleving waarin onderlinge afhankelijkheid en regulering van overheidswege (heteronomie) niet is weg te denken, maar samenwerking een tamelijk schaars goed is. Daarmee is niet gezegd dat Centraal Wonen-groepen vrij en autonoom in hun huisvestingsbehoeften kunnen voorzien. Er is echter binnen de heteronome kaders van de volkshuisvesting een stukje autonomie teruggewonnen, meer ruimte om eigen leef- en woonwijze vorm te geven onder gebruikmaking van de algemene middelen. Aan overheid en corporaties zijn eisen gesteld, soms zijn die ingewilligd, soms ook niet.

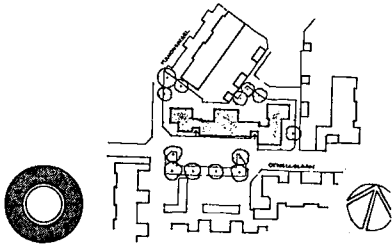
De niet-gerealiseerde projecten zijn het trieste bewijs van Turpijns gelijk van de beperkte mogelijkheden van bewoners invloed uit te oefenen op de heteronome volkshuisvestingssector.

In de gerealiseerde projecten is de autonomie -nog steeds relatief- groter dan elders: zij strekt zich niet slechts uit tot achter het eigen tuinhek of (gekraakt) gebouw, maar over de sociale en ruimtelijke voorwaarden voor het hele project.

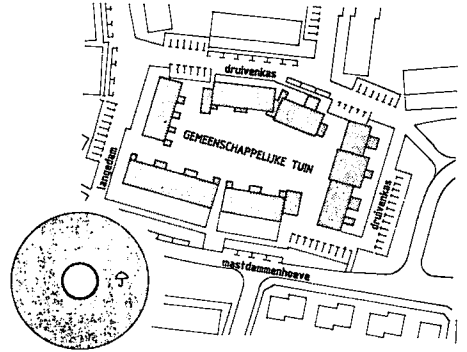
Turpijns visie op zelfwerkzaamheid is een kritische uitdaging voor Centraal Wonen en de doelstelling van bewonerszeggenschap. Is de gevolgde weg de juiste, is er doeltreffend gehandeld en zijn er andere -wellicht doeltreffender- mogelijkheden om langs legale weg het doel te bereiken?

Centraal Wonen-modellen

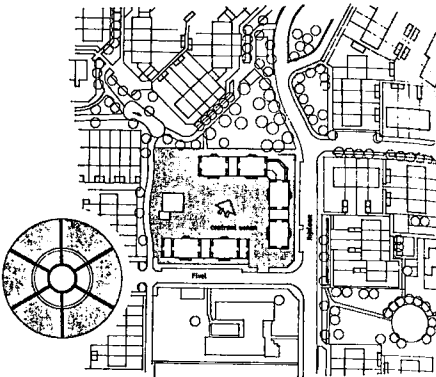
Illustratie ontleend aan Centraal Wonen in beeld deel 1, Krabbe en Vlugg, 1986.

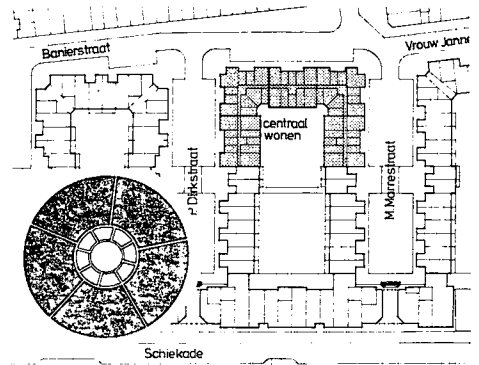
Klein groepsmodel;
Cayenne, Nieuwegein

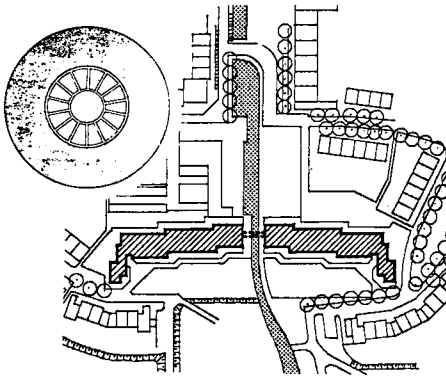
Groot groepsmodel;
Vught

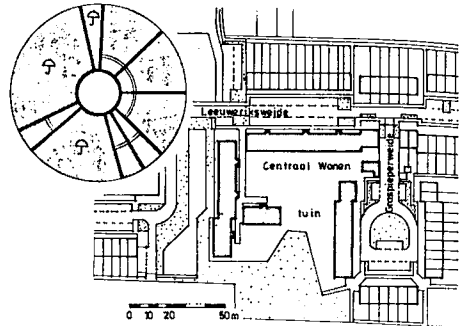
Gesloten clustermodel;
Zwolle

Open clustermodel;
De Banier, Rotterdam

Clustermodel met onzelfstandige
woningen; Huizen

Gemengd model;
Wageningen

15 RUIMTELIJKE VOORWAARDEN

15.1 Inleiding

Het meest in het oogspringend van Centraal Wonen is de ontwikkeling van een woonomgeving-op-maat. In dit hoofdstuk worden de ruimtelijke kenmerken beschreven en de betekenis van de privé- en gemeenschappelijke ruimten voor de bewoners. De bewoners hebben voor bepaalde ruimtelijke condities -ruimten, relaties en vormgeving- gekozen en van andere afgezien met het oog op de regulering van hun onderlinge betrekkingen. De vraag is of zij daarin ook geslaagd zijn. Geprobeerd wordt om antwoord te krijgen op de vraag: welke ruimtelijke voorwaarden zijn voor het functioneren van een Centraal Wonen-project van belang voor de ontwikkeling en instandhouding van de onderlinge betrekkingen? In hoeverre zijn de ruimtelijke condities een hulpmiddel voor het realiseren van de Centraal Wonen doelstellingen? Bieden de ruimtelijke condities keuzemogelijkheden voor nieuwe ontwikkelingen?

In het vorige hoofdstuk over bewonersparticipatie stond het eerste deel van de wisselwerking mens/gebouwde omgeving centraal, namelijk de invloed van de bewonersgroep op de gebouwde omgeving: de relatie mens ---> gebouwde omgeving. In de bewonersparticipatie zijn de ruimtelijke condities het doel voor de groep. In dit hoofdstuk staat het tweede deel van de wisselwerking centraal: de relatie gebouwde omgeving ---> mens, de ruimte als middel.

Van Leeuwen (1980; 84) zegt hier onder andere over: "De relatieve duurzaamheid van de ruimte als middel en de ruimtelijke middelen bieden de mogelijkheid deze te onderhouden en verder te verduurzamen. De waarde daarvan ligt in het feit dat daardoor mededeling gedaan wordt aan anderen over de eigen identiteit".

De inzet van ruimtelijke middelen voor Centraal Wonen komt voort uit *praktische* en *relationele* motieven. Wat de eerste betreft de gemeenschappelijke ruimten komen tegemoet aan de wens naar collectief bezit en gemeenschappelijke activiteiten. Van minstens zo groot belang, zo niet belangrijker is dat in de gemeenschappelijke ruimten en onderlinge relaties de gemeenschappelijke intenties en de nieuwe identiteit zichtbaar wordt gemaakt.

In het onderzoek in Hilversum is geprobeerd om inzicht te krijgen in de uitgangspunten, de feitelijke veranderingen in de leefwijze en de beleving, en de mate waarin de ruimtelijke condities aan de verwachtingen hebben voldaan. De conclusies zijn in het eerste deel gepresenteerd.

Hier worden inzichten ontwikkeld gebaseerd op dit onderzoek en op gegevens uit 36 gedocumenteerde Centraal Wonen projecten, die in de publikaties "Centraal Wonen in beeld deel 1 en 2" gedocumenteerd zijn (Krabbe en Vlug, 1986; Van Rooijen en Veldkamp, 1988). Het accent ligt hierbij op de ruimtelijke condities van de woning, de cluster, de groepscondities en de omgeving. Op de financiële aspecten en de ontwikkeling van de woonlasten zal ik slechts zijdelings ingaan.

Voorafgaand aan de gedetailleerde beschrijving wordt hier kort de ruimtelijke verscheidenheid van Centraal Wonenprojecten geschetst.

Zoals reeds uit de groeps grootte gebleken is zijn de verschillen in projectgrootte aanzienlijk. In de periode 1977-1986 zijn 36 projecten gerealiseerd met gemiddeld 38 woningen/wooneenheden. De kleinste bestaat uit vier woningen, de grootste uit 167 wooneenheden (onzelfstandige woningen). De groeps grootte loopt eveneens sterk uiteen (tabel 15.1). De projecten met huurwoningen zijn gemiddeld aanzienlijk groter dan die met gemengde financiering en koopwoningen (43, resp. 36 en 7 woningen). Alle projecten beschikken over gemeenschappelijke ruimten.

Negentien projecten zijn van *het groepsmodel* met uitsluitend gemeenschappelijke ruimte(n) op het groepsniveau, 16 projecten zijn van *het clustermodel* met op twee niveaus gemeenschappelijke ruimten en één project is van *het gemengde model*.

Tabel 15.1 Projecten naar projectgrootte en groeps grootte

Projectgrootte woning/ wooneenheden	Groeps grootte							Totaal
	3-24	25-49	50-74	75-99	100-124	125-149	150 of meer	
3-19	8	1	-	-	-	-	-	9
20-39	-	3	7	1	-	-	-	11
40-59	-	-	-	6	3	-	-	9
60-79	-	-	1	-	1	2	1	5
80 of meer	-	-	-	-	1	-	1	2
Totaal	8	4	8	7	5	2	2	36

Een kwart van de projecten bestaat uit ca. 10 woningen met één niveau van gemeenschappelijkheid.

De grotere projecten hebben in ongeveer de helft van de gevallen evenals Hilversum twee niveaus van gemeenschappelijkheid: groep en cluster (soms woongroep); in de overige is er één niveau, de groep.

In vrijwel alle projecten is er een groeps- en ontmoetingsruimte, een gemeenschappelijke tuin, en collectieve eet-/kookruimte, was-/droogruimte en (fietsen)berging op groep- of clusterniveau. In tweederde van de projecten is er gemeenschappelijke ruimte voor peuters, logées en hobby's, en in eenderde voor tieners, werk- of bedrijfsruimte.

In de vormgeving verschillen de projecten sterk. Sommige projecten onderscheiden zich evenals Hilversum duidelijk van de omgeving (bijvoorbeeld Centraal Wonen Huizen), of leggen het accent op de onderlinge serre-achtige verbindingen (bijvoorbeeld Centraal Wonen Zevenkamp, Rotterdam), of op de groepsvoorzieningen (bijvoorbeeld Centraal Wonen Almere). In enkele projecten wordt evenals in Hilversum de clusteridentiteit sterk tot uitdrukking gebracht (Centraal Wonen Spijkenisse; Eindhoven; Leiden Gerestraat). Veel Centraal Wonen-projecten onderscheiden zich niet of nauwelijks van de omgeving.

15.2 De woning

In hoeverre levert de woning een bijdrage aan het realiseren van de doelstellingen?

De volgende doelstellingen worden aan de orde gesteld:

- behoud van zelfstandigheid en identiteit van het huishouden;
- de herverdeling van ruimte, met name het inleveren van privé ruimte ten behoeve van het gemeenschappelijke;
- flexibiliteit.

In de laatste subparagraaf wordt ook de onderlinge samenhang beschreven.

15.2.1 Zelfstandigheid

De individuele woning is in de Hilversumse Meent als basis voor het ontwerp gekozen om de privacy en zelfstandigheid van de bewoners te beschermen. Ook de meeste andere Centraal Wonen-groepen hebben deze keuze gemaakt.

Sommige vanzelfsprekendheden zijn in Centraal Wonen Hilversumse Meent verdwenen: de voordeuren zitten niet op slot, de hekjes uit de tuin zijn verdwenen, op het clusterdak-terras ontbreken de afscheidingen en sommige woningen sluiten aan op clusterruimten.

Een moeder uit een twee-oudergezin schetst de bewustwording van de invloed van de ruimtelijke situering van activiteiten:

"We hebben de kinderen op een gegeven moment bewust een beetje bij ons gehouden. We dronken altijd thee 's middags in de cluster en vandaar uit gingen alle kinderen spelen. Maar die twee meiden van tien, die namen Pier (6 jaar) op sleeptouw naar van alles en nog wat. Uiteindelijk hadden ze er geen vrede mee, die groten ook niet. Toen hebben we op een gegeven moment gezegd: we drinken thuis thee, want vandaar uit ontstaan er andere dingen die we met de kinderen gaan doen."

Achter de activiteit theedrinken speelt zich een ontwikkeling af, die afhankelijk van de ruimtelijke situering een verschillend verloop krijgt en die de relaties beïnvloedt.

Het omgaan met anderen (in de cluster) werkt als een spiegel, waardoor men ziet welke waarden en normen men zelf gebruikt in de omgang met mensen en hulpmiddelen: tijd, geld, voeding, energie, afval, ruimte. Vanzelfsprekendheden maken plaats voor bewustwording van de eigen identiteit van het huishouden.

De woning biedt ruimte voor de bevrediging van de volgende behoeften:

- afzondering voor bepaalde activiteiten, vanwege intimiteit of schaamte;
- gebruiksvrijheid, ter voorkoming van overlast aan anderen;
- identiteit, om eigenheid en status te beleven en herkenbaar te zijn voor anderen;
- geborgenheid, een plek om thuis te zijn en te ontspannen (Van Eck en Kapteijns, 1988; 37).

De Hilversumse combinatie van zelfstandige woonruimte met gemeenschappelijke ruimten is in de meeste Centraal Wonenprojecten overgenomen. In 32 van de 36 gedocumenteerde projecten beschikken huishoudens over zelfstandige woonruimte, dat wil zeggen dat het huishouden naast privé verblijfsruimte beschikt over een eigen keuken of kitchenette, badkamer en toilet. In ten minste de helft van de projecten is privé buitenruimte en bergruimte aanwezig. Over privé faciliteiten voor wasapparatuur zijn geen gegevens beschikbaar.

In vier projecten is gekozen voor niet-zelfstandige woonruimte. In twee projecten worden sanitaire voorzieningen gedeeld (Rotterdam de Beuk; Amersfoort, Hallenhuis) en in twee worden het sanitair en de keuken gedeeld (Delft; Nieuwegein).

De combinatie van zelfstandige woonruimte met gemeenschappelijke voorzieningen biedt meer mogelijkheden om met nieuwe contacten flexibel te experimenteren. Wordt het contact te intensief, dan kan men het contact minderen en zich (tijdelijk) in de eigen woning terugtrekken. Door de Hilversumse bewoners wordt dat als een voordeel aangemerkt. Bij niet-zelfstandige woonruimte zijn de mogelijkheden om het contact te minderen beperkt. Dit kan er toe leiden dat men bij problemen eerder besluit om te vertrekken. De mobiliteitscijfers zijn onvoldoende nauwkeurig om deze veronderstelling hard te maken, maar de gegevens wijzen wel in die richting.

Zelfstandige woonruimten maken het ook mogelijk om weinig tot niets gemeenschappelijks te ontwikkelen:

"het project is mislukt, wanneer het niets anders is dan een gewone straat, als niemand meer dingen samen wil doen, als iedereen weer achter zijn eigen voordeur leeft."

De combinatie van zelfstandige woonruimte met gemeenschappelijke voorzieningen past in het proces van individualisering. Over wat zich achter de eigen voordeur afspeelt hoeft men in principe niet met clustergenoten te overleggen of tot overeenstemming te komen. Geheel zelfstandige woningen bieden huishoudens die afhaken de mogelijkheid toch in het project te blijven wonen. Te denken valt over aanvullende ruimtelijke condities, die het vertrek van degenen die afhaken bevorderen.

Daarvoor lenen zich de vormgeving van de overgang tussen de woning en de openbare ruimte en de koppeling van een paar voorzieningen exclusief aan cluster of groep. In Centraal Wonen Hilversumse Meent zijn gemeenschappelijk clusterportaal, dakterras, berging en wasruimte, tuin en straat ruimtelijke middelen, die maken dat huishoudens zich niet geheel kunnen isoleren.

Het realiseren van de ruimtelijke condities binnen de gangbare kaders van de volkshuisvesting verdient de voorkeur boven een aparte regeling voor groepswonnen. Sinds de overheid groepsruimten erkent als een verzameling privéruimten wordt het inleveren van privé voor gemeenschappelijk overgelaten aan de bewonersgroep (VROM, 1984). De keuzevrijheid voor de verdeling is hierdoor vergroot.

15.2.2 Inleveren van privéruimte

Centraal Wonen heeft gepleit voor projecten met gemeenschappelijke voorzieningen door een herverdeling van ruimte tussen privé en gemeenschappelijk domein. De meeste bewonersgroepen hebben, zo bleek in de vorige sub-paragraaf, een duidelijke voorkeur voor zelfstandige privé woonruimte. Dat betekent dat de belangrijkste voorzieningen gehandhaafd worden, maar het oppervlak van de woning wordt ingeperkt. In Hilversum is 29% gemeenschappelijke ruimte (Krabbe en Vlug, 1986; 26). Dikwijls is niet aanwijsbaar op welke wijze ruimte ingeleverd is; er is gebouwd voor een beschikbaar budget en wel woningen en gemeenschappelijke ruimten. Kijkend naar de verdeling tussen privé- en gemeenschappelijke ruimte zijn er aanzienlijke verschillen (tabel 15.2). In een vijfde van de projecten is minder dan 10% gemeenschappelijke ruimte; in 13 van de 35 projecten is 20% of meer gemeenschappelijke ruimte. Een samenhang met de gemiddelde woninggrootte in een project is er niet.

In 7 van de 35 projecten (20%) ligt het gemiddelde per huishouden beschikbare oppervlak beneden de 75m²; dit komt ongeveer overeen met de grens die nu voor het Normkostenstelsel (NKS) gehanteerd wordt. Het merendeel van de projecten zou niet binnen die kaderstelling gerealiseerd hebben kunnen worden.

In Hilversum is bijvoorbeeld gekozen voor een trap met het geringste ruimtebeslag:

"Als ik mijn oma hier heb en dat mens moet een plas doen, dan moet ze de trap op. Zij zeilde twee jaar geleden nog de klippen van de kades, dat mens is ontzettend kras, ze kon

Tabel 15.2 Overzicht projecten naar gemiddelde oppervlakte (m²) per huishouden en percentage gemeenschappelijke ruimte.

Gemeenschappelijke ruimte %	Gemiddelde m ² per huishouden				Totaal	
	tot 75	75-100	100-125	125 of meer		(%)
tot 10%	1	2	2	2	7	(20)
10-20%	3	9	3	-	15	(43)
20-30%	2	4	4	1	11	(31)
30% of meer	1	-	-	1	2	(6)
Totaal (%)	7 (20)	15 (43)	9 (26)	4 (11)	35	(100)

ontzettend veel. Maar dan denk ik toch, wat een klote trap als zo'n mens, net alsof ze uit het raam klimt, er op moet. Dat een oud mens er niet op kan zonder dat ze gelijk in haar kousenboorden en alles moet. Dat kan ik niet uitstaan, dat vind ik heel vervelend", vrouw (paar).

Deze uitspraak maakt duidelijk dat het minimaliseren van privévoorzieningen, ook al wordt aan de functionele eisen nog voldaan, tot ongewenste situaties kan leiden.

Vrijwel steeds verdwijnen bij het bezuinigen op de oppervlakte als eerste de berg- en droogruimte uit de woning. In Hilversum is dat ook het geval. Bewoners merken dagelijks dat dat niet praktisch is.

"Ik vind de huizen iets aan de krappe kant. De 4-vlakjes woning is voor ons vieren erg klein. De kinderkamers zijn erg klein. En qua berging zie ik geen enkele mogelijkheid. We hebben allerlei noodoplossingen moeten maken. De ronde daken vind ik niet zo'n goed idee. Ik had liever een schuin dak gezien met een zoldertje voor de troep. Alle kasten in dit huis passen nergens, zijn te hoog voor onder het ronde dak, hebben we weg moeten gooien. Maar dan moet er iets anders en dat is hier echt een probleem, vooral in de kinderkamers. Hun kamers is een grote puinhoop, dat verwijten we ze regelmatig, maar dat is niet helemaal hun schuld", man (twee-oudergezin).

Een bewoonster van niet-zelfstandige woonruimte signaleert dat er onvoldoende rekening gehouden wordt met de niet-alledaagse activiteiten en attributen:

"Ik ben wel heel tevreden met een vlakje (16 m²), maar ik heb ook het idee dat ze eigenlijk niet zo rekening hebben gehouden met kamerbewoners. De ruimte in zo'n huis, nou dat valt gewoon erg tegen. Je hebt van die dingen die je niet dagelijks nodig hebt, een naaimachine en schaatsen en zo. Ik mis hier iets kleins waar je dingen kunt bergen."

Bovenstaande uitspraken illustreren dat over het inleveren van dergelijke ruimte niet te lichtvaardig moet worden gedacht, er zit een grens aan. Maar niet alleen praktisch ook in de beleving speelt het inleveren van ruimte een rol.

Een alleenstaande oudere bewoner brengt onder woorden wat zijn probleem is met een 2-vlakswoning (ca. 42m²):

"Dan kom je een beetje terecht op mijn persoonlijke ruimtebehoefte. Dat is een punt waar nooit iemand bij stilgestaan heeft. Je persoonlijke ruimtebehoefte dat is een gegeven. Bij een te kleine woning voel ik me benauwd, ingesloten. Je moet uitlooptmogelijkheden hebben, je moet een bepaalde ruimte om je heen weten."

Het inleveren van ruimte in de privésfeer heeft, behalve op functionele, sociale en psychologische aspecten, invloed op de indelingsvrijheid binnen de woning. Een woning met weinig overmaat is weinig flexibel. Wellicht verklaart dat waarom in Centraal Wonen Hilversumse Meent binnen een tijdsbestek van twee jaar al een aantal verhuizingen binnen het project plaats heeft gevonden om de ruimteschaarste op te heffen.

Het inleveren van privéruimte heeft alleen effect wanneer er bij de toewijzing een daarop toegesneden beleid wordt toegepast. Er moeten duidelijke criteria omschreven worden. In Hilversum zijn hierover problemen gerezen en talloze discussies gevoerd.

De problemen zijn grotendeels terug te voeren op het niet goed op elkaar afgestemd zijn van drie aspecten:

- de uitgangspunten voor de standaard plattegrond;
- de keuze van de individuele woningplattegronden en
- de regels voor de koppeling van huishoudgrootte en woninggrootte bij de toewijzing.

Het basisconcept van de vlakjes met een grote mate van indelingsvrijheid is positief te waarderen. Het knelpunt ligt enerzijds bij het oppervlak van een vlakje (ca. 15 m²): voor alle basisfuncties (wonen; koken/eten; slapen) gelijk. Anderzijds ligt het knelpunt bij de norm die bij de toewijzing gehanteerd wordt: één vlakje voor het huishouden plus één vlakje per persoon (van 12 jaar en ouder). Het feitelijke gebruik laat zien dat huishoudens -waar mogelijk- twee vlakjes voor het huishouden bestemmen en minder dan één vlakje per persoon voor individuele ruimte. Dat laatste wordt als erg krap ervaren en leidt tot verzoeken om meer ruimte.

Aanspraken op een uitzonderingspositie voor meer ruimte moeten binnen de groep opgelost worden, niet door een anonieme huisvestingscommissie of ambtenaar. Deze problematiek ligt zeer gevoelig.

De achterliggende gedachte van het inleveren van privéruimte en een andere verdeling is, dat het zo geen budgettaire consequenties heeft. In de praktijk blijkt het echter moeilijk om dat laatste te realiseren. De woningen worden kleiner, maar met een nagenoeg volledig voorzieningspakket uitgerust. Er worden goedkope m³ ingeleverd. Bij de collectieve ruimten zijn voorzieningen nodig, dus het betreft dure m³. In Centraal Wonen Hilversumse Meent

heeft bovendien de vormgeving kostenverhogend gewerkt. Hoewel er van diverse kanten geprobeerd is inzicht te krijgen in de relatie gebruiksoppervlakte, bouwkosten en woonlasten, blijkt het kostensysteem te ondoorzichtig te zijn om hier greep op te krijgen (Krabbe en Vlug, 1986; Van Rooijen en Veldkamp, 1988).

De ondoorzichtigheid tussen de ruimtelijke condities, de bouwkosten en de huurprijzen is niet bevorderlijk voor bewonersparticipatie en een rationele besluitvorming.

In het sinds 1988 geldende Normkostensysteem (NKS) speelt de oppervlakte een belangrijkere rol. Het uitgangspunt van inleveren van ruimte is alleen mogelijk als er sprake is van een zekere overmaat. Als die overmaat door nieuwe richtlijnen weggenomen is, in oppervlakte en in budget, dan resteert slechts de weg van het opnemen van een deel niet-zelfstandige woonruimte. Op die manier kan er in oppervlakte en in voorzieningen per woonruimte bespaard worden.

Zo heeft bijvoorbeeld Centraal Wonen Het Binnenveld (Wageningen) haar project met veel moeite in het NKS rondgekregen door van de 38 woningen er 8 als niet-zelfstandige woonruimten te realiseren, voor een 3- en een 5-persoons woongroep. Bovendien is het aantal grotere woningen verminderd. De gemeenschappelijke ruimten zijn uiterst bescheiden van omvang: twee groepsruimten en drie clusterruimten.

Met enerzijds een volkshuisvestingsbeleid waarin het woonoppervlak in de sociale woningbouw wordt ingekrompen en anderzijds een leefwijze die tendeert naar een grotere ruimteconsumptie, is het kritische punt bereikt.

Bij de bouw van projecten met woningen, die belangrijk kleiner zijn dan wat in de omgeving gangbaar is, neemt men een groot risico. Bewoners zullen hun situatie namelijk blijven vergelijken met die van hun omgeving. Wanneer de woning door bewoners als te klein ervaren wordt, is dat een sterke motivatie om naar andere woonruimte om te zien. De aanwezigheid van collectieve ruimte kan de schaarste aan privéruimte slechts voor een aantal activiteiten compenseren.

Daarmee doet zich de paradoxale situatie voor dat nu de belemmeringen voor groepswoon in de regelgeving weggenomen zijn, de financiële condities van dien aard zijn dat de doelstellingen van Centraal Wonen niet meer bereikt kunnen worden. Onvoldoende woonoppervlakte voor gezinshuishoudens, te hoge woonlasten voor lage inkomensgroepen door de inperking van de individuele huursubsidie en uitsluiting van

hogere inkomens.

De sterke afhankelijkheid van de sociale woningbouw belemmert de ontwikkeling van groepswonen. Niet alleen de norm van het NKS, ook de strekking van de "nota Volkshuisvesting" in de jaren negentig zal zijn negatieve weerslag op de realisatie van projecten hebben.

15.2.3 Flexibiliteit

In de ontwikkeling van Centraal Wonen neemt flexibiliteit een belangrijke plaats in. Gestreefd wordt naar condities waarbinnen met nieuwe leefvormen geëxperimenteerd kan worden en waarin tegemoet gekomen kan worden aan veranderingen in huishoudenssamenstelling en woonbehoeften door aanpassing zonder verhuizen. Meer dan elders is dit van belang omdat gestreefd wordt naar de ontwikkeling van intensieve sociale relaties. Indien men daarin slaagt is het ongewenst om vanwege ruimtelijke tekortkomingen te moeten verhuizen.

Het gaat niet alleen om de ruimtelijke mogelijkheden, maar ook om het flexibel omgaan met de aanwezige ruimten: *"Door die thema-avond (over clusters) is me duidelijk geworden dat er zoveel meer dingen mogelijk zijn. Onder andere het gebruik van de clusterruimte voor niet-clusterdingen. Ik dacht eigenlijk: dat kan helemaal niet. Nu blijkt dat niemand er bezwaar tegen heeft als ik andere mensen daar uitnodig, er incidenteel les ga geven. Niemand heeft er bezwaar tegen als ik in het Luye Gat ga zitten repeteren. Niemand heeft er bezwaar tegen als ik in de Peuterspeelzaal ga lesgeven. Dat waren allemaal dingen die voor mijn gevoel niet konden voordien. Nu heb ik opeens ook een heel ander beeld"*, man (twee-oudergezin).

Voor de woningen in Hilversum is door projectarchitect Pieter Weeda het uitgangspunt flexibiliteit uitgewerkt volgens de SAR-methodiek waarin een scheiding wordt gemaakt tussen de dragerstructuur en het inbouwpakket voor de woning. Hoe dit met de vlakjes en het gat is gerealiseerd en dat dit niet optimaal gewerkt heeft is in Deel 1 beschreven (3.1.3, resp. 7.6.8).

Voor het uitwisselen van ruimte tussen woningen is de uitsparing niet geschikt:

"op een dag gaat hij weg, hij is 21, dan heb ik dat vlakje echt over. Maar ik zie mij dat niet verhuren aan een juffrouw hoor, daar heb ik helemaal geen zin in, want ze zit op mijn lip. En als ik dit vlakje zou afgeven aan mijn

buurman, wat ik hem best zou gunnen, dat houdt dat in dat ik mijn tuin kwijt ben. Bovendien is dat huis zo gehorig dat je elkaar kunt horen zuchten. Nou ik denk niet dat dat prettig is, voor hem niet en voor ons niet", vrouw (twee-oudergezin).

Flexibiliteit in de marge of als basisprincipe

Er zijn inmiddels diverse projecten gerealiseerd waarbij structureel naar flexibiliteit is gestreefd. *Aanpasbaar bouwen*, is een vorm waarin rekening gehouden wordt met het gebruik van de woning door rolstoelgehandicapten.

Diverse Centraal-Wonen projecten hebben geworsteld met het probleem van bouwkundige flexibiliteit. Globaal kan hier op twee manieren mee worden omgegaan, op een bescheiden wijze in de marge of als basis voor de planontwikkeling.

Flexibiliteit in de marge komt hierop neer, dat met betrekkelijk simpele middelen enkele aanpassingen mogelijk zijn, maar het project in hoofdlijn gedefinieerd is op basis van de woonwensen van de eerste bewonersgroep. De flexibiliteit is niet bepalend voor de identiteit van het project. Bijvoorbeeld de differentiatie naar woninggrootte ligt vast, zo ook de clusters naar grootte en differentiatie.

Flexibiliteit als basis maakt deze tot belangrijkste structurelement van het ontwerp en bepalend voor de identiteit. Van beide opvattingen zijn er voorbeelden in de praktijk van Centraal Wonen aanwijsbaar.

Projecten met *flexibiliteit in de marge* geven het volgende te zien. Spijkenisse heeft per cluster (zes woningen) een *wisselkamer*, die of aan de clusterruimte of aan één van de woning geschakeld kan worden. De *wisselkamer* kan dus één kleine woning vergroten of door één of meer andere bewoners worden gebruikt als werk- of logeervertrek. De aanwezigheid bij de cluster van sanitair en een keuken maakt min of meer zelfstandig gebruik mogelijk (tijdelijke opvang; kamerbewoner; werk).

Het project Leiden Gerestraat heeft een aantal grote kamers, die splitsbaar zijn. Ook Wageningen heeft enkele woningen met splitsbare grote kamers, waarvan er een paar met sanitair geschikt zijn voor min of meer zelfstandig gebruik (logeerkamers, tijdelijke bewoning, atelier).

Voorbeelden van *flexibiliteit als basisprincipe* zijn de volgende projecten. Haarlem heeft een bouwstructuur die in de lengte en de breedte verkavelbaar is. Den Haag en Huizen hebben een drager met een horizontale en verticale verkeersstructuur, een open clustermodel en gemeenschappelijke

ruimten die multifunctioneel zijn.

Een zeer uitgekiend ontsluitingssysteem met een groot aantal clustervarianten is gerealiseerd in de projecten Eindhoven, Amersfoort en Rotterdam De Banier. Dit laatste project scoort op de gebruiksflexibiliteit binnen de woning niet erg hoog, maar wel waar het de gemeenschappelijke ruimten en voorzieningen betreft.

Het meest verstrekkend zijn de maatregelen in de projecten Nieuwegein, Delft, Rotterdam Zevenkamp en Westervoort, waar gekozen is voor inbouwpakketten met verplaatsbare wanden en/of puien. Verplaatsbare wanden, die voldoen aan de normen voor geluidwering, zijn evenwel relatief zeer kostbaar.

Met uitzondering van De Banier ontbreekt van de genoemde projecten een evaluatie. Voorlopig blijft onduidelijk welke veranderingsmogelijkheden voor de bewoners het meeste van belang zijn en wat de diverse ontwikkelde oplossingen in de praktijk waard zijn.

Onderzoek daarnaar is wenselijk.

Aandachtspunten voor de planontwikkeling

Om flexibiliteit op een doeltreffende manier in een project te realiseren is het nodig een onderscheid te maken tussen veranderingen in het gebruik, in de bouwtechnische aanpassingen en in het beheer; deze dienen op elkaar afgestemd te worden. Tevoren moeten criteria aangegeven worden waaraan de flexibiliteit moet voldoen. "Flexibele woningbouw Honingerdijk" is een project van Mulder en Patijn (1984) waarin op systematische wijze tevoren is nagegaan welke aanpassingen op korte en lange termijn wenselijk zijn.

In de praktijk blijkt dat talloze problemen overwonnen moeten worden en flexibiliteit kostenverhogend werkt (van Zoelen, 1988). Separaat gebruik van ruimten vraagt om extra voorzieningen. Dit betreft zaken zoals leidingkokers, regulering van verlichting, verwarming, ventilatie en water aan- en afvoer, uitsparingen in woningscheidende wanden die dichtgezet worden.

In woningen met enige overmaat is meestal een aantal gebruiksalternatieven aanwezig. Ontbreekt die overmaat, zoals in Centraal Wonen projecten, dan klemt de vraag naar multifunctionele woonruimte des te meer.

Voor Centraal Wonen projecten geldt flexibiliteit op verschillende niveaus. Behalve voor de woning heeft flexibiliteit betrekking op:

- veranderen van de plattegrond van gemeenschappelijke ruimten i.v.m. veranderende gemeenschappelijke woonwensen;
- veranderen van samenstelling van groepen of clusters;
- terugbouwen van gemeenschappelijke ruimte in woonruimte en andersom (Krabbe en Vlug, 1986; 33).

De volgende ruimtelijke middelen kunnen de flexibiliteit vergroten, waar echter steeds nagegaan dient te worden of de inzet van deze middelen en de kosten verantwoord zijn.

- Een zekere neutraliteit van ruimten, vertrekken die voor verschillende woonfuncties bruikbaar zijn of splitsbaar zijn en zich dan lenen voor uiteenlopend gebruik. Dat betekent dat alle bijbehorende voorzieningen in aanleg aanwezig zijn (licht- en luchttoetreding, verwarming, verlichting, wandcontactdozen, water aan- en afvoer).
- Vrije toegankelijkheid van ruimten, in het bijzonder de entree en verkeersruimte, sanitair en keuken. De oppervlakte nodig voor verkeersruimte dient geen deel uit te maken van de zgn. 'neutrale' verblijfsruimte.
- Mogelijkheden voor splitsen en samenvoegen, en aanwezigheid van ruimten van verschillende afmetingen. Voor grote woningen een tweede toegang waardoor afsplitsing van ruimte voor zelfstandig gebruik mogelijk wordt gemaakt. Voor kleine woningen de mogelijkheid om tot samenvoeging of uitbreiding te komen.
- Enige overmaat aan ruimte of wisselkamers, ruimte die zich leent voor collectief gebruik, individueel zelfstandig gebruik en toevoeging aan één of meer woningen. Voor welk type veranderingen deze overmaat bestemd is dient tevoren bepaald te worden, opdat toetsing mogelijk is.

Wanneer naar een grote mate van flexibiliteit gestreefd wordt zijn ook de volgende punten van belang.

- Buitenruimte op iedere woonlaag.
- Uitsparingen in woningscheidende wanden, waarbij zorgvuldig nagegaan wordt wat de verschillende woonalternatieven en neveneffecten zijn.
- Bouwmaterialen en installaties die zich lenen voor reconstructie door doe-het-zelvers.
- Voorzieningen treffen die uitbreiding mogelijk maken, bijvoorbeeld op de begane grond een serre of boven een vertrek.

Aandachtspunten voor de nutsvoorzieningen

Voor het realiseren van flexibiliteit vormen de nutsvoor-

zieningen dikwijls een obstakel (Mulder en Patijn, 1984; 45). Nutsbedrijven stellen plaatselijk voorwaarden, rigide regels voor de levering van gas, water en electra. Ook ontstaan er specifieke problemen met de (stads)verwarming en de aansluiting op telefoon en kabel. Inspelen op bewonerswensen en maatschappelijke veranderingen komt moeizaam tot stand. Voor het slagen van flexibiliteit gaat het om een belangrijke schakel. De wijze van afname, bemetering en verrekening van gas, water en electriciteit wordt complex wanneer een ruimte kan behoren tot een woning, een groepsruimte of zelfstandig kan functioneren.

De keuze voor een collectief of individueel systeem heeft voor bewoners vergaande consequenties. Een collectief systeem met bemetering per ruimte levert technisch de minste problemen, maar is kostbaar in aanleg en stelt hoge eisen aan de inning van de verbruikskosten.

Een individueel systeem kan vanuit verschillende overwegingen ontstaan, zoals goedkoper in aanleg, meer invloed van het huishouden op comfort, verbruik en energiekosten of het voorkomen van betalingsproblemen op groepsniveau. Flexibiliteit valt hiermee moeilijk te rijmen.

Er is heel wat voor te zeggen om in dergelijke situaties pragmatisch te werk te gaan. Als een groep grote voorkeur heeft voor een individueel systeem, dan lijkt het weinig zinnig om ter wille van flexibiliteit hiervan af te zien. Dikwijls zal het bij de uitwisseling van ruimte om verhoudingsgewijs beperkte verbruikskosten gaan, die in onderling overleg geregeld kunnen worden.

Aandachtspunten voor het beheer

Bouwkundige flexibiliteit vergt een aangepast beheer. In het huurcontract en de verenigingsregelingen is omschrijving van de rechten en plichten nodig, de beleidslijn en de wijze van besluitvorming over veranderingen in de bouwkundige condities, ook over de financiële verantwoordelijkheden voor onderhoud en bij vertrek.

Het is wenselijk om in de beheerovereenkomst vast te leggen, dat eenmaal aangebrachte en correct uitgevoerde wijzigingen (als behorend tot de woning) geaccepteerd worden (geen eis tot opleveren in de oorspronkelijke staat). Aanpassingen, die voor rekening van de bewoner komen, mogen niet tot huurverhoging leiden. Bewoners zouden in de gelegenheid gesteld moeten worden om bij de eigenaar een lening af te sluiten en die geleidelijk af te lossen. Opvallend is dat in Centraal Wonen-projecten interne door-

stroming een veel voorkomend verschijnsel is. In de meeste projecten zijn er geen mogelijkheden de woning zelf in grootte aan te passen. Als er een woning vrij komt is dat aanleiding voor een verhuisketen (Krabbe, 1988).

15.2.4 Samenhang

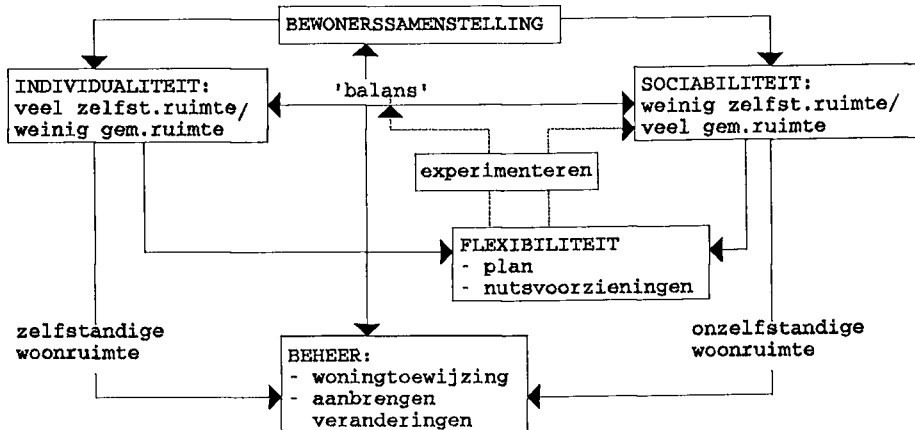
In het bovenstaande is op drie aspecten van de woning ingegaan:

- privé ruimte en voorzieningen als middel voor het behoud van zelfstandigheid;
- het inleveren van privé ruimte om gemeenschappelijke ruimten te creëren;
- flexibiliteit als middel om te experimenteren en aan veranderende leefomstandigheden vorm te geven.

Deze aspecten staan niet los van elkaar (schema 15.1). Het gaat om een ruimtelijke balans van wat door Van der Lans en De Ruyter (1985) genoemd is *het wankele evenwicht tussen individualiteit en sociabiliteit*.

Op de ene kant van de balans ligt de zelfstandige woonruimte. Naarmate de nadruk meer ligt op zelfstandigheid en individuele voorzieningen zijn de mogelijkheden voor het inleveren van ruimte beperkter. De keuze zal waarschijnlijk doorwerken in de bewonerssamenstelling. Projecten met nadruk op zelfstandige woonruimte (bijvoorbeeld zelfstandige rijtjes-huizen) zijn waarschijnlijk aantrekkelijk voor huishoudens met kinderen.

Schema 15.1 Samenhang van zelfstandigheid, inleveren ruimte en flexibiliteit.

Op de andere kant van de balans ligt de gemeenschappelijke ruimte, die kan ontstaan door het inleveren van privéruimte. Als er veel ingeleverd wordt dan zal dat op gespannen voet staan met het behoud van zelfstandigheid en zullen waarschijnlijk weinig twee-oudergezinnen deelnemen. Bij inleveren van woonruimte gaat de marge er uit, zijn er weinig mogelijkheden voor interne oplossingen voor veranderingen. Men zal eerder besluiten te verhuizen, bij voorkeur binnen het project.

De flexibiliteit heeft ook betrekking op de beheerovereenkomst en de regel voor de woningtoewijzing.

Nader onderzoek is nodig om na te gaan of de indruk juist is, dat onzelfstandige woonruimte leidt tot een verhoogde mobiliteit in een project, hierbij moeten dan ook de consequenties voor de sociale betrekkingen en continuïteit in kaart gebracht worden.

Flexibiliteit kan mogelijkheden bieden om binnen een bepaalde draagstructuur verschillende oplossingen te creëren, verschillende verhoudingen tussen privé- en gemeenschappelijke ruimte. Hierdoor wordt het mogelijk om na verloop van tijd verschillende evenwichtssituaties te bereiken, verschillende verhoudingen tussen individualiteit en sociabiliteit. De woning als basis voor behoud van zelfstandigheid geeft uitdrukking aan de identiteit van het huishouden versus de groepsidentiteit. In projecten met een ver doorgevoerde flexibiliteit zal waarschijnlijk de woning minder als zelfstandige eenheid herkenbaar zijn, waarmee die projecten minder aantrekkelijk zullen zijn voor meerpersoonshuishoudens die hun zelfstandigheid willen bewaren.

15.3 Ruimtelijke voorzieningen voor de cluster

Het meest karakteristieke aspect van Centraal Wonen Hilversum is de cluster. In 5.8 is naar voren gekomen dat de bewoners verschillen in hun waardering van het ruimtelijk concept van een vastomschreven aantal zelfstandige woonruimten met clustervoorzieningen, aan te duiden als het *gesloten clustermodel*.

Van de 36 projecten uit de periode 1977-1986 zijn er negentien met cluster. Achtereenvolgens wordt er op een aantal kenmerken van het clustermodel ingegaan: herkenbaarheid, grootte en samenstelling, voorzieningen en flexibiliteit, en ruimtelijke relaties. Daarna wordt het *gesloten model* vergeleken met het *open clustermodel*, dat gezien kan worden

als een voortvloeiende uit de kritiek op het gesloten model. Aan het eind van deze paragraaf wordt op clusters met onzelfstandige woonruimte ingegaan. Van de negentien projecten met clusters zijn er acht van *het gesloten model*, zeven van *het open model* en vier met onzelfstandige woonruimte.

De gesloten cluster is een sociaal-ruimtelijke eenheid: een herkenbaar aantal woningen met bewoners en bijbehorende clustervoorzieningen.

De open cluster is een sociale eenheid: een aantal huishoudens die met elkaar bepaalde gemeenschappelijke ruimten (clustervoorzieningen) gebruiken. Deze huishoudens kunnen verspreid door het project wonen.

In *het gesloten clustermodel* zijn de woningen en voorzieningen van een cluster bij voorkeur binnendoor met elkaar verbonden, terwijl de overige woningen en groepsruimten buitenom bereikt worden.

In *het open clustermodel* zijn bij voorkeur alle woningen, cluster- en groepsruimten binnendoor bereikbaar.

15.3.1 Herkenbaarheid

"Ik heb erg behoefte aan een kader, een beetje weten waar ik aan toe ben. Anders moet je iedere keer weer zoeken en afspraken maken en losse dingen te hooi en te gras. Ik denk dat ik dat veel moeilijker zal vinden. Ik merk ook, vrije dingen, zomaar ergens naartoe gaan doe ik eigenlijk weinig. 't Komt er niet van", vrouw (twee-oudergezin).

Een belangrijke functie van de ruimtelijke condities is dat het een kader vormt voor de sociale contacten, waarin een patroon voor de omgang ontstaat. Het ruimtelijke clustermodel vormt een afspiegeling van doeleinden en afspraken, de intentie om het samen gezellig te hebben, onderlinge betrekkingen te intensiveren, bepaalde dagelijkse activiteiten met elkaar te delen, en elkaar steun en hulp te geven.

De cluster sluit aan op de *relationele* opvatting over Centraal Wonen (12.3). De bewoners kiezen vrij voor elkaar na een intensief kennismakingsproces. Het ontbreekt aan ervaring, traditie en bevestiging uit de omgeving.

De cluster als gebouwde realiteit maakt voor de bewoners zichtbaar wie met wie een cluster vormen, bevestigt het gevoel er bij te horen en de clusteridentiteit. In de ruimtelijke condities worden de voornemens zichtbaar, bijvoorbeeld wel samen eten, maar niet samen slapen. Voor

de clustervoorzieningen draagt men samen verantwoordelijkheid over inrichting, gebruik en onderhoud.

In het gesloten clustermodel is zichtbaar dat de bewoners naast hun eigen voorkeur een uitbreiding gekregen hebben en de ruimtelijke condities dragen bij tot een zekere mate van institutionalisering van de cluster. Familie, vrienden en collega's kunnen zich beter op die nieuwe leefwijze instellen. Zichtbaar wordt ook dat er aanspraken bijgekomen zijn en er wellicht minder tijd in de vroegere contacten gestoken wordt. Bij festiviteiten zijn de burens present.

Aan de clusterruimten zitten regelingen, te weten het huurcontract en de woningtoewijzing. Deze regelingen omvatten rechten en plichten van de clusterbewoners, alsmede afspraken tussen bewoners en officiële instellingen. Deze overeenkomsten met de gemeente en de woningcorporatie betekenen een erkenning als sociale eenheid en eveneens een vorm van institutionalisering. Zonder de ruimtelijke condities zou daarvan geen sprake zijn.

De ruimtelijke uitdrukking van het clusteridee wordt door sommigen als een (belemmerende) norm ervaren:

"Wat mij het meest belemmerd heeft is iets wat niet te pakken is, maar een norm, iets waarvan volgens mij de andere clustergenoten erg veel last hadden, van het gevoel dat er iets moet. Ook door de aanwezigheid van zo'n grote gemeenschappelijke ruimte die helemaal op eten en koken is gericht, te gek als je daar niets mee doet ... een soort graadmeter van het clustergebeuren, of het goed gaat in de cluster of niet, of die ruimte gebruikt wordt of niet, de aanwezigheid van die ruimte alleen al", man (twee-oudergezin; ex-bewoner).

De ruimtelijke condities van de cluster symboliseren de verwachte clusteractiviteiten, maken die verwachtingen zichtbaar. Voor wie zich daar niet in thuis voelt vormt die omgeving een psychische belasting.

15.3.2 Clustergrootte en samenstelling

"De cluster is ontzettend groot. Een keer in de week was het leuk, maar iedere dag onhoudbaar", vrouw (twee-oudergezin; van cluster afgehaakt).

"Ik vind het heerlijk dat je toch een klein groepje hebt in een grote groep waar je dichtbij staat, want de groep is erg groot", vrouw (twee-oudergezin).

"Ik zou het clusterleven niet kunnen missen. Voor mij is het ontzettend belangrijk dat ik met mensen op een gegeven moment dingen kan bepraten. Dat kan en wil ik op een gegeven moment niet met honderddertig mensen. Als ik met een tof stelletje aan tafel zit, dan zijn dat mensen die ik aan kan kijken, waarmee ik me verbonden kan voelen. Dat wil niet zeggen dat ik me met de rest niet verbonden voel, maar zonder clusterleven, nee, dat kan gewoon niet", man (twee-oudergezin).

De uitspraken maken duidelijk dat de grootte van de cluster verschillend beleefd wordt. Voor sommigen is de cluster "ontzettend groot", waarbij de vergelijking naar het eigen huishouden gemaakt wordt. Voor de meesten is de cluster "een klein groepje", waarbij de vergelijking met de hele groep wordt gemaakt. De beleving van de clustergrootte in Hilversum is overwegend positief. De indruk bestaat dat de beoordeling van de grootte positiever is naar mate men er meer in geslaagd is positieve contacten op te bouwen.

In het gesloten clustermodel vervullen de ruimtelijke condities een sturende rol in de grootte en de samenstelling van de clusters. De clustergrootte beïnvloedt de omgang met elkaar en de organisatie. Met meer personen en vooral meer kinderen wordt het samen eten drukker. Als er weinig volwassenen zijn kan de werkverdeling lastig worden. Zo de ideale clustergrootte al vast te stellen zou zijn, dan niet op grond van de ervaringen in één project. De Hilversumse ervaringen geven de indruk dat een clustergrootte met ongeveer 12 personen, waarvan minimaal vijf volwassenen als wenselijk aangemerkt kan worden. Hieraan wordt voldaan bij vijf woningen, mits huishoudens niet afhaken. Deelname van kinderen valt alleen te verwachten wanneer er in de cluster grotere woningen zijn.

De leefwijze van alleenstaanden onderscheidt zich in een aantal opzichten (tijdsbesteding en sociale contacten) van meerpersoonshuishoudens. De wensen ten aanzien van de invulling van clustercontacten kunnen mede daardoor voor één- en meerpersoonshuishoudens verschillend liggen. Voor alleenstaanden kan een positie als eenling nadelig zijn en dit geeft aanleiding om binnen de cluster te streven naar (ten minste) twee woningen voor 1-persoons-huishoudens.

De woninggrootte differentieert niet naar leeftijd. Als men in een cluster specifiek een bepaalde leeftijdssamenstelling zou willen nastreven, dan kan overwogen worden om woningen te bestemmen voor bewoners van een bepaalde leef-

Tabel 15.3 Clustergrootte en woninggrootteverdeling in Centraal Wonen-projecten 1977-1986 met een clustermodel.

Project	Clustergrootte, woning met vlakjes/kamers					Totaal wonin- gen	*
	1	2	3	4	5		
<i>Gesloten clustermodel:</i>							
Hilversum	-	1	1	1	1	4	(10)
	-	1	1	2	1	5	(13)
Arnhem	-	2	1	1	1	5	(11)
Spijkenisse	-	3	1	1	1	6	(12)
	-	2	2	1	1	6	(13)
Groningen/de H	-	3	2	1	1	7	(14)
Eindhoven	2	2	1	1-2	-	6-7	(9-12)
Zwolle	-	2	2	1-2	0-1	6	(12-13)
Alkmaar/Regenboog	-	0-1	3-4	2-3	0-1	7	(ca.14)
Wageningen**	-	2	1	2	1	6	(14)
<i>Open clustermodel:</i>							
R'dam De Banier	-	1-2	2	2-3	-	5-7	(12)
R'dam Zevenkamp	-	1	1	3	2	7	(18)
Utrecht Klopvaart	1	3	1-2	1	-	6-7	(11)
Purmerend	-	1	2	2	2	7	(19)
Zaandam	-	2	3-4	-	-	5-6	(8)
Leiden Gerestraat	-	3	3	3	1	10	(22)
Haarlem	-	2	3-4	-	-	5-6	(8)
<i>Cluster met onzelfstandige woonruimte:</i>							
Delft				flexibel			(10,6)
Huizen	-	2-3	2	2-3	1	7-9	(17)
Nieuwegein G.W.				flexibel			(6,6)
Amersfoort				flexibel			(7,8)

* geschat aantal personen op basis van woninggrootte

** deel van de woningen: gemengd model

tijdscategorie en/of met bepaalde voorzieningen uit te rusten (bijvoorbeeld onzelfstandige woonruimte voor jongeren; aanpasbaar bouwen en alarmeringssysteem voor ouderen). Het sturend effect van de ruimtelijke condities op de clustersamenstelling doet zich voor op het moment van toewijzing. Daarna kunnen zich veranderingen voordoen. Bij wijziging binnen het huishouden zal de behoefte aan verandering vooral gelden als het om een uitbreiding gaat. Dit kan als een nadeel van *het gesloten clustermodel* worden aangemerkt. Zelden komt het voor dat ruimte met burens uitgewisseld kan worden, dat verandering in behoeften in aangrenzende woningen plaats vindt. Een enkele keer kan door vertrek van een huishouden interne doorstroming binnen de cluster een oplossing bieden.

Tabel 15.3 geeft een overzicht van de clustergrootte en clustermodellen. In zes projecten heeft *het gesloten clustermodel* navolging gekregen, zeven projecten hebben een *open clustermodel* en in vier projecten is sprake van clusters met onzelfstandige woonruimte (*woongroepenmodel*). De clustergrootte is meestal 6 of 7 woningen met daaronder dikwijls 2-3 kleine woningen voor alleenstaanden. Het minimum aantal volwassenen is dus iets groter dan in Hilversum.

De verschillen zijn beperkt. Er is weinig aanleiding om, op grond van mondelinge informatie en eigen ervaring, voor *het gesloten clustermodel* opmerkelijke verschillen te verwachten ten opzichte van Hilversum in het clusterfunctioneren, de mate van intimiteit in de omgang en de taakverdeling. Van *de open clusters* is het minder vanzelfsprekend dat de feitelijke clusteromvang overeenkomt met de grootte die op basis van de ruimtelijke condities verwacht kan worden. Immers men gaat uit van wisselingen en mogelijkheden tot afhaken.

Is het verschil in clustergrootte in de verschillende Centraal Wonen-projecten gering, opmerkelijk is het onderscheid met woongroepen. Jansen (1986; 14) hanteert als definitie in zijn onderzoek naar woongroepen "groepen van ten minste drie volwassenen die samen een huis bewonen en ten minste geregeld samen eten". Meestal beschikken de leden van een woongroep individueel over onzelfstandige woonruimte met gemeenschappelijke voorzieningen. Niet alle woongroepen beschikken over een gemeenschappelijke huiskamer of eetkeuken. Bijna de helft van de woongroepen (45%) telt minder dan 5 volwassenen, terwijl slechts in een vijfde

Tabel 15.4 Grootte van clusters in Centraal Wonen Hilversumse Meent en van woongroepen in Nederland.

Samenstelling	Clusters Hilversum '79	Woongroepen Nederland '81*
3 of 4 volwassenen	30%	45%
5 of 6 "	20%	31%
7 of meer "	50%	24%
met kinderen	100%	20%
gem.aantal kinderen	4,5	2,4
gem. grootte	10,6	5,6

*Jansen, 1986; 23-25

(20%) van de woongroepen kinderen aanwezig zijn (gemiddeld 2,4).

De cluster omvat in vergelijking tot de woongroep meer personen en vaker uiteenlopende leeftijden (tabel 15.4). Er is meer zelfstandige woonruimte en soms ook meer gemeenschappelijke ruimte. In clusters is de herkenbaarheid van het huishouden groter.

Heeft het gesloten clustermodel toekomst? Ondanks de problemen die er zijn rondom het afhaken en zelfstandig verklaren is er belangstelling voor dit model te verwachten. Ten eerste van huishoudens die naar meer gemeenschappelijkheid streven op de wijze zoals in Hilversum met een vast groepje mensen. Ten tweede valt belangstelling te verwachten van oudere woongroep-bewoners, die met behoud van gemeenschappelijkheid naar een woonvorm zoeken met meer privé woonruimte en voorzieningen. In woongroepen is dikwijls geen plaats voor paarrelaties en kinderen, letterlijk omdat de ruimte ontbreekt of figuurlijk omdat binnen de woongroep de aanwezigheid van kinderen veel minder vanzelfsprekend is dan bij de cluster en een grote inbreuk betekent op de dagelijkse gang van zaken in de groep.

Of bij een toenemende belangstelling dat in de praktijk zichtbaar wordt hangt met name af van de ontwikkelingen in de nieuwbouw. De sterke toename van woongroepen kon plaatsvinden binnen de bestaande grote oude woningen. Voor het gesloten clustermodel is in de woningvoorraad en de toewijzing weinig perspectief.

15.3.3 Clustervoorzieningen en flexibiliteit

"Als je even terugdenkt, bij het opstellen van het programma van eisen waren er punten die je privé en andere die je gemeenschappelijk hield. Nou blijkt dat men dat in de praktijk niet waarmaakt. Dat vind ik heel vreemd, heel vreemd en dat begrijp ik dus niet helemaal. Ondanks gedegen voorbereiding blijkt de praktijk niet overeen te komen met de verwachtingen vooraf. De privé keuken wordt veel meer gebruikt dan men tevoren van plan was", man (alleenstaand).

"Dat vind ik juist een van de fijne dingen hier binnen Centraal Wonen, bijvoorbeeld met 'n aantal kinderen ergens slapen of zo, in de clusterruimte. Dat zijn mogelijkheden die je anders probeert te maken door samen te gaan kamperen. Dat mag haast nooit, of is te gevaarlijk, of dat kan niet georganiseerd worden, of er is te weinig toezicht of zo. Hier kun je ze allerlei vrijheid geven binnen grenzen en dat vind ik positief", vrouw (twee-oudergezin).

De clusterruimte in Hilversum is in de eerste plaats een eetkeuken. Bovenstaande bewonersuitspraken illustreren dat het feitelijk gebruik anders is dan tevoren is voorzien. Enerzijds blijkt de privé keuken haar betekenis niet verloren te hebben en privé en clusterkeuken naast elkaar gebruikt te worden; anderzijds biedt de clusterkeuken nog andere verrassende gebruiksmogelijkheden.

In 8.6.2 is geconcludeerd dat voor de ontwikkeling en instandhouding van clustercontacten de clustervoorzieningen onmisbaar zijn. Het eten wordt een bepaalde gewoonte, een (wekelijkse) routine die bijdraagt aan de continuïteit. Ook als het eens een tijdje wat minder loopt of sommige bewoners weinig tijd hebben voor de cluster dan wordt dat doorgezet en blijft men over elkaar geïnformeerd. De aanwezigheid van een gemeenschappelijke tuin geeft vooral 's zomers meer spontane contacten. Andere voorzieningen hebben vooral praktische betekenis, het gebruik en onderhoud maakt overleg noodzakelijk.

In het eerste project was aanvankelijk het idee om de privé keuken tot een kitchenette te reduceren. In de praktijk is het anders gelopen. In de woningen zijn gewone keukenvoorzieningen, in de cluster worden alleen gemeenschappelijke maaltijden bereid. Mijn indruk is dat de keuzemogelijkheid positief uitwerkt op het functioneren van de clusters.

Voor de identiteit en status van de cluster is de cluster-

ruimte van groot belang. Op verschillende manieren hebben de bewoners er veel in geïnvesteerd, onder andere in zelfwerkzaamheid en ontwerpen voor clustertafels.

Tabel 15.5 geeft een overzicht van de clustervoorzieningen. De projecten met een *gesloten clustermodel* beschikken meestal over de volgende clustervoorzieningen: ontmoetingsruimte met kookgelegenheid, aansluitend een tuin, een toilet, een was- en bergruimte. In een enkel geval is er een logeerkamer, douche of badkamer, of een hobbyruimte. De clustervoorzieningen in Arnhem zijn onder de maat opgeleverd vanwege het ontbreken van elementaire voorzieningen (gas, wateraan- en afvoer, aanrecht); zij zijn inmiddels opgeheven (verhuurd; verbouwd).

Tabel 15.5 Clustervoorzieningen in Centraal Wonenprojecten 1977-1986 met gesloten clustermodel, open clustermodel en cluster met onzelfstandige woonruimte

Project	Clustervoorzieningen				tuin	wc	was	berg.	div.
	zit	eet	kook	opp. m ²					
<u>Gesloten clustermodel</u>									
Hilversum	+	+		31	-	-	+	+	terras
Arnhem	+			28	-	-	-	-	hobby
Spijkensisse	+	+	+	28	+	+	+	+	logeerkamer
Gron.de H.	+	+	+	37	+	+	+	+	logeer/douche
Eindhoven	+	+	+	48	+	+	+	+	
Zwolle	+	+	+	28/46	+	+	+	-	
Alkmaar Regenb.	+	+	+	42	+	+	+	+	
Wageningen	+	+	+	40	+	+	+	+	
<u>Open clustermodel</u>									
R'dam De Banier	+	+		35	+/-	-	-	-	
R'dam Zevenkamp	+	+	+	36	+	+	-	+	
Utrecht Klopvaart	+	+		30/50	+	+	+	+	hobby
Purmerend	+	+		32/43	+	+	-	+	bad
Zaandam	+	+	+	42	+	+/-	+	-	
Leiden Geresstr.	+	+		29	+/-	-	-	-	
Haarlem		+		32	+/-	+	+	-	
<u>Cluster met onzelfstandige woonruimte</u>									
Delft	+	+	+	32	+	+	+	+	
Huizen	+	+	+	34	+/-	-	-	-	
Nieuwegein G.W.	+	+	+	47	+	+	+	+	
Amersfoort	+	+	+	47/57	+/-	+	+	+	hobby speelruimte

De oppervlakte van de zit-kook-eetruimte loopt nogal uiteen, 28-48 m². De ruimte moet om aan de ontmoetingsfunctie te voldoen aan bepaalde eisen voldoen: het hele jaar door bruikbaar zijn, mogelijkheden voor maaltijdverzorging, ruimte om prettig te zitten, een plek waar gespeeld kan worden, plaats voor een eettafel van voldoende afmeting. De benodigde oppervlakte hangt met het aantal huishoudens en personen samen. Een schatting van de minimaal benodigde ruimte voor deze clusteractiviteiten komt op 10 m² plus 2 m² per persoon. Een aansluitende en direct toegankelijke buitenruimte, bij voorkeur een tuin, moet ook geschikt zijn om er te eten en koffie te drinken. Dat vereist een breedte van minimaal 240 cm en ten minste een oppervlakte van naar schatting 5 m² plus 1 m² per persoon.

De mogelijkheden voor een verscheidenheid aan clusteractiviteiten en een flexibele uitwisseling van cluster- en privéruimte worden aanzienlijk uitgebreid indien er een tweede, min of meer zelfstandig te gebruiken clustervertrek aanwezig is. Groningen De Heerd en Spijkenisse hebben zo'n vertrek, dat als gemeenschappelijke logeerkamer, maar ook op andere manier gebruik kan worden. In Hilversum is niet speciaal aandacht besteed aan flexibiliteit voor de clusterruimte.

In de meeste volgende projecten is de eis van terugbouwbaarheid gesteld. De clusterruimte kan tot een zelfstandige woning worden omgebouwd of de ruimte kan aan een woning worden toegevoegd. Het is wenselijk dat een clusterruimte ook een andere zelfstandige bestemming kan krijgen, bijvoorbeeld als atelier- of werkruimte als daar behoefte aan is.

Alleen in Spijkenisse is op clusterniveau een wisselkamer opgevoerd. Dit vertrek kan als gemeenschappelijke logeerkamer gebruikt worden, als werk- of hobbyruimte of kan de aangrenzende woning vergroten.

Een *wisselkamer* op clusterniveau kan een hulpmiddel zijn om wisselende woonbehoeften op te vangen. In Wageningen heeft slechts één van de clusters een wisselkamer (8 m²), die achtereenvolgens gebruikt is als weekendkamer voor een buitenshuis studerend kind, atelier en spreekkamer. De aanwezigheid van een douche met toilet maakt zelfstandig gebruik mogelijk. Verwarming, elektra en water zijn gekoppeld aan de aangrenzende woning, geen ideale oplossing omdat de warmtebehoefte niet onafhankelijk geregeld kan worden. De kosten worden onderling verrekend. Om zelfstandig gebruik van clusterruimte(n) mogelijk te maken is met name de aan-

wezigheid van sanitair van belang.

Uit de inventarisatie van het gebruik van clustervoorzieningen is gebleken dat er in twee projecten met een *gesloten clustermodel* problemen zijn. In Arnhem zijn de clusters opgeheven. In Spijkenisse is dat ten dele het geval en wordt het project verkleind wegens leegstand (althans de woningcorporatie overweegt deze stap); de wisselkamers zijn hier alle aan de woningen verbonden. Hieruit blijkt dat de ruimtelijke condities voorwaarden zijn en zeker geen garantie bieden voor het sociaal functioneren van het clustermodel.

15.3.4 *Het gesloten clustermodel*

"Als je zoiets als een cluster gaat bouwen, zorg dan dat de onderlinge bereikbaarheid door middel van de huizen kan en niet zoals hier door die anderhalve meter straat. Daar heb ik me zwaar in vergist. Frederieke bijvoorbeeld kan haar deur open hebben staan, want die clusterruimte is een deel van haar huis geworden. Mirte en Kasper doen hetzelfde, zij lopen bij wijze van spreken in hun pyama even naar de cluster om een boterham te pakken. Dat kan ik niet doen en dat vind ik hier een bezwaar", man (alleenstaand).

"Ik vind het belangrijk dat een woning in een cluster zit, voor de contacten, de dingen die om de cluster heen gebeuren, daar ben je dichterbij betrokken. Als ze daar (wijst verderop in de straat) op een gegeven moment toevalligerwijs op het dakterras zitten of lopen, dan merk ik dat hier niet. Of ze lopen in de tuin, of er gebeurt iets om de cluster, dan merk ik dat niet. Daar sta je dan helemaal buiten. Daarom vind ik het belangrijk dat iemand die bij de cluster meedraait er ook woont", man (kamerbewoner; meedraaiend in cluster).

Typerend voor het *gesloten clustermodel* is de herkenbare eenheid van enkele woningen met clustervoorzieningen. In Hilversum is uitdrukkelijk gesteld dat deze als verlengde van de woning moeten kunnen functioneren. Daarvoor is een directe verbinding van belang. Dan kan het inleveren van privé ruimte achter de privé voordeur ook opgevat worden als het uitbreiden van woonruimte voor de voordeur.

Dat is in Hilversum slechts ten dele gerealiseerd, per cluster geldt de bereikbaarheid binnendoor van de cluster-ruimte voor twee van de vier (vijf) woningen. Berging en

wasruimte zijn uitsluitend via de tuin toegankelijk. Behalve de bereikbaarheid speelt de zichtbaarheid van clustervoorzieningen vanuit de privé woonruimte een rol van belang, juist waar het om de niet geplande, spontane ontmoetingen gaat.

Hoe hebben andere projecten met een gesloten clustermodel dat opgelost?

Tabel 15.6 geeft daarvan een overzicht. Voor de oudere projecten -Arnhem, Spijkenisse, Groningen de Heerd, Eindhoven- komt de situatie min of meer overeen met Hilversum: enkele of alle woningen moeten een klein stukje buiten om.

In de later gerealiseerde projecten -Zwolle, Alkmaar De Regenboog en Wageningen- zijn de ruimten van één cluster (woningen en clusterruimten) binnendoor verbonden.

Directe relaties zijn in nog ander opzicht van belang, namelijk het gemakkelijk toezicht kunnen houden, zien en horen wat er gebeurt. Zorgvuldige situering en vormgeving van de routes en de ontmoetingsplaatsen is van veel belang voor toevallige ontmoetingen die een belangrijke functie in het clusterleven vervullen. Aan de clusterruimte moet je vanzelfsprekend voorbij gaan om er naar binnen te kunnen gaan.

De bereikbaarheid buitenom van de wasruimte in Hilversum is onaantrekkelijk. Het gebruik van die ruimte bestaat uit de was in de machine laden, inschakelen en na verloop van tijd (eventueel op nieuw instellen en) leeghalen. Dat zijn activiteiten die met een machine thuis tussen de bedrijven

Tabel 15.6 Bereikbaarheid van cluster- en groepsruimten in Centraal Wonen-projecten 1977-1986 met clusters

Clustermodel	Bereikbaarheid woning/collectieve ruimte(n)						
	Clusterruimte(n)			Groepsruimte(n)			
	binnen- door	buiten- om	gemengd	binnen- door	buiten- om	gemengd	n.v.t.
Gesloten cluster n = 8	3	2	3	-	7	-	1
Open cluster n = 7	7	-	-	4	1	1	1
Cluster met on- zelfst. woonruimten n = 4	4	-	-	1	2	1	-
Totaal n = 19*	14	2	3	5	10	2	2

*Hierin is opgenomen project met gemengd model

door gebeuren. Bij een gemeenschappelijke wasruimte is het van belang dat deze binnendoor bereikbaar is op niet te grote afstand. Bij diverse projecten is de wasruimte gekoppeld aan de clusterruimte in een gemeenschappelijke bijkeuken.

Directe relaties binnendoor hebben behalve positieve gebruiksaspecten nog een andere consequentie. Als een huishouden afhaakt en zich zelfstandig verklaart kan de nabijheid na de clusterscheiding een geestelijke belasting vormen. De kans dat het huishouden actief naar een andere woonsituatie gaat zoeken neemt daardoor toe. Voor de continuïteit kan dat positief uitwerken, mits men er in slaagt nieuwe gegadigden te vinden en te integreren.

15.3.5 Het open clustermodel

"Ik denk dat als je met een groep mensen samen iets zou willen doen als dit, dat het veel verstandiger is om je niet aan zo'n vorm vast te leggen, een groep opsplitsen en helemaal op clusters gericht. Dat vind ik ontzettend bezwaarlijk eigenlijk. Ik vond het altijd een leuk idee. Ik vind het nu achteraf gezien een bezwaar. Ik vind het ontzettend beperkend. Hoe moet ik het zeggen: je bent wel degelijk op elkaar aangewezen in de cluster, iets wat ik helemaal niet meer zou willen.

Ik denk dus als het wat flexibeler in elkaar gezeten had, bouwtechnisch vooral, dat ik dat prettiger gevonden had. Dit zijn echt woonhokjes, vijf huizen bij elkaar en dat is dan een clubje. Het is mij dus gebleken dat als je een cluster kiest, of de cluster kiest jou, dat het best wel eens helemaal veranderen kan en dan zit je. Dan zit je eigenlijk met elkaar opgescheept", vrouw (twee-oudergezin; zelfstandig verklaard).

De beoordeling van het gesloten clustermodel is niet eensluidend: je bouwt de mogelijkheden en de beperkingen. Dat geldt met name voor dit aspect. Wat voor de één "ontzettend belangrijk" is (geworden), is voor de ander "ontzettend bezwaarlijk" geworden. In het gesloten clustermodel betekent afhaken en zich zelfstandig verklaren dat men niet langer aan het Centraal Wonen ideaal voldoet.

Voor sommige groepen is dit een reden geweest om een model met meer flexibiliteit te ontwikkelen: meer mogelijkheden om met nieuwe betrekkingen te experimenteren en met minder ernstige gevolgen als het met de gekozen medebewoners niet

klikt.

Dit heeft geleid tot het zogenaamde *open clustermodel*. Men staat losser tegenover de *clusternorm*: je probeert er wat van te maken, maar het moet niet. In het *open clustermodel* zijn de woningen binnendoor met elkaar verbonden met de cluster- en (soms ook) groepsruimten (tabel 15.6). Rotterdam De Banier is hierin voorgegaan. Het project bestaat uit 51 woningen die via vijf trappenhuizen en binnengangen op de 1e en 3e verdieping allen onderling verbonden zijn. Er zijn acht clusters met zes of zeven woningen, die rond een clusterruimte gesitueerd zijn. Althans bij de start van het project was dit zo. In de loop der jaren zijn de clusters veelvuldig van samenstelling veranderd, er hebben ook interne verhuizingen plaats gevonden. Nu is er geen koppeling meer tussen de clusterruimte en de huishoudens die daaromheen wonen. De cluster als sociale eenheid is ruimtelijk niet herkenbaar, de grootte en samenstelling niet afhankelijk van bepaalde woningen en de afstanden zijn weliswaar binnendoor, maar groter. Dit wordt, aldus een van de bewoners, niet als een drempel ervaren (Krabbe, 1988). Behalve De Banier zijn er nog vijf grotere projecten en een klein project volgens dit model opgezet. De grotere flexibiliteit betekent een beperktere stuurbaarheid. Inzicht in de effecten op de duurzaamheid van de cluster- en groepsbetrekkingen en op de participatie ontbreken en zou een nader onderzoek wenselijk maken.

15.3.6 Clusters met onzelfstandige woonruimten

In het voorgaande is steeds sprake geweest van enkele zelfstandige woningen met gemeenschappelijke voorzieningen. Er zijn vier Centraal Wonen-projecten, die 'clusters' hebben met min of meer onzelfstandige woonruimte. In de projecten Huizen en Amersfoort is de privé kookvoorziening geminimaliseerd (kitchenette), de meeste bewoners beschikken wel over privé sanitaire voorzieningen. In de projecten Delft en Nieuwegein Gemeenschappelijk Wonen ontbreken privé kook- en sanitaire voorzieningen. Men heeft voor deze vorm gekozen omdat men de contacten wil intensiveren en niet vrijblijvend wil laten zijn. Deze *cluster-opzet* komt in hoge mate overeen met het merendeel van de woongroepen. In het project Nieuwegein zijn de *clusters met onzelfstandige woonruimten* als een *gesloten model* opgezet; in de overige drie zijn de woningen van de verschillende clusters met *onzelfstandige woonruimte* met elkaar verbonden, dus

volgens *het open model*. De indruk bestaat dat in deze projecten met onzelfstandige woonruimten naar verhouding, meer mutaties plaats vinden dan in de overige projecten.

De uitspraak in Deel 1, dat het ontstaan van clusters zonder de clustergebonden ruimten niet goed denkbaar is, kan gehandhaafd worden, maar behoeft enige nuancering. Naast *het gesloten clustermodel* als een herkenbare ruimtelijke eenheid heeft zich een flexibeler vorm, *het open clustermodel*, ontwikkeld. Daarvoor blijft gelden dat de cluster als sociale eenheid eigen ruimten nodig heeft om gemeenschappelijke activiteiten te ontwikkelen en te continueren. Onderzoek zal moeten uitwijzen hoe contacten en participatieproces hier verlopen. Daaruit zal naar voren moeten komen welke betekenis aan de ruimtelijk herkenbare identiteit, zoals *het gesloten clustermodel* kent, moet worden gehecht, respectievelijk het belang van de flexibiliteit van *het open clustermodel*.

15.3.7 Projecten zonder clusters

Tot slot een opmerking over de bewonersgroepen die afgezien hebben van de vorming van subgroepen. Voor de acht kleine projecten (met ca. 5-10 woningen) ligt dat nogal voor de hand. In zes projecten zijn de woningen binnendoor met elkaar en de gemeenschappelijke voorzieningen verbonden. In negen grote projecten (20 of meer woningen) is afgezien van subgroepen; in twee daarvan zijn woningen en voorzieningen binnendoor bereikbaar. In 15.4.2 wordt hierop ingegaan.

15.4 Ruimtelijke voorzieningen voor de groep

In hoeverre leveren de op groepsniveau gerealiseerde ruimtelijke condities een bijdrage aan de verwezenlijking van de doelstellingen? In deze paragraaf wordt ingegaan op de herkenbaarheid, de projectgrootte, de groepsvoorzieningen en de ruimtelijke relaties, waarbij op onderdelen het Hilversumse project vergeleken wordt met andere Centraal Wonen projecten.

15.4.1 Herkenbaarheid

De groepsvorming is tijdens de voorbereiding gebaseerd op participatie en streven naar een gemeenschappelijk doel.

Bij het betrekken van het project wordt de groep niet meer in de eerste plaats sociaal gedefinieerd, maar ruimtelijk: zij die in het project wonen behoren tot de groep.

Wat over herkenbaarheid op clusterniveau geschreven is (15.3.1), dat doeleinden en nieuwe leefwijze zichtbaar worden, de identiteit van de groep wordt bevestigd en de gemeenschappelijke verantwoordelijkheden voor de ruimten noodzaken tot een zekere mate van institutionalisering, gaat ook voor het groepsniveau op.

Zonder de ruimtelijke condities zou daar geen sprake van zijn.

Voor het identificatieproces van de bewoners met hun nieuwe leef- en woonsituatie is het van belang dat bewoners zich in hun project herkennen, dat wil zeggen dat in de vormgeving de sociale en maatschappelijke intenties en gevoelens van de groep tot uitdrukking komen. De vormgeving kan het wij-gevoel van de groep symbolisch zichtbaar maken, bijvoorbeeld in de wijze waarop de woningen op elkaar betrokken zijn, de vorm van de ontmoetingsplaatsen binnen en buiten en de inrichting. Vormen, afmetingen van ruimten, kleur en licht roepen een sfeer op.

Bewoners zijn zelf verantwoordelijk voor de inrichting en dat blijkt in het begin niet eenvoudig:

"Ik vind het Luye Gat heel erg gezellig, met name het laatste half jaar. Daarvoor was het meer een polikliniek, maar sinds de bruine caféploeg aan het werk is geweest vind ik het uitstekend".

De vormgeving vervult ook een representatieve functie. De verschijningsvorm van het project is als het ware het visitekaartje van de groep, dat status verleent. In Hilversum heeft de markante vormgeving een belangrijke rol gespeeld in de naamsbekendheid van Centraal Wonen.

Uit de gedocumenteerde projecten blijkt dat sommige bewonersgroepen naar een expressieve vorm hebben gestreefd, om uitdrukking aan het gemeenschappelijke te geven. Andere groepen hebben voor een ingetogen vorm gekozen en de nadruk gelegd op soberheid en inpassing in de buurt.

Dikwijls ook wordt, om het project financieel rond te krijgen, op de vormgeving bezuinigd. Twee voorbeelden daarvan, ten eerste in Hilversum waar op de schaaldaken bezuinigd werd door de kleinste woningen van een platdak te voorzien. Ten tweede in Wageningen waar in het tweede Centraal Wonen-project om die reden de gebogen gevelwanden door geknikte vervangen zijn.

Toch zijn diverse architecten er in het verleden in geslaagd, meestal met sobere middelen, uitdrukking te geven aan de doelstellingen en het groepsniveau en een vormgevingsvisie op Centraal Wonen te ontwikkelen. Dat is mijns inziens aanwijsbaar voor de volgende Centraal Wonen projecten, waarbij de architecten tussen haakjes staan vermeld: Doetinchem (Wim Hakvoort) met een bovenplein; Huizen (L. Hartsuyker-Curjel) met gemeenschappelijke binnenstraten, transparante gemeenschappelijke ruimten en overbouw van een waterloop; Rotterdam Zevenkamp (Cees Lith), Alkmaar De Regenboog (idem) en Westervoort (A.F. Derksen) met serreachtige binnenstraten; Nieuwegein (Ph. Krabbendam) met gevelelementen naar keuze van de bewoners; Den Haag (Andries van Wijngaarden) met binnenstraat en royale vide waarin begane grond en verdiepingen met elkaar verbonden worden; Amersfoort (Dolf Floors) dat ter weerszijde van een openbaar voetpad is gebouwd met op twee plaatsen een poortachtige overbouw over het voetpad; Groningen, 't Winnihoes (Jan Giezen) met de woonruimten waaiervormig rond een gemeenschappelijke hal; Purmerend dat in de bouwvorm een samenhangend geheel is en tegelijk een royale opening naar de buurt biedt (een element dat ook in Den Haag aanwezig is); Leiden Gerestraat (Guus Canoy) met binnengang en op de eerste verdieping aan de tuinzijde erkerachtige uitbouwen van gemeenschappelijke ruimten die verbonden zijn met de gemeenschappelijke tuin via buitentrappen.

In een aantal projecten heeft flexibiliteit een doorslaggevende rol gespeeld in de planontwikkeling en vormgeving. Dat geldt voor de projecten Rotterdam de Banier, Delft, Nieuwegein en Eindhoven (architecten respectievelijk Guus Canoy; Ph. Krabbendam; idem; Gert Coppens).

In verschillende projecten is geprobeerd in de stedenbouwkundige vorm de eenheid tot uitdrukking te brengen en de relatie met de omgeving. De wandelstraat in Hilversum als verbindingselement met de omgeving is ook in enkele andere projecten op een soortgelijke wijze toegepast. Amersfoort is reeds genoemd, voorts geldt dat voor Arnhem (R.Pausma), Nieuwegein, Eindhoven, Den Haag en Utrecht (Jan Koning en George Thie) -een wandelpad door de gemeenschappelijke tuin- en Emmen (Rien de Ruiters).

In Wageningen brengt het ontwerp van de tuin van René Siemens het gemeenschappelijke in beeld (Siemens, 1988).

15.4.2. Projectgrootte en modellen

"We wonen hier met 134 mensen en er zijn natuurlijk best mensen waar je nooit naar toegaat, die ook nooit hier komen. Maar er blijven er genoeg over. En dan weet je evengoed nog dat in geval van nood toch mensen zijn waar op te rekenen valt.... je kunt niet met alle 134 even dikke maatjes zijn".

De grootte van de groep wordt min of meer vastgelegd door het gebouwde volume. De woningdifferentiatie bepaalt min of meer de differentiatie naar huishoudtypen, overigens minder dan wellicht door bewoners wordt gewenst. Het verband tussen woningdifferentiatie en samenstelling is zwak (3.2.2).

Het aantal woningen en wooneenheden en de differentiatie is een randvoorwaarde, die soms door de bewoners is bepaald, soms min of meer door de omstandigheden gedictieerd: de bouwlocatie, het woningbouwcontingent en de eisen van de woningcorporatie.

In Hilversum is de projectgrootte en de woningdifferentiatie hoofdzakelijk door de bewoners bepaald, gebaseerd op overwegingen hoe groot een groep zou moeten zijn om enerzijds een verscheidenheid aan voorzieningen en activiteiten op groepsniveau te bereiken en anderzijds de overzichtelijkheid, beheersbaarheid en het elkaar kennen te realiseren.

De groeps grootte is een factor in het elkaar kennen en het ligt voor de hand te veronderstellen dat naarmate de groep groter wordt het elkaar kennen en de intimiteit in het contact minder vanzelfsprekend is: "je kunt niet met alle 134 even dikke maatjes zijn". Andere factoren, zoals de mogelijkheden om elkaar te ontmoeten, het zichtbaar maken waar iemand woont, de mobiliteit en de procedure van integratie, zijn eveneens belangrijk voor het contact.

Naarmate een project groter wordt is het belangrijker dat de ruimtelijke middelen ingezet worden om ontmoetingspunten met verschillende verblijfskwaliteit te realiseren.

De grootte van Centraal Wonen-projecten loopt zeer uiteen, van 4 tot 80 woningen/eenheden, van 11 - 154 bewoners, met een uitschieter van 167 wooneenheden met 205 bewoners. Er zijn geen scherpe overgangen (tabel 15.7).

Uit dit overzicht komt naar voren dat in de 19 projecten met een groepsmodel er acht (42%) klein zijn en ongeveer de omvang van een cluster hebben. Groepsprojecten met 40 of

Tabel 15.7 Overzicht van Centraal Wonen-projecten 1977-1986 naar grootte en projectmodel

Projectgrootte, aantal woningen/eenheden (globaal aantal bewoners)		Projectmodel			Totaal
		Groepsmodel	Clustermodel	Gemengd model	
3-19	(10-20)	8	1	-	9
20-39	(40-75)	8	4	-	12
40-59	(75-115)	2	5	1	8
60-79	(115-150)	1	4	-	5
80 of meer	(115-200)	-	2	-	2
Totaal		19	16	1	36

meer woningen komen weinig voor (16%). *Clusterprojecten* zijn dikwijls groter; ruim eenderde telt 60 of meer woningen/eenheden.

Naarmate een middel-groot of groot project langer bestaat en er mutaties optreden vraagt het kennen van elkaar opnieuw aandacht. In de grotere projecten is het elkaar leren kennen voor (nieuwe) bewoners niet vanzelfsprekend en dat kan er op den duur toe leiden dat de bewoners op groepsniveau elkaar niet allemaal kennen. Hierdoor loopt de groep het risico dat er een zekere anonimiteit gaat ontstaan. Zo heeft men in Hilversum na een aantal jaren een festiviteit georganiseerd, gericht op een hernieuwing van het kennismakingsproces. In Wageningen heeft men voor dat doel een fotoboek van de bewoners gemaakt.

De zichtbaarheid van wie waar woont kan een geheugensteuntje zijn. Moeilijker ligt het in projecten met een tamelijk ondoorzichtige ligging van woningen, zoals binnengangen met ter weerzijde woningen, of de verspreiding over diverse bouwblokken en verdiepingen.

Van Rooijen en Veldkamp (1988) hebben in hun onderzoek naar het sociale functioneren van Centraal Wonen-projecten enige samenhangen gevonden tussen de omvang en aard van de groepsactiviteiten en de projectgrootte. In kleine projecten worden meer jaarlijks terugkerende festiviteiten gevierd en de deelname eraan ligt hoger dan in de grotere projecten. In projecten zonder clusters ligt de gemiddelde deelname aan groepsactiviteiten op 57%, in projecten met clusters op 47%. Het hogere percentage in de projecten zonder clusters is vooral toe te schrijven aan de kleine projecten met een grote groep vaste deelnemers. In de

grotere projecten is er een meer wisselende deelname, aldus de onderzoekers. In de grotere projecten worden andere activiteiten ontwikkeld, zoals vaste sociale bijeenkomsten (koffieochtend, baravond, feesten), clubs en soms ook culturele evenementen en een speelzaal.

Op basis van de de projectkarakteristieken in "Centraal Wonen in beeld deel 2" (Van Rooijen en Veldkamp, 1988) is een overzicht gemaakt van het gemiddeld aantal groepsactiviteiten en -participatie naar projectgrootte (tabel 15.8). Per project is het aantal jaarlijkse festiviteiten, vaste sociale activiteiten en clubs nagegaan, de aanwezigheid van culturele activiteiten, maaltijden op groepsniveau en speelzaal. Per project zijn een aantal scores toegekend. De *activiteitscore* is vastgesteld door voor iedere activiteit één punt toe te kennen. Daarnaast is de groeps-participatie aangegeven met een *score voor deelname* en *afzijdigheidsscore*, overeenkomend met het percentage van de bewoners (de maximale score is 10 punten en staat gelijk aan 100%, de minimale score is 0).

Tabel 15.8 laat zien dat in de kleinere projecten de gemiddelde activiteitscore lager ligt dan in de grotere. De verschillen tussen de grotere projecten bij het oplopen naar grootte zijn gering.

Ook voor de participatie ligt het grootste verschil tussen de projecten met minder dan 20 woningen en die met meer. De

Tabel 15.8 Overzicht van groepsactiviteiten en groeps-participatie naar projectgrootte

Groepsactiviteiten	Projectgrootte in woningen/eenheden				Totale gemiddelde (n=34)
	<20 (n=7)	20-39 (n=12)	40-59 (n=8)	≥60 (n=7)	
- jaarl.festiviteiten	5,3	4,6	4,0	3,7	4,2
- vaste soc.activiteiten (koffieochtend,bar.e.d.)	0,8	2,5	2,1	1,6	1,8
- vaste cult.activiteiten	0	0,5	0,25	0,9	0,4
- clubs	1,2	2,5	2,2	3,4	2,4
- eten, kookclub	0,2	0,5	0,25	0,1	0,3
- speelzaal	0	0,25	0,4	0,3	0,2
activiteitscore*	6,6	11,2	10,3	10,0	9,7
deelnamescore*	7,7	5,9	4,3	4,9	5,5
afzijdigheidsscore*	0,9	1,3	2,0	3,4	1,8

* zie toelichting in tekst 15.4.2

Tabel 15.9 Overzicht van groepsactiviteiten en groeps participatie naar projectmodel en -grootte

Groeps- activiteiten en -participatie	Projectmodel			Gemidd. voor CW-projecten
	Groepsmodel		Clustermodel	
	klein* <20 n=7	groot* ≥20 n=12	≥20 n=15	n=34
Omvang groeps- activiteiten:				
-jaarl.fest.	5,3	4,5	4,0	4,2
-vaste soc.act. (koffie,bar. feesten)	0,8	2,5	2,1	1,8
-vaste cult. activiteiten	0	0,5	0,8	0,4
-clubs	1,2	2,0	3,1	2,4
-eten, kookclub	0,2	0,5	0,1	0,3
-speelzaal	0	0,3	0,4	0,2
activiteitenscore**	6,6	10,2	10,2	9,7
deelnamescore**	7,7	5,5	4,6	5,5
afzijdigheidsscore**	0,9	1,6	2,5	1,8

* klein: gem. 8,5 woningen/eenheden; groot: gem. 33,0 woningen/eenheden

** zie toelichting in tekst 15.4.2

afzijdigheid wordt hoger naar mate de projectgrootte toeneemt, de deelname laat een minder rechtlijnig beeld zien. Wat zijn de verschillen tussen projecten met en zonder clusters, afgezien van die welke aan de projectgrootte kunnen worden toegeschreven? Tabel 15.9 geeft een overzicht waaruit naar voren komt dat er geen verschil is in het aantal groepsactiviteiten, wel in het soort activiteiten. In de *clusterprojecten* zijn iets minder jaarlijkse festiviteiten, vaste sociale activiteiten en groepsmaaltijden komen vrijwel niet voor, en er zijn iets meer clubs dan in de *groepsprojecten*. De participatie ligt in de *clusterprojecten* iets lager dan in de *groepsprojecten*, maar de verschillen tussen de kleinere en de grotere projecten zijn groter.

Projectmodellen

Aan de hand van ruimtelijke kenmerken kan een indeling van Centraal Wonen-projecten gemaakt worden, die ook enige relatie heeft met de gemeenschappelijke activiteiten. Er

zijn drie hoofdtypen:

- 1 het kleine groepsmodel;
- 2 het grote groepsmodel;
- 3 het clustermodel.

Het kleine groepsmodel bestaat uit ca. 5-15 woningen of wooneenheden met gemeenschappelijke voorzieningen. De groepsleden vieren met elkaar jaarlijkse festiviteiten, zoals Sinterklaas, Oud en Nieuw en de deelname daaraan is algemeen. Andere vaste sociale activiteiten, clubs en dergelijke komen weinig voor. Een gezamenlijke maaltijd een of meer keer per week is niet algemeen gebruikelijk. Op dit punt onderscheidt de kleine groep zich van de cluster waar de clustermaaltijd wel karakteristiek is. Een ander onderscheid van het kleine groepsmodel ten opzichte van de cluster is dat de eenheid op zichzelf staat, terwijl de cluster deel uitmaakt van een groter geheel.

Het grote groepsmodel bestaat uit ca. 20-50 woningen en gemeenschappelijke voorzieningen voor alle bewoners. De groep viert jaarlijkse festiviteiten en er vinden diverse andere groepsactiviteiten plaats, zoals koffieochtenden, baravonden, er zijn een of meer clubs en soms zijn er ook gezamenlijke maaltijden. Er is meer keuze in activiteiten en er wordt niet verwacht dat men aan alle activiteiten deelneemt, er is meer keuze in contacten dan in het kleine groepsmodel.

Er zijn binnen het kleine en het grote groepsmodel drie sub-typen te onderscheiden:

- zelfstandige woningen en gemeenschappelijke voorzieningen zijn via de openbare weg of gemeenschappelijke buitenruimte \propto elkaar betrokken;
- zelfstandige woningen en gemeenschappelijke ruimten zijn binnendoor bereikbaar;
- er is sprake van wooneenheden (onzelfstandige woningen) met gemeenschappelijke voorzieningen, waarbij alle ruimten binnendoor bereikbaar zijn.

Het clustermodel bestaat uit ca. 30-80 woningen/eenheden, die onderverdeeld zijn in kleinere eenheden van ca. 5-7 woningen (clusters), en gemeenschappelijke voorzieningen op groeps- en clusterniveau. De activiteiten op groepsniveau komen sterk overeen met wat gebruikelijk is in het grote groepsmodel: jaarlijkse festiviteiten, vaste sociale

activiteiten en clubs. Gezamenlijke maaltijden op groepsniveau ontbreken, dat is een typische clusteraangelegenheid.

Binnen het clustermodel zijn drie sub-typen te onderscheiden, te weten het gesloten clustermodel, het open clustermodel en het clustermodel met onzelfstandige woningen/eenheden.

In *het gesloten clustermodel* wordt het accent gelegd op de sociale eenheid als zelf gekozen samenlevingsverband, waarbij de ruimtelijke condities die eenheid ondersteunen en een herkenbare identiteit hebben. In de gesloten cluster zijn de woningen en voorzieningen van een cluster (bij voorkeur) onderling binnendoor bereikbaar, terwijl de relatie met de rest van het project daar meer van is afgescheiden.

In *het open clustermodel* wordt meer gestreefd naar de vorming van eenheden die in de loop van de tijd veranderen of veranderd kunnen worden. Ruimtelijk worden wel clusters geformeerd, maar de clusteridentiteit wordt minder benadrukt en er wordt meer accent gelegd op de onderlinge verbinding van alle woningen en voorzieningen.

In *de cluster met onzelfstandige woonruimte* wordt het privévoorzieningenniveau beperkt ten gunste van de cluster. Daarmee wordt de keuze tussen activiteiten privé of gemeenschappelijk maken vastgelegd, terwijl dat in het gesloten en open clustermodel gehandhaafd blijft.

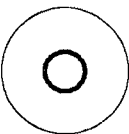
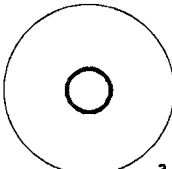
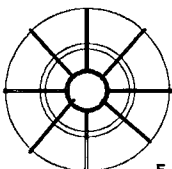
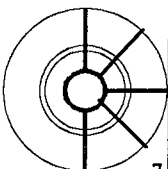
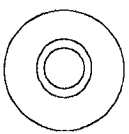
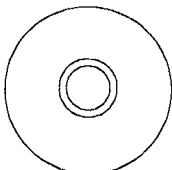
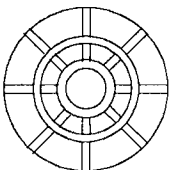
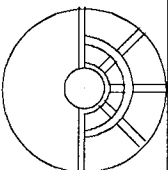
Er is nog een ander dan de hier genoemde modellen, het gemengde model. In *het gemengde model* is sprake van een combinatie van het grote groepsmodel en het clustermodel. Een deel van de woningen is onderverdeeld in clusters en een deel niet. Er is één project volgens dit model ontwikkeld. Centraal Wonen Wageningen telt 22 woningen (39%) die niet tot een cluster behoren, 18 woningen (32%) verdeeld over drie gesloten clusters, 15 onzelfstandige wooneenheden (27%) die verdeeld zijn over drie woongroepen en een woning (2%) voor begeleid wonen. Er zijn een aantal clusterprojecten die in de praktijk als een gemengd project functioneren doordat een deel van de gesloten clusters opgehouden heeft te bestaan of omdat binnen het open clustermodel een deel van de bewoners niet bij een cluster behoort of clusters opgeheven zijn.

Schema 15.2 is een modelmatige weergave van de verschillende modellen*, de zgn. bloemen zoals deze in "Centraal Wonen in beeld 1977-1986 deel 1" door Krabbe en Vlug (1986) is ontwikkeld.

Het hart van de bloem zijn symbolisch de groepsvoorzieningen gesitueerd met daar omheen de woningen. De totale grootte geeft de projectgrootte aan.

De zwarte lijnen staan voor relaties buitenom en de open witte lijnen voor relaties binnendoor. De clustermodellen zijn weergegeven door de woningen te segmenteren en rond de kern een tweede niveau van gemeenschappelijkheid aan te geven. Het enige dat niet bij Krabbe en Vlug tot uitdrukking is gebracht, is het aspect zelfstandige/onzelfstandige woonruimte. Dat is hier aan toegevoegd met een enkele lijn tussen de woning en de gemeenschappelijke ruimte.

Schema 15.2 Modelmatige weergave van project modellen*

Bereikbaarheid groepsvoorzieningen vanuit woning	Project model			
	klein groepsmodel	groot groepsmodel	cluster model	gemengd model
buitenom	 1	 3	 5	 7
binnendoor	 2	 4	 6	 8

Tabel 15.10 Projectmodellen en de gemiddelde oppervlakte per huishouden.

Gemiddelde totale oppervlakte per huishouden in m ²	Projectmodel					gemengd model	Totaal
	groepsmodel		clustermodel				
	klein	groot	gesloten	open	onzelfstandig		
tot 75 m ²	2	-	1	2	2	-	7
75-100 m ²	1	4	4	4	1	1	15
100-125 m ²	2	4	2	-	1	-	9
125 m ² of meer	3	1	-	-	-	-	4
Totaal	8	9	7	6	4	1	35

Tabel 15.11 Projectmodellen en het gemiddeld ingeleverde percentage ruimte voor gemeenschappelijke doeleinden.

Gemeenschappelijke ruimte %	Projectmodel					gemengd model	Totaal
	groepsmodel		clustermodel				
	klein	groot	gesloten	open	onzelfstandig		
tot 10%	4	2	-	-	-	1	7
10-20%	1	5	5	4	-	-	15
20-30%	2	2	2	2	3	-	11
30% of meer	1	-	-	-	1	-	2
Totaal	8	9	7	6	4	1	35

In tabel 15.10 en 15.11 is een overzicht gegeven van de gemiddelde ruimte (m²) per huishouden en het percentage ingeleverde ruimte naar projectmodel. De spreiding is ook in de verschillende projectmodellen aanwezig, met dien verstande dat in het groepsmodel de grootste woningen voorkomen en het weinig inleveren (tot 10%) van ruimte. In de clustermodellen met onzelfstandige wooneenheden wordt gemiddeld meer ingeleverd dan in clustermodellen met zelfstandige woningen.

15.4.3 Groepsvoorzieningen

Zonder groepsvoorzieningen geen groep: voor de opbouw en instandhouding van een dicht sociaal netwerk zijn de groepsvoorzieningen essentieel. Het project als geheel kan als een groepsvoorziening op gevat worden, maar hier worden de ruimten voor gemeenschappelijk gebruik bedoeld. De ontmoetingsruimte is van belang voor contacten en activiteiten op groepsniveau en voor het uitdrukking geven aan de identiteit als groep.

"Dan ga ik er effe heen, dan ga ik koffie drinken en dat vind ik leuk. Dan ontmoet je mensen en dan loop ik weer eens met iemand mee die een ideetje ergens voor heeft. Ja, je kletst weer effe wat, dat vind ik een hele goede functie hebben", vrouw (één-oudergezin).

"Het is lekker dat je een ruimte beschikbaar hebt waar je met een aantal mensen iets kunt doen. Hij wordt steeds intensiever gebruikt. Voor 't maken van een wandkleed, voor het maken van de bewonerskrant, wol karen doe ik daar ook. Dat vind ik erg leuk, er komen ook andere mensen bij", vrouw (één-oudergezin).

"Dat je in een groep leeft merk je in het Luye Gat het meest", man (alleenstaand).

De ontmoetingsruimte biedt aanknopingspunten, maar deze zijn gekoppeld aan de organisatie van enkele basisactiviteiten, zoals koffieochtenden en baravonden. Dat er ook andere activiteiten plaats (kunnen) vinden wordt belangrijk gevonden.

In Centraal Wonen Hilversumse Meent hebben enkele bewoners tevoren hun bezorgdheid uitgesproken over het uiteenvallen van de groep in tien clusters. Dit aspect speelt bij de evaluatie van het clustermodel voor enkele mensen ook een rol, het gevoel dat sommige mensen weinig buiten hun cluster om doen.

Wanneer daarnaast echter de gegevens over de tijdsbesteding en de participatie aan organisatie en beheer bezien worden, dan blijkt dat de verdeling van tijd over cluster en groep in Hilversum evenredig verdeeld is en de deelname aan groepsactiviteiten hoog is. Het is de vraag of die groepsdeelname hoger zou liggen bij afwezigheid van clusters. Afgemeten aan de participatie van de zelfstandige huishoudens in Hilversum is er eerder aanleiding om het tegenovergestelde te verwachten. Tijdsbestedingsgegevens over andere groepen zijn niet voor handen.

Tabel 15.12 Overzicht van aanwezigheid van projectvoorzieningen (%) in Centraal Wonen-projecten 1977-1986

Groepsvoorzieningen in %	Groepsmodel		Clustermodel			Cluster model totaal n=15 %	Totaal gem. n=32 %
	klein n=6	groot n=11	gesloten n=5	open n=6	onzelfstandig n=4		
	%	%	%	%	%	%	%
Ontmoetingsruimte	100	100	80	100	100	93	97
Kook-eetruimte	83	91	0	67	0	27	59
Peuterspeelruimte	17	64	40	33	75	47	47
Tienerruimte	17	36	40	17	25	27	28
Hobbyruimte	33	55	60	50	75	60	53
Logeeruimte	67	45	60	67	25	53	53
Was/droogruimte	100	82	0	67	50	40	66
Berging	100	64	0	83	75	53	66
Fietsenberging	50	73	20	83	50	53	59
Werkruimte	17	36	20	33	75	40	34

De gemeenschappelijke voorzieningen zijn kenmerkend voor Centraal Wonen-projecten en de beschikbare oppervlakte en mate waarin die voorzieningen gerealiseerd zijn lopen nogal uiteen (tabel 15.1). Een enkel project beschikt alleen overeen ontmoetingsruimte, andere beschikken net als de Hilver-sumse Meent over diverse ruimten. Tabel 15.12 geeft een overzicht van de voorzieningen op groepsniveau, waarbij de projecten ingedeeld zijn naar groeps- en clustermodel. Een groepsontmoetingsruimte is in vrijwel alle projecten aanwezig. Centraal Wonen Alkmaar (De Regenboog) met 40 wooneenheden en zes clusters heeft geen groepsruimte, maar wel activiteiten op groepsniveau (kroegavond, koffieochtend, clubs) die plaatsvinden in de clusterruimten. De uitspraak over de noodzaak van groepsruimte moet dan ook iets gerelativeerd worden: groepsvoorzieningen zijn voor het sociale functioneren belangrijk. In ongeveer tweederde van de projecten zijn op groepsniveau kook-/eetruimte, was-/droogruimte, berging en fietsenbergingen gerealiseerd. In ongeveer de helft van de projecten zijn ruimten voor spelende peuters, hobby's en het ontvangen van logés. In eenderde van de projecten is werk/bedrijfsruimte en ontmoetingsruimte voor tieners.

Naar type project vallen de volgende verschillen op. Het meest karakteristieke verschil op groepsniveau is de kook-/eetruimte, die in het merendeel van de groepsprojecten

gerealiseerd is, maar in slechts een kwart van de clusterprojecten. Dit verschil doet zich ook, iets minder uitgesproken, voor ten aanzien van de was-/droogruimte, berging en fietsenberging. In de clusterprojecten komen dergelijke voorzieningen meestal op clusterniveau voor.

In de kleine groepsprojecten is vrijwel nooit aparte ruimte voor peuters, tieners en voor bedrijfsactiviteiten. In de grote groepsprojecten is vaker speelruimte voor peuters/kinderen dan in de clusterprojecten.

Voor de groepsactiviteiten die eerder aan de orde kwamen (tabel 15.9) is in de eerste plaats de aanwezigheid van een ontmoetingsruimte vereist. Er wordt gebruik van gemaakt voor festiviteiten, koffieochtenden, baravonden, culturele activiteiten en clubs. De aanwezigheid van hobbyruimte kan ook voor clubs van belang zijn. De kook-/eetruimte is nodig als men wekelijks groepsmaaltijden wil organiseren. Hoewel deze voorziening er in bijna alle groepsprojecten is, betekent dat nog niet dat deze voorziening daarvoor regelmatig gebruikt wordt. In ongeveer de helft van de groepsprojecten vinden maaltijden op groepsniveau plaats. Van de overige voorzieningen is geen direct verband te verwachten met de aard en omvang van de groepsactiviteiten. Er kon dan ook geen samenhang gevonden worden tussen de activiteiten-score en de omvang van de projectvoorzieningen.

Voor groepsvoorzieningen zijn een aantal aspecten van belang:

- condities voor een verscheidenheid aan activiteiten;
- geschikt voor gebruik door kleine en grote groepen;
- vrije toegankelijkheid;
- aansluiting op buitenruimte;
- kookfaciliteiten of mogelijkheid om die in een latere fase te installeren;
- bergruimte, onder meer om de ontmoetingsruimte 'leeg' te kunnen maken voor feesten;
- een per vertrek regelbaar verwarmingssysteem en goede ventilatie;
- extra aandacht voor akoestiek en geluidsoverlast naar andere ruimten en woningen.

Groepsontmoetingsruimten moeten iets huiselijks en gezelligs kunnen krijgen, een grote zaal zal in de regel minder aan de wisselende behoeften voldoen dan een aantal schakelbare ruimten.

Gezien de inspanningen die onderhoud en beheer van de gemeenschappelijke ruimten vergen is het van belang dat de groepsruimte(n) iets extra's te bieden hebben, zowel

sociaal als in ruimtelijke kwaliteit en mogelijkheden. Te denken valt aan mogelijkheden voor een feestje, het spelen van kinderen en volwassenen (groot speelgoed, bijvoorbeeld een glijbaan, groot poppenhuis, biljart), het plaatsen van apparatuur (wasmachine; gereedschappen; doka) en een grote gemeenschappelijke tuin met mogelijkheden voor een speelveld, het houden van kleine huisdieren en tuinieren. Specifieke doelstellingen kunnen hierbij een rol spelen, bijvoorbeeld ten aanzien van milieu (zonneënergie; compostbakken) of emancipatie (kinderdagopvang; werkruimten bij huis).

Die meerwaarde is van essentieel belang omdat voor onderhoud en organisatie veel inzet nodig is. De inspanning dient te resulteren in een woonkwaliteit die uitstijgt boven wat ieder individueel kan bereiken. Alleen dan is er sprake van een lonende investering.

De grootte van de hoofdontmoetingsruimte zal sterk afhangen van de totale opzet (met of zonder clusters), de bereidheid om privé ruimte in te leveren en de behoefte aan andere groepsvertrekken (hobbykamer, logeerruimte, speelzaal, etc).

Wil een groepsontmoetingsruimte echter meer zijn dan een doorsnee huiskamer dan is ten minste een oppervlakte van 40 m² vereist (voldoende voor het vergaderen met 30 mensen). Als er meer (dan 30) gebruikers verwacht worden zal de ruimtebehoefte verder toenemen (met ca. 3/4 m² per persoon). Moet bij de planning van clusterontmoetingsruimte met 100% deelname gerekend worden, voor groepsactiviteiten in de grotere projecten is het realistisch om van een lagere participatiegraad uit te gaan.

De ervaring leert dat de schattingen over het gebruik vooraf weinig betrouwbaar zijn.

"De inschatting (over het gebruik van de sauna; BK) was verkeerd. Ik heb voor mezelf geschat van daar ga ik elke week naar toe. Maar we hebben zoveel dingen waar we deel aan kunnen nemen. Het Luye Gat, daar ga ik erg veel naar toe. Je hebt de grove hobbyruimte. Er zijn meer dingen. Het hele project vraagt zoveel energie van je, dat je niet overal alles in kan steken van wat je oorspronkelijk misschien gewild had", man (twee-oudergezin).

Te hoge schattingen over groepsactiviteiten vooraf kunnen leiden tot overdimensionering van groepsruimten en een betrekkelijk extensief gebruik. 'Geen tijd' is een van de meest gehoorde argumenten, als gevolg van overschatting van vrije tijds mogelijkheden en een onderschatting van de ver-

plichtingen, die men heeft.

Verschillende voorzieningen op cluster- en groepsniveau zijn in zekere zin elkaars concurrenten en concurreren bovendien met andere privé belangen. Naarmate er meer geboden wordt zal de participatiegraad afnemen. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat activiteiten een tijd goed draaien en daarna inzakken of verdwijnen terwijl iets nieuws opkomt.

De buitenruimte kan een even belangrijke functie vervullen voor de groep als de gebouwde ruimten. Kenmerkend voor activiteiten en contacten buiten is dat deze veelal spontaan plaatsvinden, zichtbaar zijn, er makkelijk op ingespeeld kan worden en kinderen en volwassenen samen of naast elkaar bezig zijn.

De buitenruimte, aansluitend op de ontmoetingsruimte, dient geschikt te zijn om met de groep (in grote projecten minimaal 25%) buiten te zitten en kleine kinderen te laten spelen.

Het vanaf 1988 landelijk geldende Normkostensysteem met de gehanteerde grenswaarde voor het oppervlak limiteert de projectoppervlakte sterk. Reservering voor collectieve ruimte lijkt alleen realiseerbaar in projecten met ten minste de helft kleine woningen of bij een deel onzelfstandige woonruimten (woongroepen).

Een van de grote problemen blijft het creëren van werkruimten in projecten. De vrijheid voor de bestemming van ruimte is in het nieuwe systeem toegenomen, hetgeen meer mogelijkheden biedt voor werkruimte op groepsniveau. Dat kan bepaalde mensen aantrekken (vrije beroepen) en voor baanlozen perspectieven openen om iets te starten. Voor het project betekent het een bijdrage aan de levendigheid en contacten naar buiten wanneer er overdag nog andere activiteiten plaats vinden dan huishouding en zorg voor kinderen.

15.4.4 Flexibiliteit op groepsniveau

Evenals voor de woning en cluster geldt op groepsniveau dat de ontwikkeling van activiteiten een proces is, dat tevoren maar in beperkte mate voorzien kan worden. De behoeften die tevoren zorgvuldig gepeild zijn blijven in de praktijk soms achter bij de verwachtingen. Gelijktijdig ontstaan er nieuwe ideeën die aanslaan en nieuwe eisen aan de ruimtelijke condities stellen. Gebruiksaanpasbaarheid, bouwtechnische flexibiliteit en afspraken over het beheer zijn

hierbij van belang.

In Centraal Wonen Hilversum is er op groepsniveau voldoende ruimte, daar is tijd de beperkende factor. Bij voldoende ruimte en een betrekkelijk lage gebruiksintensiteit is de behoefte aan flexibele gebruiksmogelijkheden niet erg groot.

Groepsruimten komen mijns inziens het meest tot hun recht wanneer naar een hoge gebruiksintensiteit gestreefd wordt en mogelijkheden worden ingebouwd om de gemeenschappelijke ruimten uit te breiden. In 15.2.3 zijn enkele middelen genoemd die de flexibiliteit kunnen vergroten. Niet alleen bij de planning, ook bij de inrichting is flexibiliteit gewenst. Bijvoorbeeld stapelbare stoelen en tafels, zodat een ruimte leeg gemaakt kan worden voor een feest, dans- of sportactiviteit.

Concentratie van groepsvoorzieningen biedt meer mogelijkheden voor gebruiksintensivering, samenvoegen/splitsen en is goedkoper, omdat bepaalde aanvullende voorzieningen (entree, sanitair) niet verdubbeld hoeven te worden. Voor geluidsgevoelige activiteiten (bijvoorbeeld slapen), resp. geluidsproducerende activiteiten (bijvoorbeeld muziek maken) kan het wenselijk zijn een aparte lokatie te zoeken (bijvoorbeeld logeerkamers, resp. muziekstudio).

De keuze voor spreiding kan ook heel bewust gemaakt worden, vanuit de overweging dat op verschillende plaatsen in het project of gebouw gemeenschappelijke activiteiten tot ontwikkeling moeten kunnen komen. Zo heeft het project in Den Haag bijvoorbeeld de gemeenschappelijke ruimten verspreid over de verschillende bouwlagen. Over het functioneren van gespreide voorzieningen zijn geen ervaringsgegevens bekend. Over het gebruik van ruimten zijn afspraken nodig, die regelmatig (jaarlijks) geëvalueerd worden. Wordt bijvoorbeeld een hobbyruimte nog regelmatig gebruikt of is het wenselijk er een andere bestemming aan te geven, bijvoorbeeld semi-beroepswerkplaats voor een of enkele personen? Gezien de onzekerheid omtrent de activiteiten die zich op groepsniveau gaan ontwikkelen kan het een voordeel zijn om te starten met een groepsruimte van beperkte omvang met uitbreidingsmogelijkheden. Daarbij gaat het niet om later een bouwkundige uitbreiding te realiseren (daarvoor is moeilijk budget te vinden), maar door bijvoorbeeld de aangrenzende ruimten een tijdelijke woonfunctie te geven (studeervertrek; tijdelijke huisvesting). Nemen de groepsactiviteiten in omvang en betekenis toe dan wordt de tijdelijke woonfunctie opgeheven.

De omgekeerde weg is eveneens denkbaar, maar een psychologisch nadeel daarvan is dat het afstoten van gemeenschappelijke ruimten geïnterpreteerd kan worden als een mislukken van groepsactiviteiten.

Zelfstandige financiering van projectvoorzieningen heeft het grote voordeel dat de bestemming van de ruimten weinig of niet aan beperkingen onderhevig is. Men kan bijvoorbeeld werkruimte realiseren. Nadeel is dat de bewoners met hogere lasten (contributie) komen te zitten (ongunstige rentevoet). Hierover kunnen bewoners geen huursubsidie krijgen, noch belastingaftrek.

Aan flexibiliteit op groepsniveau is in verschillende Centraal Wonen-projecten aandacht besteed.

Aanvankelijk is door de overheid en woningcorporaties dikwijls de eis gesteld dat ruimten terugbouwbaar moesten zijn tot woningen. In 1984 is het ministerie van VROM daarvan afgestapt en meer belang gaan hechten aan flexibiliteit.

De groepsruimte van de projecten in Sneek en Alkmaar de Rups bestaat uit een woning. In Vught bestaat de groepsruimte uit het begane grond gedeelte van een woning, vergroot met een aanbouw, waarvoor de bewoners zelf de financiering op zich genomen hebben. De bovenverdieping is als woning in gebruik.

In Zwolle is gekozen voor een ontmoetingsruimte van beperkte omvang met twee logeerkamers (te zamen tot woning terugbouwbaar). Ter weerszijde liggen clusterruimten, die incidenteel met de groepsruimte verbonden kunnen worden, en waarbij de keukenfaciliteiten van de clusters gebruikt worden.

In het vrijstaande projecthuis van Apeldoorn liggen rond de entree ruimten van verschillende afmetingen en op de eerste verdieping een middelgrote en vier kleinere ruimten. In het referentieplan zijn het drie woningen.

Uitbreiding van groepsruimte heeft in Rotterdam de Banier plaatsgevonden. Daar is na zes jaar besloten tot een aanzienlijke uitbreiding ten koste van clusterruimte. Dit kon gerealiseerd worden door de woning grenzend aan de groepsruimte daarbij te betrekken. Elders in het gebouw is een clusterruimte tot woning verbouwd. De bewoners hebben deze verbouwing zelf uitgevoerd, de kosten bleven beperkt tot vijfduizend gulden (Krabbe, 1988).

In een beperkt aantal projecten is de groepsruimte los van de woningen ontwikkeld, met een onafhankelijke financie-

ring. Die vrijheid wordt in de vormgeving duidelijk zichtbaar. Tilburg heeft een projecthuis met schuin dak/plafond en vide. Het project in Almere heeft een projecthuis dat door de bewoners is afgebouwd. Het casco ziet er uit als een lange loods. De grote hoogte maakte het mogelijk om daarbinnen een halve verdieping in te bouwen als speelzolder voor de kinderen. Er is veel ruimte voor hobby, atelier en berging. Spijkenisse heeft een zeshoekig projecthuis.

Dat ook de buitenruimte zich leent om flexibiliteit toe te passen blijkt uit het ontwerp voor de gemeenschappelijke tuin in Wageningen. Daar is in een geometrisch geïnspireerd ontwerp het idee *flexibele tuinen* ontwikkeld, gedeelten die in principe ieder jaar een andere bestemming kunnen krijgen afhankelijk van de interessen van de groep (Siemens, 1988).

15.4.5 Bereikbaarheid en zichtbaarheid

Wat betreft de ligging van de woningen ten opzichte van groepsruimten zijn de volgende aspecten van belang:

- bereikbaarheid;
- zichtbaarheid;
- introverte of extraverte oriëntatie.

In Hilversum zijn de groepsruimten uitsluitend buitenom toegankelijk. Een beperkt aantal woningen heeft zicht op die ruimten en het passeren bij vertrek of thuiskomst is niet dwingend. Het Luye Gat, Jeugdthonk en Speelzaal hebben een introverte oriëntatie, zij liggen midden in het project.

De bereikbaarheid is bij de bespreking van het gesloten en open clustermodel (15.3.4 en 15.3.5) naar voren gekomen. In 8 van de 31 grotere projecten zijn woningen en groepsvoorzieningen binnendoor verbonden (26%).

In de projecten met een open clustermodel zijn zowel de cluster- als de groepsruimten binnendoor bereikbaar. Alleen Centraal Wonen Amersfoort vormt hierop een uitzondering, daar is de groepsruimte niet binnendoor bereikbaar.

Voor de projecten van het groepsmodel met minder dan tien woningen zijn de verbindingen meestal binnendoor (83%), in de grotere projecten meestal niet (18%).

De binnendoor bereikbaarheid van woningen en gemeenschappelijke voorzieningen heeft als voordeel dat men voor de contacten niet naar buiten hoeft, men kan alles op kousen voeten bereiken en dit geeft meer het gevoel in een heel groot huis te wonen. Nadeel van deze oplossing is dat

gemeenschappelijke gangen meer tot lawaaioverlast leiden, lange gangen dikwijls een instituutachtige sfeer oproepen en het aantal beperkingen in de plattegrond van de woningen toeneemt (woningen met eenzijdige toetreding van het daglicht).

In kleine projecten heeft de ontmoetingsruimte dezelfde functie als een clusterruimte, kan als het verlengde van de woning functioneren. In de grotere projecten heeft de groepsruimte een andere functie, is het gebruik meer incidenteel. Dikwijls kiest men er voor dat ook mensen van buiten er gebruik van maken, wat niet zo goed strookt met een open verbinding met de woningen.

Bereikbaarheid heeft ook met de routes in het project te maken (ligt de toegang daar waar men altijd langs komt) en met het beheer (openingstijden; sleutelbeleid). Zo is het in Tilburg bijvoorbeeld zo dat het vrijstaande projecthuis bij de hoofdtoegang ligt en de parkeerruimte ernaast, zodat bewoners en bezoekers er vanzelfsprekend langslopen.

De zichtbaarheid van de groepsruimten vanuit de woningen heeft een herinnerings- en activeringsfunctie. Bovendien wordt hierdoor het uitoefenen van passieve sociale controle op de groepsruimten vergemakkelijkt, voor het beheer een belangrijk voordeel.

Om twee uitersten te noemen, in Lelystad staan de woningen in een kring en is het vrijstaande projecthuis vanuit (bijna) alle woningen zichtbaar (ware het niet dat de tuin-inrichting dat niet bevestigt). In Rotterdam De Banier is de projectruimte in het gebouw opgenomen en vrijwel niet vanuit woningen te zien. Toezicht is hier niet mogelijk, daar staat tegenover dat de toegangsdeuren van de trappenhuisen gesloten zijn en zo ook de groepsruimten.

Opvallende verschillen doen zich voor in de oriëntatie van de groepsruimten. In sommige bewonersgroepen is nadrukkelijk gekozen voor een open ligging naar de buurt. Zo is bijvoorbeeld in Purmerend de groepsontmoetingsruimte letterlijk en figuurlijk het café op de hoek. In Wageningen heeft de groep nadrukkelijk gesteld dat het geen café op de hoek zou moeten worden. De situering van het vrijstaande projecthuis in de binnentuin aan een doodlopend voetpad bevestigt die opvatting.

15.4.6 Sociaal-ruimtelijke voorwaarden

Op welke wijze kunnen de ruimtelijke condities bijdragen aan het doel van de bewoners om met elkaar contacten op te

bouwen, gezelligheid en geborgenheid te creëren? Welke elementen kunnen daaraan bijdragen, en welke niet?

De groep is bij een omvang van meer dan tien huishoudens een minder onoverzichtelijk geheel. Bij vijftig of meer woningen geldt dat uiteraard nog sterker. De contacten worden divers en meer vrijblijvend of naar keuze. In een omgeving waar iedereen iedereen kent liggen de positieve en negatieve consequenties van sociale controle vlak tegen elkaar aan. Wat voor ruimtelijke middelen zijn er die het groepsproces steunen?

"Het straatje doet het em hier, daardoor heb ik contact met anderen. Ik zie de overkant, ik loop er doorheen. Als ik door het straatje loop, dat vind ik heel iets anders dan dat ik bijvoorbeeld een trap op loop of een lift in ga, met een cluster per woonlaag. Dat betekent voor mij, daar ben ik van overtuigd, dat ik mijn woonlaag zou houden en er beneden of boven niet kom, want wat moet ik daar?"

Het eerste ontmoetingsgebied ligt naast de voordeur. In Centraal Wonen Hilversumse Meent is dat de openbare wandelstraat, een gebied met een verkeers- en verblijfsfunctie. Met die dubbelfunctie wordt de mogelijkheid geboden om spontaan en vrijblijvend contacten aan te gaan, een eerste niet onbelangrijke stap om contacten op groepsniveau in stand te houden. Voor groepsvorming en verdieping van contacten is meer nodig.

Tilburg heeft een zelfde auto-vrij concept, maar heeft dat meer pleinachtig ingevuld. Eindhoven heeft daarentegen een straat voor alle verkeer, die meer een verkeers- en minder een verblijfsfunctie heeft.

Het insluiten van openbare ruimte komt betrekkelijk weinig voor. Veel vaker valt de keus op het verplaatsen van de straat naar binnen, waarbij de verkeers- en verblijfsruimten met binnendoor verbindingen worden gecombineerd. Over de bewonerservaringen zijn geen gegevens voorhanden. Bevorderen de binnenstraten de contacten, vergemakkelijken zij de kennismaking? Ontstaan er oriëntatieproblemen? Of ontstaat er geluidsoverlast en neemt de controle scherpere vormen aan?

In veel projecten omsluiten de woningen een gemeenschappelijke tuin, die vooral een verblijfsfunctie heeft. De tuin leidt op heel andere manier tot contacten zo blijkt uit een interview in Wageningen:

"Als je in het projecthuis wat wilt doen is het meteen een 'project-activiteit', er moeten activiteiten wezen, spelletjes of weet ik wat. Terwijl in de tuin, daar loop je

gewoon rond, daar kom je mensen tegen of niet, je zit buiten en dat zie je. Terwijl in het projecthuis, daar zie je alleen het licht branden en dan denk je 'er is een activiteit waar ik eigenlijk niet bij hoor'. En als het donker is, dat weet je: er is niets te doen. Zo werkt dat, dat remt dus", man (één-oudergezin)(Kesler, 1988b; 74).

De groepsband ontstaat tijdens de voorbereiding. Om die in stand te houden moet de groep dingen kunnen ondernemen en beleven. Daarvoor zijn groepsruimten nodig. Hoewel in de praktijk zeer incidenteel van groepsruimten is afgezien en daarvoor clusterruimten worden gebruikt, lijkt dit niet wenselijk. Immers het groepsgebeuren wordt dan beperkt tot de mogelijkheden die de cluster biedt. De groep is de formele basis voor het project, die identiteit dient zo sterk mogelijk ontwikkeld te worden, daar ligt de basis voor de continuïteit.

De groep is minder kwetsbaar bij conflicten dan de cluster, omdat er verschillende mogelijkheden zijn om met elkaar om te gaan. De verscheidenheid aan groepsvoorzieningen kan een belangrijke bijdrage leveren aan het mogelijk maken van uiteenlopende activiteiten, die bevorderlijk zijn voor een dicht sociaal netwerk. Bovendien is het om de verscheidenheid in de groep te ondersteunen belangrijk een veelzijdige omgeving -binnen- en buitenruimte- te creëren. Speciale aandacht is gewenst voor woonwensen van tieners en volwassenen die veel tijd in de eigen woonomgeving doorbrengen.

De groep vormt in grotere projecten een niveau met eigen mogelijkheden, bijvoorbeeld de culturele evenementen en de peuterspeelzaal.

Ruimte is in veel projecten, anders dan in Hilversum, een schaars goed. Met groepsvoorzieningen kan daar efficiënt gebruik van gemaakt worden. Naarmate de groep groter wordt vergt dit meer regels en organisatie.

Aan sociale contacten zit sociale controle vast, met positieve en negatieve aspecten (16.6.3). Op welke wijze kunnen ruimtelijke middelen ingezet worden voor het creëren van een veilige omgeving, zonder dat het gevoel ontstaat dat alles onder het oog van iedereen plaats vindt? Gedacht kan worden aan het naast elkaar creëren van open en besloten plekken, bijvoorbeeld een plein en een achtertuin, een voor- en een achterdeur, verschillende routes, ruimtes op de begane grond en op een verdieping (bijvoorbeeld speelzolder).

Voor de sociale contacten is het van belang routes met vanzelfsprekende ontmoetingsplaatsen te creëren. Ook aan-

vullende doeleinden kunnen bijdragen aan gemeenschappelijke voorzieningen met gezamenlijke activiteiten, zoals peuterspeelzalen, werkruimten en een experiment met buurteconomie (Purmerend), warmtepompen en milieu-ontziende materialen (Groningen en Eindhoven; resp. Vught).

Mijn indruk is dat het Centraal Wonen-model ook ruimtelijk nog lang niet uitputtend is ontwikkeld.

Voor de nabije toekomst zou Centraal Wonen zich tot doel moeten stellen zowel het verder ontwikkelen van emancipatie-bevorderende voorzieningen (met name kinder(dag)-opvang, meer werkruimten en buurtinitiatieven), als het consequent ontwikkelen van een milieuvriendelijke woonomgeving. Het project Romolen Polder in Haarlem, en het in ontwikkeling zijnde Centraal Wonen-project aldaar, vormt een voorbeeld van een poging om milieu en sociale vernieuwing integraal aan te pakken. Centraal Wonen heeft anderen geïnspireerd, de omgekeerde weg is zeker ook aan te bevelen.

15.5 Project in de omgeving

15.5.1 Integratie in de woonomgeving

"De positieve geluiden beginnen behoorlijk toe te nemen in de wijk. Voor ik op de Wandelmeent kwam wonen had ik een ongeschreven lijst met verwachtingen. Hooggenoteerd (jawel: met stip op zeven) stond de verwachting dat CW-ers zich ook betrokken voelen met de buurt. Ik heb me onvoldoende gerealiseerd dat iedereen het al druk genoeg heeft met wat zich op de Wandelmeent afspeelt, om van alle andere beslommeringen nog maar niet te spreken. "De een heeft zeven kinderen en de ander is doodmoe", zingt Herman van Veen - en hij heeft potverdorie nog gelijk ook!", man (kamerbewoner).

Voordat op enkele ruimtelijke condities in relatie tot integratie in de omgeving wordt ingegaan, zal omschreven moeten worden wat hier onder integratie van een project in de omgeving (ruimtelijk) en buurt (sociaal) verstaan dient te worden. Volgens van Dales Groot Woordenboek betekent integratie 'het maken tot of opnemen in een geheel' en 'van een integrerend deel is sprake als een deel wezenlijk tot het geheel behoort'.

Onder een *geïntegreerd* Centraal Wonen-project versta ik een project dat met behoud van eigen herkenbare identiteit in

een omgeving ruimtelijk en sociaal is opgenomen en wezenlijk tot die buurt behoort. Voor het behoren tot de buurt is het nodig dat er relaties tussen projectbewoners en buurtbewoners tot stand komen.

Het inleidende citaat is ontleend aan een stuk in de Hilversumse bewonerskrant, geschreven door een bewoner die in de wijkraad zitting heeft. Aanvankelijk hebben de bewoners veel argwanend bekijks uit de buurt. Er blijken nogal wat misverstanden en vooroordelen te bestaan, die de contacten met de buurtbewoners frustreren. Men ziet de groep als een *grote commune* - met alle negatieve associaties en seksuele vrijheden die men daaraan koppelt. Daarbij komt dat men tijdens de bouw zijn ogen uitgekeken heeft naar de woningen, die allemaal onderling met elkaar in verbinding stonden via het *gat* in de woningscheidende wanden. Niet zichtbaar was dat deze uitsparing later werd dichtgemetseld.

Daarmee moge duidelijk zijn dat de contacten op buurniveau niet probleemloos en vanzelfsprekend zijn. Ook elders hebben sommige Centraal Wonen-groepen met vooroordelen uit de buurt te maken gehad.

Integratie is een continu proces, wat begint met verkenning en kennismaking. Centraal Wonen is een nieuw fenomeen, waarover nogal wat misverstanden (kunnen) bestaan. Dat betekent dat de omwonenden van een project dikwijls met een mengeling van nieuwsgierigheid en argwaan de gebouwen en de bewoners ervan gadeslaan. Pas na enige verkenning en kennismaking zullen overeenkomsten en verschillen blijken, over en weer zal de mate van herkenning en erkenning bepalen of men elkaar min of meer stilzwijgend accepteert of dat intensievere contacten ontstaan. Het zal mede afhangen van de ruimtelijke faciliteiten in de woonomgeving of project- en buurtbewoners elkaar ontmoeten, bepaalde openbare ruimten gezamenlijk gebruiken en er op toezien. Veel zal afhangen van het feit of er sprake is van louter verkeersactiviteiten of dat zich verblijfsactiviteiten kunnen ontwikkelen. Contacten kunnen ontstaan via kinderspel, de hond uitlaten, in de voortuin bezig zijn en dergelijke. Een directer contact ontstaat als buurtbewoners mee gebruik gaan maken van gemeenschappelijke voorzieningen van het project.

Sociale factoren van de buurt blijven hier buiten beschouwing, de volgende aan de gebouwde omgeving gekoppelde factoren worden gezien:

- lokatie, maat en schaal;
- openheid;
- medegebruik van voorzieningen en buitenruimte;
- herkenbare identiteit.

15.5.2 Lokatie, maat en schaal

Ruimtelijke integratie van een project begint bij een lokatie. Het is van belang een lokatie te verkrijgen met aanknopingspunten voor contacten, een ligging aansluitend op de ontsluitingswegen of bij buurtvoorzieningen. Uit de verschillende stedenbouwkundige modellen, die de architect aan de Hilversumse groep voorlegt, kiest de groep voor het *lineaire* model. Daarin liggen de woningen en de gemeenschappelijke voorzieningen ter weerszijde van twee elkaar kruisende wandelstraten. Deze straten sluiten aan op enerzijds de woningen in de wijk en anderzijds op de wijkvoorzieningen (winkels, scholen en openbaar vervoer). Zo lopen er dwars door het project twee openbare verkeersroutes, waar buurt- en projectbewoners elkaar (kunnen) tegenkomen. De -gemeenschappelijke- buitenruimte van het project wordt door deze opzet in verschillende delen opgesplitst.

Lang niet alle groepen hebben op de lokatie veel invloed kunnen uitoefenen. Hilversum heeft, zo lijkt het, ook in dit opzicht een voorbeeld-functie vervuld. Veel projecten zijn in nieuwbouwwijken gerealiseerd. Een tiental projecten (o.a. Arnhem, Delft, Rotterdam Zevenkamp, Nieuwegein, Eindhoven) heeft evenals Hilversum de openbare ruimte in het project binnengehaald door een openbare (langzaam)verkeersroute door het project te laten lopen.

Het zijn vooral later gerealiseerde projecten waarin dat niet gebeurt (o.a. Vught, Alkmaar Regenboog, Leiden Gerestraat en Purmerend). De projecten krijgen hier een meer gesloten vorm met een voor- en achterzijde. De openbare ruimte en het verkeer blijven buiten het project en er ontstaat een besloten project-tuin.

Enkele projecten liggen ruimtelijk nogal geïsoleerd, aan de buitenste rand van de wijk (Emmen) of door water of een grote verkeersweg gescheiden van de overige bebouwing (Spijkenisse, resp. Tilburg). Dergelijke condities zijn niet bevorderlijk voor ontmoetingen met buurtbewoners.

Naast de lokatie zijn de maat en de schaal van belang. Inpassing van een groot project zal in het algemeen meer

problemen opleveren dan een klein project.

De meeste projecten wijken in maat en schaal weinig af van de omgeving waar ze staan. Soms is er sprake van gestapelde laagbouw (3 à 4 bouwlagen) in een omgeving met uitsluitend laagbouw. Het project krijgt daardoor een zeker accent. Wanneer een project groter en massaler is dan de omgeving, dan kan dat een belemmering vormen voor integratie. Een voorbeeld van een grootschalig project in een kleinschalige omgeving is CW Huizen, dat zich in volle lengte en met vier woonlagen als een - mooi - front presenteert. Het gebouw met een centrale ingang ligt nogal ver van de openbare weg, waardoor er voor buitenstaanders weinig aanknopingspunten zijn voor toevallige ontmoetingen.

15.5.3 Openheid en openbare ruimte

Voor integratie van een project in de buurt is openheid van belang: het handhaven van de continuïteit van de openbare ruimte; het voorkomen van insluiting van openbare ruimte - feitelijk of visueel. Verblijfsruimten op de begane grond met open gevels -waar het naar binnen kijken vanaf de straat mogelijk is- dragen bij aan de integratie van een project in de omgeving. Gesloten gevels en een gemeenschappelijke ingang zijn voor buitenstaanders weinig uitnodigend.

Deze uitspraken behoeven enige toelichting. Een manier van verkenning van de omgeving is *window shopping*, langslopen, een beetje vrijblijvend binnenkijken, kijken hoe het er uit ziet en wat er buiten gebeurt, vanaf de openbare ruimte als passant zien wat voor mensen er wonen en wat er gebeurt. Bij een geïsoleerd of decentraal gelegen project hebben buurtbewoners weinig mogelijkheden voor een terloopse verkenning.

Het vrijblijvend waarnemen wordt niet bevorderd als de openbare ruimte wordt ingesloten of *geprivatiseerd*, dan voelt de passant zich een indringer. Dat is in Hilversum mijns inzien het geval door de *meubilering* van de straat en het ontbreken van doorzicht als gevolg van de uitspringende clusterruimten.

De bewonersuitspraken bevestigen de beslotenheid en intimiteit van de straat en de betekenis als groepsruimte. Over het effect van insluiting en *privatisering* op de buurtbewoners valt helaas niets met zekerheid te zeggen, bij gebrek aan gegevens.

In verschillende projecten met een verkeersroute er doorheen is deze ruimte wel openbaar gebied gebleven (bijvoorbeeld Arnhem, Eindhoven, Nieuwegein), doordat de ruimte minder besloten en niet *gemeubileerd* is.

In de projecten om een gemeenschappelijke tuin wordt de openbare ruimte gecontinueerd, de straat wordt *gedeeld* door project- en buurtbewoners als zij elkaars overburen zijn (bijvoorbeeld Rotterdam De Banier, Groningen De Heerd, Vught).

De mogelijkheden voor *window shopping* zijn bij laagbouw groter dan bij hoogbouw. Entree's van flatgebouwen vormen een soort niemandsland waar het voor bewoners en bezoekers niet duidelijk is wie er thuishoort, wie er zeggenschap heeft en wie zich om het gebruik en onderhoud bekommert. In Centraal Wonen doet zich dat probleem binnen de groep minder of niet voor. Een centrale toegang legt het accent op het gemeenschappelijke en maakt de individuele woning voor bezoekers minder toegankelijkheid. Men heeft nu niet met een niemandsland te maken, maar met een groepsterritorium waar men als buitenstaander binnen moet dringen. Voorbeelden van Centraal Wonen-projecten met het accent op een centrale ontsluiting zijn onder andere Huizen en Den Haag.

15.5.4 Medegebruik van collectieve ruimten

Een directe manier om contacten naar de buurt te bevorderen is de gemeenschappelijke voorzieningen en buitenruimte voor buurtbewoners openstellen en actief werk maken van buurtactiviteiten. Het plaatst een groep voor een dilemma. Extreem gesteld komt het er op neer: zijn de voorzieningen er voor de groep als gemeenschappelijke huiskamer óf zijn de voorzieningen er voor de buurt waarbij het beheer bij de groep ligt?

In Hilversum overweegt de *huiskamer-opvatting* met name voor het Luye Gat. Ter illustratie enkele bewonersuitspraken.

"Een aantal mensen zit dan in het Luye Gat een wandkleed te maken en anderen die muziek spelen, te oefenen of zo. Na verloop van tijd komen er allerlei mensen een borreltje drinken. Nou, dat is een vreselijk goeie sfeer, vind ik. Iedereen is dan ook echt thuis, die doet waar die zin in heeft. Het is niet de kroeg op de hoek waar je voor de rest niks kan. De kroeg op de hoek is op zich ook al gezellig, maar dit heeft voor mij nog meer. Lekker dingetjes doen met een aantal andere mensen die niet per sé in de cluster hoeven te zitten", vrouw (één-oudergezin).

Ook de volgende bewonersuitspraak accentueert de sfeer en het ongedwongen doen waar je zin in hebt.

"De feesten die we hier gehad hebben vind ik altijd wel gezellig. Ik voel me altijd heel vrij om te doen waar ik zin in heb, om gek te dansen of malle toeren uit te halen. Ik heb ook niet het gevoel dat dat hier raar gevonden wordt als je met twee vrouwen gekkigheid uithaalt, beetje met elkaar gaan vrijen of flauwekul. Ik voel me hier niet zo van dat kan hier niet", vrouw (één-oudergezin).

Deze opvatting heeft tot gevolg dat de formele openheid van het Luye Gat naar de buurt in de praktijk zeer betrekkelijk is.

"Nou openheid, iedereen kan hier gewoon binnen komen. Maar aan de andere kant, toen ik hier niet woonde, had ik het gevoel dat ik in een groep kwam. In een normaal café is dat minder. Dat kan misschien een beetje afschrikken als je er voor het eerst komt", vrouw (kamerbewoner).

De situering van het Luye Gat op het pleintje te midden van de eigen woningen strookt met de opvatting van huiskamer van de groep en sluit niet aan bij de opvatting van kroeg op de hoek.

In de opbouw en instandhouding van gemeenschappelijke activiteiten en voorzieningen gaat veel tijd en energie zitten. Om deze als buurtvoorzieningen te beheren vergt een andere organisatie en een sterke collectieve motivatie. De organisatorische, financiële en beheersconsequenties stellen hoge eisen aan de groep, zij vragen een aanzienlijke investering in creativiteit, aandacht en tijd.

In Hilversum vormen aanvankelijk de peuterspeelzaal en in mindere mate de sauna ontmoetingspunten met bewoners uit de buurt.

"De peuterspeelzaal vind ik toch erg leuk dat we die hebben, omdat dat toch een van de weinige momenten is waarop echt duidelijk mensen uit de omliggende buurten in de straat komen. Ik had gehoopt dat het wat meer effect zou hebben, dat ze bijvoorbeeld ook nog eens een kopje koffie in het Luye Gat zouden halen op het moment dat ze hun kind brengen of komen halen", vrouw (twee-oudergezin).

"We gingen dus heel veel naar de dinsdagavonds sauna, de vrouwensauna, dan kwamen de mensen uit de buurt. Maar sinds mijn dochter en ik daar niet meer zoveel komen schijnt het dinsdagavond niet zoveel meer te zijn", vrouw (paar).

Een andere mogelijkheid om de gemeenschappelijke voor-

zieningen extern dienstbaar te maken en mensen van buiten in het project te halen is de groepsruimten mede gebruiken voor vaste groepen, waarvan bewoners al dan niet deel uitmaken. Dit heeft minder beheersconsequenties, er zijn afspraken over de verantwoordelijkheid, de kosten en het onderhoud te maken met de betreffende club of de betrokken bewoner(s). Daarmee wordt de integratie meer op het lokale dan op het buurtniveau geconcentreerd.

In de meeste projecten zijn, vergelijkbaar met Hilversum, op beperkte schaal activiteiten ontwikkeld waarin buurtbewoners participeren, zoals een peuterspeelzaal, kinderdagverblijf en clubs (koor, bridgeclub, yoga, toneelvereniging, dansgroep, milieudefensie, etc.). Dit zijn of binnen Centraal Wonen gestarte activiteiten of reeds bestaande clubs waar bewoners bij betrokken zijn en die gebruik maken van de aanwezige faciliteiten. In slechts enkele projecten wordt ruimte aan externe groepen verhuurd; met uitzondering van Purmerend gaat het om projecten met buitenom verbindingen tussen groepsruimten en woningen.

Alleen in Purmerend heeft de groep zich zeer expliciet ingezet voor de ontwikkeling van een hechte relatie met de buurtbewoners door zich met de keuze van voorzieningen specifiek op de buurt te richten. Er is gestreefd naar een integratie van wonen en werken en het creëren van arbeidsplaatsen op buurtniveau, gekoppeld aan kinderdagverblijf, café, restaurant, wasserette, vergader-, praktijk- en kantoorruimte in het project, alsmede een optie voor een sociaal-medisch centrum.

In twee opzichten is het resultaat geen onverdeeld succes. Ten eerste is er een ongewenste financiële afhankelijkheid gecreëerd. De omvangrijke voorzieningen vergden een investering van ca. 1 miljoen gulden. Hoewel de financiële consequenties van de buurtvoorzieningen los van de woningen in een stichting zijn ondergebracht, blijken de financiële lasten toch niet geheel onafhankelijk te zijn gebleven. (Er rust een hypotheek ten behoeve van de exploitatie van deze groeps- annex buurtvoorzieningen op de koopwoningen in het project). Deze koppeling is met name problematisch bij de verkoop van woningen.

Ten tweede stellen de buurtvoorzieningen andere eisen (deskundigheid; continuïteit) aan het beheer dan voorzieningen, die hoofdzakelijk een groepsfunctie vervullen. Zij stellen derhalve hogere eisen aan de beschikbare arbeidsinzet, kennis en managementscapaciteiten. Iedere bewoner kan in

principe voor de groep een avondje achter de huiskamerbar staan, maar niet iedereen kan achter de bar van het buurtcafé staan. Er zal gewoonlijk wel iemand in de groep te vinden zijn, die de inkoop van de bar op groepsniveau op zich wil nemen. Maar de inkoop voor een buurtcafé stelt hogere eisen en brengt meer financieel risico mee.

Ondanks problemen in het Purmerendse experiment is het van grote waarde om ervaringen op te doen op welke wijze integratie en andere doelstellingen, zoals het creëren van werk in de buurt, tot ontwikkeling gebracht kunnen worden.

15.5.5 Herkenbare identiteit

De vormgeving van een project kan steun verlenen aan een nieuwe woonwijze, zij kan een nieuw sociaal verschijnsel *zichtbaar maken*. Een tekening of maquette van een Centraal Wonen-project is een visualisatie van een idee over een woonwijze, waarbij het wonen zelf niet zichtbaar gemaakt wordt. In de praktijk is gebleken dat de visualisatie van het idee in een plan of een bezoek aan een gerealiseerd project dikwijls meer zeggingskracht heeft dan een boekwerk vol doelstellingen en reglementen.

De vormgeving van met name de gemeenschappelijke voorzieningen en de relaties tussen privé en gemeenschappelijke ruimten geeft, als het goed gebeurt, de intenties weer van de onderlinge betrekkingen en bevordert de gewenste balans tussen *individualiteit en solidariteit*.

Er is in deze paragraaf geprobeerd enig inzicht te bieden in de ruimtelijke voorwaarden die het ontwikkelen en in stand houden van relaties tussen bewoners en buurtgenoten zouden kunnen bevorderen en kunnen bijdragen aan de integratie van een project in zijn omgeving. Daarbij zijn de veronderstellingen uitgesproken dat:

- naarmate het ruimtelijk contrast van een project met zijn omgeving groter is de kans op integratie afneemt;
- naarmate het project zich meer als collectief presenteert de kans op integratie afneemt.

De gegevens over de mate van integratie van projecten in hun omgeving ontbreken, zodat deze veronderstellingen weinig meer zijn dan een persoonlijke notie. Deze uitspraken lijken bovendien een pleidooi voor een onopvallend project, in uiterste consequentie een project dat opgaat in de omgeving.

Integratie is echter niet het opgeven van de eigen identiteit. Een Centraal Wonen-groep kan alleen (voort)bestaan vanuit een eigen identiteit, die voor de omgeving herkenbaar is. In Hilversum ging het er om, van een nog niet bestaand verschijnsel Centraal Wonen, een *visitekaartje* af te geven, dat buitenstaanders moest overtuigen. In dat perspectief is de geprononceerde vormgeving van grote waarde geweest. Voor het oog van de wereld is er -sociaal en ruimtelijk- iets nieuws ontstaan, Centraal Wonen. Geen van de volgende projecten stond voor die pioniersopgave.

Hoe is daar in de volgende projecten mee omgegaan?

Veel projecten onderscheiden zich duidelijk van de omgeving door een combinatie van de bouwvorm en het gebruik van materiaal en kleur (Delft, Nieuwegein, Huizen, Purmerend, Den Haag, Leiden Gerestraat).

Merkwaardig is dat het meest specifieke van Centraal Wonen, de gemeenschappelijkheid op project- en clusterniveau dikwijls weinig naar buiten wordt gebracht. De collectieve ruimten worden vaak gekoppeld aan de tuin en achterzijde van het gebouw. In de voorgevel zijn ze vaak niet van de woningen te onderscheiden. Is dat om het contrast met de omgeving niet te groot te maken, uit kostenoverweging of een consequentie van de veel gehanteerde eis van terugbouwbaarheid tot een traditionele woning? De herkenbaarheid van projecten wordt daar niet door bevorderd.

Concentratie van voorzieningen in een projecthuis leidt vaak tot een opvallender vormgeving (Almere, Eindhoven, Spijkenisse, Tilburg, Groningen de Heerd).

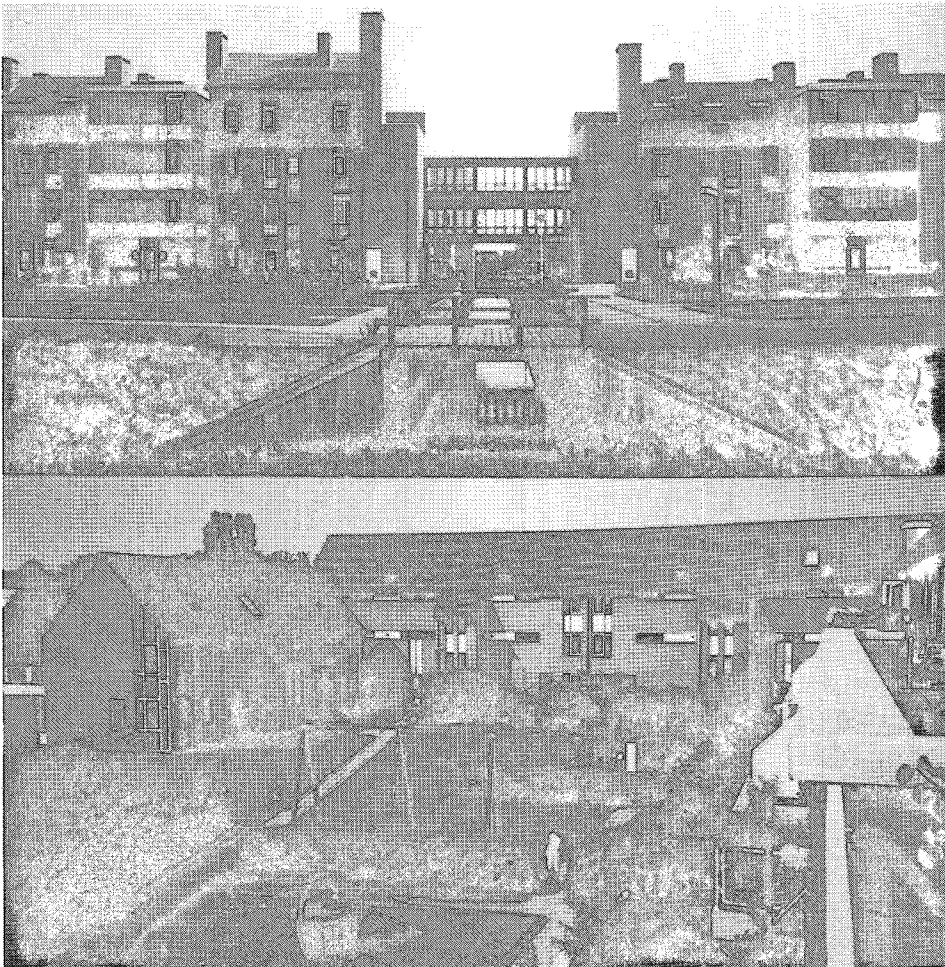
Dat de vormgeving van de cluster in het open clustermodel weinig geaccentueerd wordt ligt voor de hand. Hier valt immers de cluster als sociale eenheid niet samen met een ruimtelijke eenheid, de nadruk ligt op onderlinge verbondenheid (binnengangen) en flexibiliteit. Dat ook in de projecten met een gesloten clustermodel deze sociaal-ruimtelijke eenheid zo bescheiden tot uitdrukking komt wekt verbazing. Uitzondering daarop vormt Spijkenisse, waar de cluster als zelfstandige ruimtelijke eenheid is neergezet, een soort grote villa waarin 6 woningen en clusterruimten onder een dak liggen.

De aanwezigheid van gemeenschappelijke ruimten (binnen en buiten) vragen om een vormgeving die de symbolische betekenis van deze ruimten, sociale contacten en onderlinge hulp, representeert. Afhankelijk van het niveau van gemeenschappelijkheid waar de groep het accent op legt zal

dit in de vorm op groeps- of clusterniveau tot uitdrukking dienen te komen. Dit laat onverlet dat rekening gehouden dient te worden met de mogelijkheid dat een sterk contrast in maat en schaal met de omgeving de integratie belemmert.

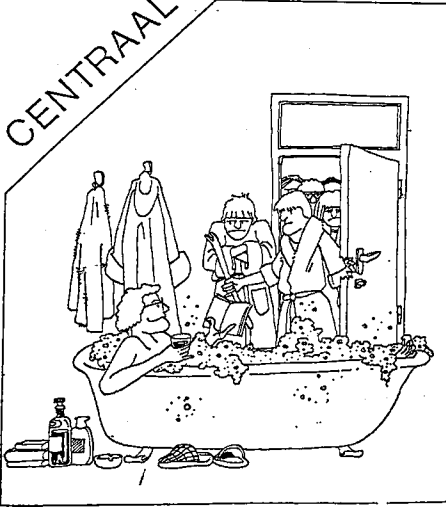
De vormgeving houdt niet op bij de woningen en gemeenschappelijke voorzieningen, ook in de vormgeving van de buitenruimte kan de symbolische betekenis een rol spelen.

Centraal Wonen Huizen (boven) en Wageningen (onder)

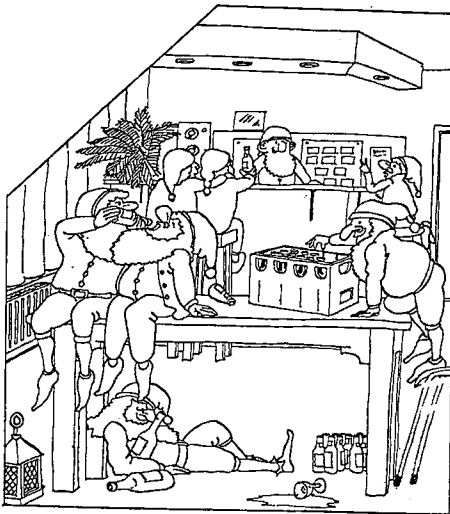
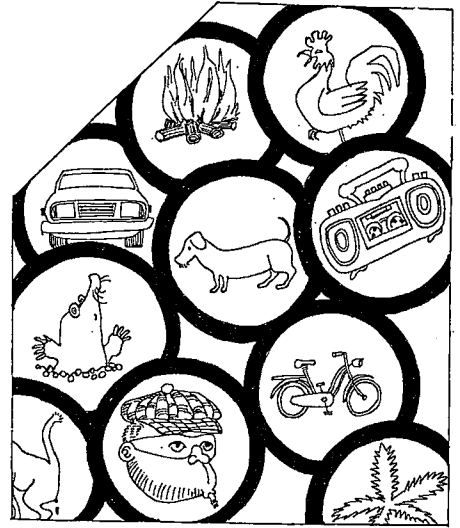

CENTRAAL WONEN nr. 4, april '88
WAGENINGEN

Ieueweriksweide 144

wageningen

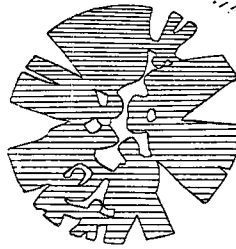

centraal wonen

november 21/85

DUS LIEVER NIET
BOREN NA 19.00u

wageningen

16 CONTACT EN HULP

16.1 Inleiding

De vragen die in dit hoofdstuk centraal staan zijn de volgende. In hoeverre slagen de bewoners er in de sociale contacten en onderlinge hulp uit te breiden met behoud van zelfstandigheid? Wat betekenen de contacten voor de huishoudens en hoe wordt de nieuwe leefwijze beleefd? En wat betekenen de collectieve bijdragen vanuit een maatschappelijk perspectief?

De inzet van de Centraal Wonen-bewoners is in de eerste plaats gericht op de ontwikkeling van informele contacten in de directe woonomgeving. De moeite en zorg die bewoners aan de ontwikkeling en instandhouding van hun sociale en ruimtelijke woonomgeving besteden worden hier opgevat als huishoudelijke activiteiten, die verricht worden ten behoeve van enerzijds het welbevinden van het lid of de leden van het huishouden, anderzijds voor een maatschappelijke verbetering.

De bewoners vinden de informele, nabije contacten van belang voor hun dagelijks leven. Men verwacht dat die contacten gezelligheid, emotionele ontplooiing en steun opleveren. Deze contacten kunnen het verzorgingsniveau, -de feitelijk gerealiseerde kwaliteit en kwantiteit van verzorging- verhogen. Zo kan het verzorgingsniveau meer in overeenstemming worden gebracht met de verzorgingsstandaard, met het geheel aan waarden en normen dat men voor de verzorging hanteert (Backus, 1978; 21).

Wat de aard en omvang van de gemeenschappelijke sociale activiteiten betreft zijn de volgende gegevens ontleend aan "Centraal Wonen in beeld deel 2" (Van Rooijen en Veldkamp, 1988; 37-43).

Jaarlijkse festiviteiten, zoals oud-en-nieuw, jaarfeest en sinterklaasviering, komen in vrijwel alle projecten voor. In de helft van de projecten zijn er ten minste een keer per kwartaal groepsactiviteiten, zoals een muziekkuitvoering, thema-bijeenkomst en dergelijke. Ruim de helft van de bewoners doet aan dit soort georganiseerde activiteiten mee, in de kleinere projecten ligt dit hoger dan in de

grotere (70%, resp. 45%); bij enkele projecten (10%) neemt minder dan eenderde van de bewoners hieraan deel. In de meeste projecten zijn er in de projectruimte(n) vaste activiteiten, zoals kroegavonden en koffieochtenden, peuterspeelzaal, eetkringen en clubs voor uiteenlopende activiteiten zoals sport, muziek, dans, yoga, etcetera.

In de projecten met clusters ligt de deelname aan groepsactiviteiten iets lager dan in de projecten met alleen het groepsniveau (resp. 47% en 57%).

Het aantal bewoners dat zich afzijdig houdt ligt laag (1 op de 8 bewoners). In het merendeel van de projecten (80%) ligt het percentage afzijdigen beneden de 20%; in 3 van de 32 projecten ligt het tussen de 30 en 50%.

In de grotere projecten komen de culturele evenementen en een peuterspeelzaal vaker voor dan in kleinere projecten. De peuterspeelzaal is in driekwart van de projecten ook voor kinderen uit de buurt. Bij de meeste projecten met meer dan tien woningen zijn er vaste clubjes voor uiteenlopende activiteiten, zoals sport, eten, muziek en andere hobby's. Ook aan dergelijke activiteiten nemen behalve bewoners soms anderen deel.

Het met een aantal bewoners bezitten of gebruiken van diverse zaken komt in veel projecten voor, zoals abonnementen op kranten en tijdschriften (80%), telefoon (50%) en auto (60%).

De helft van de projecten heeft alleen een groepsniveau, de andere helft heeft ook clusters. De belangrijkste georganiseerde clusteractiviteiten zijn het samen eten en koffiedrinken. "Verder komen we elkaar steeds weer tegen, waardoor er veel onderlinge contacten zijn, zowel bij volwassenen, als bij kinderen", aldus een van de clusterprotocollen (Van Rooijen en Veldkamp, 1988; 41).

De kwaliteit van de sociale woonomgeving, die men wil bereiken, ziet men als een bijdrage aan een maatschappelijke verbetering. Centraal Wonen is opgezet als een open, geïntegreerd samenlevingsverband en vervult doelbewust een voorbeeldfunctie.

De Hilversumse groep kiest voor twee niveaus van gemeenschappelijkheid, de cluster en de groep. Dit heeft directe gevolgen voor de onderlinge betrekkingen, de gemeenschappelijke activiteiten en de tijdsbesteding. Men moet een evenwicht ontwikkelen tussen de activiteiten op huishoudens-, cluster- en groepsniveau en de aanspraken daarbuiten.

Het gaat om een dynamisch evenwicht dat voortdurend door veranderingen binnen en buiten het huishouden beïnvloed wordt. Het aanvankelijke idee in het Hilversumse onderzoek, dat er na een aanpassingsfase van een jaar sprake zou zijn van een stabiele fase houdt te weinig rekening met die veranderingen. Het best denkbare lijkt een systeem waarin veranderingen opgenomen kunnen worden zonder dat het systeem daardoor ernstig wordt aangetast. Van deelnemers vergt dat een soepele opstelling, de bereidheid om regelmatig op onderdelen bij te stellen en van tijd tot tijd afspraken te evalueren.

Centraal Wonen is gericht op de ontwikkeling van duurzame contacten. Voor de continuïteit zijn verschillende punten van belang, zoals:

- structurering van activiteiten zodat ieder het gewoon gaat vinden en er aan bijdraagt;
- een taak- en werkverdeling waarin velen bijdragen, opdat velen betrokken zijn en ook hier geldt 'vele handen maken licht werk';
- activiteiten die aansluiten op de behoeften en dagelijkse verzorging van bewoners in verschillende typen huishoudens, leeftijds- en inkomenscategorieën;
- de schaarste aan tijd, zodat activiteiten mede vanuit een oogpunt van doelmatigheid beschouwd worden;
- de mogelijkheden voor nieuwe bewoners deel te nemen aan de contacten en het ontwikkelen van medeverantwoordelijkheid.

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op aard en betekenis van Centraal Wonen-contacten in relatie tot de functies die het huishouden in onze maatschappij vervult. Is uitbreiding van contacten met burens en buurtgenoten mogelijk met behoud van zelfstandigheid voor individu en huishouden? Of leiden deze contacten automatisch tot ongewenste vormen van sociale controle en ongewenst verlies aan privacy? Tot slot wordt getracht enig inzicht te krijgen in de toekomstperspectieven van Centraal Wonen als een sociaal wonen concept en de mogelijkheden om bij te dragen aan de herintegratie van de samenleving.

Aan dit hoofdstuk liggen ten grondslag de ervaringen van de bewoners van Centraal Wonen Hilversumse Meent. Waar mogelijk wordt met citaten van de bewoners weergegeven de bijdragen van Centraal Wonen aan de verzorging (16.4), de typering van de bijdragen (16.5) en over contact en controle (16.6).

Een tweede bron van informatie over de omgang in Centraal Wonen vormen de gesprekken die ik met bewoners uit diverse andere projecten gehad heb en mijn eigen woonervaringen in Centraal Wonen Wageningen gedurende vijf jaar. Deze ervaringskennis is van belang geweest voor de selectie van bewonersuitspraken. Daarmee meen ik typerende ervaringen voor Centraal Wonen weer te geven, die in de meeste projecten terug te vinden zijn.

16.2 Huishouden en huishouding

Het menselijk handelen is gericht op het voortbestaan van individu en soort. Het zorgend handelen is dat deel van het handelen dat ten behoeve van de instandhouding van huishoudens en het welzijn van de leden wordt verricht (11.2.4). Onder huishouden wordt hier verstaan een sociale eenheid die bestaat uit één of meer personen waarvoor de volgende omstandigheden gelden:

- het wonen in één woning of één woonruimte;
- het voeren van een geheel of gedeeltelijk eigen, resp. gemeenschappelijke huishouding;
- zichzelf beschouwend als alleenstaand, resp. samenwonend.

In deze omschrijving wordt van de wilsbeschikking uitgegaan en de betekenis die mensen zelf aan hun onderlinge betrekkingen toekennen.

De huishouding is het complex van handelingen gericht op de dagelijkse verzorging. Het scheppen van de materiële voorwaarden voor het bevredigen van de materiële en immateriële behoeften binnen het kader van het huishouden is een complex gebeuren. Er zijn uiteenlopende functies te vervullen. Aard en omvang van de verzorging zijn sterk afhankelijk van de samenstelling van het huishouden, de middelen waarover men kan beschikken, de afspraken tussen de leden, de waardenoriëntatie en de hulp van buiten.

16.2.1 Menselijke behoeften

Om inzicht te krijgen in de complexiteit van het menselijk handelen is door diverse onderzoekers geprobeerd het handelen uiteen te leggen in verschillende functies. Op die wijze tracht men verklaringen op het spoor te komen voor de verschillen en de aard van de besluitvorming die er aan ten grondslag liggen.

In 1954 heeft Maslov in "Motivation and Personality" een

behoefthenhiërarchie van *laag* tot *hoog* gepostuleerd; in 1970 is de tweede herziene uitgave verschenen (Maslov, 1974). Maslov is een van de pioniers van de zgn. Humanistic Psychology. Hij gaat uit van een holistische visie op het menselijk bestaan en een optimistisch mens beeld. Aan het handelen liggen fundamentele menselijke behoeften ten grondslag, die zich in een bepaalde volgorde aandienen. Voor groei, gezondheid en ontplooiing zal eerst aan de eerste, *laagste*, behoeften tot op zekere hoogte voldaan moeten worden, voor de volgende *hogere* fase zich aandient. De behoeftehiërarchie van Maslov bestaat uit de volgende stappen:

- 1 fysiologische behoeften: voedsel, water, slaap;
- 2 behoeften aan veiligheid: zekerheid en bescherming;
- 3 behoeften aan liefde: affectie en ergens bijhoren;
- 4 behoefte aan waardering: zelfrespect, prestige, succes;
- 5 behoefte aan zelfrealisatie: wens tot zelfvervulling.

In deze behoeftehiërarchie gaat het Maslov er om alle menselijke aspecten te omvatten, zowel lichamelijke als psychische, de individuele en de algemeen menselijke, de erfelijk bepaalde en de aangeleerde, de primitieve en de verfijnde, de goede en de slechte. In aanleg is in de mens de aandrang aanwezig om deze behoeften te bevredigen. Zoals uit een zaadje als de omstandigheden gunstig zijn een boom groeit, zo groeit een mens uit tot volledige zelfontplooiing mits de voorwaarden voor groei aanwezig zijn. Wordt die aandrang tot groei, die leidt tot gezondheid en welzijn, lichamenlijk en geestelijk, gefrusteerd dan zoeken impulsen zich een andere uitweg en ontstaat *het kwade*. De mens is van nature goed, de omgeving is ziekteverwekkend, aldus de zienswijze van Maslov.

Hier wordt de behoeftehiërarchie van Maslov gebruikt om de behoeften, die binnen het zorgend handelen gerealiseerd worden te ordenen van *laag* tot *hoog* en na te gaan op welke wijze Centraal Wonen aan de behoeftenbevrediging bijdraagt.

16.2.2 Huishoudensfuncties

De bevrediging van de menselijke behoeften vindt voor een -belangrijk- deel plaats binnen het huishouden. Het zorgend handelen is, zo kwam in 11.2.4 reeds naar voren, gericht op de bevrediging van de materiële behoeften en het scheppen van voorwaarden voor bevrediging van de immateriële behoeften. Het zorgend handelen heeft de groei, de gezondheid en het welzijn van haar lid of leden tot doel.

Gezins sociologen hebben voor het gezin nagegaan welke functies binnen dit leefverband worden vervuld. Kooy (1977; 179 e.v.) heeft een overzicht gegeven van de omschrijvingen van Kooy, Saal en Ischwaran, die verschillen zowel in aantal als in prioriteitstelling van gezinsfuncties. Op basis daarvan kom ik tot de volgende opsomming van tien functies van het gezinshuishouden: seksuele; procreatieve; opvoedkundige en socialiserende; fysiek-verzorgende; economische (produktieve en consumptieve); beschermende; affectieve; statustoekennende; recreatieve; en religieuze. Voor sommige typen huishoudens gelden enkele functies niet, bijvoorbeeld voor de alleenstaande ontbreekt de opvoedkundige functie. Zelfontplooiing, de vijfde stap bij Maslov, kan als een extensie van de religieuze functie opgevat worden. De behoeften worden hier in tien huishoudensfuncties uiteengelegd (schema 16.1). Er wordt door mij een onderscheid gemaakt tussen algemene functies, die op alle huishoudens betrekking hebben en specifieke functies die voor bepaalde typen huishoudens gelden. De algemene huishoudensfuncties worden onderverdeeld naar materiële en immateriële behoeften, de specifieke zijn alle immaterieel. De huishouding is erop gericht de materiële middelen te verschaffen om zo goed mogelijk de fundamentele menselijke behoeften te bevredigen. In aansluiting op de structurering die Maslov aanbrengt is enigermate een prioriteit (1 t/m 5) aan te geven. Over de aard en omvang van de activiteiten,

Schema 16.1 Indeling van behoeften naar huishoudensfuncties

Behoeften hiërarchie van Maslov	huishoudensfuncties	
	<i>algemeen</i>	<i>specifiek</i>
materiële:		
1 fysiologisch	a fysiek-verzorgend b economisch	
2 veiligheid	c beschermend	
immaterieel:		
3 liefde	d affectieve e recreatieve	h seksuele i procreatieve
4 waardering	f statustoekennende	j opvoedkundige
5 zelfrealisatie	g zelfontplooiing	

nodig om de behoeften te vervullen, zegt de indeling weinig. Ook over de wijze waarop in de behoeften voorzien wordt geeft deze indeling geen houvast.

De wijze waarop behoeften worden vervuld hangt samen met de sociale betekenissen die aan handelingen worden toegekend. De fysiek-verzorgende functie, bijvoorbeeld de zorg voor de voeding, staat laag in de hiërarchie. Op zeer uiteenlopende wijze kan daar aan worden voldaan, zelfs binnen een relatief homogene groep. In de uitvoering van die huishoudensfunctie is sprake van verweving met andere behoeften en functies. Bij maaltijden spelen inkomenspositie, tijdsbestedingspatroon, fysieke conditie, woonsituatie en opvattingen over wat gezond en passend is een rol en zij hebben effect op de besluitvorming en uitvoering.

Opvattingen worden beïnvloed door de sociale, economische en natuurlijke omgeving en zijn aan verandering onderhevig. Het proces van (gezins)individualisering is in essentie een proces van veranderende normering. De nieuwe normering komt tot uitdrukking in activiteitsveranderingen van het huishouden (Kooy, 1977; 191).

Zo veranderen onder meer de opvattingen over de rollen van mannen en vrouwen, wat tot uitdrukking komt in veranderingen in activiteiten en taakverdeling tussen mannen en vrouwen. Het aantal keuzemogelijkheden neemt enorm toe en raakt uiteenlopende waarden en normen. Bijvoorbeeld voor het verkrijgen van groente gaat het om meer dan prijs, kwaliteit en smaak: zelf verbouwen of kopen; vers van de dichtst bijzijnde winkel, de markt, de supermarkt of de biologische winkel; dan wel verpakt in glas, blik, diepvries of aluminium; onbewerkt, voorbewerkt of kant-en-klaar; kasgeteelde of seizoenproducten; wel of niet uit Zuid-Afrika; en niet te vergeten: de wensen en diëten van de huisgenoten. Voor de vervulling van de huishoudensfuncties kan men steeds minder op tradities terugvallen, het aantal alternatieven en onzekerheden neemt toe.

De wisselwerking tussen huishouden en omgeving is intens, er is een zodanige verstrengeling dat de zelfstandigheid van een huishouden betrekkelijk genoemd moet worden. Algemeen is er een ontwikkeling gaande waarin huishoudens minder afhankelijk zijn geworden van familie- en burenhulp. De afhankelijkheid van de overheids- en marktsector is daarentegen sterk toegenomen. De ketens van afhankelijkheid worden langer en ingewikkelder en in de ruilverhoudingen

neemt het geld een steeds belangrijker, onmisbare plaats in (De Swaan, 1983; 31-50).

Het uiteenleggen van de dagelijkse verzorging in een complex van huishoudensfuncties is een hulpmiddel om inzicht te krijgen in wat de bijdragen van het huishouden zijn aan de behoeftenbevrediging. Typen huishoudens verschillen niet slechts in samenstelling, maar ook in de huishoudensfuncties die vervuld worden. De indeling geeft mogelijkheden om naar type huishouden na te gaan welke huishoudensfuncties vervuld moeten worden en wat daarvoor nodig is aan hulpmiddelen en bijdragen van anderen. Daarbij zullen eerst de behoeften van een *lagere* orde tot op zekere hoogte bevredigd moeten worden, voor de *hogere* behoeften zich doen voelen. Tegelijk gaat het hierbij om een integraal behoeftensysteem, een holistische visie.

Wanneer activiteiten gerubriceerd worden als een bijdrage aan een bepaalde huishoudensfunctie dan doet zich een probleem voor. Iedere afzonderlijke activiteit draagt namelijk bij aan de bevrediging van verschillende behoeften, omdat er verschillende betekenissen in vervat zijn. De maaltijdbereiding voldoet primair aan de fysieke behoefte aan voedsel, maar draagt eveneens bij aan immateriële behoeften, zoals de behoefte aan affectie via aandacht en gezelligheid aan tafel, de behoefte aan status via het goed voor de dag komen, en de behoefte aan zelfontplooiing via creativiteit in het menu, de bereiding en de entourage. Op het moment dat een activiteit tot slechts één functie wordt gereduceerd, wordt iets essentieels weggenomen.

16.3 Bijdragen aan de verzorging

16.3.1 Hulp van familie, vrienden en burens

Het proces van gezinsindividualisering heeft geleid tot verzelfstandiging van het huishouden en vervaagde afhankelijkheid van familie, buurt en kerk. Als de drijvende krachten achter dit individualiseringsproces noemt Kooy (1977) de voortschrijdende natuurbeheersing, secularisatie, differentiatie en individuatie.

De betekenis van hulp van familie en burens is op vrijwel alle functiegebieden afgenomen, terwijl die van de gespecialiseerde professionele instellingen is toegenomen. Bijvoorbeeld, na een bevalling komt een kraamverzorgster in

huis de huishouding draaiend houden. Voor ontspanning gaat men een avondje naar de film of huurt een video. Bij emotionele spanningen en conflicten zoekt men hulp bij huisarts, maatschappelijk werk of RIAGG. Bij ziekte, werkeloosheid en ouderdom krijgt men een overheidsuitkering. Voor geld lenen gaat men naar de bank. Voor energievoorziening rekent men op overheidsdiensten.

Toch spelen familie, vrienden en burens voor huishoudens nog steeds in de dagelijkse verzorging een rol van betekenis. Hier wordt nagegaan wat de bijdragen van familie, vrienden en burens zijn en wat daarvan in de toekomst te verwachten is. Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen wat de betekenis is voor het huishouden en wat voor het individu, dikwijls is er sprake van overlapping.

Deze beschrijving van de informele contacten en hulprelaties geschiedt hoofdzakelijk aan de hand van het onderzoek "Binding in vrijheid. Een studie naar toekomstige gezinnen, relaties en hulpverlening" van Langeveld (1985).

Familie

Het criterium om over familierelaties te kunnen spreken is dat de betrekkingen gebaseerd zijn op bloedverwantschap of huwelijk. Met de opkomst van zowel niet-huwelijkse paarrelaties door het ongehuwd samenwonen en LAT-relaties ontstaan er ook semi-familierelaties.

Kenmerkend voor familierelaties zijn de duurzaamheid, solidariteit, de verbondenheid in een netwerkstructuur en de maatschappelijke erkenning en ondersteuning. Wie tot het netwerk behoren is duidelijk. Tradities en partijen met een verplichtend karakter zorgen voor de instandhouding van contacten en de informatieuitwisseling. De meest hechte contacten bestaan in de regel met ouders, gevolgd door die met broers en zusters. Bij toenemende fysieke afstand wordt de mate waarin men elkaar ziet en onderlinge hulp verleent beperkt.

De familie vormt een sociaal-economisch vangnet. In allerlei noodsituaties kan men een beroep doen op elkaar, bij ziekte, oppas, verhuizen of financiële problemen. Veelal gaat het om hulp met een incidenteel karakter, men is beducht om teveel te vragen. Als men toch familie langduriger hulp vraagt, dan is het aan de (schoon)moeder.

Voor het emotionele leven is de betekenis van familiecontacten als regel nog belangrijker: het zoeken van steun, waardering, binnen de geborgenheid en vertrouwdheid van de familietraditie.

De sociaal-economisch zwaksten zijn in het bijzonder op bescherming van familie aangewezen.

Nadeel van familierelaties is dat men in belangrijke mate op zijn verleden gewaardeerd en beoordeeld wordt. Het is moeilijk om als persoon-in-ontwikkeling de gewenste herkenning en erkenning te krijgen.

Lang niet iedereen kan voor hulp een beroep doen op familie, door een te grote afstand tot de familie of het ontbreken van een familiekring. Ook kan men door familiale conflicten van elkaar vervreemd raken, maar op de achtergrond blijft de band aanwezig en de netwerkstructuur maakt dat na verloop van tijd dikwijls een herstel van betrekkingen plaats vindt.

Wanneer de rol van de familiebetrekkingen voor de huishoudensfuncties geplaatst wordt in de ordening van Maslov dan zien we drie dingen. Ten eerste voor de *lagere* fysiologische behoeften en veiligheid speelt de familie de rol van bijspringen in geval van nood, een rol die in betekenis is afgenomen door de toenemende betekenis van de geïnstitutionaliseerde hulpverlening. Ten tweede voor de *hogere* behoeften aan liefde en waardering speelt de familie een belangrijke rol. Ten derde voor de behoefte aan zelfrealisatie is de rol van de familie ambivalent. De beoordeling op het verleden kan een belemmering zijn voor groei en ontwikkeling.

Vrienden

Vriendschap is een open, niet verplichtende en niet geïnstitutionaliseerde relatie. Men kan zijn vrienden zelf kiezen, men kan zelf de aard en omvang van de contacten bepalen, verplichtingen of wettelijke regels zijn er niet aan verbonden.

Het belangrijkste in vriendschap is de sociaal-emotionele betekenis. Voor vrouwen gaat het vooral om intimiteit en openheid, voor mannen meer om samen dingen doen en een gevoel van solidariteit en betrokkenheid. Uit onderzoek komt naar voren dat er een belangrijk verschil bestaat tussen opvattingen over vriendschapsrelaties en de praktijk. Men zegt geen verschillen te maken naar leeftijd, opleiding of type huishouden, maar in de praktijk blijken de vriendschapsbetrekkingen zeer homogeen te zijn (Kooy, 1982). In homogene relaties liggen betere mogelijkheden voor openheid, steun zoeken en de gewenste intimiteit. Alleenstaanden hebben vrienden onder alleenstaanden. Paren gaan vooral met paren om, wat de intimiteit van de betrek-

kingen beperkt houdt.

Onderlinge hulp tussen vrienden bestaat voornamelijk uit hulp in geval van nood, advisering, opvang van kinderen en hulp bij verhuizen en verbouwen.

Nabijheid is voor het ontstaan van vriendschap van belang, maar ook voor het verlenen van hulp en het instandhouden van de betrekking. Zijn familierelaties *levenslang*, vriendschappen zijn dat niet. Door diverse oorzaken, waaronder verhuizen en conflicten, kunnen de betrekkingen verwateren of uit raken. In de loop van het leven verliest men vrienden en er kunnen op oudere leeftijd nieuwe vrienden gewonnen worden.

Niet iedereen heeft vrienden. In de lage sociale klasse neemt vriendschap een beperkte plaats in. Dit kan samenhangen met de grotere bestaansonzekerheid, waarbij de familie de voorkeur krijgt, omdat binnen die relaties de duurzaamheid gewaarborgd is. Bij een grotere bestaanszekerheid ontstaat er meer ruimte voor individualisering en ontplooiing. Men kan dan zelf vrienden kiezen en is minder gebonden aan door familie opgelegde tradities en normen.

Het laat zich aanzien dat de betekenis van vrienden voor het dagelijks leven verder zal toenemen. Het individualiseringsproces, de toenemende mobiliteit en het kleiner worden van het gezins- en familieverband maken dat mensen steeds meer zelf invulling geven aan hun sociaal-emotionele behoeften buiten de familie om.

Een sterke stimulans is van de vrouwenbeweging uitgegaan. Die is bevorderlijk geweest voor het toekennen van een grotere betekenis aan emotioneel-affectieve betrekkingen, ontplooiing, onderlinge steun en open persoonlijke relaties los van traditionele, restrictieve normen. Daarmee is de status van vrouwenvriendschappen aanzienlijk gestegen.

In de behoeftenhiërarchie van Maslov kan de rol van vrienden als volgt worden gekarakteriseerd. Vrienden spelen pas een rol als aan *lagere* behoeften in zekere mate is voldaan. De betekenis van vrienden ligt vooral in de bevrediging van de *hogere* behoeften aan waardering en zelfrealisatie, en is daarvoor essentieel. Van vriendschapsbetrekkingen is pas sprake indien de betrokken in tal van waardenoriëntaties met elkaar overeenkomen.

Buren

criterium om van burenrelaties te spreken is dat de betrekkingen bestaan tussen personen die naast elkaar of in

elkaars nabijheid wonen. De fysieke nabijheid is kenmerkend en het keuze-element, zoals bij vriendschapsrelaties ontbreekt als regel.

De nabijheid geeft bepaalde mogelijkheden voor contacten en hulp. Nabijheid zegt niets over de aard en omvang van die relaties.

Uit het onderzoek van Nauta (1973) komt naar voren dat in een heterogene woonomgeving de contacten in de regel beperkt worden tot elkaar groeten en in noodgevallen een kortstondig beroep doen op elkaar. In een homogeen samengestelde buurt zijn er ook meer omvattende contacten, zoals vriendschappen.

Burenhulp omvat niet al te tijdsintensieve activiteiten, zoals boodschappen doen bij ziekte, 's avonds oppassen met de babyfoon en tijdens de vakantie planten water geven. Nauta (1973; 121-142) stelt in zijn onderzoek naar burenccontacten de hypothese dat de burenrelaties als ruilrelaties kunnen worden opgevat, waarbij ontvangen hulp vergoed moet worden door gegeven hulp. Voor het passen op jonge kinderen is dit ook bevestigd. Het paradoxale verschijnsel dat de meest hulpbehoevende en de meest contactbehoefte categorieën bewoners juist relatief weinig hulp, respectievelijk contact krijgen laat zich vanuit dit ruilprincipe begrijpen. Men wendt zich tot degene waarvoor men dezelfde wederdienst kan verrichten, zodat er een ongeschreven ruilovereenkomst tussen gelijken geldt. Voor huishoudens die weinig te bieden hebben of een uitzonderingspositie innemen kan dat betekenen dat zij die hulp en het contact juist missen.

In Nauta's onderzoek komt naar voren dat de woonduur en nabijheid mede voorwaarden zijn voor het aantal burenccontacten. Bij langer wonen in een buurt zijn er gemiddeld meer contacten. Dat betekent tevens dat in buurten met een hoge mobiliteit de condities voor het ontwikkelen van burenrelaties minder gunstig zijn en er minder gauw een netwerk van burenrelaties zal ontstaan en standhouden.

Een deel van de burenrelaties wordt als vriendschappen aangemerkt, burenhulp en gezelligheid zijn dan verweven. Uit het onderzoek naar eenzaamheid van De Jong-Gierveld (1984) komt de emotionele betekenis die burenrelaties kunnen hebben naar voren. Die betekenis blijkt aantoonbaar een rol te spelen bij degenen die over weinig of geen andere intieme contacten beschikken. Voor hen geldt dat contacten met buren dit gemis kunnen compenseren en gevoelens van eenzaamheid kunnen voorkomen of beperken.

Onderzoek naar burenccontacten is veelal onder vrouwen gedaan, zij zijn vooral aan huis gebonden. De reputatie van burenccontacten is dubbelzinnig. Enerzijds biedt een kopje koffie met de buurvrouw gezelligheid en een welkome onderbreking in de dag. Voor hulp gaat tot op zekere hoogte nog steeds op: een goede buur is beter dan een verre vriend. Anderzijds zijn burenruzies berucht omdat zij het dagelijks leven kunnen bemoeilijken. De nabijheid maakt uitoefening van controle op de leefwijze mogelijk en als er problemen ontstaan zijn confrontaties moeilijk te vermijden.

Uit een oogpunt van privacy, behoud van zelfstandigheid en het voorkomen van verplichtingen kiezen dan ook velen er voor het burenccontact zoveel als mogelijk te vermijden. Voor hulp kiest men voor professionele anonieme hulp.

In de behoeftenhiërarchie van Maslov spelen burenbetrekkingen hoofdzakelijk in op de behoefte aan veiligheid. Om hogere behoeften via burenrelaties te bevredigen is een zekere mate van waarden overeenkomst/homofilie noodzakelijk en worden het buren-vrienden

Samengevat kan over de informele relaties gezegd worden dat familie, vrienden en buren nog immer belangrijke bijdragen leveren aan het functioneren van huishoudens. Deze contacten hebben met elkaar gemeen dat ze bijdragen aan de emotionele stabiliteit, eenzaamheid voorkomen en een veiligheidszone vormen waarop men in geval van nood kan terugvallen. Er is een sterke verwevenheid van emotionele en materiële steun. Voor een betrouwbaar vangnet is de hechtheid, dichtheid en duurzaamheid van de relaties van belang, alsmede de nabijheid.

Voor emotionele steun is het van belang dat er sprake is van homogeniteit in leefsituatie, waardenhomofilie tussen de betrokkenen en vrije keuze.

Een directe ruilgerichte oriëntatie, zoals dat binnen traditionele burenccontacten gebruikelijk is, belemmert het ontstaan en instandhouden van contacten in een heteroegen samengestelde buurt.

16.3.2 Formele dienstverlening

De plicht van familie en buren om elkaar in tijden van tegenspoed te steunen is steeds meer vervangen door een systeem, waarin professionele instellingen die taak overgenomen hebben. Het hulpaanbod van instellingen is steeds

gespecialiseerder geworden en huishoudens zijn onafhankelijker geworden van familie en buurt.

De overheid heeft via het gespecialiseerde hulpaanbod steeds meer greep gekregen op het huishouden. Bijvoorbeeld de zorg voor ouderen en zieken is in handen van speciaal opgeleide mensen van diverse disciplines (bejaardenverzorgster, ziekenverzorgster, kok, diëtiste, bezigheidstherapeute, pedicure, etc.) en er wordt gebruik gemaakt van gespecialiseerde techniek en apparatuur (24-uurs elektronische bewaking; aangepast bed, matras en textiel ter voorkoming van doorliggen; cateringservice voor maaltijden; etcetera). Op deze wijze lijkt aan vrijwel iedere zorgbehoefte voldaan te worden. Het aanbod, kwantitatief en kwalitatief, overtreft in ieder opzicht de mogelijkheden die binnen het kader van huishouden, familie, vrienden en burens geboden en gegarandeerd kunnen worden.

De (semi-)overheidsvoorzieningen zijn voor ieder toegankelijk en permanent aanwezig. Een steeds groter deel van het inkomen gaat naar de algemene middelen. De zeggenschap is overgedragen aan de politieke verhoudingen en de richtlijnen die ontstaan zijn gebaseerd op algemeen geldige, gelijkgeschakelde verhoudingen. De vruchten van de welvaartsstaat, de professionele hulpverlening, betekenen een verhoging van de bestaanszekerheid en van de verzorgingsstandaard. De houding ten opzichte van wederzijdse hulp is mede hierdoor veranderd. Relaties, waarin verplichtingen tot wederdienst of dankbaarheid besloten liggen, is men gaan vermijden. Het alternatief, hulp tegen betaling of premie, krijgt steeds meer de voorkeur. Deze ontwikkeling past bij het ideaal van het gesloten gezin waarin autonomie en privacy hoog staan aangeschreven en inmenging van buiten (familie, buurt en kerk) wordt afgeweerd.

Parallel hieraan loopt de toename van staatscontrole en -bemoeienis. Sociale controle is vervangen door staatscontrole op regels voor de opname en de mate van verzorging in tehuizen, de hulpmiddelen in scholen, de vergunning voor de bouw, de openingstijden van winkels, het recht op bijstand of hulp. Huishoudens zijn op ieder leventerrein veel meer afhankelijk van de staat geworden. Wie zich niet aan de reglementen houdt, loopt het risico van boetes, uitsluiting of vrijheidsinperking. Het verlokkelijk perspectief van behoud van autonomie en privacy heeft plaats gemaakt voor afhankelijkheid aan door de staat opgelegde voor iedereen geldende regelingen en regels: "gegeneraliseerde

verafhankelijk" zoals De Swaan (1983; 40 e.v.) dat heeft aangeduid.

De maatschappelijke ontwikkelingen hebben steeds meer invloed aan de overheid toegekend, een invloed die ook aanwijsbaar is in de familiebetrekkingen. De financiële verantwoordelijkheid van kinderen jegens hun ouders is opgeheven met de invoering van de AOW en ABW, terwijl die van ouders jegens hun kinderen is beperkt tot de 21-jarige leeftijd van het kind. Ouders en kinderen zijn bevrijd van de levenslange zorgplicht. Een zelfde inperking van levenslange wederzijdse afhankelijkheid valt te signaleren voor de huwelijksrelatie en de limitering van alimentatieplicht na scheiding. Wat de sociale consequenties van deze omwentelingen in de menselijke verhoudingen zullen zijn, zal eerst over tientallen jaren goed duidelijk worden.

De reductie van de materiële afhankelijkheid van familie geeft meer ruimte aan de zelfgekozen relaties, ook voor de economisch zwakkeren in de samenleving.

16.3.3 Zorg voor kinderen

De behoeften van kinderen worden in hoge mate binnen het gezinshuishouden bevredigd, al speelt ook hier de overheid een grote rol in het scheppen van voorwaarden voor de verzorging en in het aanbod van onderwijs en diensten. De rol van familie en burens is beperkt, veel minder dan vroeger. Met de opkomst van het gesloten gezin in de open samenleving is de inmenging van familie en burens in de opvoeding steeds minder gewenst en geaccepteerd geworden.

De waardering voor het gesloten gezin, met de nadruk op de moederrol voor de vrouw, is met de opkomst van de vrouwenbeweging onderwerp van discussie geworden. Vooral de belemmering die het exclusieve moederschap inhoudt voor maatschappelijke participatie en economische zelfstandigheid van vrouwen leidt tot nieuwe visies op de zorg voor kinderen. De ene visie gaat uit van de herverdeling van het werk buitens- en binnenshuis, dus ook een zorgende vaderrol; de andere gaat uit van een uitbreiding van de formele sector met kinderopvang (kinderdagverblijven, peuterspeelzalen, na-schooltijdse opvang). In beide visies zijn maatschappelijke aanpassingen en overheidsmaatregelen in de voorwaardenscheppende sfeer nodig, zoals ouderschapsverlof, aangepaste werktijden, etcetera.

Vooralsnog gaat het om een grotendeels onopgelost probleem. De mogelijkheden om op huishoudensniveau voor de ene of

andere visie te kiezen ontbreken veelal. De betaalde arbeidssector is niet ingesteld op herverdeling van arbeid. De voorzieningen voor kinderopvang en aanvullende voorwaarden schieten ernstig te kort. Zo wordt de economische afhankelijkheid van vrouwen gecontinueerd.

Een veel gehoord argument dat kinderopvang teveel geld kost gaat er gemakshalve van uit, dat moeders die thuis één of meer kinderen verzorgen niets kosten. De huidige schaarste draagt er aan bij dat vrouwen geen gelijkwaardige perspectieven in de samenleving hebben en nog te vaak staan voor de keuze *of kinderen of een baan*. De keuze voor vrijwillige kinderloosheid wordt vrijwel altijd gemaakt op basis van verschillende motieven, één daarvan is de beperking die kinderen betekenen voor alternatieve activiteiten, in het bijzonder het buitenshuis kunnen werken van de vrouw (Den Bandt, 1982; 92).

Tweecarrièregesinnen met kinderen vormen een minderheid in de samenleving omdat de maatschappelijke condities er niet op zijn toegesneden. Zij doen relatief vaak een beroep op anderen om de diverse taken te kunnen vervullen. De meerderheid van de vrouwen geeft echter bij de geboorte van het eerste kind haar baan geheel of gedeeltelijk op. Dit leidt tot een carrièreachterstand, die later moeilijk meer is in te halen. Bij (pogingen tot) herintreden is er sprake van een verouderde opleiding, een geringe werkervaring en een leeftijd die het op de arbeidsmarkt slecht doet (Van Doorne-Huiskes en Schellekens-Ligthart, 1982; 131). Met het gevolg dat de inkomenspositie van gehuwde en gescheiden vrouwen ongunstig ligt ten opzichte van mannen met dezelfde burgerlijke staat. De financiële consequenties van het zorgen voor kinderen pakt negatief uit voor moeders en dit klemt het meest voor gescheiden vrouwen. Zij behoren in belangrijke mate tot de langdurige minima, de groep *nieuwe armen*. Dikwijls wordt dit gezien als een individueel of vrouwenprobleem, maar het is een structureel maatschappelijk probleem.

16.3.4 *Perspectieven voor hulp*

In "Binding in vrijheid. Een studie naar toekomstige gezinnen, relaties en hulpverlening" van Langeveld (1985) komen de volgende punten naar voren.

Ten eerste wordt in het hoofdstuk "Ontwikkelingen rond het huwelijk" op de demografische veranderingen ingegaan en de te verwachten verdere toename van 1- en 2-persoonhuis-

houdens, met name van (zeer) oude mensen. Deze ontwikkeling zal de vraag naar hulp voor de dagelijkse verzorging, economische ondersteuning en bescherming doen toenemen. Tegelijk zal het bevolkingsdeel dat deze zorg en financiële lasten moet opbrengen afnemen.

Ten tweede wordt in het hoofdstuk "Gezin, familie, bureu en een alternatief" de toegenomen kwetsbaarheid geschetst en de daaruit te verwachten sterke toename van de vraag naar psycho-sociale hulp. Veel minder dan vroeger wordt het gedrag door stringente normen gereguleerd, waarop familie, buurt en kerk sociale controle uitoefenen. De gedragsalternatieven lijken een grote vrijheid te bieden, maar deze keuzeruimte vergt van mensen een verinnerlijking van de normen en een grote mate van zelfbeheersing en zelfcontrole. Tegelijkertijd neemt de onderlinge afhankelijkheid toe, de gedragsruimte wordt niet meer lokaal vastgelegd. Bijvoorbeeld de armen in de samenleving zijn niet meer afhankelijk van de liefdadigheid van de plaatselijke kerk, die op hun gedrag toeziet. Daarvoor in de plaats is er de overheid met bijstandsuitkering gekomen, die beperkingen en controle oplegt ten aanzien van bijverdienen en het krijgen van giften in geld en natura. Wat zich als vrijheid aandient is, zoals De Swaan (1983; 99) het uitdrukt "de bewegingsvrijheid van volkstuinjes". Dit veroorzaakt psycho-sociale spanningen.

De mogelijkheden om die spanningen te uiten, emoties af te reageren of met anderen te delen, is dikwijls onvoldoende binnen het kleine huishouden. Dit veroorzaakt een toeloop naar het psycho-sociale hulpcircuit.

Ten derde schetst Langeveld "Een toekomstbeeld" in hoofdstuk 4. Het streven van vrouwen om maatschappelijk te participeren en economische zelfstandigheid te verwerven is nog maar heel matig gerealiseerd en zal doorzetten. De vraag naar kinderopvang zal toenemen. De herverdeling van arbeid binnen- en buitenshuis zal binnen huishoudens spanningen teweeg brengen, het is een proces dat veel inspanning en tijd zal vragen. Dit, gevoegd bij het proces van individualisering, ontplooiing en keuzen van relaties, maakt het waarschijnlijk dat het aandeel gescheiden vrouwen met kinderen in de komende decennia verder zal toenemen.

Langeveld constateert dat deze ontwikkelingen een toename van de vraag naar materiële hulp, immateriële hulp en kinderopvang betekenen. De overheidsmiddelen zullen hoogst waarschijnlijk afnemen, gezien de terugloop van arbeidskrachten en de noodzakelijke investeringen in milieumaat-

regelen. Doorgaan op de zelfde weg lijkt dan ook niet tot de oplossing van de problemen te kunnen leiden. Initiatieven waarin materiële hulp geïntegreerd wordt met sociaal-emotionele betrekkingen, waarin eigen verantwoordelijkheid voorop staat, verdienen alle aandacht. Dit noodzaakt tot beleidsaanpassingen in de voorwaardenscheppende sfeer.

Vanuit emancipatorisch perspectief is, aldus Langeveld, een kritische reflectie nodig op de toekomstige zorgbehoeften van mensen. Enerzijds zal het aanbod van hoog gespecialiseerde verzorging met gegeneraliseerde verafhankelijkheid op haar merites voor het welzijn moeten worden gezien. Anderzijds zullen de feitelijke mogelijkheden en betekenis gezien moeten worden van de laag gespecialiseerde verzorging via persoonlijke contacten en onderlinge hulpverlening in sociale netwerken.

Met name zal meer aandacht besteed dienen te worden aan de toenemende psycho-sociale spanningen en de gevoelens van eenzaamheid. De kwaliteit van de dagelijkse verzorging waarin praktische zorg verweven is met affectie en aandacht verdient in dat kader meer belangstelling. Ook is het gewenst om meer aandacht te besteden aan de onbedoelde sociale effecten van de ontwikkeling en inzet van technologisch geavanceerde hulpmiddelen ten behoeve van de verzorging en het minimaliseren van persoonlijke hulp.

Wat de toekomst van de burenenrelaties betreft doen zich in de samenleving tegenstrijdige tendenzen voor aldus Langeveld (1985). Sommige tendenzen maken een verdere vermindering van burenencontacten waarschijnlijk, maar onder bepaalde condities is uitbreiding denkbaar.

Een verdere vermindering van het burenencontact lijkt waarschijnlijk op grond van:

- de voortschrijdende individualisering en keuze van niet plaatsgebonden contacten;
- emancipatie en deelname van vrouwen aan het arbeidsproces waardoor de aanwezigheid thuis afneemt;
- toenemende mobiliteit, met een verkorting van de woonduur;
- toenemende heterogeniteit in de samenleving en buurten.

Een uitbreiding van burenencontacten is onder bepaalde condities ook denkbaar:

- bij vermindering van restrictieve fatsoensnormen kan de angst voor sociale controle en afwijzing verminderen;

- de toename van 1-persoonshuishoudens met een toenemende behoefte aan nabije contacten ter voorkoming van eenzaamheid en voor hulp in geval van nood;
- een beleid gericht op 'een zorgzame samenleving, als initiatieven in deze richting ondersteund worden;
- individualisering en nieuwe leefvormen waarin nabije anderen belangrijker zijn, streven naar woonvormen met contactmogelijkheden, uitbreiding van groepswonen met gekozen buurverhoudingen en overname van deze ervaringen en initiatieven in bestaande woonbuurten.

Voorwaarden voor uitbreiding lijken homogeniteit en waardenhomofilie: buurten met gelijksoortige huishoudens (samenstelling, leeftijd, inkomen) en overeenkomende normen en opvattingen over omgaan met mensen, middelen en milieu.

16.4 Bijdragen van Centraal Wonen aan de verzorging

16.4.1 Verwachte en gerealiseerde bijdragen

"Als ze bij mij wat komen lenen dan vind ik dat ze het net zo netjes of net zo smerig als ze het krijgen terug moeten geven. En dat gebeurt niet. Je kan zelf de rommel schoonmaken als je iets leent en dat prikt me nog steeds, dan krijg je zo'n gevoel, die mensen die dan zo graag iets doen, die hebben toch niet dat saamhorigheidsgevoel in feite. Ik zou het ideaal vinden als ik tegen iemand zou kunnen zeggen, nou je leent mijn wagen maar, maar dat is toch moeilijk haalbaar. Zo zou het eigenlijk moeten", man (paar; ex-bewoner).

Wat dragen de Centraal Wonen-activiteiten bij aan het functie-complex van huishoudens? Door het rubriceren van activiteiten gaan betekenissen verloren. Bijvoorbeeld het auto lenen verliest bij indeling in een schema de betekenis van blijk van vertrouwen en samen een ideaal delen. Hier wordt die reductie van betekenissen voorlopig geaccepteerd om te laten zien op welke huishoudensfuncties Centraal Wonen huishoudens ondersteunt in hun dagelijks functioneren. In 16.5 en 16.6 worden de bewoners aan het woord gelaten en is meer plaats voor de complexiteit van de behoeftenbevrediging.

In tabel 16.1 zijn de tevoren beoogde bijdragen weergegeven, afgeleid van de doelstellingen en uitgangspunten van de bewonersgroep. In een artikel over de verwachtingen

Tabel 16.2 Bijdragen van Centraal Wonen aan het activiteitencomplex van het huishouden, gerelateerd aan de functies van het huishouden

Functies van het huishouden	Bijdragen van Centraal Wonen aan het activiteitencomplex van het huishouden	
	- beoogd -	- gerealiseerd in CW Hilversum - * niet gerealiseerd *
Algemene functies t.b.v. materiële behoeften:		
a. fysiek-verzorgend	- opvang hulpbehoevenden (kinderen, zieken, bejaarden)	- idem, * bejaarden *
	- tijdelijke verzorging planten en huisdieren	- idem
	- efficiënte verzorging van de maaltijden	- geen tijdwinst, planning flexibel
	- efficiënte verzorging was	- geen tijdwinst, gem. apparatuur
b. economisch (productief en consumptief)	- woonkosten naar draagkracht	- idem, n.b. hoge woonkosten
	- buitenshuis werken van moeders	- idem
	- aanschaf gereedschap en apparatuur	- idem
	- ruil van kleding en speelgoed	- idem
	- gemeensch. gebruik vervoermiddelen	- incidenteel lenen, geen gem. bezit auto
	- doe-'t-zelfproductie (bijv. inrichting huis)	- idem
c. beschermend	- bewaking van (kleine) kinderen, bejaarden, en zieken)	- idem, * bejaarden *
Algemene functies t.b.v. immateriële behoeften		
d. affectief	- ontmoeting met andere mensen	- idem
	- hechtere onderlinge contacten	- idem
	- tijdelijke opvang van anderen (logees)	- met beperkt toezicht op logeerkamers
e. recreatief	- gezelligheid en ontspanning	- idem
	- gevarieerde omstandigheden (personen, ruimten)	- idem
f. statustoekennend	- herkenbare woonsituatie	- idem
	- herkenbare sociale groep	- idem
	- eigen gewenst sociaal gedrag	- idem
g. ontplooiing	- tijd vrijmaken voor individuele activiteiten	- minder dan verwacht
	- persoonlijke contacten dicht bij huis	- idem
	- eigen problemen verwerken met hulp van anderen	- idem
	- verminderde binding aan eigen huis/huishouden	- binding aan cluster/groep komt er bij

Vervolg van tabel 16.1

Functies van het huishouden	Bijdragen van Centraal Wonen aan het activiteitencomplex van het huishouden	
	- beoogd -	- gerealiseerd in CW Hilversum - * niet gerealiseerd *
Specifieke functies t.b.v. immateriële behoeften		
h. seksueel	- geen	- idem
i. procreatief	- geen	- idem
j. opvoedkundig en socialiserend	- veelzijdiger ontwikkelingskansen voor kind - delen van verantwoordelijkheid - bespreekmogelijkheden van opvoedingsproblemen	- idem - idem - in beperkte mate - in beperkte mate
k. overige (bijv. maatschappelijk)	- voorbeeld van een geïntegreerde leefwijze voor verschillende typen huishoudens	- idem en voorbeeld van zelfbeheer woonproject

heb ik de stelling ontwikkeld dat de beoogde bijdrage van relatief veel betekenis zou kunnen zijn voor alleenstaanden en één-oudergezinnen. Deze huishoudens worden gekenmerkt door een lage fysieke mobiliteit, sociaal isolement en kwetsbaarheid door gebrek aan opvangmogelijkheden. Centraal Wonen zou op deze punten een bijdrage van betekenis kunnen leveren (Kesler, 1978).

De beoogde en gerealiseerde bijdragen zijn in tabel 16.1 samengevat. Uit deze tabel blijkt een grote mate van overeenkomst tussen de geprojecteerde situatie en de praktijk. Wat voor ogen stond is in belangrijke mate gerealiseerd. Dit overzicht geeft geen inzicht in de omvang van de gerealiseerde bijdragen. Slechts op enkele onderdelen is niet aan de verwachtingen voldaan of zijn de consequenties onvoldoende voorzien.

Cluster en groep dragen overeenkomstig de verwachtingen bij aan de materiële en immateriële functies van het huishouden, met uitzondering van de zorg voor de seksuele en procreatieve functies die exclusief van het huishouden zijn gebleven.

Tussen de verwachtingen en de feitelijke situatie na twee jaar wonen in Centraal Wonen Hilversumse Meent zijn de volgende verschillen geconstateerd.

- Het idee van "samen doen wat samen kan en daarmee meer tijd voor jezelf en anderen" is niet opgegaan. Het vergroten van de efficiëntie van de fysieke verzorging is achtergebleven bij de verwachting. De tijdsbesparing op onderdelen valt in het niet bij de tijd die nodig is voor overleg en organisatie binnen de groep.
- Het samen delen van eigendom, met name de auto, is niet gerealiseerd. Lenen komt voor, maar afspraken over gemeenschappelijk autogebruik zijn er niet. Het economisch voordeel van het collectieve bezit is beperkt en valt geheel of grotendeels weg tegen de hoge woonkosten. Daar staat tegenover de aanwezigheid van gemeenschappelijke voorzieningen en de mogelijkheden van besparingen door gemeenschappelijk gebruik.
- Op projectniveau zijn de logeerkamers gerealiseerd. Deze materiële condities dragen bij aan de mogelijkheid voor tijdelijke opvang van anderen en daarmee aan het onderhouden van belangrijke affectieve betrekkingen. De beperking ligt in de bereikbaarheid van deze voorzieningen: de matige toegankelijkheid en de afstand tot de woning. De mogelijkheden om thuis logees te ontvangen is met name in de 2-vlakswoning minimaal.
- De bijdrage van Centraal Wonen aan de recreatieve functie is erg belangrijk. Toch blijkt voor tal van activiteiten dat men minder aan gemeenschappelijke hobby's en ontspanning toekomt dan verwacht. Er gaat veel tijd zitten in het omgaan met elkaar, de inrichting en de organisatie.
- In de verwachtingen is een verschuiving opgetreden. Aanvankelijk wordt het accent op materiële aspecten gelegd, maar na verloop van tijd komt de nadruk te liggen op de immateriële functiebijdragen. In de praktijk wordt dat laatste ook beklemtoond: het belang van de sociale contacten als emotionele ondersteuning.

Over de feitelijke Centraal Wonen-bijdragen in Hilversum aan het huishouden zijn nog enkele opmerkingen te maken.

- De onderlinge hulp komt in de tijdsbestedingsgegevens nauwelijks voor, terwijl deze in de open interviews een prominente plaats inneemt. Achter verschillende activiteiten zoals koffie drinken, praatje maken en uitgaan gaan andere betekenissen schuil: emotioneel steunverlenen, gevoel van bescherming en thuisvoelen.
- De opvang van kinderen is nauwelijks georganiseerd, maar loopt tot ieders tevredenheid. Als kinderen bij anderen thuis opgevangen worden gelden automatisch en probleemloos de regels en opvattingen van het huis. Anders ligt

dat bij het gemeenschappelijke omgaan met kinderen in de cluster en het jeugdthunk, waar verschillen in opvoedingsnormen wel aanleiding tot problemen geven.

- Tijd is de schaarse en limiterende factor. De ontwikkeling en de instandhouding van cluster en groep vragen continue inzet. De uitbreiding van sociale contacten en hulp is gerealiseerd, maar zit aan een grens. Dit hangt samen met de keuze voor gedeeltelijke collectivisering van functies.
- Uitbreiding van emotionele betrekkingen, openheid en intimiteit betekenen niet alleen een ondersteuning en taakverlichting. Er vindt een taakuitbreiding en taakverzwaring plaats, men krijgt emotioneel meer te verwerken, zowel positief als negatief.

In 15.4.2 kwam al naar voren dat je "niet met alle 134 even dikke maatjes" kunt zijn en toch in geval van nood een beroep op elkaar kunt doen. Ook de volgende bewonersuitspraak illustreert hoe het gevoel naar medebewoners zich ontwikkelt: *"Een tijd geleden had ik het gevoel dat ik met iedereen erg goed om zou moeten kunnen gaan. Ja, ik bedoel, je gaat in een groep wonen en voor mij was de groep belangrijker dan de cluster, omdat dat allemaal inwisselbaar zou moeten zijn en overal plezierig zou moeten kunnen. Dat is gewoon puur theorie geweest. Ik vind nog steeds de groep erg belangrijk hoor. D'r zijn zoveel mensen die ik toch erg graag mag, waar ik een band mee heb door het hele proces"*, man (twee-oudergezin).

De verdieping van de betrekkingen, openheid en intimiteit, vindt met een beperkt aantal mensen plaats. Tegelijk is er een verbondenheid en wij-gevoel in de groep ontstaan met potentiële mogelijkheden voor contacten en onderlinge hulp.

16.4.2 Belang naar type huishouden

Voor alle typen huishoudens geldt dat de bijdragen van Centraal Wonen zowel een taakverlichting als een taakverzwaring kunnen betekenen. Taakverlichting ontstaat doordat anderen taken gedeeltelijk overnemen of incidenteel bijspringen, door het ontstaan van bevredigende relaties en een ontspannen gezellige sfeer, door het gevoel zichzelf te kunnen zijn en een sfeer van openheid waarin conflicten en spanningen besproken kunnen worden. Taakverzwaring ontstaat door een aanzienlijke uitbreiding van taken op cluster- en groepsniveau, door relaties die moeizaam verlopen en een niet-ontspannen sfeer, door het gevoel niet binnen de

cluster of groep te passen en gebrek aan openheid. Hier wordt gezien wat de bijdragen voor de bewoners kunnen betekenen voor de kostwinnersrol, de verzorgersrol en de opvoedingsrol in de verschillende huishoudenstypen. Tevoren is verondersteld dat alleenstaanden en één-oudergezinnen het meeste profijt zouden ondervinden, omdat één persoon de verantwoordelijkheid voor de verzorging draagt en daardoor kwetsbaarder is, minder alternatieven in huis heeft en meer kans loopt sociaal geïsoleerd te raken. Het er alleen voor staan wordt als een fysiek en mentaal zware opgave aangemerkt.

Hierbij past een kanttekening, want alleenwonend zijn, met of zonder kinderen, zegt niets over de betrekkingen die men buiten het huishouden onderhoudt. In het functie-complex van het huishouden mag de seksuele functie dan ontbreken, maar dat zegt niets over het bestaan en onderhouden van seksuele relaties. Geringe mobiliteit en een slechte inkomenspositie zijn voor alleenstaande ouders dikwijls een belemmering voor het onderhouden van contacten en deelname aan maatschappelijke activiteiten.

Twee-oudergezinnen en paren kunnen de huishoudensfuncties over twee volwassenen verdelen, traditioneel of op meer geëmancipeerde wijze. Dit maakt de verzorgingstaak minder zwaar en vergroot de mobiliteit. De kans op sociale isolatie is kleiner door de aanwezigheid van een partner. Bovendien is de samenleving geënt op de gezinsstructuur, wat de deelname aan het maatschappelijk leven bevordert. Wordt de omvang van de huishoudelijke belasting enerzijds bepaald door de mate waarin er mogelijkheden zijn om binnen het huishouden tot een taakverdeling te komen, anderzijds is de omvang van de huishoudensfuncties van belang. Wanneer er sprake is van verzorging en opvoeding is dat een extra belasting.

Naar type huishouden gezien ligt mijns inziens de zwaarste belasting bij het één-oudergezin, gevolgd door de alleenstaande, het twee-oudergezin en het paar. Anders gezegd, in deze volgorde naar typen huishouden is het bevredigen van de behoeften van de leden van een huishouden het moeilijkst voor de eerste; daarmee ook de mogelijkheden om de hogere behoeften te bevredigen (voor volledige groei, gezondheid en welbevinden) het meest beperkt.

De bijdrage van kinderen in de taakverdeling is hier weggelaten. Deze vereenvoudiging lijkt geoorloofd omdat de verantwoordelijkheid voor de huishouding bij de volwassenen ligt en ook anderen ingeschakeld kunnen worden. Bovendien

Tabel 16.2 Type huishouden naar afnemende zwaarte van huishoudelijke belasting.

Taakverdeling	Taakomvang	
	met kind(eren)	zonder kind(eren)
één volwassene	1 één-oudergezin	2. alleenstaande
twee volwassenen	3. twee oudergezin	4. paar

is pas vanaf een bepaalde leeftijd enige bijdrage van kinderen te verwachten voor een beperkt aantal huishoudensfuncties. Tabel 16.3 geeft een eenvoudige typering van huishoudens naar de zwaarte van de huishoudensfuncties.

De kwantitatieve gegevens van het onderzoek zijn niet naar type huishouden verwerkt, de kwalitatieve uitspraken geven wel mogelijkheden om de bijdragen van Centraal Wonen naar type huishouden te omschrijven.

16.4.3 Eén-oudergezinnen

In Centraal Wonen Hilversumse Meent vallen de één-oudergezinnen op door het feit dat gedurende de onderzoeksperiode vertrek en zelfstandig verklaren niet is voorgekomen, terwijl van de andere huishoudenstypen twee of drie huishoudens afhaakten.

Belangrijk voor alleenstaande ouders is dat zij aangeven nooit meer problemen te hebben met het vinden van oppas:

"Niet het feit dat je hulp krijgt maar om het feit dat het allemaal zo gemakkelijk gaat. Dat je niet eerst een week van tevoren moet organiseren of zo, dat het gewoon allemaal zo lekker gaat, dat vind ik wel fijn", zegt een alleenstaand moeder met twee jonge kinderen.

Het belangrijkste zijn de contacten voor ouder en kind, het gevoel er niet meer alleen voor te staan, dat anderen ook de kinderen opvangen, bij anderen langs te kunnen gaan, je verhaal kwijt te kunnen en zelf opgevangen te worden. Een alleenstaand moeder met drie schoolgaande kinderen omschrijft haar beleving als volgt:

"Ja, hoe moet ik dat nou zeggen, de groep, gewoon de thuisbasis, 't gevoel van hier hoor je thuis, dat heb ik wel heel sterk, hier voel ik me lekker.

Als ik bij mijn schoonzusje ben, in de flat zit, dan voel

ik me opgesloten, dan heb ik 't gevoel van jesus d'r komt helemaal niemand binnen, wat eng. De hele dag en de hele avond komt d'r niemand en krijg ik het ontzettend benauwd. Als ik moeilijkheden heb, waar dan ook mee, dan zijn er een paar mensen waar ik terecht kan, waarmee ik kan praten. Niet alleen met moeilijkheden, ook met leuke dingen, gewoon als er iets fijns gebeurt dan wil je dat ook kwijt ... ja nou dat is hier dan gewoon, 't zit allemaal zo in die hele kleine dingetjes."

Maar lang niet iedereen kan zo makkelijk bij anderen terecht:

"Als ik me rot voel dan ga ik pas in CW op stap als ik me weer lekker voel, als 't over is en juist niet op 't moment dat ik me rot voel ... ik weet niet of dat voor meer mensen zo ligt", aldus een alleenstaand moeder met een kind in de tienerleeftijd. Over het contact zoeken op moeilijke momenten wordt in 16.5.6 teruggekomen.

Het combineren van een baan met de verzorgers- en opvoedingsrol lukt beter of men ziet voor het eerst mogelijkheden om een cursus of onderwijs te gaan volgen. Bij onvoorziene omstandigheden, bijvoorbeeld ziekte van een kind, is er iemand in de buurt te vinden die het probleem oplost. Deelname aan activiteiten in het project, overdag als je alleen bent zoals het koffiedrinken in 't Luye Gat, contacten met anderen met de zelfde zorgen en omstandigheden, 's avonds er even uit kunnen naar een 'kroeg' waar je iedereen kent, dat zijn de belangrijkste pluspunten voor deze één-oudergezinnen/moeders met kinderen. Een alleenstaand moeder met twee jonge kinderen zegt daarover:

"voor je 's avonds naar bed gaat, dat je ineens denkt van, eh gad wat saai eigenlijk, ik ga weer in m'n eentje naar bed, nou ik loop effe naar het café toe. Is er iemand, dan is er iemand en is er niemand, nou dan ga je na een half uurtje weer weg. Ik bedoel met niemand, er zijn altijd wel mensen, maar niet speciaal om mee te kletsen of dat je iemand ontmoet met wie je het wel een beetje ziet zitten op dat moment om mee te kletsen."

De cluster speelt voor sommigen een unieke rol, een eigen vertrouwde wereld. Een alleenstaand moeder met één (schoolgaand) kind zegt over de clustercontacten het volgende:

"De kinderen, de manier waarop je met elkaar met de kinderen bezig bent, de manier waarop ik voel voor de kinderen van Lien en Aad en waarvan ik ook het gevoel heb dat dat wederzijds is voor mijn dochter, dat grotere familieverband, dat is wat ik gezocht heb en dat heb ik gevonden,

heel duidelijk.

Dat is voor mij het allerbelangrijkste in Centraal Wonen. Dat is niet een evenement van een keer, nee, dat loopt door, een rooie lijn die door alles heen loopt. Ik heb het gevoel alsof die twee daar even goed hier zouden kunnen wonen. Dat was in het begin helemaal niet zo natuurlijk, maar dat is gegroeid. Dat vertrouwen dat je wederzijds van volwassenen krijgt dat werkt door in de verhouding tot de kinderen."

16.4.4 Alleenstaanden

Alleenstaanden hebben een beperktere huishouding, gericht op zelfzorg. De bijdragen van cluster en groep zijn vooral voor de immateriële behoeften van belang: emotionele steun, gezelligheid, de aanwezigheid van kinderen in het dagelijks leven, er bij horen, na vakantie mensen die op je wachten, je verhaal kwijt kunnen en thuiskomen in de straat. Een jonge alleenstaande zegt over zijn woonsituatie:

"ik ervaar zelf niet zoveel onderlinge hulp, ik denk ook niet dat ik erg veel nodig heb. Behalve, ja, het enigste als je een beetje baalt, dan kan ik wel naar iemand toe-gaan, iemand waar je eigenlijk al een lekker contact mee hebt, waar je naar toe kunt gaan en mee kunt babbelen. Dat is eigenlijk wel een goeie hulp."

In de cluster voelen enkelen zich als alleenstaande in een uitzonderingspositie, een ongeregelder leven, meer behoefte aan contact 's avonds terwijl anderen daar weinig behoefte aan hebben, omdat zij aan kinderen en/of partner genoeg hebben.

Als de emotionele contacten te oppervlakkig blijven en het perspectief op verdieping ontbreekt, dan blijkt dat de alleenstaande mobiel is en verhoudingsgewijs gemakkelijk elders contact zoekt of vertrekt. Een oudere gepensioneerde man, die in een cluster met betrekkelijk intensieve contacten woont (clustertype B, 5.4) zegt het als volgt:

"ik had het me iets meer voorgesteld, iets ruimer die samenbinding, vooral in clusterverband. Het blijft toch eigenlijk bestaan uit het samen eten. Het intensief omgaan met elkaar, nee, dat is er niet van gekomen. Maar ik moet zeggen dat dat grotendeels aan mezelf ligt. Ik heb nog zoveel ambities buitenshuis dat ik in de praktijk heel weinig thuis ben."

16.4.5 Twee-oudergezinnen

Twee-oudergezinnen hebben meer huishoudensfuncties te vervullen dan andere huishoudenstypen, maar kunnen deze verdelen over twee volwassenen en eventueel kinderen. In vergelijking met alleenstaanden en één-oudergezinnen is de combinatie van de productieve en de consumptieve functie minder problematisch. Maar aangezien in de helft van de huishoudens beide volwassenen werk buitenshuis hebben, doen zich toch ook problemen met de taakverdeling voor. Het tweede front, cluster en groep, is voor de opvang van onvoorziene situaties en oppas van kinderen van belang, de flexibiliteit van de verzorging wordt er door vergroot.

Vrouw uit twee-oudergezin met twee jonge kinderen:

"Aad is aan het solliciteren naar een full-time baan, dat speelt de laatste tijd erg bij ons. Het is een probleem dat we allebei part-time werken en ik kom dan natuurlijk in de klem. Nou, we hebben het in de cluster besproken en, nou ja, het doet je ongelooflijk goed om te merken dat iedereen volkomen bereid is om daar een regeling voor te treffen zodat ik wel kan blijven werken. Nou dat is iets, dat is werkelijk iets heel goeds, hoor".

Wat er over de immateriële bijdrage naar voren wordt gebracht is: prettig je partner niet met alles te belasten, overdag er even tussen uit kunnen en koffiedrinken, niet alles van elkaar verwachten, andere emotioneel belangrijke contacten hebben, individu blijven met eigen vrienden en -feministische- maatjes, en klankbord voor relatieproblemen.

Man uit twee-oudergezin met een jong kind, over ervaringen met hulp:

"ja, ik heb wel eens onder andere, nou, wat was het, Kerstmis een jaar geleden, omstreeks die tijd, toen zaten we hier, zat ik thuis behoorlijk in de puree en toen heb ik echt wel eens een keer met iemand er diepgaand over kunnen praten, echt tot 's morgens half zes in het café zo, heel functioneel het café".

De contacten, met name op clusterniveau, kunnen zich ook zo ontwikkelen dat deze als te intensief en bedreigend voor het gezin worden ervaren. Bij te intensief contact verliest men de greep op het eigen huishouden of er ontstaan spanningen en jalouzie, reden om contacten te minderen en, zoals in 15.2.1 al naar voren gekomen is minder in de clusterruimte en meer in de woning te verblijven. Vader uit twee-oudergezin met twee jonge kinderen over die ervaring

met een teveel aan contact:

"Het was al een maand lang dat het theedrinken een steeds spannender aangelegenheid werd in plaats van een ontspannen aangelegenheid. Ik had het gevoel steeds meer van Simme (oudste kind van 6 jaar) te vervreemden. Want op het moment dat hij thuiskwam, kwam hij in de cluster thuis. Nou dan werd hij meteen opgepikt door de andere (oudere) kinderen en maakte zij plannen voor de rest van de middag en weg was hij weer ... zo krijg je dus dat dat toch wel vrij kostbare moment van communicatie met de kinderen, dat was er dan niet meer".

Ook de moeder gaat in het interview op deze situatie in:

"toen hebben we gezegd, we drinken thuis thee, want van daaruit ontstaan er andere dingen die we met de kinderen doen en die anderen (oudere kinderen) krijgen ook de mogelijkheid om hun eigen dingen te doen. Nou, dat heeft gewerkt, dat was wat je noemt een goede zet, want Simme die ging gewoon weer eens met lego spelen. Hij is ten slotte pas zes."

Dit komt overeen met wat Weeda (1982) geschetst heeft als het gezinstype met meer open gelijkwaardige partnerrelaties en meer plaats voor anderen en vriendschappen (13.2.3).

Wanneer echter een van de partners in conflict komt met de cluster, dan ontstaat er een loyaliteitsprobleem. De spanningen met het clustergebeuren zetten zich thuis voort tussen de partners of tussen ouder en kind. De indruk is dat degene die veel thuis is vaker problemen ondervindt in de cluster. Zij (het betrof hier alleen moeders) kan daardoor moeilijk afstand nemen en relativiseren of zij voelt zich meer bedreigd wanneer anderen meer medezeggenschap krijgen over haar kinderen of huishouding. Een andere verklaring kan zijn, dat voor degene met activiteiten buitenshuis het flexibele hulpaanbod veel belangrijker is en bepaalde nadelen gemakkelijker geaccepteerd worden.

Soms blijkt dat bij de keuze voor Centraal Wonen de partners niet op een lijn zitten. Sonja, moeder uit twee-oudergezin met drie jonge kinderen vertelt over dat probleem:

"in het begin ging het nog wel nadat we verhuisd waren, toen hadden we elkaars hulp nodig, toen smeerden we met zijn allen een boterham in de cluster en zo, toen was het werkelijk erg gezellig. Dat is een of twee weken zo geweest, toen was het eigenlijk toch wel leuk, maar vanaf die tijd is het weggezakt voor mij, dat gevoel, die droom is voorbij. Ik heb gewoon moeite om samen met mensen praktisch

gezien allerlei dingen te doen. Ik denk dat ik erg op mezelf ben en daar hier ook wel meer achter ben gekomen, wat ik eigenlijk wel gedacht had, van nou ja, ik hoef niet zo nodig centraal te wonen, laat mij maar zitten. Maar David zegt: als jij niet gaat, ga ik toch. Dan ga ik ook maar mee. Hadden we eigenlijk voor een middenweg moeten kiezen en in een zelfstandige woning moeten gaan ... ik wil graag op mezelf zijn, niet zo vaak toch dingen met andere mensen moeten doen en delen en zo."

David zegt over de problemen:

"het leverde zoveel spanningen op, nou dat was voor Sonja nog veel sterker als voor mij want ik ben de hele dag weg en daarnaast waren er tussen Sonja en Lien ook erg veel spanningen en dat zijn degenen die het meest met elkaar (in de cluster) te maken hebben, dat kwam er ook nog bij. Dat was toen duidelijk dat het niet verder kon ... ik had ook niet het gevoel dat het oplosbaar was, dat geloof ik niet." Het lijkt er op dat er een onderscheid is te maken in de betekenis van de Centraal Wonen-bijdragen voor twee typen twee-oudergezinnen. Voor het type waar sprake is van twee-carrière gezin speelt de onderlinge hulp ten behoeve van de flexibiliteit in de verzorging een belangrijker rol. Voor het type met een voltijdse huisvrouw (huisman) speelt de gezelligheid een grotere rol. Dit laatste type is kwetsbaarder voor conflicten.

16.4.6 Paren

Paren zonder kinderen kunnen de huishoudfuncties over twee volwassenen verdelen en voeren een beperktere huishouding dan de twee-oudergezinnen. De bijdrage van Centraal Wonen zal voor hen beperkt zijn. Materieel doen zich niet snel problemen voor en economisch verkeren de meesten in de positie van twee-verdieners. Wat de immateriële bijdragen betreft, kinderopvang speelt geen rol, maar wel de omgang met kinderen. Een man zegt hierover:

"Het gezamenlijk eten vind ik gezellig, je kunt nog eens ervaringen met elkaar delen. Je krijgt ook een stuk verantwoordelijkheid met andermans kinderen, dat word je ook min of meer toegeschoven. Als de kinderen zitten te beren aan tafel, dan heb je het fiat van de ouders om daarop te reageren als het je stoort en dat wordt geaccepteerd. Dat vind ik toch wel fijn dat je toch eigenlijk een soort verantwoordelijkheid hebt in de opvoeding van andermans kinderen."

Ook het individu willen blijven en niet volledig op de partner aangewezen zijn komt naar voren. Als de clustercontacten goed zijn, met emotionele diepgang, intimiteit, vriendschap en gezelligheid, dan levert Centraal Wonen op wat men zoekt. Wanneer de contacten blijven steken in oppervlakkigheid of tot teleurstellingen leiden, dan is er weinig reden om te blijven en is de drempel om te vertrekken laag.

Zo vertrok een stel na een paar maanden, omdat een van de partners zich niet bij het cluster- en groepsgebeuren betrokken voelde; de enige persoon die medewerking weigerde aan de laatste interviewronde. De ander gaf aan de cluster en Centraal Wonen op te geven in de eerste plaats vanwege het behoud van de partnerrelatie, ten tweede vanuit de teleurstelling over het wonen in een nieuwe buitenwijk en het uitblijven van de geplande ateliers/werkplaatsen. Dit paar verhuisde terug naar een 19e eeuwse wijk van een nabije grote stad.

16.4.7 Verandering in huishoudenssamenstelling

Een opmerking ter afsluiting van deze paragraaf over het belang van Centraal Wonen-bijdragen naar type huishouden. Een huishouden verandert van type in de loop van de tijd en daarmee verandert ook het dagelijks leven ingrijpend. Soms doet die verandering zich min of meer onverwacht en ongewild voor, hetgeen doorgaans met veel emoties gepaard gaat. Men heeft tijd en energie nodig om dat te verwerken. Dikwijls is dit reden om tijdelijk de kring van contacten kleiner te maken. Van sommige bewoners is bekend dat zij juist in die tijd heel veel steun ervaren hebben.

"Ik heb om die hele situatie heen ontzettend veel steun gehad van mensen hier. Ik heb toen in de "Welgemeent" (bewonerskrant; BK) een stukje gezet, een regeltje: bedankt iedereen, als jullie er niet geweest waren, dan was ik er niet doorgelopen. Dat meen ik echt, dat meen ik nog steeds, dat was zo ongelooflijk waardevol. Als dit gebeurd was waar ik eerst woonde, ik weet het niet hoe ik dat beleefd had, geen idee. Maar het was nu zo, dat iedereen zo betrokken was, we hebben zoveel samen, ook ja, gewoon verdriet door-gemaakt ... dat hebben we samen gedeeld."

Ook het omgekeerde heeft zich voorgedaan, mensen die zich niet begrepen, in de steek gelaten of veroordeeld voelden. Een ex-bewoner zegt hierover:

"wat me erg is tegengevallen is bijvoorbeeld dat bepaalde

mensen in die eerste maanden van de scheiding mij zo veroordeeld hebben omdat ik met iemand anders ging."

Hierop wordt teruggekomen bij het aspect sociale controle in Centraal Wonen (16.6).

16.5 Typering van de Centraal Wonen-bijdragen

Negen punten, die voor de sociale contacten en onderlinge hulp in Centraal Wonen door mij typerend worden geacht, komen in deze paragraaf aan bod. Waar mogelijk worden deze punten door de bewoners zelf verwoord. Er wordt geen onderscheid tussen de cluster- en groepsbijdragen gemaakt, de punten hebben op beide niveaus betrekking. In de volgorde van deze punten is geprobeerd een hiërarchie van laag naar hoog te volgen, te beginnen bij aspecten die op veiligheid betrekking hebben, gevolgd door liefde en erbijhoren, waardering en tot slot zelfontplooiing. Uit de woorden van de bewoners zal blijken dat een dergelijke indeling een kunstgreep is, omdat aspecten moeiteloos in elkaar overlopen.

16.5.1 Nabijheid

"Een keer in mijn vakantie, ik was thuis en toen belde Molly (clustergenoot), ze kon bijna niet meer praten, toen had ze een migraine-aanval. Dus, ze kon nog net de telefoon bereiken en zei of ik Manja wilde halen van de peuterspeel-aal. Nou, en dan loopt Manja mee en dan eten we hier gezellig een boterham en toen is zij de rest van de middag gebleven. Dus die vond dat helemaal geen punt. Nou, dat vind ik mooie dingen, dat dat kan", jonge vrouw (paar).

De keuze voor intensivering van contacten met nabije anderen is het scheppen van mogelijkheden voor dagelijks contact en elkaar steunen in alledaagse problemen en probleempjes. Nabijheid maakt dat men weinig moeite hoeft te doen om er te zijn. Het er zijn is een eerste vereiste voor persoonlijk contact en het verlenen van (directe eerste) hulp.

Door de toegenomen mobiliteit in de samenleving is de nabijheid van familie en vrienden steeds minder vanzelfsprekend. Door de toegenomen heterogeniteit, verschillen in levensstijl en mobiliteit is het contact met burens dikwijls minimaal.

In Centraal Wonen wordt nabijheid gecreëerd van bewoners met overeenkomstige waarden, en een gedeeltelijk heterogene samenstelling. Buren worden gekozen, de mogelijkheden voor vriendschap worden vergroot. Bovendien wordt er serieus werk gemaakt van onderlinge hulpverlening.

De nabijheid is grensstellend, de onderlinge hulp betreft de deelnemers van het project. Als men uit het project verhuist komt de hulp te vervallen.

16.5.2 Verwevenheid van contact en hulp

"Met de een doe ik de bewonerskrant en met een ander brei ik en die spint weer voor mij, allemaal van die verschillende contacten en relaties. Doordat je dingen met elkaar doet leer je elkaar kennen, je hebt gemakkelijker een babbel, je hebt het ergens over en dan krijg je een betere relatie met mensen. Pure conversatie, nee dat kan ik niet, dat vind ik moeilijk", vrouw (één-oudergezin).

"Het belangrijkste in deze woonsituatie? Het klinkt ontzettend vaag, maar toch: me gewoon happy voelen binnen een kringetje van een aantal mensen waar ik om geef en het gevoel geaccepteerd te worden, met die mensen een aantal dingen delen, gevoelens delen, praktische handelingen delen, zoals klusjes, wandelen. Dat is voor mij heel essentieel", man (twee-oudergezin).

Huishoudelijke arbeid is een meer-dimensionaal gebeuren, activiteiten hebben verschillende betekenissen: utilitair, sociaal en existentieel (16.2). Bovenstaande bewonersuitspraken maken duidelijk hoe dat in de praktijk werkt. Er is een sterke verwevenheid van activiteiten die gebeuren moeten en die tegelijk bijdragen aan de essentie waar het om gaat. Er worden praktische handreikingen gedaan om het huishouden, de cluster en de groep draaiend te houden die tegelijkertijd de onderlinge contacten verbeteren en het gevoel er bij te horen, het zich geaccepteerd voelen en gelukkig te zijn.

Het ruimtelijk uiteenleggen van de wereld in de functies wonen, werken, recreatie en verkeer leidt tot een omgeving waarop de bewoner zijn greep verloren heeft en een passieve consument geworden is (13.1). Dit geldt evenzo voor activiteiten als deze uiteengelegd en gescheiden worden in utilitaire, sociale en existentiële activiteiten. Als aan verzorgingsactiviteiten niet de verschillende dimensies worden

toegekend, maar deze gereduceerd worden tot één categorie, dan leidt dat tot een hiërarchie in de waardering van de activiteiten.

De onderscheiding tussen "het arbeiden, het werken en het handelen", zoals door Hannah Arendt (1968) is uitgewerkt, kan gemakkelijk aanleiding zijn om een hiërarchische scheiding aan te brengen. Huishoudelijke arbeid wordt dan gereduceerd tot de materiële reproductie van noodzakelijke levenscondities, de laagste trap van menselijke activiteit en in de Griekse Oudheid goed voor vrouwen en slaven. Elders heb ik een poging gewaagd om het belang te schetsen van een herstel van het evenwicht tussen de verschillende aspecten van het leven om te komen tot een heroriëntatie op en herverdeling van arbeid. *Arbeiden* en *werken* en *handelen* zijn alle drie noodzakelijk. Het *arbeiden* -de instandhouding van het leven- dient verbonden te blijven met het *werken* -aanspreken van de creativiteit en het maken van meer duurzame produkten-, hetgeen verbonden dient te zijn met het *handelen* in dialoog blijven met elkaar en zichzelf. "Wanneer bijvoorbeeld over desintegratie van de samenleving wordt gesproken, dan gaat dat over het verval van samenhang binnen het huishouden, het ontbreken van communicatie en het verlies van waarden en normen" (Kesler, 1985a; 53).

Als de scheiding wordt aangebracht tussen "het arbeiden, het werken en het handelen" treedt vervreemding op, wordt de verzorging van mensen en hun omgeving een technische aangelegenheid. Dit proces is duidelijk aanwijsbaar in de vergaande specialisatie, toenemende grootschaligheid en technologisering op allerlei verzorgingsterreinen, bijvoorbeeld de 24-uurs elektronische bewakingssystemen voor ouderen, de tafeltje-dekje arrangementen, de opkomst van avontuurlijke reisarrangementen voor alleenstaanden en de zogenaamd persoonlijke noot van het bloemetje op tafel verzorgd door de inschakeling van een bloemenservice bedrijf.

De consumptieve functie van het huishouden is een steeds omvangrijker plaats gaan innemen ten koste van de productieve functie. In Centraal Wonen wordt een aantal activiteiten die de verzorging van personen en omgeving aangaan in eigen beheer genomen of gehouden, vanuit het idee dat het zich bezig houden met verzorgende activiteiten bijdraagt aan betrokkenheid op de eigen leefwereld. In de Hilversumse Meent betreft dat onder andere de zorg voor de afwerking van de ruimten, de woningtoewijzing, de huurinning en de peuterspeelzaal, activiteiten die gewoonlijk

aan derden worden overgelaten.

Mahatma Gandhi, bevrijder van India, drukte het zo uit: Het deelhebben aan de noodzakelijke levensprocessen is van existentieel belang. Hij wendde zich niet af van de dagelijkse verzorging om zich met zgn. gewichtiger dingen bezig te houden, maar bleef dagelijks enige tijd spinnen.

Anders gezegd, de *relationele* en de *praktische* opvatting over Centraal Wonen hebben beide betekenis. In de praktijk is er sprake van verwevenheid, van een geïntegreerde realiteit, waarin sociale contacten tegelijk een praktisch belang hebben en omgekeerd, te zamen dragen zij bij aan de essentie van het samen wonen.

16.5.3 Netwerk

"Zulke dingen hè, die vindt iedereen dan zo gewoon, maar eigenlijk is het niet gewoon. Dat Angela dus, terwijl ze het druk heeft, twee kindertjes thuis, op een vrije zaterdag met Berend, mijn zoon, meegaat, een halve dag inderdaad, want het kost een halve dag om een blokfluit te kopen. Dat Janneke zegt: neem mijn auto maar mee. En dat ik op straat Gerda tegen kom, die zegt: joh ga je mee, de zon schijnt vandaag, even het bos in om de hond uit te laten. Ik zeg: nee, want ik moet met Angela en Berend een blokfluit gaan kopen, maar als je wilt meerijden, dat is o.k. dan breng ik jou wel naar het bos toe. Dus zij met de hond ook in de auto van Janneke en wij met z'n allen dus het bos in. Op dat moment komt Gezien aanlopen en die zegt: oehoe, ik heb thee voor je gekocht hoor. Dat gebeurt dan, dat is zo'n fragmentje. Dat is gewoon een momentopname van zomaar een zaterdag. Nou, dat vind ik hartstikke leuk. Dát is voor mij Centraal Wonen. Maar dat weet verder niemand. Dat ga je toch tegen niemand vertellen?", vrouw (één-oudergezin).

Familiebetrekkingen vormen een netwerk en een sociaal-economisch vangnet. Maar de familie wordt steeds kleiner, mobieler en daarmee wordt het netwerk kleiner, wijdmaziger en als vangnet minder betrouwbaar. Op burens doet men om uiteenlopende redenen niet vanzelfsprekend een beroep. Vrienden kunnen een belangrijke rol spelen, als ze in de buurt wonen, maar dat is lang niet altijd het geval.

In Centraal Wonen spelen groep en cluster een belangrijke rol in de opvang van allerlei klusjes van allerlei dagelijkse problemen en probleempjes. De combinatie van nabijheid, dag-en-nacht beschikbaarheid, persoonlijke aandacht,

een groot aantal betrokkenen met een breed potentieel aan kennis en vaardigheden maakt dat er een goed vangnet is voor uiteenlopende hulpvragen. De differentiatie in de groep naar type huishouden, leeftijd en inkomen maakt dat er een spreiding in vraag en aanbod is.

De hechtheid van het netwerk wordt bevorderd door de aanwezigheid van clusters en sub-groepen. Deze sociale structuur leidt tot veel kris-krasrelaties; er is hier geen sprake van een een- of meerhoofdig leiderschap in een hiërarchisch opgebouwde groep. Wel zijn er een aantal personen aan te wijzen die in veel activiteiten betrokken zijn, veel contacten hebben en/of in de planontwikkeling sleutelposities ingenomen hebben. Maar tijdens het woonproces zijn die posities afgezwakt en is er een bredere basis ontstaan. De helft van de bewoners is op een of andere wijze in organisatorische activiteiten betrokken, vrijwel iedereen wordt in vriendschapsbetrekkingen genoemd en iedereen heeft contacten. Bij vertrek van één of enkele personen wordt het netwerk niet ernstig aangetast. Van belang is dat nieuwe bewoners in het netwerk opgenomen worden.

Aard en omvang van de onderlinge hulp zijn niet nauwkeurig aan te geven. Ook van een groot vangnet zijn de mogelijkheden voor hulpverlening begrensd. Als het om langdurige, tijdsintensieve of gespecialiseerde hulp gaat, of als privacy in het geding is, dan doet men bij voorkeur ook hier een beroep op professionele hulp. Deze organisaties verliezen niet hun betekenis, maar zullen minder snel en vaak ingeroepen worden.

Voor de deelname van permanent hulpbehoevende bewoners zal een groep zorgvuldig na moeten gaan wat de hulpvraag is en of men hieraan blijvend denkt te kunnen voldoen (16.5.5). Een groep die probeert alle samenlevingsproblemen op te lossen neemt een groot risico (Wohnmodell Steilshoop, 12.2.4).

16.5.4 Solidariteit

"Waar ik eerst woonde, kijk, ik vroeg het dan het liefst aan iemand die ook kinderen had en die dan ook wel eens weg moest. Dan is het geen probleem, dan is het over en weer, en ga je niet precies zitten te kijken van zij heeft een keer en nou ik een keer of zo, maar dan kan je makkelijker wat terug doen. Ja, het is misschien heel ouderwets, maar ik voel ... dat gevoel heb ik nog, als ik van iemand iets

vraag dan wil ik er eigenlijk iets voor terug doen. Dat is hier dus niet zo, want ik hoef nooit op iemands kinderen te passen verder, zelden tenminste. Voor mij is het toch erg waardevol. Nou, iemand moet er toch voor thuisblijven, laat ik het zo zeggen", vrouw (twee-oudergezin met twee schoolgaande kinderen en zelf een partime baan).

"Ik heb wel eens schuldgevoelens dat het altijd de zelfden zijn die andermans kinderen moeten opvangen. En ook altijd de zelfden die het nooit voor een ander doen. Ik vang natuurlijk nooit andermans kinderen op omdat ik altijd werk. Dat geeft een beetje schuldig gevoel of een gevoel dat je heel dankbaar moet zijn of zo", vrouw (één-oudergezin met twee schoolgaande kinderen en zelf een volledige baan).

In "Binding in vrijheid. Een studie naar toekomstige gezinnen, relaties en hulpverlening" onderzoekt Langeveld (1985) de mogelijkheden en beperkingen van onderlinge hulpverlening en de veranderingen die zich daarin voordoen. Het proces van gezinsindividualisering heeft geleid tot een geringere afhankelijkheid van familie, buurt en kerk. Waar vroeger onderlinge bijstand de norm was is nu de algemene bijstand van overheidswege geregeld, een vorm van onpersoonlijke, veralgemeniseerde onderlinge hulp via het betalen van belastingen en premies. De onderlinge controle is afgenomen, de overheidscontrole toegenomen.

Een vorm van onderlinge hulp die steeds belangrijker geworden is zijn de zelfhulpinitiatieven, mensen die elkaar op een specifiek terrein bijstaan. De wederkerige hulp bestaat vooral uit zorg die traditioneel tot het domein van gezin, familie en burens behoorde, die niet door de professionele zorg wordt opgevangen, maar de gaten dicht die tussen huishouden en professionele diensten vallen. Langeveld signaleert dat de zelfhulp enerzijds bedreigd wordt door een verdergaande professionalisering. Initiatieven die als onderlinge ondersteuning worden gestart ontwikkelen steeds meer eigen deskundigheid, waardoor het oorspronkelijke karakter verloren dreigt te gaan en opschuift naar de professionele hulp. Een andere bedreiging bestaat uit het gebrek aan middelen om deze initiatieven te ondersteunen. De professionele instellingen zullen zich verzetten tegen het overhevelen van middelen en eerder trachten invloed en controle uit te oefenen op begeleiding van en vergoedingen aan vrijwilligers. Het persoonlijke en flexi-

bele karakter van de onderlinge hulp kan hierdoor worden aangetast.

In de onderlinge hulp neemt het solidariteitsbeginsel een belangrijke plaats in. Langeveld plaatst de onderlinge hulp op de balans van solidariteit en individualisering, van "binding in vrijheid". Het idee van de balans gaat uit van de afhankelijkheid van beide grootheden. Dit kan op twee manieren geïnterpreteerd worden. Of men gaat uit van het idee dat er een vaste hoeveelheid 'middel' is die evenwichtig verdeeld moet worden over de schalen individualisering en solidariteit: meer van het een gaat ten koste van het ander. Bijvoorbeeld meer gemeenschappelijke ruimte gaat ten koste van privé ruimte. Tweede mogelijkheid is dat een evenwicht bereikt wordt door telkens in beide schalen iets toe te voegen, als je meer solidariteit in de ene schaal werpt, dan moet in de andere schaal meer individualisering gedeponneerd worden. Dus niet alleen (letterlijk) ruimte scheppen voor onderlinge betrokkenheid en gemeenschappelijke activiteiten, maar ook figuurlijke ruimte scheppen voor het individu, voor het op jezelf zijn, individuele activiteiten en privacy. Dat laatste lijkt voor Centraal Wonen een passend beeld.

Voor de typering van individualisering en solidariteit kiest Langeveld voor de volgende criteria:

Individualisering	Solidariteit
- autonomie	- ruil met diffuus karakter
- privacy	- aanvaarding i.p.v. onderhandeling
- zelfontplooiing	- groot tijdsverloop tussen prestatie/tegenprestatie.

"Bij het woord solidariteit denken we aan saamhorigheid, aan bereidheid om offers te brengen zonder daarvoor iets terug te verlangen. Die saamhorigheid is er wel, maar zij is niet onvoorwaardelijk. In een solidaire groep vindt een individu zekerheid en geborgenheid. De groep zal voor hem opkomen en zijn behoeften vervullen als dat nodig is. De groep stelt echter ook aan hem eisen van conformiteit en offerbereidheid" aldus Langeveld (1985; 13).

De drie voor individualisering kenmerkende aspecten omschrijft Langeveld als volgt:

"Autonoom is een individu dat voor zichzelf kiest en beslist en zich niet laat drijven door pressie en normen waarmee hij wordt geconfronteerd. Privacy staat voor een domein van denken en handelen waar men vrij is van de inmenging van anderen. Zelfontplooiing houdt in de vrijheid om zijn levensloop zelf vorm te geven en daarbij eigen ver-

mogens te verwezenlijken. Individualisering is een proces waarbij men aan deze waarden meer en meer voorrang gaat verlenen. Betrekkingen met anderen zullen ook meer en meer in termen van deze waarden worden gewogen. Autonomie verzet zich tegen automatisch conformisme en privacy verdraagt zich niet met controle. Zelfontplooiing schept een dilemma: men heeft er anderen voor nodig, of men van hen nu liefde, kennis of materiële zaken ontvangt. Daarvoor zal men iets terug moeten geven. Ook dat kan bijdragen tot de zelfontplooiing, maar het kan ook ervaren worden als een frustratie daarvan" (idem; 12-13).

Wat is de balans voor Centraal Wonen, hoe staat het met de individualisering en met de solidariteit?

Wat de solidariteitscriteria betreft zijn de volgende punten karakteristiek.

- Het diffuse karakter van de ruil overweegt. Als iemand hulp vraagt, bijvoorbeeld bij de aanschaf van een muziekinstrument, dan is onduidelijk wat daar tegenover staat.
- Er is in hoge mate sprake van aanvaarding. Bijvoorbeeld, als iemand hulp vraagt, bijvoorbeeld bij het invullen van zijn belastingformulier, dan wordt niet onderhandeld over de contraprestatie. Het gevoel overheerst dat men later iemand anders hulp kan vragen en in geval van nood kan dat iedereen zijn.
- Het tijdsverloop tussen dienst en wederdienst kan groot zijn. Voor hulp bij verhuizing, ziekte of opvang wordt niet een aanwijsbare tegenprestatie gevraagd. Toch heeft ieder het idee aan het geheel te 'moeten' bijdragen, niet steeds dezelfde persoon te kunnen vragen iets terug te willen doen. Vooral degenen die weinig mogelijkheden voor een wederdienst hebben ervaren dit wel eens als "een beetje schuldig gevoel". Dit wijst in dezelfde richting als Nauta (1973) vond in zijn onderzoek naar contacten tussen burens (16.3.1).

Aan de criteria voor solidariteit wordt in hoge mate voldaan. Hoe ligt dat voor de criteria voor individualisering?

- Wat de autonomie betreft, Centraal Wonen is een persoonlijke en vrije keuze voor een leefwijze met gekozen burenrelaties. Centraal Wonen is een autonoom aangegane verbondenheid met mensen. De burenhulp is hier niet een van bovenaf door kerk, staat of samenleving opgelegde plicht, maar een eigen keuze. Aan die keuze zitten consequenties. De invulling op groeps- en clusterniveau komt democratisch tot stand. Individueel kan men in hoge

mate de eigen bijdrage en deelname bepalen. Voldoet Centraal Wonen niet aan de verwachtingen dan is men vrij te vertrekken.

- Privacy staat in Centraal Wonen in hoog aanzien. Behoud van zelfstandigheid is een van de doelstellingen, die ruimtelijk vorm gekregen heeft. Vrijwel ieder huishouden beschikt over een eigen woning met een eigen voordeur. Financieel blijft ieder baas in eigen huis. Sociaal wordt de privacy in acht genomen, men ontwikkelt gedragsregels en loopt niet altijd bij elkaar binnen; in tegendeel, men maakt gebruik van de ontmoetingsruimten. Als de omgang te intensief is geworden, dan praat men daarover en worden contacten teruggebracht tot een lager niveau. Dat hier ook een spanningsveld ligt tussen privacy en sociale controle komt in de volgende paragraaf 16.6 terug.
- Zelfontplooiing neemt eveneens in Centraal Wonen een belangrijke plaats in. De keuze is gericht op de ontwikkeling van een eigen nieuwe woonsituatie, een zelf vormgeven aan het bestaan. Het hulp geven en de opbouw van solidariteit wordt gebruikt om vorm te geven aan een stukje eigen identiteit, een existentieel stukje zoals uit de ervaringen van bewoners naar voren komt.

Solidariteit lijkt aanvankelijk te botsen op individualisering. Het lijkt of solidariteit onvermijdelijk inhoudt het inleveren van zeggenschap over eigen doen en laten, inbreuk op privacy in het dagelijks bestaan en een beletsel om tot zelfontplooiing te komen. De manier waarop bewoners in Centraal Wonen vormgeven aan hun leven wijst eerder op het tegendeel: kiezen voor verbondenheid. In deze samenhang wordt aan beide aspecten van het bestaan recht gedaan, wordt de balans in evenwicht gehouden.

Het is echter volstrekt duidelijk dat deze conclusie alleen opgaat als Centraal Wonen op basis van vrije keuze wordt aangegaan. Als Centraal Wonen opgelegd wordt door de partner, ouders, woningcorporatie of gemeente gaat de bovenstaande redenering voor een evenwicht op de balans niet op. Bij een *afgedwongen* of *opgelegde* gemeenschappelijkheid zal autonomie, privacy en zelfontplooiing in het gedrang komen.

In 16.6 wordt teruggekomen op privacy en sociale controle.

16.5.5 Opvang

"Ik ben de hele periode overspannen geweest, dat begon vlak voor de verhuizing en ik ben nog steeds niet helemaal

arbeidsgeschikt. Ik denk dat ik in mijn oude huis eerder aan een inrichting toe was bij wijze van spreken, dat ik hier meer heb kunnen werken, plekken had waar ik op mensen terug kon vallen. Ja, heel stom, het feit dat je hier gewoon naar iemand toe kunt gaan en zeggen kan, ik heb zin om te janken en dan ga je zitten en dan jank je en dan kun je er over praten -maar dat hoeft niet eens- nou, dat vind ik een van de belangrijkste dingen", vrouw (twee-oudergezin met drie schoolgaande kinderen en met een baan buitenshuis).

"Ik denk toch wel dat ik hier af en toe eens iets kan doen of zeggen of aan de bel trekken of protesteren of misschien ook wel eens een uitlaatklep ben voor iemand of opvangstation. Dat je als je ergens mee omhoog zit, dat je dat ergens kwijt kunt", vrouw (alleenstaand en baanloos).

Een andere balans die in evenwicht moet blijven is die van vraag en aanbod. Ook hierbij is de solidariteit in het geding. De onderlinge hulp kan alleen functioneren als er op een vraag een passend antwoord gegeven kan worden. Onderlinge hulp vormt een ruilmarkt die gebaseerd is op beschikbaarheid, offerbereidheid, vertrouwen in de groep, saamhorigheid, zekerheid, geborgenheid en gedeelde doelstellingen.

Er zijn dus gemotiveerde mensen nodig, die persoonlijk hun verantwoordelijkheid nemen en die bovendien accepteren dat niet ieder in staat is om evenveel bij te dragen.

De ruilmarkt functioneert alleen als ieder naar vermogen bijdraagt. Op verschillende manieren kan de balans verstoord raken.

Ten eerste dreigt verstoring van de balans als een deel van de bewoners niet geïnteresseerd is, weinig deelneemt en de discussies over het *Minimalengagement* gevoerd moeten worden. Als een deel van de bewoners aan weinig tot niets meedoet en bijdraagt, belast dat de sfeer en ontnemt dat ook anderen een deel van hun motivatie en inzet.

Een tweede bedreiging is de komst van profiteurs, mensen die wel zouden kunnen bijdragen maar er vanuit gaan dat anderen het werk verzetten.

Een derde verstoring is de aantrekkingskracht die van het project uitgaat op *moeilijke gevallen*, mensen die duidelijk aangeven dat zij hulpvragend zijn. Als de groep geen mogelijkheden heeft om hieraan grenzen te stellen of haar eigen mogelijkheden overschat, dan komen de lasten te liggen op de schouders van de meest gemotiveerde of meest

beschikbare mensen, een groep die overbelast raakt, steeds kleiner wordt en het uiteindelijk opgeeft.

Een omschrijving van wat een groep op kan brengen is niet te geven. Het is van belang om als groep bij de beperkingen stil te staan, zich bij andere groepen te oriënteren en niet teveel in een project te willen realiseren.

16.5.6 Intimiteit en doorbreken van isolement

"In het begin ... ik ben niet zo makkelijk met gewone loslopende vlotte contacten, ik ben geen cafébezoeker. Sinds ik in het bestuur zit heb ik wat meer met mensen te maken en heb ik ook wat makkelijker contact met mensen en dat is wel positief", man (twee-oudergezin met 1 peuter).

"Vorige week is de rommelmarkt georganiseerd. Nou, dat is een initiatief wat ik, nou, wat ik gewoon heel leuk vind, waar ik dan heel enthousiast mee aan de gang ga, terwijl ik in Amsterdam geen rommelmarkt ga organiseren. Dan is het hier bijvoorbeeld maar een heel klein stapje om dat wel te gaan doen met elkaar. Ik doe dus ook mee met de Welgemeent (bewonerskrant; BK), dat vind ik ook ontzettend leuk. Dat is ook iets waar ik in Amsterdam niet zo gauw aan toe kwam. Nou, dat geeft mij het gevoel van, ja, op die manier kun je veel meer als groep doen, je kunt mensen bereiken. Ook een aantal dingen van jezelf kun je dan gewoon veel makkelijker er in kwijt. Ja, een beetje meer oefenmogelijkheden of zo, door elkaar, denk ik. Dat je wat meer vertrouwd bent met elkaar", vrouw (alleenstaand).

In de startfase is kritiek op de naoorlogse woningbouw een sterke drijfveer geweest. Daardoor is immers vervreemding en isolement veroorzaakt, zo was de opvatting. Centraal Wonen wil een sociaal-ruimtelijk alternatief zijn, gericht op uitbreiding van contacten en herintegratie.

Dit idee, dat de bouwwijze de hoofdschuldige of een belangrijke schuldige is, wordt niet bevestigd door het onderzoek "Eenzaamheid" van De Jong-Gierveld (1984). In haar onderzoek komt geen samenhang naar voren tussen de materieel-ruimtelijke condities en eenzaamheid, maar wel een connectie tussen eenzaamheid en contacten met burens. De Jong-Gierveld vat eenzaamheid op als het ervaren van een onplezierig of ontoelaatbaar gemis aan (kwaliteit van) bepaalde relaties. Eenzaamheid komt veel voor, als contacten niet voldoende intimiteit bereiken en gevoelens ontstaan

van gemis aan gezelligheid, leegte en verlatenheid. Uit de onderzoeksresultaten van De Jong-Gierveld komt een significante samenhang naar voren van eenzaamheidsgevoelens en een vijftal factoren:

- ontbreken van een partner;
- ontbreken van contacten met burens;
- ontbreken van emotioneel-intieme relaties;
- onvrede met gerealiseerde contacten;
- een negatief zelfbeeld en een eenzaamheid-bevorderende houding.

Niet significant waren de volgende vijf factoren:

- leeftijd;
- sexe;
- verrichten van betaald werk;
- moderne woningbouw, verstedelijking;
- netwerk van contacten.

Opvallend aan deze resultaten is dat de verstedelijking niet als boosdoener uit de bus komt en dat betekent dat het simpelweg technisch aanpassen van de omgeving en meer ontmoetingsmogelijkheden creëren geen remedie is voor het voorkomen van eenzaamheid.

Voor Centraal Wonen is allereerst van belang dat een netwerk van contacten op zich niet in relatie gebracht kan worden met eenzaamheidsgevoelens. Voorts, als het in de gerealiseerde contacten ontbreekt aan warmte en intimiteit, als er geen vriendschappen ontstaan, dan voelt men zich eenzaam. Bovendien, blijken burensrelaties pas een rol te spelen indien iemand over weinig bevredigende andere relaties beschikt. Zijn er in die omstandigheden wel contacten met de burens dan is er minder sprake van eenzaamheidsgevoelens.

De betekenis van de partnerrelatie wordt gezocht in de wederzijdse ondersteuning bij alledaagse probleempjes en bij grote problemen, waardoor een cumulatie van spanningen tot op zekere hoogte voorkomen kan worden. In de partnerrelatie kan intimiteit gerealiseerd worden. Bovendien bevestigt de maatschappij deze relatie met het gevoel *erbij te horen* en *het geluk* te hebben gevonden.

Samengevat komt de aanpak van de eenzaamheidsproblematiek, zoals door de Jong-Gierveld wordt omschreven, neer op drie punten.

Ten eerste wordt de zingeving van het bestaan steeds meer gekoppeld aan betekenisvolle relaties. Nieuwe wegen zijn nodig om die relaties tot stand te brengen. De bestaande sterke nadruk op de partnerrelatie brengt de emotionele

zelfstandigheid in gevaar en draagt het risico in zich van eenzaamheid op termijn, namelijk wanneer de relatie door scheiding of overlijden een einde neemt.

Ten tweede is het van belang emotionele onafhankelijkheid en weerbaarheid te verwerven, de bereidheid om daarvoor te investeren in emotionele relaties om elkaar aan te vullen en te helpen. Voor kinderen is het van belang om die houding in hun opvoeding aan te leren.

Ten derde is het van belang om achterliggende problemen aan te pakken, gemisgevoelens te verwerken en actie te ondernemen om nieuwe relaties te ontwikkelen. Familie, vrienden en burens kunnen hierin een ondersteunende rol spelen.

Met deze inzichten over eenzaamheid krijgt het sociaal-ruimtelijk concept van Centraal Wonen een wat ander perspectief. Dat Centraal Wonen een sociaal netwerk biedt krijgt pas betekenis in combinatie met het feit dat het contacten tussen burens betreft en, nog belangrijker, dat het streven gericht is op emotioneel-intieme relaties. Zowel op cluster als op groepsniveau wordt naar verdieping gestreefd.

Tot de meest positieve of meest waardevolle ervaringen van het eerste jaar behoren de uitspraken over de manier waarop mensen elkaar opvangen en met elkaar meeleven. Met name de steun bij langdurige ziekte wordt genoemd en de manier waarop de groep gereageerd heeft op het sterven van de oudste bewoner. Met name worden gememoreerd de regeling voor de verzorging die gemaakt is en de saamhorigheid in de groep zoals die naar voren is gekomen op de begrafenis.

De betrokkenheid houdt ook in dat men meer problemen te verwerken krijgt. De meest genoemde negatieve ervaring van het eerste jaar heeft op het vertrek van mensen betrekking. Bijvoorbeeld het vertrek van een clustergenoot als gevolg van een echtscheiding:

"dat Meindert wegging, daar heb ik ontzettend veel van geleden, want we hadden dat helemaal niet zien aankomen, dus daar krijg je een klap van."

De drieledige aanpak is in het Centraal Wonen concept aanwezig. Er worden nieuwe wegen ontwikkeld om tot zinvolle relaties te komen, waarin wederzijdse ondersteuning mogelijk is en intimiteit gerealiseerd kan worden. Er is een grote bereidheid om in emotionele relaties te investeren en kinderen groeien op in een omgeving die het tonen van gevoelens, het vragen van hulp en aanvaarden daarvan stimuleert. Cluster- en groepsgenoten spelen een belangrijke

ondersteunende rol om gemis te verwerken en nieuwe wegen in te slaan.

Dat alles biedt veel perspectief voor de aanpak van de eenzaamheidsproblematiek. Het is echter geen receptuur, geen van buitenaf op te leggen model waardoor alle mensen van hun eenzaamheidsgevoelens bevrijd worden. Binnen Centraal Wonen kunnen mensen zelfs *eenzamer* zijn, zo werd in verschillende interviews opgemerkt. Het gemis aan bevredigende relaties kan nog sterker gevoeld worden als men bemerkt dat men in een omgeving verkeert die niet op de zelfde golflengte zit of die open staat voor contact en waarmee men toch de aansluiting mist.

Het meest duidelijk komt dat naar voren in de interviews met degenen die zich zelfstandig verklaarden of vertrokken. Een alleenstaand man, die zichzelf zelfstandig verklaarde, schetst de communicatieproblemen in de cluster:

"we hebben best wel eens diepgaand gepraat met elkaar over bepaalde zaken, maar als je nou vraagt kon je daarover praten, dan denk ik toch dat de mensen hier zo verschillend waren dat er hier niet zo goed te praten was ... te veel verschillen ... ik vond geen klankbodem, je begreep gewoon niet wat de ander bezielde en ik vond het ook niet gemakkelijk om daar achter te komen ... bepaalde opmerkingen van Renée met name, wat voor haar logica is, is voor mij abacadabra. Die is behoorlijk emotioneel en dan heel verschillend. Nou dat vind ik niet zo prettig. Ik heb ook een zeker wantrouwen dat het wel eens een beetje gebruikt of misbruikt wordt ... ja daar kan ik helemaal niet zo tegen ... dat is misschien ons hele verschil van benaderen en bewegen, wat gewoon niet (samen) kan."

Een andere man (twee-oudergezin) verwoordt zijn eigen ontwikkeling en teleurstelling over de cluster, die tot zelfstandig verklaren heeft geleid:

"In het begin was het alleen maar eten en praten over koetjes en kalfjes en dat ging eigenlijk allemaal best, maar er zat geen diepgang in. En naar mate ik met mijn therapie vorderde, had ik steeds meer behoefte aan meer diepgang en dat bleek ik helemaal niet te kunnen halen in deze cluster. Ik bleef constant steken op wat moet het plaatsje zijn van dit en wat moet het plaatsje zijn van dat en wie eet er wanneer, wat wordt er gegeten en wie gaat er afwassen. Zuiver alleen praktische dingen. Ja en dan spenderen we daar een clustervergadering aan. Ik voel gewoon dat er een hele hoop zit bij de mensen onderling, dat de dingen niet lekker zitten en er wordt nooit over gepraat".

Een vrouw schetst haar omstandigheden en teleurstelling in een interview dat gemaakt is nadat ze met haar partner uit het project is verhuisd:

"Er was in ieder geval niet uitgekomen wat ik gedacht had om daar zo te wonen en dat had te maken met mezelf denk ik en ook met de mensen in de cluster. Het bleek dat ik me daar veel eenzamer voelde dan waar ook. Ik dacht, nou voel ik me hier zo ontzettend belazerd terwijl er hier zoveel mensen om me heen zitten en op mijn lip. Waar ik last van had: clusterdeuren die opengingen, lawaai, je zag mensen voor het raam maar buiten zag je ze nooit. Dat vrat zo vreselijk aan me dat ik dacht dan wil ik ook echt alleen wonen. Ik kon gewoon niet tegen al die mensen terwijl ik daar geen contact mee kon krijgen en daar zoveel spanningen mee had. Daar kwam bij dat ik bijzonder depressief was en dat is natuurlijk ook heel moeilijk om contact mee te hebben, met iemand die depressief is, die op een gegeven moment niets meer ziet zitten. Dat is heel vermoeiend, zal dus ook meegespeeld hebben".

Als mensen sociaal weinig aansluiting vinden bij anderen en een andere waardenoriëntatie hebben (denk aan leeftijd, huishoudenstype, sociaal-economische positie) dan zijn de mogelijkheden voor herkenning en verdieping beperkt. Of als er sprake is van bepaalde persoonskenmerken (een negatief zelfbeeld of een achterliggende psychische problematiek) dan kan het zijn dat men er niet in slaagt de gewenste intimiteit in contacten te bereiken. Een sociaalvoelende omgeving biedt dan geen oplossing voor gevoelens van eenzaamheid en isolement, zij kan die gevoelens zelfs versterken.

16.5.7 Flexibele huishoudvoering

"Mijn overbuurvrouw vroeg me laatst om op te passen wat ze nog nooit had gedaan, op een dag dat het er tussendoor kon. Vond ik heel leuk, want ik sta niet bekend als een kindervriend. Ze moest werken en de kinderen waren ziek. En toen hebben we daarna heel gezellig thee gedronken en echt een heel leuk gesprek gehad over CW en over alles, wat we nog nooit gehad hadden", vrouw (één-oudergezin met oudere kinderen).

"Ik weet vrij veel van belastingzaken dus iedereen kwam hier met vragen over belastingen en huursubsidie die ze op moesten geven en zo. Maar dat is eigenlijk wel leuk, dat de

mensen die stap maken en naar je toe komen. En dan moet ik mijn gordijnen opgehangen hebben, nou en dan vraag ik het even aan iemand. Dat durf ik nu gemakkelijker te doen dan een jaar of twee geleden, even iemand wat vragen", vrouw (één-oudergezin met oudere kinderen).

Er zijn zeer uiteenlopende functies in het huishouden te vervullen. De dagelijkse verzorging is vergelijkbaar met de bedrijfsvoering van een kleine zelfstandige. Voor bedrijven die met een discontinue vraag te maken hebben is flexibiliteit in de productie belangrijk. Men maakt gebruik van de arbeidskrachten van uitzendbureaus of in het agrarisch bedrijf is de boerin de invalkracht. Om bij te blijven en gespecialiseerde kennis in huis te halen worden diensten van advies- en organisatiebureaus ingehuurd.

Voor huishoudens spelen familie, vrienden en bureaus vooral de rol van invalkracht, terwijl professionele organisaties vooral de gespecialiseerde diensten leveren. De organisatie kan verbeteren als deze hulpbronnen in een netwerk georganiseerd zijn.

Centraal Wonen kan voor de organisatie van de huishouding het volgende bijdragen:

- vergroten van de flexibiliteit, er zijn meer planningsmogelijkheden voor concentratie van activiteiten;
- er zijn meer personen, die tijdelijk inzetbaar zijn voor uiteenlopende activiteiten (multifunctionele inbreng);
- er zijn meer soorten kennis, vaardigheden en ervaringen voor handen (multidisciplinaire inbreng);
- de fysieke nabijheid houdt de verhouding tussen productieve en inproductieve tijd gunstig (geen verlies aan kosten en tijd voor reizen);
- de betrokkenheid bij de gemeenschappelijke doelstellingen vergroot de aanspreekbaarheid en de kwaliteit van de geleverde diensten;
- de intimiteit en vertrouwelijkheid (geestelijke nabijheid) zorgt voor de basis om anderen in het 'bedrijf' (de verzorging van huisgenoten) te laten delen.

Tegenover deze pluspunten voor de flexibilisering van de huishouding staan ook kosten of minpunten:

- de uitbreiding van de huishoudelijke arbeid met collectieve taken en verantwoordelijkheden;
- de toenemende complexiteit in de besluitvorming op cluster- en groepsniveau;

- de toenemende complexiteit van de taakverdeling over een groot aantal personen met zwakke mogelijkheden voor controle op de uitvoering;
- de tijd en inzet voor de hulp aan anderen en de inbreuk op plannen.

De aanvankelijke slagzin "samen doen wat samen kan, daardoor meer tijd voor jezelf en anderen" blijkt in de praktijk anders uit te pakken:

"dat is dus een idealistische kreet, die in de praktijk moeilijk te verwezenlijken valt. Als ik de buurman ga helpen timmeren of wat dan ook, dan geeft dat een bepaalde beleving en dan heb je misschien wel wat minder tijd voor jezelf over, maar je bent op de een of andere manier toch wel leuk bezig met elkaar. Maar meer tijd voor jezelf, dat is er niet. Daar kom je tijd te kort, omdat er binnen het project dingen gedaan moeten worden. Dus eigenlijk heb je minder tijd voor jezelf over, omdat je die gemeenschappelijke dingen moet doen", aldus een man uit een gezin waar de kinderen in de onderzoeksperiode uit huis zijn gegaan.

16.5.8 Emancipatie

"Een van de redenen waarom wij hier zijn gaan wonen dat is Huib (baby, in project geboren). Wij wisten dat wij de zorg voor Huib niet aan anderen konden vragen en dat kan hier wel, dat gaat hier", aldus de vader (twee-oudergezin, beide ouders een volledige baan).

"Huib krijgt een ideale opvoeding door het contact met de clustergenoten, het is echt een clusterkind. Ik kan gewoon mijn afspraken maken, want een oplossing komt er altijd wel", aldus de moeder.

De bijdrage van Centraal Wonen aan de ontplooiingsfunctie is vooral vernieuwend waar het gaat om het scheppen van meer mogelijkheden voor een geëmancipeerde leefwijze.

Sinds het eind van de jaren zestig staat het thema *herverdeling van arbeid en macht* op de agenda van de samenleving dankzij de permanente inzet van de vrouwenbeweging. De bewustwording en erkenning van de ongelijke mogelijkheden voor mannen en vrouwen is zeer sterk toegenomen. De maatschappelijke consequenties zijn nog summier. De spanning groeit tussen enerzijds de wens van vrouwen, en ook van mannen, om huishouding en opvoeding te willen combineren met kostwinnerschap en anderzijds de feitelijke belemmeringen daarvan buitens- en binnenshuis. Gebrek aan

passende arbeidsplaatsen (deeltijd, arbeidstijdverkorting), een groot tekort aan kinderopvang en het ontbreken van goede regelingen voor zwangerschaps- en ouderschapsverlof voor vrouwen en mannen, leiden tot frustraties binnen gezinnen en overbelasting van (alleenstaande) ouders. De geestelijke volksgezondheid wordt hierdoor aangetast (Langeveld, 1985; 137).

Dragen de sociale contacten en onderlinge hulp in Centraal Wonen bij aan de herverdeling van arbeid binnenshuis en het scheppen van condities voor de herverdeling van arbeid buitenshuis?

In Centraal Wonen Hilversumse Meent is er sprake van:

- roldoorbreking voor collectieve taken;
- ouders behouden de verantwoordelijkheid voor hun kinderen, op onderdelen wordt een gezamenlijke verantwoordelijkheid bereikt;
- kinderopvang in onderling overleg, dichtbij en vertrouwd;
- meer mogelijkheden voor moeders om buitenshuis actief te zijn door flexibeler planning van de verzorging, een gedeeltelijke vermindering van de zorg voor kinderen en een dicht sociaal netwerk dat allerlei problemen mee opvangt;
- meer mogelijkheden voor vaders om een gedeelte van de verzorging en opvoeding op zich te nemen, meer waardering en steun uit de omgeving;
- veel meer steun en emotionele opvang voor ouders, meer hulp van anderen;
- de waardering voor huishoudelijke arbeid is groter;
- instandhouding van het huishouden met daarop een aanvulling van anderen;
- een grote verscheidenheid aan mogelijkheden om het individuele en het collectieve deel in te vullen;
- geen tijdsbesparing, een uitbreiding van activiteiten voor het tot stand komen en voortbestaan van het project als sociaal-ruimtelijke eenheid. Er wordt niet minder maar anders tijd aan de verzorging besteed.

Men steunt elkaar in het vormgeven aan geëmancipeerd ouderschap. In het onderzoek naar Centraal Wonen Hilversumse Meent komt naar voren dat de helft van de vrouwen met kinderen een (deeltijd) baan heeft. Mannen voeren thuis meer dan gebruikelijk verzorgende taken uit. Bovendien heeft eenderde van de mannen een deeltijd baan. De positieve houding, die er ten opzichte van deze voor mannen geëmancipeerde taakverdeling heerst, is stimulerend. De waardering voor het collectieve huishoudelijk werk is

groot.

Van andere Centraal Wonen-projecten zijn geen gegevens beschikbaar over arbeidsparticipatie naar type huishouden en geslacht. Alleen voor Centraal Wonen Wageningen heb ik de situatie over de eerste vijf jaar kunnen nagaan. Daar hebben in 1990 2 van de 7 vrouwen in één-oudergezinnen een (deeltijd) baan en 11 van de 16 vrouwen in twee-oudergezinnen (29%, resp. 69%). Van de vrouwen in twee-oudergezinnen is ruim de helft gedurende een bepaalde periode enige kostwinster geweest, in 1990 geldt dat nog voor twee huishoudens (12,5%).

Met een positieve houding alleen worden de problemen thuis niet allemaal opgelost. Juister is het om de betekenis te omschrijven als *alle beetjes helpen*. Voor een twee-verdieners-gezin is de taakverdeling dikwijls problematisch. De flexibiliteit in het verzorgingssysteem wordt vergroot als anderen af en toe kunnen bijspringen.

Alleenstaande vrouwen (en mannen) met kinderen proberen de rollen van verzorger, opvoeder en kostwinner te combineren, maar stuiten op grote problemen en het voortdurend organiseren. In die situatie kan het *alle beetjes helpen* en vooral de nabijheid van die hulp een verlichting van betekenis zijn, praktisch en emotioneel. Bijvoorbeeld dat men niet dagen tevoren een oppas moet regelen, maar dat 's avonds aan tafel kan doen. Vrouwen worden gestimuleerd en daadwerkelijk geholpen om een opleiding te beginnen of hun baan door te zetten.

Centraal Wonen biedt geen vervanging voor de professionele kinderopvang, hoewel de potentiële mogelijkheden daarvoor aanwezig lijken te zijn. In een op de drie grotere Centraal Wonen-projecten is een peuterspeelzaal gerealiseerd. Georganiseerde na-schoolse opvang is (nog) nergens opgezet. De opzet van dergelijke voorzieningen vergt veel inzet en organisatievermogen. Alleen als een groep hiervoor gemotiveerd is en zich dit expliciet ten doel stelt zal het bereikt worden. De Deense woongemeenschappen zijn hiervan een voorbeeld, met daarbij de kanttekening dat het overwegend homogeen samengestelde gezins-projecten betreft (Kesler, 1980).

Om de potentiële mogelijkheden volledig te benutten lijkt het nodig dat een groep zich van het prille begin de opvang expliciet ten doel stelt en nagaat op welke wijze hieraan het beste structureel vormgegeven kan worden. Het structureel vormgeven aan gemeenschappelijke kinderopvang op projectniveau kan de motivatie van huishoudens met kinderen

voor Centraal Wonen doen toenemen. Wellicht dat hierdoor de deelname van twee-oudergezinnen groter wordt.

16.5.9 Leerschool voor relaties en democratie

"De onderlinge hulp, dat zou soms wat meer kunnen zijn, maar ik moet er direct bijzeggen dat ik zelf moeite heb met 't vragen, dat vind ik moeilijk. Ik heb zo'n ingebakken gevoel dat ik in eerste instantie wil proberen 't helemaal zelf op te lossen. Ik vind het makkelijker te geven dan te ontvangen. Ik zeg liever tegen iemand van: joh, breng dat kind maar even hier want hij kan hier slapen; als dat ik naar iemand toega en eventjes zeg van: kunnen die van mij even bij jou slapen. Dat mechanisme, dat vind ik gewoon moeilijk, dat moet ik echt leren, daar ben ik dan ook mee bezig"; man (twee-oudergezin).

"Ik ben niet zo erg clustergebonden. Het gaat nu erg goed in de cluster, althans wat daar van over is. Het is erg gezellig en ik denk dat de houding tegenover de groep daarmee in verband staat. Erik (agogisch begeleider) zei altijd: je moet uitgaan van de cluster en als je je daar lekker voelt, dan voel je je in de grote groep lekker. Dat heb ik met gejoel begroet, ik zei, dat is nonsens. Ik vond dat hij ons vastpinde op die clusters, daar was ik op tegen. Maar ik moet bekennen dat het meer invloed op je heeft dan ik dacht. Als het hier (in de cluster) niet goed gaat, als ik hier niet geaccepteerd word, op geen enkel punt en dat speelt de hele dag, dan ga ik me zo moeilijk voelen en omdat je je zo moeilijk voelt, maak je geen contacten, ook niet met andere mensen in de groep: dat blokkeert"; vrouw (twee-oudergezin).

De bijdrage aan de agogische en opvoedkundige functie ligt mijns inziens vooral in het leren ontwikkelen van goede onderlinge relaties, en dat voor jong en oud.

In doorbreking van isolement (16.5.6) is aangestipt dat relaties voor de zingeving van het bestaan belangrijker worden. De Jong-Gierveld (1984) wijst er op dat het verwerven van emotionele onafhankelijkheid en weerbaarheid zal bijdragen aan het voorkomen van eenzaamheid. Om als zelfstandig persoon te functioneren is het van belang een attitude te ontwikkelen om in emotionele relaties te investeren en deze tot een centraal onderdeel van het eigen leven te maken. In de opvoeding zal veel meer aandacht besteed moeten worden aan het opbouwen en onderhouden van

relaties, gevoelens tonen, hulp vragen en aanvaarden, leren kiezen en samenwerken.

Relevante anderen kunnen een positieve rol spelen in het verwerken van psychologische problemen, verdriet en spanningen. Het ontwikkelen van een positief zelfbeeld en het vertrouwen ontwikkelen in anderen is een basis om op anderen een beroep te doen.

Niet alleen in de privésfeer is het leren samenwerken van groot belang. In studie en arbeid wordt veel meer in teamverband gewerkt, waarbij eisen worden gesteld aan het vermogen verantwoordelijkheden en taken te delen, te onderhandelen, open te communiceren en collectieve creativiteit te ontwikkelen om problemen aan te pakken. In het voortgezet onderwijs wordt hieraan heel weinig aandacht besteed, daargelaten een enkele uitzondering, zoals het Open project onderwijs (Jansen en Van Kammen, 1976). Binnen kleine huishoudens zijn weinig mogelijkheden voor het aanleren van dergelijke kwaliteiten (Hofstee, 1980).

Centraal Wonen, vormt als sociale omgeving een praktische leerschool. Weeda (1986) acht het van belang dat in de opvoeding voor vriendschap en anderen een belangrijker plaats wordt ingeruimd en de verantwoordelijkheid voor de opvoeding minder exclusief bij de ouders komt te liggen. Zij acht het wenselijk dat mensen meer vriendschappen ontwikkelen en het gezamenlijk werken -breed opgevat- meer gaan waarderen als een stabiele basis voor het ontwikkelen van intieme menselijke bindingen. Zij zegt het als volgt:

"Vanuit het wonen zouden bredere onderlinge verbindingen moeten worden nagestreefd, met erkenning van de toegenomen behoefte aan individuele eigenheid en privacy. Zorg voor mensen die je lief zijn, zieke vrienden tijdelijk opnemen. Woonvormen dienen dit niet tegen te werken, maar juist te stimuleren. Alledaagse dingen moeten met anderen gedeeld kunnen worden, zonder dat er direct het predikaat 'liefde' aan wordt gekoppeld. En dan: warmte, vriendschap en verbondenheid horen ook bij het samenwerken, waartoe ik niet alleen het betaalde werk reken. Gezamenlijk een bepaald doel nastreven is een belangrijke verbinding. Het geldt eveneens voor de huishouding en de opvoeding van kinderen; als er tenminste van een gezamenlijke verantwoordelijkheid sprake is, als er ten minste echt wordt samengewerkt, hetgeen nu nog ongebruikelijk is" (Weeda, 1986; 57-58).

Door het grensverleggend bezig zijn, de verschuiving van privé naar meer gemeenschappelijk, komt er een bewustwordingsproces op gang. Eigen vanzelfsprekendheden blijken

voor discussie vatbaar. Centraal Wonen is een leerschool voor kinderen, jongeren en volwassenen. Voor iedereen zijn er meer voorbeelden, identificatie-personen, een breed spectrum aan mogelijkheden voor contacten, hulp en ruimte voor experiment en creativiteit. Die bewustwording wordt collectief gestimuleerd. Op bewonersvergaderingen, thema-avonden en clusterbijeenkomsten wordt er over problemen gesproken. De onderlinge gesprekken zijn natuurlijk ook van veel belang.

Het leerproces is meer dan de kunst van het afkijken, dat blijkt uit de manier waarop in sommige clusters een vast bestanddeel van de bijeenkomsten is het rondje "knuffels en wrevels", waardering en kritiek geven en ontvangen. Het Instituut voor Voorlichting en Communicatie, dat bij de planontwikkeling is betrokken, heeft met bewoners gewerkt aan open communicatie en oplossen van conflicten.

Niet alle bewoners in de Hilversumse Meent zijn over dit leerproces positief. Er zijn er ook die aanvankelijk negatief of sceptisch reageerden, maar na verloop van tijd de waarde ervan onderkennen. Er zijn uitspraken, onder andere van mensen die afhaakten, die de "knuffels en wrevels" als krampachtig en een ongewenste dwang hebben ervaren (16.6). Zo werd volgens een vrouw (twee-oudergezin) niet geaccepteerd dat zij een geschil met een clustergenoot niet in de cluster wilde uitpraten:

"Had ik geen zin in, nou en op dat moment is eigenlijk de breuk gekomen. Dat was heel duidelijk. Ik had er zo de balen van, van alles. En toen heb ik gezegd van nou gewoon maar wat minder. En toen langzamerhand door al dat soort toestanden, plus dat mijn man het er moeilijk mee had, toen zei ik op een gegeven moment ook van nou ja als ik zo weinig voel naar deze mensen toe in de cluster, dan wil ik net zo goed weg hier."

In sommige clusters heeft het heel positief gewerkt:

"Uit en te na als maar weer zijn we conflicten aangegaan. We hebben als maar weer met huilbuien en toestanden zijn we stapje voor stapje verder gekomen. En als je nu ziet wat voor relatie ik met Fenna (clustergenote; BK) heb", aldus vrouw (twee-oudergezin).

In de studie naar toekomstige gezinnen, relaties en hulpverlening komt Langeveld (1985; 24) tot de conclusie: "Wezenlijk vernieuwend zijn de woongroepen die een deel van de gezinstaken overnemen, terwijl binnen de woongroep het gezin als zelfstandige eenheid gehandhaafd wordt en een

zekere privacy geniet (zoals in Centraal Wonen, BK). Hier gaat een vorm van collectivering samen met een verruiming van de mogelijkheden voor individuele ontplooiing (het individu wordt ontlast van bepaalde taken en vindt in de contacten met de groepsleden stimulansen voor de ontwikkeling van de eigen persoonlijkheid). Dit maakt echter ook dat deze vorm van groepswonen zich niet snel zal verbreiden. De eisen die daarvoor aan het communicatie- en aanpassingsvermogen worden gesteld, zijn daarvoor te zwaar."

Is Centraal Wonen een hogere leerschool, voorbehouden aan een elite? Het gaat om bewonersgroepen met gemiddeld een tamelijk hoog opleidingsniveau, een voorhoede zou men kunnen zeggen. Het gaat om leerprocessen die in de samenleving steeds meer van belang worden, waarvan men zou kunnen beweren dat ze geleerd moeten worden.

Anders gezegd, moet de zorg die Langeveld uitspreekt over de eisen die het groepswonen stelt niet evenzeer gelden voor het gezin en de eisen die daarvoor gesteld worden aan het communicatie- en aanpassingsvermogen, mede gezien in het licht van het huidige echtscheidingscijfer? Of moet die zorg niet gelden voor alleenstaanden en de hoge eenzaamheidscijfers? En wat te denken van de aanpassingseisen, die gesteld worden aan bejaarden, die zichzelf niet meer kunnen verzorgen?

Tegen de achtergrond van het belang van de ontwikkeling van intieme, betekenisvolle relaties voor individu en samenleving zou ook geprobeerd kunnen worden de communicatieve vaardigheden te ontwikkelen. Langeveld ziet de eisen aan het "communicatieve- en aanpassingsvermogen" als een belemmering voor een snelle verbreiding van groepswonen. Je kunt, als de betekenis van groepswonen "wezenlijk vernieuwend" wordt genoemd, wellicht beter van een uitdaging spreken. Voor een snelle verbreiding zullen dan (ook) andere belemmerende factoren weggenomen moeten worden, met name in de sfeer van het volkshuisvestingsbeleid.

De leerschool in het omgaan met elkaar heeft ook betrekking op het samen tot afspraken komen over praktische zaken, zoals de inrichting, het gebruik en beheer van de eigen woonomgeving. Daarmee vormt het terrein van bewonerszeggenschap een oefenplaats voor democratie en zeggenschap in de samenleving. Steeds meer functies zijn door de staat overgenomen, steeds meer controle vindt van bovenaf plaats. Onderwijs, voedselproductie, gezondheidszorg en woningbouw

hebben zich aan het huishouden en de buurt onttrokken en met de kinderopvang gaat het die kant op. Geslonken is het zelfvertrouwen dat mensen zelf middelen kunnen organiseren om hun leefsituatie te verbeteren en naar eigen inzicht in te richten. Centraal Wonen Hilversumse Meent is een voorbeeld dat het anders kan en de Centraal Wonen-beweging heeft met tientallen projecten laat zien dat het niet bij een voorbeeld gebleven is en het op uiteenlopende manieren anders kan.

16.6 Contact en controle

In vrijwel iedere discussie over Centraal Wonen wordt de vraag gesteld: verlies je niet je privacy in zo'n project? Of: hoe zit dat met de sociale controle? Het idee van sociale contacten en onderlinge hulp spreekt wel aan, het lijkt wel gezellig en prettig, maar men heeft er weinig vertrouwen in dat ook de beoogde zelfstandigheid intact blijft. De angst dat anderen inbreuk plegen op de eigen leefwijze, dat burens zich bemoeien met zaken die men voor zichzelf wil houden, dat conflicten ontstaan over wat wel of niet mag, dat maakt dat velen een zogenaamd zelfstandige woonsituatie prefereren, zelfs wanneer dat nu en dan problematisch of eenzaam is.

Om te weten wat voor bindingen men aangaat om tot een sociaal geheel te behoren is het nodig zicht te krijgen op de grenzen tussen enerzijds de eigen identiteit en die van het huishouden en anderzijds de identiteit van de groep en cluster waartoe men behoort of behoren wil. Om hierop zicht te krijgen zijn twee vragen van belang, aldus Goffman (1969; 244):

- wat wordt de deelnemer geacht op te geven voor de deelname aan de organisatie;
- in hoeverre wordt van de deelnemer verwacht zich afzijdig te houden?

Het is niet zo eenvoudig om over privacy en sociale controle in relatie tot Centraal Wonen een duidelijk beeld te schetsen. Het is echter belangrijk genoeg om te proberen aan de hand van inzichten van anderen uit de literatuur duidelijkheid te krijgen over de functies van privacy en sociale controle. Vervolgens wordt een poging gedaan het dilemma van sociale contacten en sociale controle te concretiseren en na te gaan op welke wijze deze beide in balans gehouden kunnen worden.

16.6.1 Privacy

Als men een brief van een ander opent en leest, maakt men zich schuldig aan het schenden van het recht op briefgeheim, een wettelijk vastgelegde bescherming van het recht op privacy. Maar een legale activiteit als het over de schouder meelesen van een krant kan een vaag gevoel van irritatie oproepen, een gevoel van inbreuk op het eigen doen en laten, of het geestelijk bezig zijn.

Wat is privacy? Een goed Nederlands woord ontbreekt voor dit begrip. Altman (1975) geeft in "The environment and social behavior" verschillende definities van privacy weer. Bij sommige auteurs ligt het accent op het vermijden of uitsluiten van interacties, terwijl bij andere het accent ligt op de controle over interacties. Westin bijvoorbeeld verstaat onder privacy "The right of the individual to decide what information about himself should be communicated to others and under what conditions" (Altman, 1975; 17). Daarin wordt privacy opgevat als het recht van het individu om zelf te reguleren welke informatie men over zichzelf wil geven. Die regulatie kan op verschillende manieren. Westin onderscheidt aan het proces om informatie te reguleren de volgende aspecten:

- a een vrijwillig en tijdelijk terugtrekken van een persoon uit de sociale omgeving,
- b met fysieke middelen of
- c door middel van de gedachten, of
- d intimiteit in een kleine groep, of
- e te midden van een grote groep een staat van gereserveerdheid, anonimiteit of zwijgzaamheid bewaren (Altman, 1975; 19).

Op de betekenis van deze aspecten voor Centraal Wonen wordt in de volgende subparagraaf ingegaan.

Waarden en normen zijn sterk bepalend voor welke activiteiten men zich wil terugtrekken of, als men het vanuit de optiek van de waarnemer beziet, bij welke activiteiten men zich afzijdig wil houden en verschoond wil blijven. Zo is het bijvoorbeeld in de ene cultuurperiode normaal een baby in het openbaar te zogen, terwijl dat in een andere periode ongepast of schaamteloos is.

Privacy vervult in de omgang tussen een persoon of groep en zijn sociale omgeving verschillende functies:

- omgaan met schaamte;
- zich als persoon onderscheiden en vermijden van repercussies uit de omgeving;

- zelf-evaluatie, het verwerken van ervaringen, lijden en emotionele spanningen;
- en het creëren van ruimte om veranderingen in eigen opvattingen en identiteit te realiseren (Altman, 1975; 45-50).

Privacy vervult dus vooral de functie om als individu psychisch in evenwicht te blijven waarvoor het belangrijk is tijdelijk op jezelf te kunnen zijn, niet voortdurend aan de eisen van de sociale omgeving te moeten voldoen, ruimte voor intimiteit te hebben.

Is privacy een nieuw verschijnsel, een gevolg van de toegenomen druk uit een veeleisende samenleving? Of is het eerst nu een herkenbaar fenomeen, omdat het van een zelfsprekendheid tot een probleem geworden is? Een veronderstelling over privacy is dat de behoefte aan privacy groter is naar mate de normen in de maatschappij beperkender zijn en minder gedragsalternatieven open laten.

De bescherming tegen nieuwsgierige of kwaadaardige personen en instanties is wettelijk beschermd en gebaseerd op morele opvattingen in de samenleving.

De regulering van de informatie vindt op verschillende manieren plaats om op diverse niveaus privacy te waarborgen. In verbaal gedrag gebeurt dat naar inhoud en vorm, bijvoorbeeld door de keuze van gespreksonderwerpen, ontmoedigingstactieken, humor en het overstappen op een ander onderwerp, of door direct de grenzen aan te geven met 'het gaat je niet aan' of 'je bent nu niet welkom'. In lichaams taal gebeurt dat door de afstand, houding en oriëntatie die men aanneemt. Voorts vindt regulatie plaats door territoriaal gedrag, het gebruik van gebieden en objecten in de omgeving, gebaseerd op culturele normen en gewoonten (idem; 50).

16.6.2 Beleving van drempels in Centraal Wonen

Privacy als een proces van regulatie van informatie is in de vorige sub-paragraaf in vijf aspecten uiteengelegd die zich voor Centraal Wonen als volgt laten invullen:

- ad a een vrijwillig en tijdelijk terugtrekken van een individu of huishouden uit de sociale omgeving en activiteiten van cluster en groep;
- ad b met fysieke middelen, in het bijzonder de woning, zich beschermen tegen de waarneming van anderen en gevrijwaard zijn voor de aanwezigheid en aandacht van anderen;

- ad c door middel van gedachten zich onttrekken aan de sociale omgeving, bijvoorbeeld een tijd lang opgaan in eigen werkzaamheden of door de keuze van gespreks- onderwerpen en mate van openheid in gesprekken;
- ad d door de intimiteit van het huishouden voor bepaalde activiteiten te prefereren, bijvoorbeeld wel met de cluster eten, maar zelf de kinderen naar bed brengen of als er familie of vrienden zijn thuis eten in plaats van in de cluster;
- ad e door gereserveerd gedrag in de cluster of groep, zoals in gesprekken (on)bewust oppervlakkig blijven. Het bewaren van anonimiteit of zwijgzaamheid stroken niet met de normen die binnen Centraal Wonen gelden.

In Centraal Wonen Hilversumse Meent blijken de volgende handelingen passend te zijn om collectief of individueel informatie over zichzelf te reguleren.

Collectieve bescherming van privacy, gericht op het zich voor privé aangelegenheden kunnen terugtrekken, respectievelijk zich afzijdig kunnen houden van het privé gebeuren:

- gebruik van ruimtelijke middelen, een project met als basis de eigen woning waar je op jezelf kunt zijn, met daarnaast gemeenschappelijke ruimten, voor onderlinge contacten;
- de ontwikkeling van een morele basis met algemene regels op groepsniveau om privacy te beschermen bij het Solidariteitsfonds, de woningtoewijzing, het clusterkeuzeprocess;
- het schriftelijk kiezen van personen voor bestuursfuncties;
- geen discussies in de bewonersvergadering over persoonlijke conflicten in de cluster of het zelfstandig verklaren (het afhaken van de cluster zonder te verhuizen), maar dergelijke kwesties bespreken met een door betrokkenen zelf aangewezen vertrouwenspersoon;
- geen openbare bespreking van gedrag van een van de groepsleden die zich permanent afzondert, maar vertrouwelijk door een bestuurslid.

De morele basis voor vertrouwelijke behandeling is dat ieder individu en huishouden recht heeft informatie voor zichzelf te houden of met zelfgekozen personen te delen.

Alleen het verzoek om extra woonruimte voor zakelijke of persoonlijke doeleinden wordt openbaar in de bewonersvergadering behandeld, omdat de gevolgen hiervan de groep als geheel aangaan.

Individuele bescherming van privacy door gedrag is een zoekproces naar nieuwe normen en gedragsregels om zich al dan niet afzijdig te houden:

- bewustwording van wat je wilt, regulering van deelname aan gemeenschappelijke activiteiten, door beperking van de omvang, of beperking tot bepaalde activiteiten, of lokalisering in bepaalde ruimten:

"ik ben erg schuchter begonnen hier in het begin. Zo van, wil ik dat eigenlijk wel iedere dag meeëten ... ik was bang dat ik te weinig privacy zou hebben, ik kan me helemaal niet meer voorstellen dat ik toen zo dacht", vrouw (één-oudergezin);

- door de woninginrichting hierop af te stemmen, de keuze van de woonkamer op de eerste verdieping om inkijk en binnenlopen te beperken; door een deel van de buitenruimte aansluitend op de woning voor privé gebruik in te richten; door de eigen keuken te handhaven;

- door te kiezen voor een zelfstandige woning:

"je zit toch wel een stuk rustiger en je bent privé-der", vrouw (één-oudergezin);

- door zelfstandig verklaren:

"nou aan de ene kant voel ik me een stuk vrijer, dat ik het idee heb dat ik niet meer zo nodig moet, aan de ander kant krijg je natuurlijk ook een naar gevoel met iedereen zo om je heen, ze gaan rustig door met de cluster en het gevoel dat je er buiten valt", vrouw (twee-oudergezin);

- de gespreksonderwerpen in cluster en groep beperken, of met bepaalde personen vermijden (opvoeding, religie):

"ik vind het ideaal zo (een niet erg intensief clustercontact; BK), ik heb het gevoel dat je het op deze manier het langste volhoudt en dat je intensieve contact, nou ja, die zoek je waar je wilt. Ik beschouw het een beetje als mijn familie, m'n ouders en zo ... ik ben erg op ze gesteld, maar ik vertel ze ook niet alles wat me bezig houdt, daar heb ik andere mensen voor", vrouw (één-oudergezin);

- grensafbakening door directe informatie:

"niet stillletjes weggaan, maar trek je bek open en zeg het even. Dat is het allergemakkelijkste eigenlijk, terwijl ik gedacht had van dat is het allermoeilijkste", vrouw (twee-oudergezin);

- door bijstelling van opvattingen, bijvoorbeeld ten opzichte van binnenlopen van kinderen op zondagmorgen:

"tegenwoordig interesseert het me niks meer, ik slaap gewoon weer verder", vrouw (twee-oudergezin);

- door geen beroep te doen op het Solidariteitsfonds, omdat men vindt dat niemand iets met de inkomenspositie te maken heeft.

De volgende problematische situaties zijn gesignaleerd:

- het afschermen van geluiden uit de cluster is gebrekkig voor de huishoudens in de aangrenzende woningen, hetgeen eerst als aantasting van privacy wordt ervaren wanneer de verhoudingen verstoord zijn:

"de wc was de enige plek waar ik rust kon vinden, waar ik dan niemand zag en niemand hoorde", ex-bewoonster (paar);

- te weinig eigen plek voor kamerbewoners, zodra je je eigen kamerdeur open doet is er de confrontatie met huisgenoten:

"zeker als je je rottig voelt, ervaar je dat als helemaal niet leuk", kamerbewoonster;

- de onmogelijkheid om onder te duiken in de anonimiteit, bijvoorbeeld in een rouwproces:

"als ik door het straatje liep met een lachend gezicht, dan kijken ze naar me van gut ze lacht weer en als ik loop te huilen dan is 't gut ze huilt nog, ik voelde me zo helemaal bekeken, begeleid, ik weet niet hoe ik dat zeggen moet, maar ik kon niet zomaar door de straat lopen, ik voelde steeds als ik zus doe wordt het zo geïnterpreteerd en als ik zo doe dan weer anders en dat was ook wel een beetje benauwend toch", vrouw (één-oudergezin);

- experimenteren met kleding, gedrag of seksuele relaties:

"je leeft hier vrij openbaar, er is weinig geheim te houden als je daartoe geneigd zou zijn qua verhoudingen en zo, dat lekt binnen de kortst mogelijke keren uit, vooral met die kinderen hier die hun ogen niet in hun zak hebben, dat moet je je dus realiseren dat wat je ook doet ook inderdaad in de hele groep bekend wordt, of je daar een boodschap aan hebt is een andere zaak", man (alleenstaand);

Hieruit blijkt dat de regulering van informatie in de nieuwe situatie op de vier functies van privacy terugslaat. In het omgaan met schaamte speelt de eigen woning de belangrijkste rol, maar ook een gewenning aan kinderen die in- en uitlopen.

In het zich als persoon onderscheiden en vermijden van repercussies speelt het gedrag de belangrijkste rol, bijvoorbeeld de keuze van gespreksonderwerpen, zelfstandig verklaren of aankondigen met bepaalde activiteiten niet mee te doen.

Voor het proces van zelfevaluatie en verwerken van grote

emoties is rust en anonimiteit gewenst. Dat blijkt moeilijk te verwezenlijken. Kamerbewoners worden met medebewoners geconfronteerd, letterlijk of figuurlijk door de nabijheid en tekenen van aanwezigheid. Clusterbewoners worden met de geluiden van de burens geconfronteerd en met hun heen en weer lopen buiten of op straat en in de tuin. En iedereen wordt met iedereen geconfronteerd op straat, letterlijk of via de gevoelde blikken vanuit de woningen. Dit kan in bepaalde perioden *benauwend* zijn.

Dit laatste geldt ook voor het proces van veranderingen in opvattingen en nieuwe identiteit. Als je je nogal zeker voelt trek je je al dat bekijks niet aan, voel je je onzeker dan ligt dat anders en kan de nabijheid en zichtbaarheid van het gedrag beklemmend zijn. Voorbeeld daarvan is een van de tieners die zelfstandig ging wonen maar niet binnen het project, *"want dan heb ik tachtig vaders en moeders"*.

De bezorgdheid om de privacy van anderen te schenden leidt tot een ander probleem, een zekere drempelvrees om spontaan bij anderen langs te gaan, met name in de eerste bewoningsfase. Het zoeken naar nieuwe omgangsvormen en normen wordt door sommige bewoners en ex-bewoners als tamelijk krampachtig ervaren. Een ex-bewoner uit het kamerbewonershuis voor jongeren zegt hierover het volgende:

"Ja het is heel moeilijk te omschrijven, ik had daar meer contacten met mensen dan ik nu heb, dat is zeker een feit, die werden ook gemakkelijker gelegd. Maar, ik was niet zo vrij dat ik op een willekeurige donderdagavond om half negen ging denken, ik drink eens daar of daar koffie. Ik voelde de drempels binnenshuis wel groot. De contacten die ik gelegd heb waren juist vaak in de kroeg, in het Luye Gat, vrijdag- en zaterdagavond, daar kwam een bepaald groepje mensen en daar trok ik dan ook wel buiten het Luye Gat mee op, daar kwam ik dan ook wel eens over de vloer."

Een ex-bewoner, die wegens echtscheiding na een jaar uit het project vertrok vermoedt een samenhang tussen de voorbereiding en de aarzeling om spontaan iemand te bezoeken:

"Nou heb ik er misschien niet lang genoeg gewoond hoor en niet intensief genoeg met een brede kring contacten gelegd om het helemaal goed te kunnen beoordelen, maar in de tijd dat ik er woonde heb ik dat toch wel gemist. Vanaf het begin is gezegd door alle tegenstanders (van Centraal Wonen; BK), van ja, dan ben je je privacy kwijt. Iedereen

riep dus "nee, dat is de bedoeling niet, je moet zo eerlijk zijn om te zeggen van nou het schikt me nu niet, ik heb geen zin dat je nu bij me binnenloopt". Ik denk dat dat zo krampachtig is geworden in die jarenlange theoretische voorbereiding, dat vrijwel alle persoonlijke contacten -zeker die buiten de cluster- plaatsvonden in het Luye Gat, omdat er toch een zekere terughoudendheid bestond om bij elkaar over de vloer te gaan."

16.6.3 Sociale controle

Voor de maatschappij is het van belang dat mensen in hun gedrag op elkaar kunnen rekenen, dat bepaalde waarden en normen nageleefd worden en gewoonten gehandhaafd blijven. De functie van sociale controle is het handhaven van de sociale orde.

De sociale orde vindt zijn wortels in de sociale ervaringen van het individu en komt tot uitdrukking in gewoonten en gebruiken. De gewoontevorming is gebaseerd op een reeks van waarden, die in de opvoeding en socialisatie overgedragen worden.

Omdat storend en afwijkend gedrag schadelijk is, wordt geprobeerd dat te beperken. Door verinnerlijking van de waarden en door sociale controle en interventies, met belonen en straffen, wordt het sociale systeem gehandhaafd. Voor sociale controle is waarneming van het gedrag nodig, om het vervolgens te beoordelen als geaccepteerd of deviant gedrag. Anders dan bij een juridische beoordeling is deze beoordeling via sociale controle persoonsgebonden, waardoor zowel culturele als persoonlijke kenmerken en opvattingen een rol spelen.

Deviant gedrag komt altijd voor, ook wanneer er consensus bestaat over de (on)wenselijkheid van bepaalde gedragingen. Dikwijls zijn individuele wensen of belangen van een subgroep (tijdelijk) in strijd met de algemeen geldende opvattingen. Lang niet alle normovertredende gedragingen zijn schadelijk voor de gemeenschap of andere personen. Mensen kunnen door waarneming van gedragingen, die in strijd zijn met heersende gewoonten of fatsoensnormen, gechoqueerd worden, bijvoorbeeld door grasmaaien op zondag. Dit beïnvloedt de onderlinge contacten negatief.

Correctie van afwijkend gedrag kan vanuit verschillende grondslagen geschieden:

- traditioneel, waarbij iets niet mag omdat dat altijd al niet mocht;
- charismatisch, omdat "Ik" het zeg;
- rationeel en legaal, omdat het zo geregeld is.

De betekenis van sociale controle in een solidaire, democratische gemeenschap is tweërlei, te weten het handhaven van de gemeenschap en het beschermen van het individu tegen misstanden.

De functie van sociale controle is dus vooral om zonder gebruik van geweld de sociale orde van een gemeenschap te handhaven en te zorgen dat de gezamenlijk afgesproken regels en compromissen nageleefd worden. Doel daarbij is het leven van allen in de gemeenschap zo aangenaam mogelijk te maken en te houden. Het individuele belang is ondergeschikt aan dat van de gemeenschap.

Sociale controle dient er ook toe het individu in het gareel te houden en te voorkomen dat het zijn eigen profijt hoger stelt dan dat van de gemeenschap. Aan het begin van de eeuw formuleerde de befaamde socioloog Ross (1901) het treffend: "In iedere cluster zijn er roofzuchtige personen, morele idioten of morele krankzinnigen, die zichzelf niet meer kunnen verplaatsen in de ander".

Als mensen de *tradities* of *regels* niet nakomen of voor overlast zorgen (lawaaï, vernielingen, te laat aan tafel komen, hondepoep) dan zijn anderen niet alleen gerechtigd om dit te signaleren, maar zij zijn dit ook in zekere zin verplicht aan de *gemeenschap*. Soms is het signaleren al voldoende om effect te hebben. Andere middelen, die een groep ter beschikking staan, zijn sociale druk uitoefenen op iemand die de afspraken niet nakomt, iemand openlijk te boek stellen bij nalatigheid, indirecte opmerkingen, boodschappen met een negatieve lading en roddel.

In een gemeenschap waarin de morele basis voor de normen ontbreekt of sociale controle het laat afweten, wordt de solidariteit ondergraven door veelvuldige schending van de regels. Het verval in naoorlogse woonwijken is daar een voorbeeld van en komt tot uitdrukking in *kleine* of *veel voorkomende* criminaliteit, vandalisme, vervuiling en gevoelens van onveiligheid.

16.6.4 Beleving van sociale controle in Centraal Wonen

Voorafgaand aan de sociale controle op waarden en normen ligt de fase van de ontwikkeling van gedragsregels. Een van de problemen die zich in de aanpassingsfase in Centraal

Wonen voordoet is dat men zich moet houden aan ongeschreven regels die nog niemand kent. Of, zoals in de inleiding van 16.6 de kwestie van het al of niet behoren tot een sociale eenheid samenvat is in twee vragen: wat wordt de deelnemer geacht op te geven voor de deelname en in hoeverre wordt van de deelnemer verwacht zich afzijdig te houden? (Goffman; 1969; 244). Wat wordt van bewoners verwacht dat zij opgeven ter wille van hun cluster en groep? In hoeverre wordt men geacht zich afzijdig te houden van wat zich afspeelt bij burens, cluster- en groepsgenoten? Pas als die vragen na verloop van tijd beantwoord zijn wordt duidelijk wat voor bindingen individuen aangegaan zijn en tot welk geheel men behoort. Dan ontstaat er zicht op waar de grenzen van de cluster- en groepsidentiteit en van de eigen identiteit van individu en huishouden liggen.

Sociale controle binnen Centraal Wonen vindt op een aantal manieren plaats. Allereerst is er een grote mate van waarneembaarheid van gedrag, in de cluster, in de groep en op straat. Men kent elkaar bovendien, men weet dat men waargenomen wordt en men krijgt daarop uiteenlopende reacties. Men weet zich bekeken door de cluster- en groepsgenoten, "je leeft vrij openbaar".

Ten tweede is roddel een veel voorkomend verschijnsel, dat gezien kan worden als sanctie op afwijkend gedrag. In twee bewonersuitspraken wordt hier geschetst hoe die roddel gevoeld wordt.

De eerste uitspraak komt van een ex-bewoner die na zijn scheiding nog enkele maanden in het project bij een ander inwoonde:

"De sociale controle is bij Centraal Wonen niet sterker dan ergens anders. Wat me wel is opgevallen, ook wel tegengevallen, dat is dat Centraal Wonen toch op een heel nieuwe manier sterk normerend is. De gewone buurt heeft zijn normen, bij Centraal Wonen worden heel andere normen geformuleerd, niet zo opgeschreven in de wet vastgelegd, maar daar is er groepsdwang waar je toch echt wel aan voldoen moet om niet uit de boot te vallen. Wat me erg is tegengevallen bijvoorbeeld, dat bepaalde mensen in die eerste maanden van de scheiding mij zo veroordeeld hebben omdat ik hier met iemand anders ging. En wat ik bedoel met die groepsdwang, dat er gezegd wordt van 'eerlijk en open zijn' en 'met je gevoel komen'."

De tweede uitspraak komt van een bewoonster (twee-oudergezin), die de roddel met het elkaar na verloop van tijd leren kennen verbindt:

"We hebben hier minstens toch wel felle roddels en zo gehad, dat je echt soms die sociale controle als heel onaangenaam ervaarde. Dat wordt steeds beter, je leert er begrip voor krijgen, vooral als je iemand dagelijks bezig ziet, je ziet hem echt toch vaker, je sluit je er niet voor af, dat kan gewoon niet. En op vergaderingen hoor je mensen die je eventueel absoluut negatief beoordeelt praten en dan ga je toch naar huis en dan denk je er over na. Heel anders dan wanneer je iemand een keer negatief beoordeelt en hem daarna nooit meer ziet. Dat is hier niet. Je leert toch ook wel met zijn onaangenaamheden leven en dan breng je er echt meer begrip voor op.

Ik voelde het zelf ook zo, een heleboel mensen hadden ten aanzien van mij en van Aad een negatieve beoordeling, want dat voel je gewoon. En toch is dat ook minder, is dat ook meer begrijpend geworden. En dan ga je je absoluut prettiger in de straat begeven. Ik heb ook een periode gehad dat ik eigenlijk niet door het straatje liep, dat vond ik niet prettig, maar dat doe ik nou weer wel."

Uit deze citaten wordt duidelijk dat de sociale controle en roddel in bepaalde perioden sterk gevoeld wordt en een belasting kunnen zijn. In de groep leert men elkaar geleidelijk kennen, ook de negatieve kanten accepteren en er ontstaan normen, zoals bijvoorbeeld het in vergaderingen open zijn naar elkaar. In het eerste citaat is sprake van een negatieve ervaring van deze norm en een zich niet-geaccepteerd voelen. Uit het tweede citaat spreekt een positieve waardering voor die norm, omdat deze de gelegenheid schept elkaar beter te leren kennen, waardoor er op den duur meer begrip ontstaat. Dat kan bijdragen aan het meer inzicht krijgen in het geheel waarvan men deel uitmaakt, ervaren ook met onaangenaamheden geaccepteerd te worden en je daardoor prettiger te voelen. Voor het voortbestaan van cluster en groep kunnen dit belangrijke ervaringen zijn.

Behalve de waarneembaarheid van het gedrag en de roddel speelt het vergaderen als derde middel om normen te ontwikkelen en te handhaven een belangrijke rol. Daar worden afspraken gemaakt en compromissen gesloten. Uitvoering en controle op dergelijke uitspraken blijft een moeilijk punt. In principe is iedereen verantwoordelijk, maar in de praktijk heeft niemand zin om politieagent of boeman te zijn:

"Ik heb eens een schenkavond gehouden omdat ze de glazen veel te vol schonken. Als ik dan binnen kom, dat heb ik een aantal keren gehad dat ze zeggen: van oh nou moeten we

oppassen, controle. Nou dat vind ik ontzettend, voel ik me ontzettend lullig bij, bij dat soort dingen. Denk ik, doe ik niet meer, geen zin meer in", man (twee-oudergezin).

Sociale controle draagt bij aan het handhaven van de sociale normen en afspraken. Wanneer aan het nakomen van afspraken niet door in principe iedereen wordt meegewerkt, maar slechts enkelen bereid zijn om zich aan een groepsnorm te houden dan verwatert de afspraak. Hierdoor kan een normloosheid ontstaan, die destructief wordt voor de sociale orde en het groepsbesef ondermijnt.

Over het ontbreken van duidelijkheid over afspraken met betrekking tot de woonruimteverdeling en de sociale druk die al dan niet uitgeoefend mag worden is in 13.5.1 voldoende gezegd.

Op groepsniveau is het tot op zekere hoogte mogelijk structureel maatregelen in te bouwen om sociale controle te reguleren, via een vertrouwenspersoon of -commissie of door open discussies en evaluatie als vast onderwerp op de agenda te plaatsen. Middelen om de benodigde inzet af te dwingen zijn er weinig. Een uiterste sanctie, het opzeggen van het huurcontract, is vanwege de huurbeschermingswet uitgesloten (in een andere juridische constructie zijn er wel mogelijkheden voor opzegging).

Waar dienen bewoners zich afzijdig te houden, wat neemt men waar en behoort tot de privacy van het individu en huishouden? Ook met die vraag wordt men in Centraal Wonen geconfronteerd.

Sociale controle is van belang om de sociale orde te handhaven. Ook biedt zij het individu bescherming tegen misstanden. Het is een hachelijk terrein, maar steeds meer blijkt dat een gebrekkige sociale controle uiterst schadelijke gevolgen kan hebben. De middelen om bij sterke vermoedens van fysieke of emotionele mishandeling of verwaarlozing, emotionele instabiliteit of grove vervuiling van de woning in te grijpen, liggen op het vlak van proberen met de betrokkene(n) in gesprek te komen.

Uit mijn eigen woonervaring weet ik hoe moeilijk dat is. Wat te doen als je buur overspannen is, het vermoeden bestaat van huurschuld, gas en water zijn afgesloten en de cluster voor die voorzieningen worden gebruikt, er sprake is van verwaarlozing van de woning en stank? Wat te doen als iemand een paar dagen niet gesignaleerd is, wel of niet de woning binnen gaan? Wat te doen als iemand ernstig depressief is en dreigt met of daadwerkelijk pogingen doet tot zelfdoding?

Daar wordt over gepraat, geroddeld, mensen proberen tot een standpunt te komen hoe ze moeten handelen en of ze kunnen helpen of anderen -professionele (hulp)diensten- moeten inschakelen.

Het vroegtijdig signaleren van problemen en proberen daarover in gesprek te komen kan mogelijk voorkomen dat situaties erg problematisch worden.

16.6.5 De balans van contact en controle

De positie van burens is ideaal voor controle, wat veelvuldig bijdraagt tot de angst om contacten met burens aan te gaan. De postieve kant van het elkaar in de gaten houden wordt de laatste tijd weer iets meer onderkend, met name door alleenstaande ouderen.

Het praten over elkaar heet al gauw roddel, een negatief geladen begrip. Maar een positief geladen begrip, waarin het *met betrokkenheid praten over elkaar* wordt geduid, bestaat niet. Toch is dat wat sommigen binnen Centraal Wonen voor ogen staat:

" ... *openheid, zeggen waar het op staat. We moeten dingen van elkaar kunnen vertellen, we moeten kunnen zeggen wat ons moeilijk zit...ik heb moeite met mensen die angst hebben voor de sociale controle die er is...wat ik wil dat is dat de mensen veel van elkaar weten, veel over elkaar vertellen en veel roddelen of wat dan ook en elkaar vrij laten*", man (twee-oudergezin). Hier wordt roddelen gezien als een positieve functie voor de contacten in de groep.

Sociale controle en roddel kan ook opgevat worden als de prijs die men betaalt voor het opgenomen zijn in een sociaal netwerk. Men kan de balans opmaken van de baten en lasten van het opgenomen zijn in een dicht sociaal netwerk:

Baten	Lasten
- erbij horen	- sociale controle
- onderlinge hulp	- roddel
- emotionele steun	

Objectief bezien is er in Centraal Wonen sprake van een dicht sociaal netwerk, veel contacten en veel waarneming van elkaar, veel meer dan in een willekeurige straat. Dat betekent niet dat de lasten van de sociale controle in Centraal Wonen automatisch zwaarder wegen. Uit het onderzoek in de Hilversumse Meent blijkt dat de sociale controle in de vorige woonsituatie -in een willekeurige straat- iets vaker als een probleem ervaren is dan in Centraal Wonen. Ofwel binnen Centraal Wonen zijn de *lasten* van waargenomen

worden door buren minder dan vroeger, waar men met de buren weinig gemeen had. Wellicht speelt hier een rol dat de fatsoensopvattingen in Centraal Wonen homogener of toleranter zijn dan in een willekeurige straat.

De baten zijn voor de meeste bewoners aanzienlijk toegenomen: de waardering van de sociale omgeving, het erbij horen, het ontvangen van steun en hulp.

Dat geldt niet voor ieder (in gelijke mate), niet voor degenen die verhuisd zijn of zich zelfstandig hebben verklaard na conflicten met de buren. Behalve objectief waarneembare verschillen in baten zijn er subjectieve verschillen, die in de waarneming en het zelfbeeld van het individu liggen.

Baten en lasten hangen -subjectief- samen. Daaruit laten zich de volgende veronderstellingen formuleren.

Degenen die het gevoel hebben (subjectief) erbij te horen hebben geen of weinig last van sociale controle.

Degenen die het gevoel hebben (subjectief) er niet bij te horen en degenen die afgehaakt hebben (objectief er niet bij horen) geven aan dat sociale controle en roddelen voor hen een probleem is (geweest).

Voor huishoudens die vanwege hun taakomvang en -verdeling veel belang hebben bij de sociale contacten en steun (een-oudergezinnen, alleenstaanden en twee-oudergezinnen met twee-verdieners) zullen naar verhouding minder gauw van oordeel zijn dat de balans overslaat naar de lasten, de sociale controle en roddel, dan huishoudens die er relatief weinig belang bij hebben (twee-oudergezinnen met één kostwinner en paren).

De betekenis van sociale contacten en controle is subjectief. Van doorslaggevend belang is of de woongemeenschap, als georganiseerde solidariteit, voor individu en huishouden betekenis krijgt en blijft houden. Naar mate de opvattingen verder uiteen liggen is het moeilijker om tot gemeenschappelijke opvattingen en solidariteit te komen, omdat de bemoeienis van anderen als inperking van bewegingsvrijheid gevoeld wordt.

Omgekeerd, aard en omvang van de (cluster)contacten in Centraal Wonen zullen worden afgestemd op de mate waarin de onderlinge opvattingen met elkaar stroken en de controle niet wordt ervaren als inperking van de bewegingsvrijheid. Waardenhomofilie is, evenals bij vriendschap, tot op zekere hoogte nodig om een solidaire gemeenschap te kunnen vormen, die vanuit een gemeenschappelijke morele basis werkt aan normen voor sociale contacten, onderlinge hulp en maat-

schappelijke integratie. De aanwezige sociale controle zal meer een belasting zijn naarmate het terrein waarop die controle betrekking heeft omvangrijker is en de opvattingen verder uiteen liggen.

De regels en normen binnen een Centraal Wonen-project moeten ontwikkeld worden en staan ter discussie. De grenzen waartoe de sociale controle zich beperkt en de mate van tolerantie worden geleidelijk zichtbaar. Dat betekent op bepaalde punten onzekerheid en conflicten. Een duidelijk voorbeeld daarvan is de woonruimtekwestie. Zijn de normen voor de ruimteverdeling bij de woningtoewijzing ook bedoeld om op een later moment toe te passen of gaan dan andere factoren een rol spelen en prevaleren? Is men moreel verplicht om te verhuizen als het huishouden kleiner wordt of is het van meer belang dat de woning een plek is waar men zich nestelt en zijn/haar eigen geschiedenis aan verbindt? Wat na twee jaar wonen in de Hilversumse Meent circuleert aan opvattingen en het al dan niet geoorloofd zijn van sociale druk is in 13.5.1 beschreven.

Veel meer dan voorheen is onze maatschappij gebaseerd op onderhandelen in plaats van op bevelen, aldus De Swaan (1983; 99 e.v.) in zijn oratie in 1979 "over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding". Voor het individu vraagt dat meer zelfdiscipline, zelfcontrole en een verinnerlijking van gemeenschappelijke waarden. "Mensen moeten daarbij meer rekening houden met meer aspecten van meer andere mensen op meer momenten en moeten ook hun neiging tot dwang en zelfverheffing sterker beteugelen." Wat zich aandient als een grotere democratische vrijheid eist disciplineren en is voor een deel schijn: "Zo een gang van zaken, waarbij de doenlijkheid van de verlangens van de één begrensd worden door de verlangens van een ander, wordt wel aangeduid met *vrijheid* in de zin dat de rechten van de ene mens ophouden waar die van de ander beginnen. Maar dat is een goede omschrijving van de bewegingsruimte in volkstuintjes, voor de meeste verhoudingen tussen mensen voldoet zij niet: verlangens en ook rechten van mensen zijn bijna steeds tegelijk verlangens naar en rechten op andere mensen en er bestaat helemaal geen ruimte waarbij niet ook andermans verlangens of rechten in het geding zijn. Vandaar ook dat deze onderhandelingshuishouding, ook al zou die op te vatten zijn als vrijheid, zo zelden als bevrijding wordt ervaren".

Centraal Wonen streeft naar een dicht sociaal netwerk en solidariteit tussen mensen in verschillende typen huis-

houdens, met uiteenlopende leeftijden en inkomens. Is dit een streven naar super-zelfcontrole via verinnerlijkte waarden, met de bewegingsruimte van een *bloembak*? Of wordt hier een stukje van de staatsinvloed teruggedrongen en de *gemeenschap* of de *meent* als een grotere, gemeenschappelijke speelweide heroverd? Over deze vragen gaan de laatste paragrafen van dit hoofdstuk.

16.7 "Maatschappelijke herintegratie"

De inspanning van Centraal Wonen zijn gericht op "een bijdrage leveren aan de maatschappelijke herintegratie en voorzien in de geschakeerde woongehoeften van mensen" (Zeestraten, 1976). Van alle doelstellingen is die van *maatschappelijke herintegratie* de meest utopische.

Een woongemeenschap met gemeenschappelijke voorzieningen, uitbreiding van contacten en onderlinge hulp en ontplooiing, zijn doelstellingen die zich laten plaatsen in de algemene trend van individualisering en emancipatie, die ook de achtergrond vormen voor de diversiteit in de samenleving en vriendschapsnetwerken.

Het streven naar maatschappelijke herintegratie daarentegen gaat in tegen de maatschappelijke stroom. Herintegratie -het herstellen van een maatschappelijk geheel- kan dat wel in een samenleving die individualiseert en emancipeert? Streeft Centraal Wonen naar het herstellen van een verloren situatie? De ontwikkelingen gaan immers in de richting van differentiatie, specialisatie en segregatie van leef- en woonvormen.

In 13.1 is geschetst hoe voor iedere *probleemgroep* in de volkshuisvesting apart een oplossing is gevonden en er een scheiding van bewonerscategorieën is ontstaan, waardoor de woonomgeving is verschaald.

Waar men doelbewust gemengd bouwt, is dat nog geen garantie voor integratie. Zo is er bijvoorbeeld in Utrecht een project waar ter weerszijden van een straat verschillende categorieën bewoners gepland zijn, aan één kant bejaardenwoningen en aan de andere een rij eengezinswoningen. De veronderstelling of hoop dat de wederzijdse contacten en hulp daar vanzelf over en weer zouden ontstaan, is niet uitgekomen. Betekent dit nu dat gemengd bouwen geen zin heeft en men ten behoeve van contacten maar het beste soort-bij-soort kan bouwen?

Tegelijk met het bouwen voor bepaalde bewonerscategorieën

heeft zich bij de woningtoewijzing een verandering voltrokken. De woningbouwcorporaties, die vroeger hun leden kregen op basis van een bepaalde grondslag of overeenkomst (levensbeschouwing, politieke kleur, beroepssector), die werken nu op basis van een algemene neutrale puntentelling. Dit voorkomt discriminatie (althans dat is de bedoeling), maar heeft ook tot gevolg dat burens veel vaker dan vroeger aanzienlijk in opvatting verschillen over wat *gepast* burengedrag is. Uit (angst voor) strubbelingen, streeft men naar contactvermijding. Voor het aangaan van contact ontbreekt de basis van herkenning, respect, begrip, veiligheid en vertrouwen.

Voor vriendschapsbetrekkingen is waardenhomofilie belangrijk, zoals in 16.3.1 naar voren kwam. Ook burenscontacten vinden vooral plaats tussen mensen in gelijke omstandigheden. Achtergrond voor burensruzie zijn dikwijls klachten over gedrag van kinderen, lawaai en klein ongerief (Nauta, 1973).

Wanneer men de kansen op burenscontacten wil vergroten dan lijkt het op grond van het bovenstaande gewenst om te streven naar een homogeen samengestelde buurt met homogene opvattingen over (burens)gedrag. Op die wijze worden de contactmogelijkheden bevorderd maar blijft de segregatie gehandhaafd.

Als segregatie gezien wordt als een sociale verschraving en men toch wil streven naar een heterogeen samengestelde buurt met contacten, dan lijkt het nodig om te streven naar overeenkomstige opvattingen over (burens)gedrag. Om intensievere contacten tot stand te brengen tussen bewoners van verschillende leeftijdscategorieën en type huishoudens is meer nodig:

- aanwezigheid van gemeenschappelijke belangen en verantwoordelijkheden;
- ontwikkelen en in stand houden van onderlinge communicatie;
- beschermen van privacy en autonomie;
- voorkomen van overlast.

Om met elkaar om te gaan is een zekere mate van gedeelde belangen en belangstelling nodig. Een voor alle bewoners geldend belang of gemeenschappelijk doel kan daaraan bijdragen. Omgaan met elkaar betekent ook conflicten hebben en kunnen oplossen. Daarvoor is communicatie nodig.

Taal is een middel voor communicatie, niet alleen in wat er gezegd wordt, maar ook hoe het gezegd wordt. In taal worden

gedachten en gevoelens overgebracht binnen een bepaalde cultuur of klasse. In taal is men gevormd tot wie men is geworden en het elkaars taal verstaan is veel meer dan het kennen van de Nederlandse taal. Uit het onderzoek van Dijkhuis (1983; 110) naar een woongemeenschap in Oostenrijk met uiteenlopende sociale niveaus kwam bij conflicten een groot verschil in het taalgebruik naar voren. Was schreeuwen voor sommigen gewoon, voor anderen gold dit als ongepast. Het oplossen van conflicten wordt door dergelijke verschillen bemoeilijkt. Naarmate de sociale verschillen in een groep groter zijn vraagt dat een grotere inzet en neemt het risico op mislukken toe.

Homogeniteit naar leeftijd en type huishouden zegt nog maar betrekkelijk weinig over de waardenhomofilie, zo blijkt uit het onderzoek van Van de Donk (1990; 88) naar de eerste woongemeenschap van ouderen, De Halmen. Daarin komt naar voren dat het belangrijk is elkaars taal en cultuur te spreken. Het één groep vormen hangt nauw samen met de mogelijkheden die er zijn om de juiste nieuwe medebewoners te kiezen, mensen die goed in de groep passen. Van de Donk noemt de keuze van nieuwe bewoners de "*achilleshiel*" van een woongemeenschap. Het toenemen van de verschillen in sociaal-milieu en karakter in de bewonersgroep bemoeilijkt de onderlinge contacten en was in De Halmen een van de oorzaken waardoor de groep is opgeheven.

Formeel is in veel Centraal Wonen-projecten de scheiding naar typen huishoudens, leeftijds- en inkomenscategorieën opgeheven, maar de feitelijke situatie is anders. In 13.5 is naar voren gekomen dat de herintegratie naar typen huishoudens nog het meest gerealiseerd is (in de helft van de projecten), leeftijds- en inkomens differentiatie is weinig tot niet gerealiseerd. De herintegratie, voorzover gerealiseerd, is binnen sociaal min of meer homogene opvattingen tot stand gekomen.

Om in een heterogeen samengestelde groep emotioneel bevredigende onderlinge contacten tot stand te brengen zijn mijns inziens twee condities van belang: homogene sub-groepen en waardenhomofilie (ten minste binnen sub-groepen).

De aanwezigheid van homogene sub-groepen, bijvoorbeeld een aantal twee-oudergezinnen of een aantal ouderen, biedt aanknopingspunten voor de ontwikkeling van intiemere relaties of vriendschappen. Bij afwezigheid van sub-groepen kan men zich als enkeling (als enige oudere of enig twee-ouder-

gezin) een vreemde eend in de bijt voelen. Dat betekent, dat wanneer alleen naar type huishouden en leeftijd wordt gekeken en een subgroep minimaal drie huishoudens moet omvatten, een 'ideaal' gedifferentieerde groep minimaal uit 30 huishoudens moet bestaan:

type huishouden	leeftijd (oudste in huishouden)			totaal
	<35 j.	35-55 j.	>55 j.	
alleenstaand	3	3	3	9
paren	3	3	3	9
één-oudergezin	3	3	-	6
twee-oudergezin	3	3	-	6
totale grootte min.				30

Een tweede conditie voor de opbouw van intensievere contacten lijkt een vrij grote mate van waardenhomofilie, opdat herkenning mogelijk is en overeenstemming op een aantal aspecten van het samen wonen bereikt kan worden. De doelstellingen van Centraal Wonen en de voorbereidingsperiode geven een beeld van die expliciete en impliciete waarden. Het zijn er een heleboel: ontwikkelen van gemeenschappelijkheid met behoud van zelfstandigheid, uitbreiding van sociale contacten en onderlinge hulp, dingen samen doen, solidariteit, bereidheid tot inzet voor elkaar en het geheel, een open communicatie, doorzetten en zonnig wachten om te bereiken dat ieder ongeacht zijn inkomen mee kan doen, opbouw van collectief bezit en gedeeltelijk medegebruik van privé bezit, intiemere contacten in klein verband met mensen in verschillende levenssituaties, gezelligheid, emancipatie, enzovoorts. Daarbij komen dan nog de in deze paragraaf genoemde opvattingen over 'gepast' burengedrag.

Integratie, het maken tot een geheel, tot een sociaal netwerk, is een actief proces, waar alle deelnemers zich voor moeten inzetten, niet noodzakelijk ieder evenveel, maar wel iedereen. Dat proces begint lang voor het wonen in de voorbereiding en het blijft permanent actueel. Het omvat een proces van bewustwording van eigen motieven en doeleinden, gezamenlijk overleggen, aftasten wat men verwacht, besluiten nemen, praten en luisteren, spanningen signaleren en conflicten bespreekbaar maken, een verscheidenheid aan activiteiten ontwikkelen, gezelligheid en feesten organiseren waarin ieder kan ervaren deel uit te maken van de gemeenschap. Bij de moeizame voorbereiding, de vele vergaderingen heeft het verbale en organisatorische de overhand. Tijdens het wonen komen ook andere sociale en verzorgende kwaliteiten meer aan bod.

Wordt met Centraal Wonen de klok achter- of vooruit gezet? Deelname vindt vooral plaats op basis van een persoonlijke keuze. Die keuze is gebaseerd op een waardenoriëntatie, een alternatieve levensbeschouwing zo men wil. In die waardenoriëntatie staan emancipatie, democratisering, vriendschap, intimiteit, open informele relaties hoog aangeschreven. Andere opvattingen horen hier dikwijls bij, zoals een milieubewuste leefwijze. Laag scoren materiële bezittingen, uiterlijk vertoon en status ontleend aan geld. Het lijkt dan ook geen toeval, dat degenen die deze keuze maken, zich ondanks het niet partijpolitieke karakter (voor zover bekend) dikwijls in de zelfde -linkse en groene- politieke hoek bevinden.

Het streven naar maatschappelijke 'her'integratie is niet de klok terugdraaien, maar past binnen het individualiseringsproces, waarin mensen zelf vorm willen geven aan hun geschakeerde woonbehoeften. Kiezen voor een sociale levenswijze is niet strijdig met individualisering, maar een bevestiging van een persoonlijk gemaakte keuze. Moeilijk, zo niet onmogelijk, wordt het indien de deelname niet gebaseerd is op vrije keuze.

Centraal Wonen draagt op een bepaalde wijze bij aan maatschappelijke herintegratie, vooral waar het gaat om samen wonen van huishoudens zonder en met kinderen.

Verder draagt Centraal Wonen bij aan herintegratie in de zin dat bewoners een samenhangende groep vormen; maar dit vindt plaats binnen een sociaal homogene, open, zelfgevormde groep.

16.8 Sociale voorwaarden

In dit hoofdstuk over sociale contacten en onderlinge hulp is geprobeerd aan te geven welke betekenis Centraal Wonen als sociaal concept voor huishoudens heeft. De bewonerservaringen van Centraal Wonen Hilversumse Meent komen in hoge mate overeen met de verwachtingen en zijn overwegend positief. Deze ervaringen laten zien op welke wijze huishoudens elkaar ondersteunen in hun verzorgingsfunctie. Naar de toekomst opent deze vorm van contact en onderlinge hulpverlening perspectieven. Maar, één zwaluw maakt nog geen zomer. Wat zijn de mogelijkheden op de lange termijn, is een uitbreiding te verwachten?

Langeveld (1985; 24) ziet deze vorm van groepswonen als een verruiming van de mogelijkheden voor individuele ontplooiing en als wezenlijk vernieuwend, maar verwacht dat deze

vorm van groepswonen zich niet snel zal verbreiden. In 16.5.9 werd er al gerefereerd: "De eisen die daarvoor aan het communicatie- en aanpassings-vermogen worden gesteld, zijn daarvoor te zwaar".

Op deze stelling valt het nodige af te dingen.

16.8.1 *Uitbreiding van Centraal Wonen*

In een periode van veertien jaar zijn er ruim vijftig (geregistreerde) Centraal Wonen-projecten tot stand gekomen, met in totaal ca. 3700 bewoners en tientallen projecten in voorbereiding (13.1). Er zijn talloze soortgelijke initiatieven die ook levensvatbaar zijn gebleken.

Centraal Wonen als sociaal-ruimtelijk concept heeft mensen aangesproken. Centraal Wonen Hilversumse Meent is voor velen een inspirerend voorbeeld, zonder dat dit gecopieerd wordt. Initiatiefgroepen werken het idee uit aan de hand van eigen wensen en plaatselijke mogelijkheden (12.7).

Informatie over de sociale contacten en onderlinge hulp in andere Centraal Wonen-projecten geeft enig inzicht in de omvang. De inventarisatie van Van Rooijen en Veldkamp (1988) van 34 projecten geeft indicaties over de participatiegraad en dichtheid van het sociale netwerk. De gegevens hebben betrekking op groepsactiviteiten; over niet-georganiseerde contacten tussen bewoners zijn geen gegevens beschikbaar.

Organisatie en beheer dragen bij aan de onderlinge contacten (14.4.2). In alle projecten is sprake van diverse, regelmatig terugkerende en incidentele activiteiten (16.1). De informatie vanuit andere projecten over het sociale functioneren komt overeen met wat over Centraal Wonen Hilversumse Meent bekend is. Dit versterkt het idee dat dit project model kan staan voor Centraal Wonen als sociaal concept.

In de volkshuisvesting neemt Centraal Wonen een bescheiden, maar unieke plaats in. Het behoort tot de werkelijk sociaal vernieuwende experimenten. Een vergelijking met communes kan dat verduidelijken. Bovendien kunnen de ontwikkelingen in communes aanwijzingen geven, die wellicht van belang zijn voor het continuïteitsperspectief.

16.8.2 *Duurzaamheid*

In deze paragraaf wordt opnieuw stil gestaan bij de commune (12.2.1) en de woongroep (12.2.2), en wel bij de factoren

die de duurzaamheid beïnvloeden.

Uit het commune-onderzoek van Cramwinckel-Weeda (1976) komen de volgende factoren naar voren, die de duurzaamheid bevorderen: veelvuldig vergaderen, bepraten van problemen, integratie van groepsleden, grote genegenheid voor elkaar, bewust kweken van solidariteitsgevoel, vrolijkheid en verinnerlijking van de ideologie. Ook worden persoonlijkheidskenmerken genoemd, die het met name goed zouden doen. Flegmatische, wat passieve personen zouden zich makkelijker kunnen aanpassen en het leiderschap, dat in de communes in de vorige eeuw een duidelijke rol speelde, aanvaarden. Het slagen werd voorts bevorderd door een hiërarchische structuur in de groep en mogelijkheden om luie, ongemotiveerde en misdadige elementen te verwijderen.

Factoren die bij het falen veelvuldig worden genoemd zijn: voortdurende conflicten, te weinig interesse in elkaar en te weinig aandacht voor problemen, een gebrek aan organisatie en geld, kwesties over het leiderschap en niemand die zich verantwoordelijk voelt; economische veranderingen, de behoefte aan eigen bezit en bij toenemende welvaart een algehele verzakelijking; een afnemend ideologisch enthousiasme, o.a. bij de nieuwe generatie; het ontbreken van selectie vooraf.

De godsdienstig gemotiveerde gemeenschappen hebben overwegend langer bestaan dan de politiek-economische alternatieven. In de onderzochte communes zijn er religieuze motieven die in bepaalde diensten en ritën vorm krijgen. In de politieke communes zijn er dikwijls leiders die vorm geven aan de ideologische onderbouwing. Economische problemen zijn veelal het breekpunt geweest.

Veel communes hebben het met hun afwijkende leefwijze zwaar te verduren gehad. Zij konden zich soms slechts handhaven door zich te isoleren. De kibboets laat een ander uiterste zien, de samenleving is er trots op: de kibboets als visite-kaartje van de staat Israël.

Uit het onderzoek naar woongroepen van Jansen (1990) komen de volgende conclusies voor de duurzaamheid van woongroepen naar voren. Woongroepen met een religieus, artistiek of hulpverleningsdoel zijn duurzamer dan de groepen zonder zo'n doel, maar de mate van doelbewustheid heeft geen significant effect op duurzaamheid. "Het is dus niet zozeer de ideologie die de groep instand houdt, zou men kunnen zeggen, maar de gemeenschappelijke activiteiten" (idem; 132). Bewust gestarte groepen zijn duurzamer dan de groepen die langzamerhand ontstonden. Groepen met een hogere

gemiddelde leeftijd zijn duurzamer dan groepen met een lagere gemiddelde leeftijd. Groepen met paren zijn duurzamer dan die zonder paren, groepen met ouder-kind relaties zijn duurzamer dan die zonder deze relaties.

Als de meest duurzame groepen komen naar voren de groepen met de structuur "gezinnen-groep" en "uitgebreid gezin".

16.8.3 *Perspectief onder voorwaarden*

Zijn er voor Centraal Wonen mogelijkheden om uit te groeien tot een duurzame sociale beweging van belang? Of zijn de eisen die deze leef- en woonwijze stelt te zwaar, zoals Langeveld (1985) stelt?

Centraal Wonen kan mijns inziens in betekenis toenemen, en tot een sociale beweging uitgroeien, maar daarvoor zal aan een aantal voorwaarden voldaan moeten worden, namelijk:

- doelstellingen en gemeenschappelijke activiteiten;
- bijdragen aan huishoudensfuncties;
- instandhouding van gemotiveerde bewonersgroep;
- maatschappelijke ondersteuning.

Doelstellingen en gemeenschappelijke activiteiten

Een open woongemeenschap in een open samenleving zal wat betreft de voorgestane leefwijze min of meer moeten passen in de maatschappelijke ontwikkelingen. De doelstellingen moeten een zekere aantrekkingskracht hebben, inspireren en motiveren tot het doen van stappen en tot een langdurige inzet voor een collectief doel. De gemeenschappelijke activiteiten zijn in dit verband wellicht, evenals voor woongroepen, van nog groter belang dan de ideologie.

Centraal Wonen past, zoals we zagen, in het proces van individualisering en emancipatie en heeft bewezen mensen aan te spreken.

Er is een zekere mate van flexibiliteit nodig om de doelstellingen vooraf zo nodig aan te passen aan de ervaringen van alledag en de maatschappelijke veranderingen.

Centraal Wonen heeft een weinig uitgewerkte ideologie, waarin andere uitgangspunten kunnen worden ingepast: milieu- en energie-alternatieven, economische of sociale alternatieven. Dit is een sterk punt.

Een uitzondering op die aanpassing is de doelbewuste afwijzing van leeftijds-homogene groepen: Groepswonen van Ouderen. De expliciete uitsluiting van huishoudens met kinderen, zoals dat in Groepswonen van Ouderen plaats vindt, vindt men strijdig met de centrale doelstelling van

maatschappelijke herintegratie.

Plaatselijk gaat het voor Centraal Wonen en Groepswonen van Ouderen om het verkrijgen van een passende locatie en woningbouwcontingent. Landelijk gaat het om erkenning en steun voor de vereniging. Vooralsnog krijgen de initiatieven van Groepswonen van Ouderen, tegen de achtergrond van de vergrijzingsproblematiek, de meeste politieke respons. De vergrijzingsproblematiek staat sterk in de belangstelling. In de nabije toekomst verwacht ik echter een toenemende maatschappelijke belangstelling voor (geëmancipeerd) ouderschap, de zorg voor kinderen en integratie van alleenstaanden. Met als neveneffect een toenemende aandacht voor sociale netwerken, zoals die in Centraal Wonen worden ontwikkeld.

Bijdragen aan huishoudensfuncties

Centraal Wonen-groepen bestaan meestal overwegend uit alleenstaanden en één-oudergezinnen. De duurzaamheid wordt waarschijnlijk positief beïnvloed door de aanwezigheid van huishoudens met kinderen en een hogere gemiddelde leeftijd dan voor woongroepen gebruikelijk is. Van de aanwezigheid van twee-oudergezinnen mag ook een positieve invloed op de duurzaamheid verwacht worden.

De woongemeenschap moet de individuele leden concreet iets te bieden hebben, materieel en immaterieel: veiligheid, geborgenheid en gezelligheid.

Het sociale concept van Centraal Wonen is gericht op een aanvulling op huishoudensfuncties, de invulling wordt door de groep in onderling overleg bepaald. De uitgangspunten dragen bij aan het structureel opbouwen van een sociaal netwerk, een kader voor onderlinge hulp en bijdragen aan psycho-sociale behoeften. Als een groep naar vergaande collectivering streeft, bijvoorbeeld met (veel) woongroepen, dan wordt het risico op mutaties en instabiliteit vergroot.

Het uitgangspunt is behoud van zelfstandigheid, dus de intentie is om gezins- of huishoudensfuncties in stand te houden.

Er schuilt ook een risico in een heel beperkte collectivering, waarbij vrijwel alles bij het oude blijft. Dat kan ongemotiveerde mensen aantrekken. De kans op conflicten, *Minimalengagement* en het verwateren van de gemeenschap neemt daardoor toe.

Doelmatige organisatie en activiteiten

Woongemeenschappen moeten er in slagen op doelmatige wijze hun materiële en immateriële doeleinden te realiseren.

De bewonersorganisatie en commissies dragen bij aan de verdeling van taken en beheeractiviteiten.

De mogelijkheden voor persoonlijke aandacht en gezelligheid zijn tamelijk open gestructureerd: koffieochtenden, bar-avonden en feesten. Deze sociale activiteiten hebben geen verplicht karakter.

Met het ontwikkelen en instandhouden van het solidariteitsgevoel en de verinnerlijking van de Centraal Wonen-ideologie ligt het moeilijker, er is weinig traditie. Tradities, zoals jaarlijks terugkerende evenementen, moeten nog opgebouwd worden. Het gaat er vooral om de deelname aan de gemeenschappelijke activiteiten te bevorderen en (vanzelfsprekend) in stand te houden.

Een bescheiden bijdrage komt van de Landelijke Vereniging, maar die heeft op de groepen geen directe invloed. In themabijeenkomsten en publikaties wordt aandacht besteed aan problemen zoals het omgaan met kinderen, conflicten in de groep, financiering en dergelijke.

Instandhouding van gemotiveerde bewonersgroep

Ongemotiveerde bewoners vormen een bedreiging voor de instandhouding van een woongemeenschap. Wat de selectie vooraf betreft zijn er twee typen problemen. Ten eerste worden bepaalde deelnemers soms door de gemeente geweigerd. Ten tweede worden open gevallen plaatsen soms opgevuld met ongemotiveerde bewoners. Bij een geringe selectie op motivatie kunnen ernstige problemen ontstaan (*Minimalengagement*).

In de woonfase zijn er twee problemen die aandacht vragen. Ten eerste de aanwezigheid van ongemotiveerde mensen die niet vertrekken. Ten tweede werving en selectie van nieuwe gemotiveerde mensen, de *achilleshiel* van een woongemeenschap (Van de Donk, 1990; 88). Voorwaarden voor het kunnen aantrekken van nieuwe, enthousiaste bewoners is dat wat de groep te bieden heeft gunstig afsteekt bij de woningmarkt: ruimtelijke en sociale omstandigheden dienen aantrekkelijk te zijn tegen redelijke woonkosten.

Maatschappelijke ondersteuning

Tenslotte, de toekomst hangt mede af van de reacties van de maatschappij. Hoe is de situatie voor Centraal Wonen in de huidige situatie?

Het beleid van de Rijksoverheid is terughoudend en werkt niet stimulerend. Dat betekent dat er sprake is van een ontwikkeling, die afgeremd wordt. Op lokaal niveau krijgen sommige groepen alle medewerking, andere ondervinden teleurstellend weinig begrip bij gemeenteraad en woningcorporaties, zodat zij na jaren hun pogingen opgeven.

Mijn indruk is dat de overheid Centraal Wonen negeert omdat men de maatschappelijke relevantie voor zowel alleenstaanden als één- en twee-ouder gezinnen niet onderkent en dit alternatief als te moeilijk afdoet. De veel gehoorde opmerking van buitenstaanders, dat Centraal Wonen echt iets is voor alleenstaanden (met of zonder kinderen), kan ook een verpakking zijn voor een andere boodschap, de vrees dat een woongemeenschap afbreuk doet aan de hoeksteen van de samenleving.

Dat is jammer, want mijns inziens is eerder het tegendeel het geval. Mijn vraag naar de mogelijkheden om je zelfstandigheid in Centraal Wonen te bewaren, gaf een man (twee-oudergezin) aanleiding voor de volgende bespiegeling.

"Ja, eigenlijk duidelijker dan voor we hier woonden. Een tijd geleden zei iemand van 'het gezin bestaat niet meer'. Nou daar ben ik het helemaal niet mee eens, dat slaat voor mijn gevoel nergens op. Ik heb me nog nooit zo duidelijk gerealiseerd dat ik getrouwd ben met Ria en dat wij kinderen hebben. Ja dat klinkt misschien gek, maar waar we vroeger woonden zat daar een stuk vanzelfsprekendheid in. Iedereen woont in z'n huis achter z'n deurtje met z'n tuintje en z'n hekje, dat is gewoon, dat zit in de structuur duidelijk zichtbaar aangebracht. Maar hier heb ik er de afgelopen twee jaar veel over nagedacht. Wat wil ik met Ria, met de kinderen en met anderen?"

Is de houding van de overheid gereserveerd tegenover Centraal Wonen, de marktsector is afwijzend. Dat bemoeilijkt de realisering in de koopsector en het verkrijgen van hypotheek. Er zijn gelukkig enkele projecten met huur- en koopwoningen gerealiseerd, die voor anderen een voorbeeld kunnen zijn (Van Rooijen en Veldkamp, 1988; Brouwer-Knobbe, 1988).

16.8.4 Groei zonder grenzen

Samenvattend kan gesteld worden dat het concept Centraal Wonen mogelijkheden heeft zich verder te ontwikkelen, maar dat veel afhangt van de wijze waarop de maatschappij steun

verleent of onthoudt, vanwege de koppeling aan de volkshuisvesting die in hoge mate verstatelijkt is. Ook bewoners en bewonersgroepen verkeren in een positie van *gegeneraliseerde afhankelijkheid*. Dat Centraal Wonen voor mensen *te moeilijk* zou zijn, mag waar zijn voor de meerderheid van de bevolking, maar voor de geëmancipeerde en redelijk tot goed opgeleide minderheid geldt dat niet. Het is echter niet goed in te zien waarom dit verschijnsel niet kan groeien en enige procenten van de bevolking zou kunnen gaan omvatten. Wat aan communicatie- en aanpassingsvermogen nodig is voor een woongemeenschap kan geleerd worden. Ook zonder Centraal Wonen zal er veel veranderen. De fysieke condities van het milieu stellen ons voor *grenzen aan de groei*, de verzorgingsstaat buigt door onder haar eigen zorgen, maar het is niet goed in te zien waarom Centraal Wonen niet een *bescheiden groei zonder grenzen* zou doormaken om daarmee daadwerkelijk een bijdrage te leveren aan de maatschappelijke herintegratie en een *bescheiden bijdrage* aan de oplossing van verzorgingsvraagstukken bij het ingaan van de 21e eeuw.

Planontwikkeling en dagelijks functioneren Centraal Wonen

17 SAMENVATTING, CONCLUSIES EN HYPOTHESEN

17.1 Inleiding

In Deel 2 is de probleemstelling voor vervolgonderzoek naar Centraal Wonen geformuleerd om het verschijnsel in kaart te brengen, meer inzicht te krijgen in het interne functioneren van deze leef- en woonvorm aan de hand van de doelstelling en de externe invloeden. Hier worden de resultaten samengevat en conclusies getrokken aan de hand van de vraagstelling, zoals die in hoofdstuk 11 geformuleerd is.

Het eerste deel van de probleemstelling gaat om de vraag hoe het verschijnsel Centraal Wonen zich sinds 1979 verder ontwikkeld heeft. In 17.2 worden de onderzoeksvragen hierover beantwoord en wordt het verschijnsel Centraal Wonen beschreven aan de hand van gegevens over de omvang, de doelstellingen en de motieven.

Het tweede deel van de probleemstelling, over het functioneren van Centraal Wonen-projecten, wordt in 17.3 beantwoord. De beantwoording valt in vier delen uiteen en is een evaluatie van de doelstelling van Centraal Wonen. Er wordt antwoord gegeven op de onderzoeksvragen, die betrekking hebben op het reilen en zeilen van de leef- en woonvorm Centraal Wonen en de betekenis van dit leven en wonen voor de bewoners. Is de deelname van *verschillende maatschappelijke groeperingen* gerealiseerd? Is men er in geslaagd *betrokkenheid en verantwoordelijkheid* voor de eigen woonomgeving te realiseren? Voldoen de ruimtelijke voorzieningen aan de criteria, die het *gemeenschappelijke functioneren* en het *zelfstandig functioneren* van huishoudens bevorderen? En ten slotte, daar waar het de bewoners in de eerste plaats om draait, is de uitbreiding van contacten en solidariteit volgens verwachting ontwikkeld?

Het derde deel van de probleemstelling gaat over externe factoren, de rol van participanten in de planontwikkeling en het volkshuisvestingsbeleid. In 17.4 wordt antwoord gegeven op de onderzoeksvragen betreffende de bijdragen van overheid, woningcorporaties en anderen aan de ontwikkeling en instandhouding van Centraal Wonen.

Aansluitend op de beantwoording van de onderzoeksvragen worden de verkregen inzichten in 17.5 verwerkt in hypothesen voor verder onderzoek.

In de laatste paragraaf 17.6 wordt stilgestaan bij de maatschappelijke betekenis van Centraal Wonen en het perspectief voor de jaren negentig.

17.2 Het verschijnsel Centraal Wonen

De eerste vraag van het vervolgonderzoek was, hoe ziet het verschijnsel Centraal Wonen in Nederland er uit? Heeft het idee sinds de oplevering van het eerste project in 1977, waarover Deel 1 gaat, navolging gekregen? En zo ja, welke doelstellingen worden nagestreefd, wat voor motieven hebben bewoners om zich voor het idee in te zetten en wat is het belang van die gemeenschappelijke doelstellingen en van de motivatie voor de ontwikkeling en instandhouding van de leef- en woonvorm Centraal Wonen?

In hoofdstuk 12 staan de motieven van bewoners, de interne spanningen die zich voordoen en de betekenis van de doelstellingen en motieven beschreven. In de daarop volgende hoofdstukken is de rol van de motivatie op diverse plaatsen naar voren gekomen. Hier worden de conclusies gepresenteerd aan de hand van de onderzoeksvragen 1-a t/m h (11.3).

1-a Wat wordt hier onder Centraal Wonen verstaan?

In 11.3 is het onderzoeksobject afgebakend en de volgende operationele definitie gegeven:

Centraal Wonen is een leef- en woonvorm (gerealiseerd of in ontwikkeling), met een groep van ten minste drie zelfstandige huishoudens, waarvan de leden van de verschillende huishoudens (overwegend) geen bloedverwanten zijn, met een gemeenschappelijk doel, zijnde ten minste de volledige ontplooiing van allen die daarbij betrokken zijn en een woonvorm (in ontwikkeling) die voldoet aan de volgende uitgangspunten:

- 1 betrokkenheid van toekomstige bewoners bij de voorbereiding en de totstandkoming,
- 2 beschikking over centrale voorzieningen in gezamenlijke verantwoordelijkheid;

- 3 ruimte voor verdere uitgroei van contacten en solidariteit;
- 4 zelfstandigheid van deelnemende eenheden;
- 5 deelname vanuit verschillende maatschappelijke groeperingen.

Er zijn tientallen woongemeenschappen die aan deze omschrijving voldoen, waarvan vele zijn aangesloten bij de Landelijke Vereniging Centraal Wonen. Er zijn ook projecten die aan gestelde criteria voldoen, die niet aangesloten zijn en dikwijls zelf een andere benaming hanteren, zoals 'geïntegreerd wonen' of 'vernieuwend wonen'. Behalve gerealiseerde projecten zijn er ook groepen, die aan de voorbereiding van een project werken en als een (al dan niet bij de Landelijke Vereniging aangesloten) Centraal Wonen-initiatiefgroep zijn aan te merken.

Centraal Wonen is hier met hoofdletters geschreven om aan te geven dat het een eigenaam is, die geldt voor een bepaalde woonvorm, met zowel ruimtelijke kenmerken als doelstellingen die door de bewoners worden nagestreefd in de planontwikkeling en, in de bewoningsfase, ook in de dagelijkse omgang. In die zin is Centraal Wonen een leef- en woongemeenschap.

- 1-b Welke omvang heeft het verschijnsel Centraal Wonen in Nederland? Hoeveel Centraal Wonen-projecten zijn gerealiseerd? Hoeveel initiatieven zijn er? Hoeveel mensen wonen in Centraal Wonen-projecten?

Er is een voorzichtige schatting gemaakt van de omvang van het verschijnsel Centraal Wonen (hoofdstuk 13).

Er zijn ten minste zestig bewoonde Centraal Wonen projecten, waarvan er ruim vijftig aangesloten zijn (geweest) bij de Landelijke Vereniging. Kleine, niet aangesloten projecten zijn buiten de schatting gehouden.

Daarnaast zijn er Centraal Wonen-initiatiefgroepen, die aan de realisatie van een project werken, waarvan er 15 aangesloten zijn bij de Landelijke Vereniging.

Een voorzichtige schatting van het aantal Centraal Wonen-participanten komt op een vijftuizend deelnemers. Het gaat allereerst om ca. 3700 bewoners in gedocumenteerde projecten en ca. 700 bewoners in niet-gedocumenteerde, met name bekende projecten, een totaal van ca. 4400 bewoners. Daarbij dient gevoegd het aantal deelnemers in initiatiefgroepen, naar schatting 500.

Centraal Wonen heeft zich in de periode 1977 tot 1991 dus

verder ontwikkeld, maar geen hoge vlucht genomen. De toename met gemiddeld vier projecten per jaar is gestaag, doch traag. Dat geldt zeker als men de ontwikkeling vergelijkt met andere vormen van groepswonen -woongroepen, Groepswonen van Ouderen- die een veel snellere toename laten zien.

1-c Welke doelstellingen en motieven spelen een rol in de ontwikkeling van Centraal Wonen Hilversumse Meent?

Centraal Wonen Hilversumse Meent heeft zich gebaseerd op het doel, dat met de volgende trefwoorden is samen te vatten: de ontwikkeling van een woonvorm gericht op ontplooiing, contacten en hulp, deelname van uiteenlopende groeperingen, gemeenschappelijke voorzieningen, zeggenschap en behoud van zelfstandigheid.

In de motieven van de bewoners ligt het accent op de contacten (5.2 en 6.2). Er wordt verschillend aangekeken tegen de wijze waarop contacten het beste tot stand kunnen komen (4.1 en 12.3). Er zijn twee stromingen, de *praktische* en de *relationele*, waartussen een spanningsveld bestaat. Voor de realisatie en instandhouding van een Centraal Wonen-project blijken beide stromingen van belang te zijn.

In de *praktische* stroming ligt het accent meer op de kwaliteit van de materiële voorzieningen en een efficiënte organisatie met duidelijke afspraken. In de *relationele* stroming ligt de aandacht meer op de groepsvorming, de openheid in discussies en terughoudendheid met (vooraf gemaakte) afspraken en regels.

1-d Welke doelstellingen streven Centraal Wonen-groepen na en hoe groot is de onderlinge overeenkomst?

De doelstellingen van de Landelijke Vereniging Centraal Wonen vormen voor dit onderzoek het criterium om te bepalen of het om een Centraal Wonen-project gaat. Behalve bij de vereniging aangesloten projecten, zijn er diverse niet-aangesloten projecten, die aan deze doelstellingen voldoen. Dat het niet om een formele instemming gaat, maar om een gemeenschappelijk doel, blijkt uit de inspanningen die groepen zich getroosten om de doelstellingen te realiseren. Naast het gemeenschappelijke doel zijn er onderlinge verschillen. In de meeste groepen zijn aanvullende doelstellingen, zoals emancipatie, huisvesting gehandicapten, flexibiliteit, wonen en werken, woonkosten naar draagkracht, zelfwerkzaamheid, energie en milieuvriendelijk

bouwen en wonen. Kenmerkend is de integrale probleembenadering en de inzet van zowel technische als sociale middelen. Groepen zijn dikwijls vasthoudend en bereid tijd en energie te steken in de realisatie van de uitgangspunten.

Diverse groepen hebben op uiteenlopende gebieden pionierswerk verricht. Enkele projecten verwierven de experimentele status, onder andere voor een alternatief verwarmingsstelsel met een warmtepomp.

Er is een zekere mate van verscheidenheid ontstaan in doelstellingen, maar de overeenkomsten overheersen. In de wijze van uitwerking zijn er grote verschillen in groeps-grootte en ruimtelijke opzet.

1-e Is Centraal Wonen Hilversumse Meent representatief voor Centraal Wonen?

In hoofdlijnen is Centraal Wonen Hilversumse Meent representatief voor alle projecten, met dien verstande dat er sprake is van een pioniersrol en voorbeeldfunctie. Als pionier heeft Centraal Wonen Hilversumse Meent op diverse punten een tamelijk radicaal standpunt ingenomen en pas in een laat stadium, terwille van de haalbaarheid, concessies gedaan. De voorbeeldfunctie blijkt op verschillende punten uit de precedent-werking van het project, zoals ten aanzien van de gemeenschappelijke voorzieningen, de zeggenschap over de woningtoewijzing met daarbij het doorbreken van het inkomenscriterium.

Latere groepen -uitzonderingen daargelaten- hebben tevoren meer rekening gehouden met de beperkingen.

In verhouding tot latere groepen is Centraal Wonen Hilversumse Meent op de volgende punten ver gegaan: de individuele woningindeling, regeling van woonruimteverdeling, eigen huurinning, vereffeningsregeling en Solidariteitsfonds. Ook in de relationele standpunten is er sprake van een pioniersmentaliteit, men gaat verder dan de latere groepen, bijvoorbeeld in de groepsbegeleiding met een min of meer therapeutische clustervorming. Er is binnen het kader van de volkshuisvesting sprake van een radicaal streven naar verandering van de sociale en ruimtelijke condities, en zeggenschap over de totale woonsituatie in alle fasen van het bouwen en wonen.

Latere groepen blijven wat dichterbij de gangbare praktijk van de volkshuisvesting en maken meer gebruik van de mogelijkheden dan van hervorming van de regels. Er worden bijvoorbeeld oefjes toegepast om werkruimte te realiseren

door er het etiket hobbyruimte op te plakken. Men kan hier ook een zekere mate van *verburgerlijking* in zien. Gezien de pioniersrol van Hilversum is enige voorzichtigheid met veralgemenisering van de bewonerservaringen geboden.

1-f Welke problemen en knelpunten doen zich voor met betrekking tot de doelstellingen en motivatie en hoe worden die opgelost?

De problemen, die hier beschreven worden, betreffen het formuleren van doelstellingen en het instandhouden van de motivatie. De realiseringsproblemen komen aansluitend hierop bij het tweede deel van de probleemstelling aan de orde.

Het formuleren van doelstellingen kan op problemen stuiten door de verschillen in opvattingen, door het afkalven van de motivatie en door het blijven hangen in vaagheid. Dit laatste punt komt aan de orde bij de vragen naar bewonerszegenschap (vraag 2-2).

De verschillen, waar zowel de eerste als latere groepen tegenaan gelopen zijn, worden door de bewoners aangeduid met de *praktische* en de *relationele* stroming. Tussen deze stroming bestaat een spanningsveld, dat tot uitdrukking komt in de gewenste omgang en werkwijze: afspraken versus spontane activiteiten, planning versus vrijheid.

In de fase van de planontwikkeling moeten er in sommige perioden veel besluiten onder tijdsdruk worden genomen over technische aangelegenheden. De nadruk op de *praktische* vraagstukken gaat ten koste van de *relationele* contacten en groepsvorming. De kans op spanningen en conflicten tussen groepsleden neemt daardoor toe, evenals de kans op afhaken van deelnemers.

Op dergelijke spanningen kan de groep op twee verschillende manieren reageren. Ten eerste door conflicten in een sfeer van polarisatie op te lossen. Eén van de stromingen krijgt in de beslissingen de overhand en de andere verliest terrein, waarna een deel van de betrokkenen afhaakt. Ten tweede door overleg en zoeken naar mogelijke compromissen. Indien er voldoende tijd is, kan nagegaan worden hoe verschillende opvattingen aan bod kunnen komen. Men spreekt bijvoorbeeld af dat bepaalde taken naar een groepje gedelegeerd worden en ontlast de bijeenkomsten, zodat er ook tijd vrij komt voor gezellig samen zijn. Of men kiest voor een

project met ten dele clusters en ten dele zelfstandige woningen, zonder daaraan een oordeel te koppelen wat het ware Centraal Wonen is.

In de loop van de tijd kunnen de opvattingen meer naar elkaar toe groeien. De *practici* gaan, naarmate men elkaar langer kent, meer belang hechten aan de persoonlijke contacten. De *relationelen* bemerken de kwetsbaarheid van de intiemere relaties en de noodzaak om tot afspraken te komen.

Gedeelde abstracte doeleinden alleen zijn niet voldoende, gemeenschappelijke activiteiten zijn belangrijk en daarvoor zijn ook gedeelde waarden en normen nodig voor de dagelijkse omgang. Grote sociale verschillen bemoeilijken de communicatie.

Een groep, die louter gebaseerd is op vriendschappen, is ook kwetsbaar. Tegen die achtergrond kan de uitbreiding van doelstellingen, met bijvoorbeeld milieuvriendelijk bouwen en wonen, bijdragen aan een verbreding van gedeelde waarden en normen over de omgang met de materiële omgeving.

Voor de instandhouding van de gemeenschappelijke doeleinden zijn de gemeenschappelijke ruimten en voorzieningen van groot belang, mits de bewoners hiervoor gekozen hebben. De ruimten dragen er aan bij dat bijvoorbeeld een cluster kan blijven functioneren, hoewel de samenstelling regelmatig verandert.

In Hilversum is gebleken, dat alleen een *practische* motivatie niet bevredigt als de contacten in het praktische blijven steken. Een idee uit de *praktische* stroming is, dat tijdens het wonen de contacten kunnen groeien en eerst geleidelijk clusters gevormd zouden moeten worden. In een gesloten clustermodel is dat niet mogelijk. Het ontwikkelde open clustermodel biedt in theorie de mogelijkheid voor een geleidelijke clustervorming tijdens de bewoningsfase. Of het daar ook werkelijk van komt is op grond van het beschikbare materiaal niet vast te stellen.

Mijn verwachting is dat de clustervorming gebaseerd op de *praktische* opvatting van het laten groeien van contacten in de bewoningsfase, in een open clustermodel minder clusters en minder clustercontacten oplevert dan clustervorming die volgens het *relationele* model vormgegeven wordt.

Clustervorming is een aftastend en heel spannend proces, vooral in het gesloten clustermodel, omdat het risico voor afwijzing daar vervelende gevolgen heeft. De clustervorming in een open clustermodel staat niet zo onder druk, maar wellicht dat de flexibiliteit ook leidt tot een grotere

vrijblijvendheid, waardoor de inzet voor de oplossing van onderlinge conflicten geringer zal zijn. Dit zou kunnen inhouden, dat er per saldo in een open clustermodel meer bewoners zijn die het gevoel hebben nergens bij te horen of die eenzaamheid ervaren. Vergelijkend onderzoek naar de motieven in relatie tot de ruimtelijke modellen is nodig om hier inzicht in te krijgen.

Het instandhouden van de motivatie kan in gevaar komen door de komst van nieuwe, niet gemotiveerde bewoners. In de meeste projecten hebben de zittende bewoners een belangrijke stem in de woningtoewijzing. Dat is geen garantie dat gemotiveerde bewoners geselecteerd worden of kunnen worden. Ten eerste moeten er gemotiveerde kandidaten zijn. Sommige groepen houden een wachtlijst aan, maar dat functioneert niet altijd. Ten tweede is het niet zo eenvoudig om te bepalen of een kandidaat geïnteresseerd is in Centraal Wonen of voornamelijk in de woning of buurt.

Bij de keuze van nieuwe bewoners speelt de ruimtelijke opzet van het project een rol. In clusterprojecten komt het op het persoonlijke contact aan, terwijl in het grote groepsmodel meer de inzet voor het project als geheel telt.

1-g Wat is het belang van doelstellingen en motieven voor de ontwikkeling en instandhouding van een Centraal Wonen-project?

Motieven zijn bij het startpunt van een groep een voorwaarde voor de planontwikkeling en essentieel voor het voortbestaan van een project. Als gemotiveerde deelnemers afhaken bloedt een initiatief dood of raakt een project in verval. Wat er op den duur gebeurt als de pioniers uit het project vertrokken zijn, is nog onvoldoende duidelijk.

Mijn indruk is dat de meeste goedlopende projecten er in slagen gemotiveerde bewoners aan te trekken en de doelstellingen op projectniveau door te geven aan de volgende generatie bewoners.

Wat gebeurt er als een project ontstaat op basis van een idee van een wethouder of woningcorporatie? Pakken bewoners de doelstelling op en wordt de motivatie ontwikkeld?

Het is niet voldoende om de belangstelling voor gemeenschappelijke voorzieningen bij toekomstige bewoners te polsen en hen vervolgens niet in de ontwikkeling te betrekken. Het initiatief zal in belangrijke mate bij de (toe-

komstige) bewonersgroep gelegd moeten worden.

Bij een geringe voorbereiding krijgen bewoners te weinig gelegenheid om:

- een sterke motivatie te ontwikkelen en zich bewust te worden van hun wensen, prioriteiten en de inzet die het vergt;
- een samenhangende groep te vormen, die zich met het project identificeert;
- elkaar te leren kennen en vriendschapsbetrekkingen te ontwikkelen, die tegen een stootje kunnen;
- een organisatie te vormen en ervaring op te doen met het zelf zaken regelen en problemen oplossen in een situatie, die niet onmiddellijk consequenties heeft voor de woon-situatie.

Wanneer de bewoners niet gemotiveerd zijn, dan zal slechts een beperkt aantal bewoners zich verantwoordelijk voelen voor het geheel.

Een alternatief is om de gemeenschappelijke voorzieningen professioneel te runnen, waarmee het karakter van een doe-'t-zelf project gewijzigd wordt in een service-bedrijf.

1-h Wat is het maatschappelijk belang van Centraal Wonen?

De doelstellingen van Centraal Wonen sluiten aan op diverse maatschappelijke problemen. Het is één van de weinige experimenten en initiatieven van onderop die wat nieuws en sociaals opgeleverd hebben.

Wat Centraal Wonen ter discussie stelt en tracht op te lossen sluit aan bij diverse maatschappelijke discussies, over hyper-individualisering en vereenzaming, over het ontbreken van zinvolle activiteiten in de woonomgeving, over de consumptieve milieubelastende leefstijl, over het consumeren van woondiensten en het vandalisme in de woonomgeving, over de scheiding van wonen en werken, de scheiding van bewonerscategorieën door de financiering en -lest best- de herverdeling van arbeid binnens- en buitenshuis.

Centraal Wonen stelt deze onderwerpen ter discussie door concrete projecten te realiseren en nieuwe ideeën te proberen; experimenten in de volkshuisvesting die een leerproces zijn voor wie naar nieuwe mogelijkheden zoekt en wil leren.

De doelstellingen van Centraal Wonen zijn voldoende stabiel om voor een bewonersgroep een bepaald bindend element te

vormen. De doelstellingen zijn flexibel genoeg om te kunnen inspelen op de belangstelling van bewoners en maatschappelijke veranderingen. Met de uitbreiding van de doelstellingen is een verweving ontstaan met de nieuwe sociale bewegingen en zijn er mogelijkheden voor een bredere maatschappelijke verankering en een vergroting van het bewonerspotentieel.

17.3 Het functioneren van Centraal Wonen

Het tweede deel van de probleemstelling gaat over het functioneren van Centraal Wonen-groepen. Daarbij zijn in 11.3 de volgende vragen gesteld. Op welke wijze zijn bewonersgroepen er in geslaagd hun doel te bereiken? Welke middelen zijn daarvoor nodig, welke problemen en knelpunten doen zich voor, en hoe worden die opgelost? Van welk belang zijn de verschillende aspecten van de doelstelling voor de ontwikkeling en de instandhouding van een Centraal Wonen-project? Wat betekent het gerealiseerde voor de bewoners en voor de maatschappij?

Wat er van de vier deel-doelstellingen terecht gekomen is, staat in de voorgaande hoofdstukken 13 t/m 16 beschreven.

Motieven en de verschillende deel-doelstellingen grijpen op elkaar in; zij zijn onderling afhankelijk, alleen al vanwege het feit dat de beschikbare middelen (tijd, arbeid, geld, ruimte, enzovoorts) beperkt zijn en verdeeld moeten worden. Soms werken de onderdelen in één richting en ondersteunen zij elkaar. Op andere punten staan zij elkaar in de weg of zijn elkaars concurrenten.

De wisselwerking tussen de onderdelen heeft in de voorgaande hoofdstukken op verschillende plaatsen tot overlappingen geleid. Ook bij de beantwoording van de onderzoeksvragen naar het functioneren van Centraal Wonen doet zich dat probleem voor.

17.3.1 *Verschillende groeperingen*

Onderzoeksvraag 2-1 gaat over de kwestie of Centraal Wonen er in slaagt de *deelname vanuit verschillende maatschappelijke groeperingen* te bereiken. In hoofdstuk 13 is op de bewonersdifferentiatie ingegaan naar typen huishoudens, leeftijd en inkomen, en wat de resultaten maatschappelijk betekenen voor de gewenste herintegratie van de samenleving.

Aan de hand van de vragen 2-1-a t/m f worden de resultaten samengevat en conclusies getrokken.

2-1-a Hoe ziet de Centraal Wonen-populatie er uit naar demografische en sociaal-economische kenmerken?

De Centraal Wonen-populatie ziet er als volgt uit naar typen huishoudens, man/vrouw verhouding, leeftijd, inkomen, opleiding, beroep, politieke en levensbeschouwelijke opvatting.

De huishoudens zijn voor driekwart alleenstaanden en één-oudergezinnen (28%; resp. 47%). Paren met en zonder kinderen vormen een minderheid (16%; resp. 7%). Andere huishoudens (woongroepen) komen in de registratie nauwelijks voor (1%). Met zekerheid kan hier aan worden toegevoegd dat van de alleenstaanden een deel als zelfstandige te boek staat, een eigen onzelfstandige woonruimte bewoont, en in een andere definitie als woongroep zou worden opgevat.

De man/vrouw verhouding is ongelijk, namelijk 40% mannen en 60% vrouwen. Dit verschil kan geheel verklaard worden uit de hoge deelname van één-oudergezinnen (28%), wat in overgrote meerderheid alleenstaande moeders met kinderen betreft.

De leeftijdsopbouw van de populatie laat een uitermate jong profiel zien:

kinderen	0 - 17 jaar	32%
jong volwassenen	18 - 34 jaar	34%
rond de veertig	35 - 44 jaar	25%
ouderen	45 - 64 jaar	4%
bejaarden	65 en ouder	1%
onbekend		4%

De inkomensverdeling laat de volgende spreiding zien.

De helft van de huishoudens valt in de inkomenscategorie beneden de f 1500,- netto huishoudinkomen per maand; 18% van de huishoudens komt boven een inkomen van f 2500,- per maand. Daarmee liggen de inkomens veel lager dan van een doorsnee van de Nederlandse bevolking.

Het opleidingsniveau daarentegen ligt veel hoger. Ruim de helft van de bewoners heeft een HBO of academische opleiding afgerond.

Gegevens met betrekking tot beroep, ethnische achtergrond, politieke en levensbeschouwelijke achtergrond ontbreken. Op grond van contacten in de Landelijke Vereniging kunnen de volgende indrukken worden vermeld:

- ruime vertegenwoordiging van sociale beroepen, onderwijs en vorming, en kunst;
- vrijwel geen deelname van allochtonen;
- politieke orientatie groen en links van het midden;
- onkerks/onkerkelijk.

Vermoedelijk zijn deelnemers, die van huis uit katholiek zijn, oververtegenwoordigd.

2-1-b Hoe ziet de bewonerssamenstelling er uit ten opzichte van de Nederlandse bevolking en in vergelijking met bewoners van woongroepen?

Uit de sociaal-demografische kenmerken blijkt dat de Centraal Wonen-populatie geen doorsnee van de Nederlandse bevolking is.

Worden deze kenmerken in hun onderlinge samenhang bezien, dan kan gezegd worden dat in Centraal Wonen-projecten hoog opgeleide jonge alleenstaanden en één-oudergezinnen met een laag inkomen oververtegenwoordigd zijn. Enigszins gechargeerd gezegd, de geëmancipeerde onderkant van de samenleving: huishoudens van alleenstaanden, met een hoge opleiding, een laag inkomen en weinig mogelijkheden op de woningmarkt zijn oververtegenwoordigd. Bij geëmancipeerd gaat het hier om mensen die streven naar zeggenschap en autonomie over hun eigen woon- en leefsituatie. Centraal Wonen vervult in het bijzonder de woonbehoeften van deze categorie.

Is de Centraal Wonen-populatie min of meer gelijk aan de woongroepen? Leden van woongroepen onderscheiden zich van Centraal Wonen-bewoners op de volgende punten: aanmerkelijk jonger, veel minder kinderen (9%; resp. 32%), meer alleenstaanden (63%; resp. 47%) en minder twee-oudergezinnen (8%; resp. 16%). Over de inkomensverhoudingen zijn geen gegevens beschikbaar. Uit deze vergelijking komt naar voren dat Centraal Wonen, ten opzichte van de Nederlandse bevolking en de woongroepen, een tussenpositie inneemt.

De indruk bestaat dat er sprake is van een zekere doorstroming: bewoners uit woongroepen, die naar meer zelfstandigheid en gezinsvorming streven, stromen door naar Centraal Wonen.

2-1-c Hoe ziet de bewonerssamenstelling er op project-niveau uit naar grootte en kenmerken? Hoe groot is de differentiatie binnen groepen naar typen huishoudens, leeftijd en inkomen? Hoe groot zijn de verschillen tussen groepen onderling?

Hoe groot zijn de bewonersgroepen?

Er is sprake van een grote spreiding, De kleinste groepen tellen ca. 15 bewoners en de grootste ca. 125. De gemiddelde projectgrootte van de aangesloten groepen is 71 bewoners. Centraal Wonen Hilversumse Meent behoort, met meer dan 100 bewoners, tot de grote groepen (25% van het totaal). Eén-derde van de groepen heeft minder dan 50 bewoners en de overige (42%) bevinden zich daar tussenin (50-100 bewoners).

Hoe groot is de differentiatie qua samenstelling?

Het uitgangspunt *deelname vanuit verschillende maatschappelijke groeperingen* is in Centraal Wonen Hilversumse Meent aangescherpt. Er zijn maatregelen ontwikkeld om plaats te bieden aan alleenstaanden, gezinnen, onvolledige gezinnen, bejaarden en andere groepen en het voorkómen van financiële beletselen voor zowel huishoudens met een laag als een hoog inkomen.

Voor de 27 grotere projecten (minimaal 20 huishoudens) is de differentiatie naar type huishouden, leeftijd en inkomen nagegaan.

Differentiatie naar type huishouden (13.2) is in de helft van de projecten gerealiseerd, waaronder ook Centraal Wonen Hilversumse Meent. In de andere helft -projecten met geringe huishoudensdifferentiatie- wonen vrijwel uitsluitend alleenstaanden met of zonder kinderen.

Leeftijdsgedifferentiatie (13.3) op projectniveau is slechts beperkt gerealiseerd, aangezien ouderen niet deelnemen. Alleen één project, Centraal Wonen Haarlem, heeft ook enige oudere bewoners (meer dan 5%). Beperkte differentiatie is in de meeste projecten, waaronder de Hilversumse Meent, gerealiseerd. In vier projecten ontbreekt niet alleen de categorie ouderen, maar ook nog een andere leeftijds-categorie vrijwel geheel. In twee projecten zijn de 35-64 jarigen sterk ondervertegenwoordigd en in twee projecten de 18-34 jarigen. In alle projecten zijn kinderen aanwezig (ten minste 20%).

De inkomensdifferentiatie (13.4) is (voor zover bekend) in de meeste projecten niet gerealiseerd door de geringe deelname van hogere inkomens. In een minderheid van de projecten (4 van de 15) is de inkomensdifferentiatie wel gerealiseerd (Centraal Wonen Hilversumse Meent, Almere, Eindhoven en Tilburg).

2-1-d Is Centraal Wonen Hilversumse Meent representatief voor Centraal Wonen?

De diversiteit in groepsgrootte is van dien aard, dat geen enkel project representatief kan zijn voor het geheel. Hilversum is een relatief groot project en kan ten hoogste representatief zijn voor de grote en middelgrote bewonersgroepen. De Hilversumse groep heeft, binnen het brede Centraal Wonen spectrum, geen extreme samenstelling. Centraal Wonen Hilversumse Meent is, beter dan andere groepen, erin geslaagd een meervoudig gedifferentieerde bewonersgroep te vormen. Aannemelijk is dat de gerichte inspanningen effect hebben gehad: de realisatie in de sociale huursector, ontheffing voor inkomensbovengrens bij de woningtoewijzing, woningdifferentiatie en solidariteitsfonds.

Het eerste project is inmiddels 14 jaar bewoond en de samenstelling is in die jaren veranderd. De groep is gemiddeld iets ouder geworden en het aantal hogere inkomens lijkt iets toegenomen te zijn.

Naarmate projecten langer bewoond zijn zal, als de doorstroming beperkt blijft, de leeftijdsopbouw en inkomensdifferentiatie veranderen. Een stijging van de leeftijd (meer bewoners boven de 35 jaar) mag verwacht worden en meer huishoudens met een hoger inkomen (boven de f 2500,- per maand). Vooralsnog kan die ontwikkeling nog niet als een vergrijzing worden bestempeld.

2-1-e Is de doelstelling *deelname vanuit verschillende maatschappelijke groeperingen* gerealiseerd? Wordt de deelname van bepaalde bewonerscategorieën belemmerd, en zo ja, waardoor? Kunnen belemmeringen worden weggenomen?

De *deelname vanuit verschillende maatschappelijke groeperingen* is maar zeer ten dele gehaald. Het opheffen van formele belemmeringen blijkt onvoldoende om bepaalde bewonerscategorieën te interesseren. De doelstellingen, resp. de sociale en ruimtelijke condities van Centraal

Wonen hebben ouderen -en in mindere mate twee-oudergezinnen en hogere inkomenshuishoudens- niet voldoende te bieden.

De deelname van paren (met en zonder kinderen) ligt laag (in de helft van de projecten beneden de 20% van het aantal huishoudens), maar de spreiding tussen projecten is heel groot (0-70%).

De geringe deelname van paren met en zonder kinderen wordt niet veroorzaakt door formele belemmeringen. Een voor gezinnen aantrekkelijk woningaanbod lijkt wel van invloed te zijn. In projecten met koopwoningen ligt de gemiddelde deelname van paren hoger dan in projecten met uitsluitend huurwoningen; dit kan het effect zijn van een samenhang tussen huishoudenstype en inkomenspositie.

De verklaring van de geringe deelname van paren zal ook in sociale factoren gezocht moeten worden. De affectieve functie van huishoudens kan in het algemeen voor volwassenen bevredigender gerealiseerd worden in huishoudens waar twee volwassenen ten opzichte van elkaar een klankbordfunctie vervullen, dan in huishoudens met één volwassene die daarvoor op anderen buiten het huishouden aangewezen zijn.

Verder hebben deze huishoudens voor verzorgingsproblemen de beschikking over een ruimer arsenaal aan alternatieven: onderlinge taakverdeling of een ruimer budget dat aan hulp van buiten (oppas, huishoudelijke hulp) besteed kan worden. Verder staat de doe-'t-zelf ideologie van Centraal Wonen op gespannen voet met de belangen van paren, waarvan beide partners buitenshuis carrière willen maken. De deelname van twee-carrière gezinnen hangt samen met de discussie over arbeidstijdverkorting en herverdeling van huishoudelijke arbeid. Blijft deze op een laag pitje staan of wint dat idee opnieuw aan betekenis?

Het laat zich denken dat bezinning op emancipatie, het opnieuw stellen van vragen met betrekking tot de betaalde en onbetaalde arbeid, leidt tot een nieuwe golf van kritiek op de huidige samenleving, waarin nauwelijks plaats is voor het krijgen en grootbrengen van kinderen door beide ouders. De cijfers voor zogenaamd vrijwillige kinderloosheid zijn daarvoor een niet mis te verstaan signaal.

Ouderen zijn in Centraal Wonen nauwelijks aanwezig. Slechts 5% van de bewoners is 45 jaar of ouder. Formele belemmeringen zijn er niet en belemmeringen in de sfeer van de lokatie of woninggrootte overtuigen niet. Soortgelijke ruimtelijke condities (met enkele kanttekeningen) slaan wel

aan als het gaat om Groepswonen van Ouderen.

Een heterogene leeftijdsopbouw is sociaal-psychologisch voor ouderen niet aantrekkelijk en sluit niet voldoende aan op de behoeften.

Een snelle ontwikkeling van leeftijdsgeïntegreerde projecten op korte termijn is onwaarschijnlijk, zolang op vele maatschappelijke terreinen de scheiding tussen de zgn. actieve levensfase (beroep, zorg voor kinderen) en de inactieve fase (einde beroeps carrière, kinderen uit huis) groot is. Er zijn weinig aanknopingspunten voor gedeelde waarden (waardenhomofilie, die voor de ontwikkeling van groepsactiviteiten en vriendschapsbetrekkingen een noodzakelijke voorwaarde is). De maatschappelijke segregatie naar leeftijd kan, zo lijkt het, niet alleen op project-niveau worden opgelost.

Op langere termijn ontstaan er meer mogelijkheden. Door het proces van emancipatie van ouderen, discussies over maatschappelijke integratie, flexibele pensionering en behoud van zelfstandigheid, alsmede door een nieuwe generatie ouderen, die wellicht in een eerdere levensfase ervaringen met groepswonen heeft opgedaan.

De deelname van huishoudens met hogere inkomens ligt laag. Voor de hogere inkomens gelden formele belemmeringen in projecten met sociale huurwoningen, omdat die gekoppeld zijn aan een inkomenscriterium voor de woningtoewijzing (inkomensboven grens). In Hilversum en in het merendeel van de projecten met sociale huurwoningen is echter ontheffing verleend. Projecten met koopwoningen zijn voor lagere inkomens slecht of niet toegankelijk.

Het wegnemen van de formele belemmering heeft een bescheiden effect: er wordt weinig gebruik gemaakt van de ontheffingsclausule. Ofwel -enigszins gechargeerd- voor de geëmancipeerde bovenkant van de samenleving (huishoudens van paren, met hoge opleiding, een hoog inkomen of perspectief daarop, en veel mogelijkheden op de woningmarkt) is Centraal Wonen een mogelijkheid om autonomie en zeggenschap over de leef- en woonsituatie te verkrijgen, maar veelal niet de meest aantrekkelijke optie. Voor huishoudens met hogere inkomens is een woningwetwoning veelal ruimtelijk en financieel niet aantrekkelijk.

Positief te waarderen zijn de initiatieven met gemengde financiering, Vooral de projecten, die tamelijk dicht aansluiten bij de algemene praktijk van de volkshuisvesting hebben mijns inziens kans op een bredere toepassing. Dit

sluit solidariteit met lagere inkomenshuishoudens niet uit. Een goed voorbeeld van een gemengd gefinancierde project met solidariteit is Centraal Wonen Oegstgeest. Daar zijn de kosten voor de gemeenschappelijke voorzieningen omgeslagen als een percentage van de bouwsom. Voor de koopwoningen ligt de bijdrage hoger dan voor de sociale huurwoningen, alle bewoners hebben er het profijt van.

2-1-f Is een gedifferentieerde groepssamenstelling van belang of voordeel voor de ontwikkeling en instandhouding van een Centraal Wonen-project?

Naarmate de differentiatie groter is, zullen in het algemeen de belangen meer divergeren. Dat maakt de ontwikkeling en instandhouding van een hechte bewonersgroep moeilijker.

Het streven naar een heterogene samenstelling staat op gespannen voet met de sociaal-psychologische behoefte aan herkenning en zich thuisvoelen. Voor de ontwikkeling van vriendschapsbetrekkingen en de vorming van een hechte sociale gemeenschap is waardenhomofilie noodzakelijk.

Naarmate de verscheidenheid naar sociaal-demografische kenmerken toeneemt, is een gemeenschappelijk gedeeld doel meer nodig. Het overbruggen van grote sociale verschillen kost inzet.

Voorbeelden van buitenlandse projecten, met grote sociale verschillen in de groep (Wohnmodell Steilshoop, Hamburg; Raaba Oostenrijk), laten zien dat de besluitvorming en de contacten extra inzet en energie kosten, en dat de bewoners gemotiveerd moeten zijn om die inzet te blijven leveren. En dan nog, zo laat Wohnmodell Steilshoop zien, is succes niet verzekerd (12.2.4).

Deze overwegingen pleiten dus voor een naar sociale opvattingen homogene groep. Er zijn evenwel ook aspecten die voor heterogeniteit pleiten.

De verscheidenheid in de samenleving neemt toe en de levensloop laat meer fasen zien en is minder voorspelbaar. Door samenwonen, de komst van kinderen of door echtscheiden verandert de sociale kring waarin men verkeert. Dat geldt ook voor inkomensveranderingen als gevolg van afstuderen, een baan of verlies van werk. Een deel van het sociale netwerk gaat verloren en nieuwe contacten worden opgebouwd. In een woonomgeving met uitsluitend gelijken (bijvoorbeeld uitsluitend studenten of jonge gezinnen) is het moeilijker sociaal te blijven functioneren indien de omstandigheden

van het huishouden veranderen (bijvoorbeeld werk krijgen of alleenstaand worden) dan in een meer heterogene omgeving.

Voor een groep betekent dat waarschijnlijk, dat een 'sociale monocultuur' zich niet zo goed kan aanpassen aan interne en maatschappelijke veranderingen en daardoor kwetsbaar is.

Daarom verwacht ik dat er in een Centraal Wonen-groep met een gemengde samenstelling -met paren met of zonder kinderen, ouderen en hogere inkomens- minder verhuizingen plaats vinden dan in een groep met weinig verscheidenheid.

Wat de verscheidenheid betekent voor de beleving komt bij de sociale contacten aan de orde.

Aan differentiatie zitten tegenstrijdige kanten. Hoe kun je sociaal-demografische en economische differentiatie koppelen aan samenhang en gemeenschappelijke doelen?

In de ontwikkelingsfase kristalliseert zich een gemeenschappelijk Centraal Wonen-doel uit en ontstaat er een 'wij'-gevoel voor het project. Dat gaat niet zonder conflicten en personen die afhaken.

Het is een voordeel als bewoners hun tegenstellingen in opvattingen en belangen in de voorbereidingsfase ontdekken en bespreken. Het afhaken heeft dan nog geen grote gevolgen. Er zijn voor de projectrealisatie geen nadelen gesignaleerd aan dit proces van zelf-selectie.

Worden tegenstellingen niet onderkend, dan is de kans groot dat op een onverwacht moment ernstige conflicten ontstaan, die tot afhaken in de woonfase leiden. Wanneer dat om verschillende huishoudens gaat, dan komt de groep of cluster in gevaar.

17.3.2 *Betrokkenheid en verantwoordelijkheid*

Onderzoeksvraag 2-2 gaat in op de realisatie en het functioneren van de doelstelling *de betrokkenheid van toekomstige bewoners bij de voorbereiding en de totstandkoming van een woonvorm met de beschikking over centrale voorzieningen in gezamenlijke verantwoordelijkheid*. In hoofdstuk 14 is op de bewonerszeggenschap ingegaan. Om meer inzicht te krijgen in de middelen die van belang zijn voor het functioneren van een bewoners-organisatie, is een vergelijking gemaakt met buurtvernieuwing. Verder is op het belang van zelfwerkzaamheid en autonomie ingegaan.

Aan de hand van de onderzoeksvragen 2-2-a t/m g worden de resultaten samengevat en conclusies getrokken.

2-2-a Over welke aspecten hebben toekomstige bewoners tijdens de planontwikkeling zeggenschap verworven en ten aanzien van wat is dat niet gelukt? Welke verantwoordelijkheid en risico's brengt dat voor de bewoners mee? Hoe gaan bewoners daarmee om?

De Centraal Wonen-projecten zijn voor het merendeel gerealiseerd in de sociale huursector (75%), een minderheid in de koopsector (14%) of met gemengde financiering (11%). Voor de huurwoningen is een woningcorporatie of een gemeentelijk woningbedrijf eigenaar. Voor de grond en de bouw zijn bewoners afhankelijk van de gemeente en de eigenaar. Bewoners spelen een hoofdrol in het formuleren van hun woonwensen en in de dialoog met de architect. In veel projecten hebben bewoners invloed gehad op de keuze van de architect.

In de sociale woningbouw is het niet goed mogelijk om werkruimte van enige omvang te creëren, omdat de regels voor de financiering dat niet toelaten. Enkele groepen hebben zelf geld geleend voor de gemeenschappelijke voorzieningen en zijn daardoor vrijer in de bestemming en de vormgeving. De kosten liggen op die manier hoger.

De meeste plannen zijn goedgekeurd binnen de geldende voorschriften of met kleine afwijkingen. Bij uitzondering is er sprake van het predikaat *experimenteel* voor een onderdeel (bijvoorbeeld een warmtepomp).

In de planontwikkelingen moeten vrijwel altijd concessies worden gedaan vanwege de beperkt beschikbare middelen (grond, woningbouwcontingent, bouwsom). Bewoners bepalen in beperkte mate op welke onderdelen bezuinigd wordt (grootte van gemeenschappelijke voorzieningen, afwerkingsniveau, vormgeving).

Diverse groepen hebben aanvullende doelstellingen gerealiseerd: flexibiliteit, vormgeving van projecthuis, binnengangen of aangepaste woningen.

In de koopprojecten zijn de autonomie en de eigen verantwoordelijkheid van bewoners groter. Ook daar gelden beperkingen door regelingen, locatie en financiële middelen. Het financieren van woningen in een project met gemeenschappelijke voorzieningen is een probleem apart.

De rol en verantwoordelijkheid van bewoners bestaan vooral in het formuleren van de wooneisen, de dialoog met de architect over de ontwikkeling van het plan, participatie in het bouwteam, ontwikkelen van een organisatie en een goede besluitvorming, informatieoverdracht en regelingen

(contracten) die het toekomstige beheer betreffen. In de planontwikkeling hebben dikwijls een paar personen een voortrekkersrol. Informele leiders kunnen naast positieve ook negatieve effecten hebben. In Hilversum en in andere projecten hebben zich spanningen voorgedaan rondom voortrekkers, die soms geleid hebben tot het vertrek en een inzinking in het groepsproces.

2-2-b Over welke aspecten hebben bewoners in de bewoningsfase zeggenschap verworven en ten aanzien van wat is dat niet gelukt? Welke verantwoordelijkheid en risico's brengt dat voor de bewoners mee? Hoe gaan bewoners daarmee om?

In de bewoningsfase heeft de zeggenschap betrekking op het gebruik, onderhoud en beheer van het project, de huurinning en de woningtoewijzing.

In alle projecten, huur en koop, is er een overeenkomst tussen de eigenaar(s) en bewoners; de bewonersvereniging is verantwoordelijk voor diverse taken.

Huurinning en groot-onderhoud blijven meestal bij de eigenaar, in overleg met de bewoners-organisatie. Slechts in enkele huurprojecten draagt de bewoners-organisatie verantwoordelijkheid voor de huurinning. Kleine onderhoudswerkzaamheden worden dikwijls door de bewoners zelf verricht.

De bewonersvereniging is verantwoordelijk voor de algemene gang van zaken en het gebruik, het beheer en het onderhoud van gemeenschappelijke ruimten en voorzieningen, en het sociale functioneren.

Het bestuur zorgt, als regel, voor de algemene gang van zaken, de bewonersvergaderingen en de externe contacten. De overige taken worden meestal naar commissies en werkgroepen gedelegeerd.

In de bewonersvergaderingen komen onderwerpen aan bod, waarin belangen van bewoners en project tegen elkaar afgewogen moeten worden. Dat kan gaan om botsende zakelijke projectbelangen en emotionele persoonlijke belangen. Dat is verre van gemakkelijk door de nauwe betrokkenheid van bewoners en bestuurders/bewoners. Afspraken moeten op een breed draagvlak steunen, omdat er nauwelijks middelen zijn om de naleving af te dwingen.

De participatie in het beheer en onderhoud ligt hoog. Dat laatste is dikwijls een verplichting. Beheer en onderhoud dragen bij aan de contacten in een sociaal netwerk op groepsniveau.

2-2-c Is er zeggenschap verkregen over de woningtoewijzing? Welke verantwoordelijkheid en risico's brengt dat mee? Hoe gaan bewoners daarmee om?

Bij ongeveer driekwart van de huurprojecten zijn er met de woningcorporatie (en gemeente) afspraken over de woningtoewijzing. Zeggenschap over de toewijzing is nodig om gemotiveerde en passende kandidaten te selecteren. In ruim de helft van de projecten is er een afspraak over de verdeling van het financiële risico voor langdurige leegstand; indien niet, dan komt dit voor rekening van de woningcorporatie. In de gemaakte afspraken is de gewone distributie leegstand (1 à 2 maanden huurderving of 2% leegstandskosten) vrijwel steeds voor rekening van de woningcorporatie, bij langere leegstand (gedeeltelijk) voor de bewonersvereniging. Dit is de 'prijs' voor de zeggenschap over de woningtoewijzing. Voor de bewoners is het een druk om snel nieuwe huurders te vinden. De tijd voor een keuze- en kenningsmakingsproces is met een wettelijke opzegtermijn van een maand te kort. Het gebruik van een wachtlijst lost dat niet op. Voor projecten met koopwoningen zijn verschillende constructies ontwikkeld om de belangen van de verschillende partijen (verkoper en bewonersgroep) evenwichtig te behartigen.

2-2-d Is de bewonerszeggenschap in Centraal Wonen Hilversumse Meent representatief voor Centraal Wonen?

Centraal Wonen Hilversumse Meent heeft zelf het initiatief genomen en vergaande zeggenschap over planontwikkeling en beheer verworven. De bewonersgroep en de architect hebben intensief samengewerkt op basis van uitgangspunten van de groep. Toen het schetsontwerp er lag zijn een gemeente en een woningcorporatie bereid gevonden het initiatief mee te ontwikkelen. De bewoners konden hun eigen woningindeling bepalen. Met de experimentele status is ontheffing verleend voor enkele voorschriften en er is extra subsidie toegekend.

In het beheer hebben de bewoners veel verantwoordelijkheid genomen in de vorm van een *moeder-dochter* constructie *avant la lettre*. Voor de huurinning en woningtoewijzing hebben de bewoners een aparte stichting opgericht.

De eerste groep is in verschillende opzichten verder gegaan dan de latere projecten, enkele uitzonderingen daargelaten. Centraal Wonen Hilversumse Meent heeft een voorbeeldfunctie gehad en is voor bewonerszeggenschap representatief, behoudens de aspecten eigen woningindeling en huurinning.

2-2-e Is Centraal Wonen er in geslaagd zeggenschap te realiseren in de fase van de planontwikkeling en bewoningsfase? Welke problemen en knelpunten doen zich voor? Hoe worden belemmeringen opgelost?

Het verkrijgen van zeggenschap is een doel, eenmaal verworven fungeert het als middel om greep te krijgen op en vorm te geven aan de eigen leef- en woonwijze.

Centraal Wonen Hilversumse Meent heeft een belangrijke voorbeeldfunctie vervuld, maar is nergens gecopieerd. Andere bewonersgroepen hebben de doelstelling van Centraal Wonen tot uitgangspunt genomen en op basis daarvan hun eigen woonwensen geformuleerd. Het heeft geresulteerd in een nieuwe woonvorm in de sociale woningbouw in een grote verscheidenheid aan projecten en in bewonersgroepen die zich met hun project identificeren. Centraal Wonen is geen statisch geheel geworden. Er vinden ook in volgende projecten vernieuwingen plaats en aanpassingen aan veranderende omstandigheden.

Het merendeel van de projecten functioneert volgens de vooropgezette doelstellingen. In twee projecten zijn, in overleg met de eigenaar, de clusters opgeheven en hebben de ruimten een andere bestemming gekregen.

Centraal Wonen Hilversumse Meent is als experimenteel project van start gegaan. Daarvoor moesten ontheffingen van regels gegeven worden: een procedure die onzeker is en tijd kost. De meeste projecten zijn binnen de kaders van de sociale woningbouw gerealiseerd, ook al bracht dat beperkingen met zich mee.

De meeste groepen hebben invloed op de planontwikkeling uitgeoefend, op het plan als geheel en op de gemeenschappelijke ruimten. In mindere mate geldt dat voor andere aspecten (lokatie, materialen, enz.). De bewoners dragen verantwoordelijkheid voor de centrale voorzieningen en bepalen (mee) de keuze van nieuwe bewoners. Tot zo ver is het verwerven van zeggenschap door bewoners over hun leef- en woonsituatie geslaagd.

Voor projecten met koopwoningen ligt de verantwoordelijkheid geheel bij de bewoners, waarbij, via de vereniging van eigenaren, afspraken worden gemaakt welke taken voor de eigenaar zijn en welke voor het bewonerscollectief.

De projecten met gemengde financiering zijn er in geslaagd constructies te ontwikkelen waarin eigenaar/verhuurder, eigenaar/bewoner en huurder samenwerken en de verantwoordelijkheid voor de gang van zaken en het beheer ligt bij de

eigenaar/bewoners en huurders gezamenlijk. Ook dat is een vernieuwing in de volkshuisvesting.

Onderzocht zijn de bewoonde projecten. Buiten beeld dreigt te raken dat veel gerealiseerde projecten aan een zijden draadje gehangen hebben en dat vele groepen hun pogingen om een project te realiseren hebben opgegeven. Er kan daardoor een te rooskleurig beeld ontstaan. Niet bekend is, hoeveel groepen hun initiatieven zagen mislukken. Staat er tegenover ieder gerealiseerd project een mislukt initiatief? Dat lijkt mij niet onwaarschijnlijk.

Er zijn weinig verslagen van mislukte initiatieven. Uit de ontwikkeling van Hilversum, uit eigen ervaringen en uit contacten met enkele gestrande initiatiefgroepen komt naar voren dat de belemmeringen vooral liggen in het gebrek aan erkenning, met gevolg dat er geen grond en geen woningbouwcontingent verkregen kan worden. Hierdoor komt een groep in een uitzichtloze situatie te verkeren. De plannen komen stil te liggen, er haken mensen af en er kunnen geen nieuwe aangetrokken worden, zolang er geen perspectief voor de realisering van de plannen is. Talloze initiatiefgroepen zijn op die wijze doodgebloed.

De volgende externe factoren zijn voor de planontwikkeling onontbeerlijk: lokale erkenning door gemeente en woningcorporatie/financier, samenwerking in een projectteam, dialoog met een architect en toewijzing van middelen.

De planontwikkeling is ook afhankelijk van interne hulpbronnen. De groep moet een groot aantal taken vervullen, die de nodige deskundigheid vereisen. Van belang zijn het ontwikkelen en vasthouden van eigen initiatief, inzet, zelfwerkzaamheid en deskundigheid op het gebied van volkshuisvesting en groepsprocessen, aanwezigheid van gedreven persoonlijkheden, het duidelijk formuleren van woonwensen en het beschikken over een lange adem.

De Landelijke Vereniging Centraal Wonen heeft zich voorstander getoond van het opstellen van een participatiestatuuut om rechten en plichten tussen bewoners-organisatie en woningcorporatie te regelen. Naar mijn mening is het verwerven van vertrouwen en het ontwikkelen van een samenwerkingsverband van groter belang dan een formele overeenkomst, omdat de groep -als het er op aan komt- weinig machtsmiddelen heeft om dat, wat overeengekomen is, daadwerkelijk af te dwingen.

Het ontwikkelen van een Centraal Wonen-project kost gewoonlijk enkele jaren voorbereiding. De planontwikkeling in

Hilversum en eigen ervaringen wijzen uit dat een goede organisatievorm, een gezellige sfeer, het tussentijds boeken van resultaten en behouden van perspectief, en het aantrekken van belangstellenden van belang zijn om het initiatief gaande te houden.

Voor bewonersgroepen is de ontwikkeling van het woonwensen-programma een nuttig hulpmiddel. Sommige groepen hebben subsidie aangevraagd en verkregen voor het aantrekken van deskundige begeleiding voor de ontwikkeling van zo'n programma.

In de bewoningsfase hebben de bewoners met nieuwe taken en problemen te maken: de verplichte/vrijwillige deelname, het lidmaatschap, financiën, de dominantie van informele leiders, de woningtoewijzing en de verhuurbaarheid van de woningen.

Het verplichte lidmaatschap heeft als voordeel dat bewoners die afhaken aan hun financiële verplichtingen gehouden kunnen worden. Bij een 'arme' bewonersvereniging gaan discussies over geld overheersen wat de sfeer en ontwikkeling van gemeenschappelijke activiteiten negatief beïnvloedt.

Een groep is kwetsbaar als het beheer in de handen van een of enkele bewoners ligt. De niet-betrokkenen nemen een steeds afwachtender houding aan en, bij vertrek of afhaken van de verantwoordelijke bewoner, is het moeilijk een opvolger te vinden en de deskundigheid over te dragen.

Signalen voor een zwakke organisatie zijn weinig betrokkenheid, besluiteloosheid, afspraken die niet uitgevoerd en geëvalueerd worden, klachten en zichtbaar gebrek aan dagelijks onderhoud van de gemeenschappelijke ruimten.

Het schoonmaken van gemeenschappelijke ruimten loopt meestal via een rooster, waarin alle bewoners meedraaien. Slecht onderhoud en 'minimalengagement' zijn signalen voor een niet goed functionerende organisatie en desinteresse bij bewoners.

Problemen oplossen begint bij het signaleren en maatregelen bedenken, bijvoorbeeld deskundigheid ontwikkelen, hulp van buiten inroepen, afstoten van te zware taken, spreiding van verantwoordelijkheid over commissies, regelmatige wisselingen in het bestuur, een verbetering van het contributiesysteem, enzovoorts.

Worden problemen laat onderkend, dan is het moeilijker een negatieve ontwikkeling te keren.

De verhuurbaarheid heeft, tot nog toe, in de meeste projecten geen problemen gegeven, maar projecten zijn op dit punt kwetsbaar. De beleidsvoornemens voor de huursubsidie vormen een ernstige bedreiging. De toewijzing aan lagere inkomens loopt direct gevaar, doordat huren en inkomensniveau meer op elkaar afgestemd moeten gaan worden. De grootste en duurste woningen dreigen onbereikbaar te worden voor de belangrijke huidige doelgroep: één-oudergezinnen. Daarmee staat tevens de toekomst van de projecten zelf op het spel.

2-2-f Is bewonerszeggenschap van belang voor de ontwikkeling en instandhouding van een project?

Participatie in de planontwikkeling zorgt voor een gemeenschappelijk doel: de verwerving van ruimtelijke condities. De gezamenlijke inspanning is een onderdeel van het groepsproces en een nuttig leerproces. Van gebreken en fouten in de voorbereiding kan men leren, zonder dat dit direct verstrekken gevolgen heeft.

Een project dat hoofdzakelijk door derden wordt ontwikkeld mist de afstemming van de ruimtelijke voorzieningen op de behoeften, de opbouw van een samenhangende bewonersgroep en de leerfase voor de organisatie en dat wreekt zich later. Voorbeelden daarvan zijn Centraal Wonen Arnhem en Spijkenisse, waar men vanaf het begin kampte met problemen die later, als er al veel gepasseerd was, moeilijk op te lossen zijn.

Het beheer draagt bij aan contacten tussen alle bewoners, onderlinge kennismaking en instandhouding van betrekkingen, volgens het idee van de *praktische* stroming. De commissies zijn een combinatie van eigen interesse en een bijdrage leveren aan het beheer.

Centraal Wonen zorgt zelf voor het gebruik en het beheer van de gemeenschappelijke ruimten en onderscheidt zich daarmee van service-flats en andere instellingen, waar dit door professionele krachten gebeurt.

2-2-g Is de inspanning van bewoners in het participatieproces van maatschappelijke betekenis? Welke invloed is er van uitgegaan op de volkshuisvesting?

Centraal Wonen heeft een voortrekkersrol vervuld in de ontwikkeling van inspraak voor de woonomgeving. Het is één van de weinige initiatieven, waarbij inspraak heeft geleid

tot een nieuwe vorm van wonen, sociale omgang en zorg voor de woonomgeving.

Er is voortdurend kritiek en politieke druk uitgeoefend. Bij herhaling is gewezen op de zwakke positie van bewonersgroepen en op de willekeur op lokaal niveau. In de Nota Wonen in Groepsverband van het Ministerie van VROM is de beleidslijn uitgezet van 'gelijke kansen' voor iedere vorm van (groeps)wonen, maar dit heeft op lokaal niveau voor groepen niets veranderd.

Waar bewoners wel medewerking krijgen werpt de inzet resultaten af. De zeggenschap in het beheer resulteert in de inrichting en het gebruik van ruimten, in afspraken over burengedrag en in het voorkómen van overlast. De zeggenschap is niet vrijblijvend, inzet van alle bewoners is nodig, zoals verplicht lidmaatschap van de bewonersvereniging, contributie, meedraaien in de schoonmaakdienst, deelname aan commissies en vergaderingen, en sociale participatie.

Mede door de inspanningen van de Landelijke Vereniging Centraal Wonen is de regelgeving veranderd. In de planontwikkeling is meer vrijheid ontstaan en in principe geeft het nieuwe goedkeurings- en financieringssysteem de mogelijkheid, dat bewoners bepalen hoeveel ruimte privé of gemeenschappelijk wordt.

Het probleem is nu, dat de drastische bezuiniging op het te subsidiëren oppervlak maakt, dat er weinig meer te verdelen valt. De financiering van werkruimte en de integratie van wonen en werken is nog steeds niet mogelijk.

Vernieuwend zijn de projecten met gemengde financiering: de combinatie van huur- en koopwoningen in één project. Deze constructie wordt nu bijvoorbeeld ook toegepast in projecten Groepswonen van Ouderen.

17.3.3 *'Centrale voorzieningen' en 'zelfstandigheid'*

Onderzoeksvraag 2-3 gaat over de ruimtelijke voorzieningen, in het bijzonder de verhouding tussen privé en gemeenschappelijke ruimten en de wijze waarop ruimtelijk vorm gegeven is aan de uitgangspunten. In hoofdstuk 15 is hierop ingegaan.

Aan de hand van de onderzoeksvragen 2-3-a t/m p worden de resultaten samengevat en conclusies getrokken.

2-3-a Zijn Centraal Wonen-groepen er in geslaagd een woonvorm te ontwikkelen met gemeenschappelijke ruimten? Hoe ziet die woonvorm er uit? Wat voor centrale voorzieningen zijn er gerealiseerd in Centraal Wonen Hilversumse Meent en in andere projecten?

Vanaf 1977 zijn er ongeveer zestig Centraal Wonen-projecten ontstaan, waarvan er ca. vijftig aangesloten zijn bij de Landelijke Vereniging Centraal Wonen. Centraal Wonen Hilversumse Meent heeft een duidelijke voorbeeldfunctie vervuld.

Veel navolging hebben gekregen de combinatie van woningen met zelfstandige voorzieningen in combinatie met gemeenschappelijke ruimten, de woningdifferentiatie en de financiering in de sociale huursector.

De projectgrootte van de 36 gedocumenteerde projecten loopt uiteen van 4-167 wooneenheden:

3-19 woningen/wooneenheden	9	25%
20-39	12	33%
40-59	8	22%
60-79	5	14%
80 of meer	2	5%

In de Hilversumse Meent zijn er gemeenschappelijke ruimten op twee niveaus, wat in ruim de helft van de grotere projecten is nagevolgd. In Hilversum is veel (29%) gemeenschappelijke gebruiksruimte. Deze bestaat uit groepsruimten: een ontmoetingsruimte, tienerruimte, hobbyruimte, logeerkamers, atelier en sauna; en uit clusterruimten: een eet-/kookruimte, was- en (fietsen)berging. Op beide niveaus is er gemeenschappelijke buitenruimte.

Een gemeenschappelijke tuin is in alle projecten aanwezig. In op één na alle projecten is er een groepsontmoetingsruimte, en zijn er op groeps- en/of clusterniveau een eet-/kookruimte, een was-/droogruimte en een (fietsen)berging. In tweederde van de projecten is er gemeenschappelijke ruimte voor peuters, logéés en hobby's, en in één derde voor tieners, werk- of bedrijfsruimte.

In Hilversum is vormgegeven aan het gemeenschappelijke: het straatje en de clusters zijn geaccentueerd. Projecten verschillen sterk in vormgeving. Sommige projecten onderscheiden zich niet of nauwelijks van de omgeving. Andere hebben in de vorm de totaliteit van het project geaccentueerd (bijvoorbeeld Centraal Wonen Huizen), de onderlinge

verbindingen met serre-achtige verbindingen (Centraal Wonen Zevenkamp), of de groepsvoorzieningen (Centraal Wonen Apeldoorn), of de clusters (Centraal Wonen Spijkenisse). In enkele projecten is de groepsruimte apart gefinancierd, waardoor meer vrijheid is ontstaan voor de bestemming en de vormgeving (Centraal Wonen Eindhoven en Almere).

2-3-b Wat voor privé woonruimte is er voor huishoudens gerealiseerd?

De privé woonruimte bestaat in overgrote meerderheid uit gewone, zelfstandige woningen met een eigen keuken, eigen douche en toilet. Er is dikwijls bespaard op was-droogruimte en bergruimte.

In vier projecten is de privé woonruimte verder ingeperkt: er is een kitchenette en/of sanitaire voorzieningen ontbreken. De privé woonruimte is teruggebracht tot een 'onzelfstandige' woning/woonruimte.

De gemiddelde woningoppervlakte in projecten loopt sterk uiteen, in sommige projecten minder dan 75m² en enkele meer dan 125m².

2-3-c Hoe ligt de verdeling tussen privé en gemeenschappelijke ruimte? Is er privé-ruimte afgestaan?

De verhouding van privé en gemeenschappelijke ruimte loopt sterk uiteen. In alle gedocumenteerde (36) projecten is gemeenschappelijke ruimte, maar in verhouding tot de privé ruimte vrijwel altijd minder dan in Hilversum, waar 29% van het totale gebruiksoppervlak voor gemeenschappelijke doeleinden is bestemd:

minder dan 4-10%	gemeensch. gebruiksopp.	6	projecten	(16%)
10-20%	"	"	17	(47%)
20-30%	"	"	11	(30%)
30% of meer	"	"	2	(5%)

In tweederde van de projecten is minder dan één-vijfde deel van het gebruiksoppervlak 'ingeleverd'.

Het uitgangspunt 'inleveren van privé ruimte' is vooral gegaan ten koste van bergruimte en het verdwijnen van overmaat uit de woning.

Niet in alle projecten is het inleveren van privé ruimte aanwijsbaar. Het financieringssysteem, de bouwwijze en de kosten hangen op een ondoorzichtige wijze samen. Niet duidelijk is waarom in sommige projecten alles mogelijk lijkt, terwijl andere de grootst mogelijke moeite hebben om

ook maar enigermate redelijke gemeenschappelijke voorzieningen te realiseren.

2-3-d Wat voor ruimtelijke relaties zijn er tussen privé en gemeenschappelijke ruimten? Zijn er verschillende ruimtelijke modellen ontstaan?

Er zijn verschillende relaties te onderscheiden tussen privé en gemeenschappelijke ruimten, die samenhangen met twee aspecten:

- de grootte van het project en
- de gemeenschappelijkheid op een of twee niveaus.

Grootte en gemeenschappelijkheid hebben gevolgen voor de verbindingen tussen privé en gemeenschappelijke ruimten of kunnen dat hebben: verbindingen buitenom of binnendoor.

Er zijn combinaties van projectgrootte en niveaus van gemeenschappelijkheid, die de volgende vier ruimtelijke modellen opleveren:

- 1 *het kleine groepsmodel*, een project met ca. 5-10 woningen (maximaal 19 woningen/eenheden) met groepsvoorzieningen (zonder onderverdeling in clusters);
- 2 *het grote groepsmodel*, een project met ca. 30-50 woningen (minimaal 20 woningen/eenheden) met groepsvoorzieningen (zonder onderverdeling in clusters);
- 3 *het clustermodel*, een project met ca. 30-50 woningen met groeps- en clustervoorzieningen (voor alle huishoudens);
- 4 *het gemengde model*, een project met ca. 30-50 woningen met groepsvoorzieningen en -voor een deel van de huishoudens- clustervoorzieningen.

Projecten van het groepsmodel zijn gemiddeld kleiner dan die van het clustermodel.

Binnen het clustermodel zijn er verschillende karakteristieken voor de cluster te geven:

- het *gesloten clustermodel*, waarbij de cluster een herkenbare sociaal-ruimtelijke eenheid vormt van ca. 5-7 huishoudens in aan elkaar grenzende woningen met clustervoorzieningen;
- het *open clustermodel*, waarbij de cluster wel een sociale maar geen ruimtelijke eenheid vormt (een aantal huishoudens, die niet noodzakelijk naast elkaar wonen en die over clustervoorzieningen beschikken);
- het *clustermodel met onzelfstandige woonruimte* of *woongroepmodel*, waarbij de cluster bestaat uit een sociaal-ruimtelijke eenheid van ca. 4-6 huishoudens in aan elkaar grenzende onzelfstandige wooneenheden met clustervoorzieningen.

Verbindingen binnendoor zijn vrijwel altijd aanwezig in projecten van *het kleine groepsmodel* en *het open clustermodel*. Via gemeenschappelijke hallen en gangen staan alle ruimten intern met elkaar in verbinding. De nadruk ligt op de gemeenschappelijke identiteit. Voorbeeld van een project van *het kleine groepsmodel* is Doetinchem: acht woningen en vijf wooneenheden, waar alle huishoudens binnendoor naar de gemeenschappelijke ruimten kunnen. Voorbeeld van een project van *het open clustermodel* met binnendoor verbindingen is Centraal Wonen Rotterdam De Banier: 51 woningen, 8 clusterruimten en groepsruimten, die via vijf trapportalen en binnengangen op de eerste en derde verdieping onderling verbonden zijn.

Verbindingen buitenom zijn karakteristiek voor projecten van *het grote groepsmodel*. De projectruimte (projecthuis) is buitenom bereikbaar via de straat of tuin. Een voorbeeld van *het grote groepsmodel* is Centraal Wonen Tilburg: 20 woningen en een projecthuis liggen rondom een openbaar pleintje. Een ander voorbeeld: Centraal Wonen Lelystad met 32 woningen en een projecthuis gesitueerd om een gemeenschappelijke tuin.

In *het gesloten clustermodel* zijn de woningen (in theorie) binnendoor verbonden met de clusterruimte en binnenom met de groepsruimten. In de praktijk is de binnendoor relatie met de clusterruimte soms maar ten dele gerealiseerd (zie Centraal Wonen Hilversumse Meent).

In *het woongroepmodel* is de verbinding in de woongroep altijd binnendoor (verplicht vanwege het delen van keukens en/of sanitaire voorzieningen). De verbinding tussen de woonruimte en de voorzieningen op groepsniveau is in sommige projecten buitenom (Nieuwegein, Amersfoort), in andere binnendoor (Huizen).

2-3-e Is er naar flexibiliteit in de ruimtelijke condities gestreefd, en zo ja in hoeverre is die flexibiliteit gerealiseerd?

In het Hilversumse project is met drie ontwikkelingen rekening gehouden: veranderingen in behoeften binnen het huishouden (de woningindeling), het samengaan van huishoudens (samenvoegen van woningen) en de verandering in de huishoudensgrootte (uitwisseling van ruimten tussen aangrenzende woningen). De maatregelen bestaan uit een vrij indeelbare woonruimte en een uitsparing in de woningscheidende wanden.

In de meeste projecten is er aan flexibiliteit (alleen) aandacht besteed ter wille van de *terugbouwbaarheid*, tot een traditionele vorm terug te bouwen voor het geval er geen belangstelling zou zijn voor het sociale gebeuren.

In diverse projecten is op een meer positieve wijze met flexibiliteit geëxperimenteerd. Soms ging het om bescheiden aanpassingen, maar in enkele projecten zijn het hele ontwerp en de keuze van bouwsysteem en materialen er op gebaseerd. In projecten met onzelfstandige woonruimte is men het verst gegaan met het streven naar flexibiliteit.

2-3-f Welke ruimtelijke middelen zijn ingezet voor specifieke, aanvullende doelen?

In éénderde van de projecten is woonruimte voor gehandicapten en begeleid wonen. In veel projecten is sprake van enige zelfwerkzaamheid in de afbouw of het projecthuis, in een enkel project is dat heel veel (Centraal Wonen Purmerend en Almere). In sommige projecten heeft de milieudoelstelling een belangrijke rol gespeeld in de ligging van de woningen, de materiaalkeuze (extra isolatie, geen tropisch hardhout, verven op waterbasis) en technische installaties (warmtepomp, zonnecollectoren).

De doelstelling *contacten met de buurt* komt tot uitdrukking in de keuze van de openbare ruimten, zoals de wandelstraat in Hilversum, of in de ligging van projectruimten, in Purmerend letterlijk het café op de hoek.

2-3-g Hoe ligt het project in de buurt?

Het merendeel van de projecten ligt in een nieuwbouwwijk ver van het centrum en soms nogal geïsoleerd door een weg of een waterloop.

De keuze van het woningtype en de ontsluiting laten de volgende verschillen zien. Tweederde van de projecten bestaat uit gestapelde laagbouw met maximaal vier woonlagen, éénderde is evenals Hilversum in laagbouw gerealiseerd.

In Hilversum liggen de woningen ter weerszijde van de openbare (wandel)weg, waardoor de openbare ruimte (straat of pleintje) min of meer wordt ingesloten. Hoewel minder besloten, is dit toch vergelijkbaar met de vroegere hofjes. Een kwart van de projecten is op soortgelijke wijze opgezet.

In éénderde van de projecten is er een sterk besloten

gemeenschappelijke tuin. De woningen liggen -niet besloten- aan de straat, die gedeeld wordt met buurtgenoten.

Er zijn diverse andere vormen, zoals een vrijstaand gebouw en een L- of U-vorming bouwblok aan de straat met een halfbesloten tuin.

2-3-h Is Centraal Wonen Hilversumse Meent representatief voor Centraal Wonen?

Bij een dergelijke verscheidenheid in projectgrootte kan geen enkel project voor het geheel representatief zijn.

Wat betreft de volgende punten komt Hilversum overeen met een meerderheid van de andere projecten: nieuwbouw in een nieuwbouw buurt, sociale huurwoningen, zelfstandige woningen (eigen keuken en sanitair) van bescheiden omvang, en gemeenschappelijke ontmoetingsruimte, eet-/kookruimte, speelruimte voor kinderen, hobbyruimte, logeerkamers, was- en droogruimte, (fietsen)berging en tuin.

Met de helft tot éénderde van de projecten heeft het Hilversumse project gemeen: de grootte van het project, laagbouw woningen, groeps- en clusterruimten, aanwezigheid van tienerruimte en hobbyruimte. Ook de relatie met de buurt via de wandelroute komt elders voor.

Min of meer een uitzondering of uitschieter is het project voor wat betreft: de omvang van de gemeenschappelijke gebruiksruimte (29%), de opvallende vormgeving, de flexibiliteit.

Daaruit kan geconcludeerd worden dat Centraal Wonen Hilversumse Meent een project is met een relatief hoog collectief voorzieningenniveau, maar geen extreme verschillen vertoont met de later gerealiseerde Centraal Wonen-projecten.

De resultaten van Centraal Wonen Hilversumse Meent mogen mijns inziens gegeneraliseerd worden voor de projecten van het gesloten clustermodel. Voor de resultaten met betrekking tot het groepsniveau lijkt het me verantwoord deze ook voor alle grotere projecten een meer algemene geldigheid toe te schrijven.

2-3-i Voldoen de centrale voorzieningen aan het gestelde doel? Is Centraal Wonen er in geslaagd een passende woonvorm te ontwikkelen? Welke problemen en knelpunten doen zich voor? Hoe worden belemmeringen opgelost?

Het doel van de woonvorm met centrale voorzieningen is

bewoners de mogelijkheden te bieden voor de uitgroei van contacten en solidariteit. De gerealiseerde projecten voldoen in hoge mate aan dat doel.

Er vinden activiteiten op groepsniveau plaats.

De projectgrootte is van invloed op de onderlinge betrekkingen en het beheer. In een klein project is het makkelijker iedereen te kennen, op de hoogte te blijven, hechte intieme contacten en betrokkenheid met alle bewoners te ervaren. In de grote projecten is direct contact met iedereen oppervlakkig, er zijn meer keuzen in contacten, de organisatie en het beheer zijn ingewikkelder en de integratie van nieuwe bewoners is minder vanzelfsprekend.

In de grote projecten vinden meer verschillende georganiseerde groepsactiviteiten plaats dan in de kleine projecten, maar de deelname per activiteit ligt er lager. Op grond van het beschikbare materiaal is niet vast te stellen of er verschil is tussen grote en kleine projecten voor wat de omvang van deelname aan groepsactiviteiten betreft (gemeten naar aantal activiteiten en tijd per huishouden of individu).

In de groepsprojecten vinden op groepsniveau meer jaarlijkse festiviteiten, vaste sociale activiteiten en maaltijden plaats. In clusterprojecten zijn op groepsniveau meer clubs, terwijl maaltijden op clusterniveau plaatsvinden.

De intensivering van contacten, gecombineerd met ruimtelijke verbindingen en nabijheid, leidt af en toe tot problematische situaties. In twee projecten met het gesloten clustermodel zijn problemen ontstaan (Arnhem; Spijkenisse) en hebben de clusterruimten (ten dele) een andere bestemming gekregen. Voor beide projecten geldt dat de clusterruimten niet binnendoor bereikbaar zijn en er van het begin af aan problemen zijn geweest; in Arnhem met de casco oplevering van de clusterruimten waarin zelfs de aansluitingen voor gas en water ontbraken; in Spijkenisse waar ca. een kwart van de bewoners bij aanvang niet gemotiveerd was en alleen in de woning geïnteresseerd was.

De ervaringen met het gesloten clustermodel zijn geen onverdeeld succes.

Tegenover deze negatieve ervaringen staan ook uitgesproken positieve ervaringen, in Hilversum en elders.

Mijn indruk is dat het gesloten clustermodel een aantrekkelijke woonvorm is, mits in de voorbereidingsperiode de clustervorming en de planontwikkeling goed verlopen en het gesloten clustermodel gerealiseerd wordt met binnendoor

bereikbaar zijn van woningen en clustervoorzieningen.

Het woongroepmodel, zoals in enkele projecten is toegepast, lijkt vrijwel uitsluitend alleenstaanden en één-oudergezinnen aan te spreken. In Nieuwegein is een discussie op gang gebracht om meer privé voorzieningen aan te brengen en daarmee de richting van het clustermodel op te gaan.

Er zijn geen aanwijzingen die aanleiding geven om een bepaald model te ontraden. De verhuiscijfers in Centraal Wonen liggen laag, gemiddeld duidelijk lager dan het landelijk gemiddelde. De modellen bieden mogelijkheden, doch geen garanties voor het ontstaan van de gewenste verhoudingen. Wel vraagt ieder model een bewuste keuze van de bewoner, niet alleen voor een Centraal Wonen-project, maar ook voor een bepaald type Centraal Wonen-project.

Verbindingen binnendoor zijn, om verschillende redenen, een moeilijk punt. Het belang van de verbinding binnendoor naar gemeenschappelijke ruimten staat niet zozeer ter discussie, wel de consequenties daarvan, zoals de eenzijdige bezonning van de woningen en verschillende oriëntatie naar buiten, lange gangen met een instituutachtig karakter, geluidsoverlast vanuit de hallen in de woningen. In een ingenieus ontwerp van Jan Verhoeven is een groot deel van die bezwaren opgelost in Centraal Wonen Purmerend.

Het realiseren van werkruimte stuit in veel projecten op onoplosbare problemen. In éénderde van de projecten is het gelukt op bescheiden schaal iets te realiseren: een atelier, werkplaats, winkeltje of werkruimte. Alleen Centraal Wonen Purmerend heeft meer werkruimte en voorzieningen voor het project en de buurt gerealiseerd. Daarvoor is een aparte lening aangegaan, die mee op de koopwoningen drukt. Deze financiële constructie houdt risico's in voor de eigenaar/bewoners van het project.

2-3-j Leidt het inleveren van privé ruimte tot problemen?

De ondoorzichtigheid van de regelgeving maakt dat in veel projecten niet duidelijk is in hoeverre het uitgangspunt *inleveren van privé ruimte ten behoeve van gemeenschappelijke ruimte* gehanteerd is of vorm gekregen heeft.

Het meest duidelijk is, dat was- en droogruimte, en berg-ruimte nagenoeg ontbreken en dat er beknibbeld is, zodat er in sommige projecten geen overmaat is in de vertrekken

(kleine woon- en slaapkamers) en in de woning als geheel (kleine entree, geen zolder). Dat heeft tot gevolg dat binnen de woning de rek er uit is. Huishoudens hebben minder mogelijkheden om flexibel in te spelen op veranderingen (uitbreiding van het huishouden; studie en thuiswerk).

2-3-k Zijn er mogelijkheden om de ruimtelijke voorzieningen aan te passen aan veranderende omstandigheden? Wat is het perspectief voor ontwikkelingen op de langere termijn?

De ervaringen daarmee zijn nog zeer beperkt. In Hilversum werd de peuterspeelzaal werkruimte. In Rotterdam is door een driehoeksruil de projectruimte uitgebreid; de aangrenzende woning is er bij getrokken en elders in het gebouw is een clusterruimte tot woning omgebouwd. In Zwolle zijn cluster- en groepsruimte aan elkaar gekoppeld, zodat bij feesten de groepsruimte vergroot kan worden.

Mijn verwachting is dat de meeste gemeenschappelijke ruimten voor uiteenlopende activiteiten bruikbaar zijn en ook in de toekomst zullen voldoen.

2-3-1 Van welk belang zijn de gemeenschappelijke ruimten voor de instandhouding van de groep en de sociale contacten?

De gemeenschappelijke voorzieningen zijn van essentieel belang voor de ontwikkeling van groeps- en clusteractiviteiten, de ontwikkeling en instandhouding van een dicht sociaal netwerk en de instandhouding van het project. In alle projecten worden de gemeenschappelijke ruimten gebruikt voor uiteenlopende activiteiten, waaraan het merendeel van de bewoners deelneemt en een klein deel afzijdig blijft (gemiddeld 1 op 8 bewoners). Het beheer van de gemeenschappelijke ruimten is een essentieel onderdeel van de contacten tussen bewoners. Ongeveer de helft van de bewoners is actief in commissies en bij incidentele werkgroepen betrokken.

De deelname van huishoudens met of zonder kinderen wordt bevorderd door de verscheidenheid aan gemeenschappelijke voorzieningen en de aanwezigheid van speelruimte voor kinderen.

Het functioneren hangt direct samen met de aanwezigheid van gemotiveerde bewoners. De ervaringen kunnen niet toegepast

worden op woonvormen met gemeenschappelijke voorzieningen waar bewoners niet voor gekozen hebben.

Het gebruik van de groepsvoorzieningen verloopt met pieken en dalen. Bij de planning bestaat de neiging om voor iedere gewenste activiteit een afzonderlijke ruimte te ontwikkelen en de deelname aan collectieve activiteiten te overschatten. Het verdient aanbeveling om in de planning te streven naar een veelzijdig, intensief ruimtegebruik, vanwege de kosten, het onderhoud en het energieverbruik. Voor kleine projecten is een efficiënte en goedkope oplossing om een grote woning te splitsen in een gemeenschappelijk gebruiksruimte (beneden) en kleine woonruimte (boven).

2-3-m Van welk belang is zelfstandige woonruimte voor de instandhouding van de huishoudens en het gewenste evenwicht tussen ontwikkeling van sociale contacten en behoud van zelfstandigheid: 'de balans tussen individualiteit en sociabiliteit'?

De combinatie van zelfstandige woningen en gemeenschappelijke ruimte maakt experimenteren met de uitbreiding van contacten mogelijk en deze opzet voldoet in hoge mate. De intensiviteit van de contacten kan men reguleren. Bij onzelfstandige woonruimte is dat minder het geval en kan men minder afstand nemen bij spanningen of problemen.

Hoewel de gegevens niet voldoende vergelijkbaar zijn om harde uitspraken te doen, is hieruit wel op te maken dat in het woongroepmodel naar verhouding meer verhuizingen plaats vinden dan elders in Centraal Wonen. Ook andere factoren, zoals de grootte van het project en de leeftijd (mobiliteit) van de deelnemers kunnen hierin een belangrijke rol spelen.

2-3-n Van welk belang is ruimtelijke flexibiliteit voor de ontwikkeling en instandhouding van een Centraal Wonen-project?

Er zijn te weinig gegevens over het feitelijke gebruik van de mogelijkheden van ingebouwde flexibiliteit.

Mijn indruk is dat de gewekte verwachtingen niet worden waargemaakt en dat het aanpassen van de woonruimte aan veranderende omstandigheden door bouwkundige veranderingen maar in zeer beperkte mate tegemoet komt aan de bewonerswensen.

Een verscheidenheid aan gebruiksmogelijkheden van gemeen-

schappelijke ruimten is van belang om aan ontwikkelingen op groepsniveau tegemoet te kunnen komen.

2-3-o Van welk belang is een Centraal Wonen-project voor de buurt?

De betekenis voor de buurt is meestal beperkt.

De gemeenschappelijke voorzieningen zijn in de eerste plaats of uitsluitend bestemd voor de bewoners van het project. Een peuterspeelzaal heeft meestal ook een buurtfunctie. In slechts enkele projecten wordt projectruimte verhuurd, in de meeste gebeurt dat niet. De organisatie en het beheer zijn niet afgestemd op een meer commercieel gebruik. De sociale functie bestaat in de interne verhuur om niet aan gebruiksgroepen, waarbij ten minste één van de bewoners betrokken is, zoals oefenruimte voor muziek-, dans- en toneelgroepjes.

Uitzondering op de regel vormt Centraal Wonen Purmerend, een project dat in zijn doelstellingen heeft staan *buurt-economische voorzieningen*. De bar is het café op de hoek, ook voor de buurt. Hier hebben tevens het kinderdagverblijf, de wasserette en de werkruimten een buurtfunctie.

2-3-p Zijn Centraal Wonen-projecten met gemeenschappelijke ruimten van maatschappelijk belang?

Centraal Wonen-projecten met gemeenschappelijke ruimten zijn van maatschappelijk belang. Zij dragen bij aan een meer gevarieerd woningaanbod. Zij ontwikkelen een sociaal woonklimaat, waarin huishoudens met een maatschappelijk zwakke positie meer ontplooiingsmogelijkheden hebben. In één van de projecten is woonruimte voor één of meer gehandicapte bewoners gerealiseerd, die met hand-en-span-diensten van burens een zelfstandig leven leiden.

De gemeenschappelijke ruimten dragen bij aan de vorming van een woongemeenschap, aan een woonomgeving met een uitgesproken sociale signatuur, met bewoners die zorg op zich nemen voor hun woonomgeving in materieel en sociaal opzicht. Het gebruik, onderhoud en beheer is in handen van bewoners.

Centraal Wonen vervult een voorbeeldfunctie en is een leerschool voor ervaringen met bewonersparticipatie.

17.3.4 'Contacten en solidariteit'

Is Centraal Wonen er in geslaagd een leef- en woonvorm te ontwikkelen, waarin de doelstelling 'uitgroei van contacten en solidariteit' gerealiseerd wordt met behoud van 'de zelfstandigheid van de deelnemende eenheden'?

Hoe Centraal Wonen sociaal functioneert is in onderzoeksvraag 2-4 uitgewerkt en zal in het navolgende beantwoord worden. In hoofdstuk 16 is op de bewonerservaringen ingegaan, hoofdzakelijk aan de hand van onderzoeksmateriaal van Centraal Wonen Hilversumse Meent en van eigen ervaringen.

2-4-a Wat voor gemeenschappelijke activiteiten zijn er in Centraal Wonen-projecten ontstaan? Hoe is de deelname aan deze activiteiten? Is er een verschil tussen de typen Centraal Wonen-projecten?

In alle Centraal Wonen-projecten zijn activiteiten op groepsniveau, zoals jaarlijks terugkerende festiviteiten (projectfeest, sinterklaasviering en dergelijke) en incidentele sociale activiteiten (zoals thema-avond, muziekuitvoering). In de meeste projecten zijn er wekelijks of maandelijks terugkerende activiteiten in de projectruimte(n), zoals kroeg-avonden, koffie-ochtenden, peuterspeelzaal, gezamenlijk eten en clubs (bijvoorbeeld sport, kaarten, muziek). Eerder is al naar voren gekomen dat het beheer en het onderhoud bijdragen aan de contacten: vergaderingen, schoonmaakonderhoud, klussendag, tuindag en dergelijke. Gegevens over clusters wijzen erop dat het samen eten het meest naar voren komt, gevolgd door regelmatig terugkerende activiteiten, zoals koffie drinken en t.v. kijken, en meer incidentele zoals, spelletjes doen, verjaardagen, enzovoorts. Ook het beheer op clusterniveau hangt samen met het ruimtegebruik en met de contacten: de inrichting en het onderhoud, overleg, huishoudelijk werk en tuin-onderhoud.

De opvang van kinderen vindt plaats in de cluster en in de groep. Ouders hebben min of meer open afspraken, dat men een beroep kan doen op elkaar. De oppas in de eigen woonomgeving gaat op een vanzelfsprekende en gemakkelijke manier, zonder dat er door beide zijden veel voor georganiseerd hoeft te worden. De aanwezigheid van veel mensen (met kinderen) maakt dat men op verschillende medebewoners een beroep kan doen en dat men altijd wel iemand vindt, als dat nodig is.

De deelname aan georganiseerde activiteiten op groepsniveau loopt sterk uiteen. Gemiddeld neemt ruim de helft van de bewoners er aan deel. In de kleine projecten vinden minder activiteiten plaats dan in de grote projecten, maar de deelname per activiteit ligt in de kleine projecten hoger dan in de grote (70%, resp. 45%). Anders gezegd, in de grote projecten vindt een veelheid aan activiteiten plaats waaruit bewoners kiezen, in de kleine projecten is er meer sprake van activiteiten 'met z'n allen'.

De deelname aan groepsactiviteiten ligt in de grote groepsprojecten iets hoger (10%) dan in clusterprojecten.

Zijn er bewoners, die zich afzijdig houden en die nooit aan georganiseerde groepsactiviteiten deelnemen? In vier van de vijf projecten ligt het aandeel afzijdigen beneden de 20%; meer dan 20% afzijdigen komt niet voor in het groepsmodel; wel in enkele (5) clusterprojecten.

2-4-b Wat voor contacten zijn er tussen bewoners ontstaan?

Karakteristiek voor de contacten zijn de niet-georganiseerde contacten: veelvuldige korte ontmoetingen, het elkaar tegenkomen en een praatje maken, tussen de bedrijven door iets regelen of doen voor elkaar, de kinderopvang, iets lenen en iets vragen. Aan de contacten in Centraal Wonen is een typering in negen punten gegeven (16.5). De contacten lijken voor een deel op gewone burenccontacten: *nabijheid*, *verwevenheid van contact en hulp* en de balans van *vraag en aanbod*. In andere opzichten hebben de contacten meer weg van familiebetrekkingen: een *netwerk* en *solidariteit*; en van vriendschapsverhoudingen: *intimiteit*. Specifiek voor Centraal Wonen zijn dan nog de punten, die ik *emancipatie van de verzorging* en *leerschool voor open relaties en democratie* genoemd heb. De combinatie van karakteristieken, met trekjes van familie-, vriendschaps- en burenccontacten, is specifiek voor Centraal Wonen.

2-4-c Wat voor sociale controle is er tussen bewoners ontstaan?

Nabije sociale contacten en sociale controle zijn twee zijden van dezelfde medaille. Uitbreiding van contacten en nabijheid brengen mee dat men veel van elkaar waarneemt en weet. Of, zoals één van de bewoners het zei, "*Je leeft hier vrij openbaar. Er is weinig geheim te houden als je daartoe geneigd zou zijn*".

Een andere kant is dat bewoners ook zelf grenzen trekken: zich letterlijk terugtrekken in de woning en zich figuurlijk terugtrekken op zichzelf door zelf te bepalen wat ze van hun gedachten en gevoelens meedelen en wat niet. Verder is er sprake van 'gepraat in de wandelgangen', door anderen aangemerkt als 'roddel'.

2-4-d Is er een herverdeling van middelen gerealiseerd?

Het Solidariteitsfonds, zoals in Centraal Wonen Hilversumse Meent is opgericht, heeft weinig tot geen navolging gekregen. In enkele projecten is een soort fonds voor hulp bij calamiteiten.

Herverdeling van geld is er niet direct, wel is de contributie dikwijls aan de inkomenshoogte gekoppeld.

De herverdeling van goederen en ruimte heeft betrekking op het gemeenschappelijke bezit en op het collectieve gebruik, zoals tijdschriften, gereedschap, werkplaats, speel-, vergader- en feestruimte voor verjaarspartijtje of klasseavond, en onderling lenen (bijvoorbeeld auto).

Kennis en vaardigheden vormen een groot reservoir, waar meer mensen van profiteren, zowel voor de gemeenschappelijke activiteiten als voor individuele dienstverlening. Voorbeelden daarvan zijn een boetseerclub, muziekkuitvoeringen, respectievelijk hulp bij huiswerk of bij de aankoop van een muziekinstrument.

2-4-e Wat voor middelen worden ingezet voor de ontwikkeling en instandhouding van gemeenschappelijke activiteiten?

De aanpak van de ruimtelijke en sociale inrichting van de woonomgeving en de aanwezigheid van gemeenschappelijke ruimten zijn voor de ontwikkeling van sociale contacten en onderlinge hulp van essentiële betekenis. Aan het sociale netwerk ligt een structurele aanpak van een bewonersorganisatie ten grondslag.

Centraal Wonen onderscheidt zich van een gewoon goed buurtje met veel sociale contacten en onderlinge hulp door de aanwezigheid van gemeenschappelijke voorzieningen en een bewonersorganisatie. De kans dat het sociale leven tot ontwikkeling komt en in stand gehouden wordt, ook als een aantal bewoners vertrekt, wordt hierdoor niet gegarandeerd maar wel vergroot.

2-4-f Is Centraal Wonen Hilversumse Meent in sociaal opzicht representatief voor Centraal Wonen in Nederland?

In de vragen 1-e, 2-1-d, 2-2-d en 2-3-h is de vraag gesteld in hoeverre Centraal Wonen Hilversumse Meent representatief is voor Centraal Wonen in Nederland? Geconcludeerd is dat, gezien de grote verscheidenheid, geen enkel project model kan staan voor alle anderen. Wel is er voldoende overeenkomst in de doelstellingen, de samenstelling, de bewonersparticipatie en de ruimtelijke voorzieningen om het Hilversumse project te kunnen zien als een representant van het gesloten clustermodel, en in mindere mate van alle grotere Centraal Wonen-projecten.

Wanneer gekeken wordt naar de aard en omvang van de sociale contacten en onderlinge hulp, dan past ook het Hilversumse project binnen het sociale activiteiten plaatje van jaarlijkse festiviteiten, vaste evenementen en clubs en met een deelname plaatje van een kleine minderheid die zich afzijdig houdt.

De Hilversumse bewonerservaringen kunnen niet zonder nader onderzoek van toepassing worden verklaard voor de projecten van het kleine groepsmodel. Wat omvang en structuur betreft lijken de kleine groepsprojecten op clusters, maar het gaat ook te ver om de clusterervaringen zonder meer van toepassing te verklaren op dit model projecten.

De Hilversumse clusterervaringen hebben betrekking op het gesloten clustermodel binnen een groter geheel. Ook voor het woongroepenmodel is onderzoek nodig om na te gaan wat de overeenkomsten en verschillen zijn in functioneren van clusters en woongroepen in Centraal Wonen-projecten.

Onderzoek is vooral gewenst om na te gaan hoe de flexibiliteit van het open clustermodel in sociaal opzicht functioneert.

2-4-g Is Centraal Wonen er in geslaagd de sociale doelstelling te realiseren?

Er zitten kwantitatieve en kwalitatieve aspecten aan deze vraag. Kwantitatief is aan te geven om welke activiteiten en deelname het gaat: kwalitatief is het de beoordeling van de bewoners over de betekenis van de contacten en hulp, en het behoud van zelfstandigheid.

Voor de kwantitatieve beantwoording zijn er gegevens van tientallen projecten, voor het kwalitatieve antwoord staan

hoofdzakelijk de uitspraken van de bewoners van de Hilversumse Meent ter beschikking.

Kwantitatief is de sociale doelstelling van Centraal Wonen gehaald. De ontwikkeling van activiteiten op groepsniveau naar aard en omvang en de hoge participatiegraad laat geen twijfel bestaan over de uitbreiding van sociale contacten en onderlinge hulp. De verwachtingen over de bijdragen aan de functies van het huishouden komen in hoge mate overeen met de gerealiseerde bijdragen (16.4). De belangrijkste zijn de opvang van kinderen en de affectieve steun.

De tijd, die door bewoners aan collectieve activiteiten besteedt wordt, loopt sterk uiteen en is door veel bewoners onderschat.

Voor de kwalitatieve betekenis is het lage verhuiscijfer in Centraal Wonen-projecten en het intern verhuizen een indirecte maatstaf.

De bewonerservaringen laten zien dat de onderlinge betrekkingen een kwalitatief succes zijn. De verwachtingen over de emotionele betekenis van de contacten zijn overwegend gehaald en dikwijls overtroffen. In vele reacties wordt in warme bewoordingen verslag gedaan over de omgang met medebewoners, unieke gebeurtenissen en steun in moeilijke tijden.

Dat gaat niet voor iedereen op, want enkelen zijn de onderlinge betrekkingen (ernstig) tegengevallen en zijn vertrokken.

De contacten in het gesloten clustermodel zijn nogal bindend, de vrije keuze van het begin gaat over in een situatie waaraan men zich niet zomaar kan onttrekken. Voor diverse groepen is dat reden geweest om voor een ander model te kiezen, het groepsmodel of het open clustermodel. Over het sociale functioneren van deze modellen is nader onderzoek gewenst.

Het woongroepmodel houdt een sterkere binding in dan de cluster, omdat men op gemeenschappelijke voorzieningen aangewezen is. Wat voor de clusterproblemen gesignaleerd is, geldt in nog sterkere mate voor de woongroep. Onoplosbare problemen leiden tot vertrek, omdat afhaken in deze omstandigheden betekent dat te weinig afstand genomen kan worden en de spanningen blijven bestaan.

Het sociaal-ruimtelijk model van Centraal Wonen komt in hoge mate tegemoet aan de behoeften: de emotioneel-affectieve behoefte, de opvang van kinderen en hulp dicht

bij huis. Groepen, die er in geslaagd zijn zelfstandige en gemeenschappelijke woonruimten te realiseren, hebben een stevige basis gelegd voor de ontwikkeling en instandhouding van een samenhangende bewonersgroep en sociale contacten en onderlinge hulp.

Ruimtelijk zijn er twee sferen ontstaan, die beide voor het functioneren van belang zijn: de gemeenschappelijke ruimten voor de sociale sfeer en de woningen voor de privé sfeer en het behoud van autonomie. De mate van contact wordt door het huishouden gereguleerd naar gelang de behoeften van het huishouden en zijn leden. De mogelijkheid om bij spanningen contacten (tijdelijk) te verminderen en -letterlijk en figuurlijk- afstand te nemen van de groep of cluster, is een effectief hulpmiddel om de balans van individualiteit en sociabiliteit in evenwicht te houden of om een verstoord evenwicht te herstellen. Het besturingssysteem voor deze balans ligt bij het huishouden in de eigen woning.

2-4-h Welke problemen en knelpunten doen zich voor? Hoe worden conflicten opgelost?

Problemen in de omgang, die van ernstige omvang zijn, worden op groepsniveau aangepakt. Een illustratief gebeuren is de omgang met kinderen en de ontwikkeling van het Jeugd-honk in de Hilversumse Meent (6.5). De mate van vrijheid die ouders geven verschilt, ten dele afhankelijk van de leeftijd van de kinderen en ten dele vanuit verschillende opvattingen over opvoeding en het stellen van regels.

Hoe worden problemen opgelost? Over conflicten wordt geschreven in de bewonerskrant, op bewonersvergaderingen gesproken, en soms ook een thema-avond belegd. Er wordt naar een compromis gezocht.

De bewonersvereniging is een belangrijk kader van waaruit initiatieven genomen worden om conflicten op te lossen. Bij uitzondering wordt een oplossing gezocht via een vertrouwenspersoon.

Op clusterniveau doen zich soortgelijke problemen voor. Het oplossen van problemen gaat daar minder formeel, zonder schriftelijke stukken en met een minder formele besluitvormingsprocedure. Voor het overige is het niet anders dan op groepsniveau: overleggen en naar een compromis zoeken, afspraken maken en eventueel contacten verminderen.

Clusterconflicten kunnen diep ingrijpen. De positieve en relationele verwachtingen, en de nabijheid van de privé

sfeer maken dat men zich van spanningen in de cluster moeilijk kan losmaken. Persoonlijke tegenstellingen, die niet via een compromis opgelost kunnen worden, leiden tot het afhaken.

De indruk bestaat dat mensen, die overwegend thuis hun bezigheden hebben, kwetsbaarder zijn dan degenen met werk buitenshuis. Hiervoor zijn verschillende verklaringen te geven, die waarschijnlijk allemaal enige geldigheid hebben. Degenen, die op de huishouding georiënteerd zijn, lopen eerder tegen problemen op (bijvoorbeeld nalatigheid van anderen, de 'vuiltolerantie') en nemen daarom de problemen zwaarder op (geen afstand kunnen nemen) dan degenen, die werk buitenshuis hebben. Een andere mogelijkheid is, dat de voordelen van gemeenschappelijke voorzieningen, zoals gezamenlijke warme maaltijden en kinderopvang, voor degenen die hoofdzakelijk de huishouding doen, minder relevant zijn dan voor degenen met (ook) werk buitenshuis. Dit zou kunnen verklaren dat bij tegenvallende contacten degenen die hoofdzakelijk intern bezig zijn eerder afhaken dan degenen die (ook) extern bezig zijn.

Een derde verklaring is in 11.2 genoemd, dat voor degenen, die als hoofdtaak de verzorging hebben, het delen of afstaan van een stukje van die taak meer identiteitsbedreigend is dan voor anderen.

Er kon geen verband gevonden worden tussen onoplosbare conflicten en typen huishoudens, leeftijd en inkomen; de conflicten lijken meer bepaald te worden door opvattingen (over opvoeding), persoonlijke expressie en maatschappelijke positie.

Als na toetsing in ander onderzoek bevestigd zou worden, dat de sociaal-demografische en economische kenmerken van huishoudens niet met conflicten en met spanningen samenhangen, dan zijn de doelstellingen 'verschillende maatschappelijke groeperingen' en 'contacten en solidariteit' zeer wel te verenigen.

Het zich ten opzichte van de cluster zelfstandig verklaren had steeds te maken met relationele problemen, met onoverbrugbare verschillen in de persoonlijke sfeer. Vertrek uit het project had of relationele oorzaken (zoals weinig persoonlijke binding met medebewoners) of andere oorzaken (de woning of buurt voldoet niet of niet meer, beroepsmobiliteit, scheiding van paren of een nieuwe partner elders).

Het project loopt geen gevaar als het af en toe tussen bewoners niet klikt en dat aanleiding is voor verhuizen. Tenminste, als er nieuwe gemotiveerde bewoners aangetrokken kunnen worden.

Van enkele projecten (Arnhem; Spijkenisse) is bekend dat de clusters (ten dele) niet succesvol zijn gebleken, de mutatiegraad hoog lag en niet-gemotiveerde bewoners in het project zijn komen wonen. De oplossing kan dan niet gevonden worden in het zoeken naar compromissen binnen clusters. Het opheffen van de clusters en de ruimten een andere bestemming geven is een logische stap om een te sterke, niet duidelijk gekozen binding formeel te beëindigen.

Wanneer men in een omgeving er niet in slaagt vriendschappelijke betrekkingen te ontwikkelen, kan dat tot teleurstelling leiden. Of: als je geen contact kunt krijgen in Centraal Wonen, voel je je eenzamer dan elders, waar je geen contact verwacht.

Als er na verloop van tijd weinig herkenning, betrokkenheid en gezelligheid ontstaat, dan worden groeps- of clusteractiviteiten een verplichting. De bewoner gaat, bij het uitblijven van de gewenste contacten of bij conflicten, voor zichzelf na of het de moeite en inspanning waard is om te blijven. Zo niet, dan verhuist men naar elders.

Over het functioneren van clusters en woongroepen in het open clustermodel, resp. het woongroepmodel zijn te weinig gegevens beschikbaar om een beeld te krijgen van het functioneren en het belang van clusters en woongroepen in die woonsituatie.

2-4-i Slagen bewoners er in het gewenste evenwicht te ontwikkelen en te bewaren tussen sociale contacten en behoud van zelfstandigheid: *de balans tussen individualiteit en sociabiliteit?*

Deelnemers kiezen vrijwillig voor Centraal Wonen, een keuze die gebaseerd is op de wens naar meer contacten en gezelligheid.

Bewust of onbewust maakt men de keuze voor een zekere grensverlegging en de ontwikkeling van een gemeenschappelijk domein. Dat het ontwikkelen van een gemeenschappelijk domein inhoudt, dat men iets afstaat van het eigen privé domein is niet iedereen zich bewust.

Zodra de bewoningsfase start is de vrije keuze overgegaan

in een binding van langere duur. De bewoners zijn genoodzaakt om in de nieuwe situatie tegelijk een nieuw gemeenschappelijk terrein te ontwikkelen en het privé terrein af te bakenen. Dit proces vindt deels bewust, maar voor een groot deel onbewust en ongepland plaats.

Er is een spanning tussen de behoefte aan spontaniteit en keuzevrijheid, die kenmerkend zijn voor vriendschapsbetrekkingen en de bindingen en verplichtingen die de ruimtelijke nabijheid (buren zijn) en het beheer van gemeenschappelijke voorzieningen meebrengen. De spanning van vrijheid-ingebondenheid heeft op alledaagse activiteiten en het omgaan met tijd betrekking: van de tijd waarop er gegeten wordt in de cluster tot de afspraak voor het schoonmaken van de projectruimte op zaterdagmorgen.

Op groepsniveau ontstaan activiteiten: sommige slaan aan en andere niet. In het nieuwe leefpatroon moet men ontdekken hoeveel tijd men in de groep wil/kan steken. In de beginperiode ontstaat er een gevoel van 'iets moeten', als iemand iets organiseert en een schuldgevoel als men thuis blijft.

Op clusterniveau doen zich soortgelijke spanningen en aanpassingsproblemen voor. Bijvoorbeeld, is een privé fornuis nog nodig of kan met een kookplaat worden volstaan en kan het fornuis naar de clusterruimte toe? Naderhand kan blijken dat het toch niet praktisch is om privé geen oven meer te hebben. Naast de winst aan de clusterzijde, treedt er hier een verlies aan mogelijkheden binnen het privé huishouden op.

Ten aanzien van een gemeenschappelijke wasruimte is er dikwijls geen keuze mogelijk en kan blijken dat een gemeenschappelijke wasruimte toch lastig is als je dagelijks een luierwas moet draaien. Echt vervelend wordt het, als er problemen ontstaan over onzorgvuldig gebruik, het noteren van de kosten en dergelijke.

In de nieuwe situatie worden ervaringen opgedaan en aan de hand daarvan stelt men zijn verwachtingen bij. Dat betekent dikwijls dat men bemerkt minder tijd te hebben voor gemeenschappelijke activiteiten of meer tijd nodig te hebben voor het privé leven. Na verloop van tijd wordt een nieuw evenwicht gevonden, waarin de bewoners de druk van het gevoelsmatig *moeten* hebben losgelaten.

In de omgang vindt enerzijds een grensafbakening plaats door onderling overleg en het maken van afspraken, anderzijds door (on)bewuste keuzen: de deelname aan activiteiten

en gebruik van voorzieningen, de keuze van woningtype en cluster, het aangaan en het vermijden van gespreksonderwerpen.

Ongewenste situaties ontstaan of kunnen niet altijd vermeden worden, zoals de confrontatie met geluiden van de cluster of burens, zich bekeken voelen in de straat en het elkaar tegenkomen in de tuin of de wasruimte.

De rol van de combinatie van privé en gemeenschappelijke ruimte is onder vraag 2-4-g reeds genoemd. Sommige bewoners geven aan, dat gemeenschappelijke voorzieningen een rem zetten op het zo maar bij iemand langs gaan, dus een stuk spontaniteit belemmert.

2-4-j Welke problemen doen zich voor met sociale controle en hoe worden die opgelost?

De sociale controle is groot: men ziet veel van elkaar, men hoort veel en er wordt 'in de wandelgangen' gepraat.

Gewoonlijk wordt sociale controle vooral als een negatief verschijnsel aangemerkt, een bedreiging van zelfstandigheid en zelfbestemmingsrecht door de achterklap en veroordeling van de sociale omgeving.

Het zou te ver gaan om te zeggen dat die vorm van roddel en sociale controle in Centraal Wonen-projecten ontbreekt, maar het is veelzeggend dat het merendeel van de bewoners in de Hilversumse Meent aangaf dat de sociale controle in de nieuwe woonsituatie minder (een probleem) is dan in de vorige. Ook in de open interviews is roddel als probleem weinig naar voren gekomen. Het bespreekbaar maken van afwijkend of hinderlijk gedrag, dat voor de groep of cluster van belang is, lost veel problemen op.

De aanwezigheid van een bewonersvereniging maakt het mogelijk om problemen en overlast ter discussie te stellen en naar oplossingen te zoeken. Dit gebeurt in de praktijk op uiteenlopende manieren, bijvoorbeeld door een thema-discussie, een (satirisch) stukje in de bewoners krant of het inschakelen van een bemiddelaar.

Zowel voor de groep als voor het individu vervult de sociale controle en het gepraat een positieve functie.

Er ontwikkelen zich gedragsregels en een afbakening tussen het gemeenschappelijke en privé domein. Roddel en gepraat in de wandelgangen vervullen een functie in het elkaar leren kennen, het ontwikkelen van gedragsregels en het handhaven van gemaakte afspraken ten behoeve van een prettig woonklimaat.

Voor het individu vervult de sociale controle een signaleringsfunctie, bijvoorbeeld als iemand contacten mijdt, het gordijn dagen dicht blijft of een kind veel huult. Het is niet eenvoudig om bij vermoede problemen (depressiviteit, alcoholisme, diefstal of mishandeling) de direct betrokkenen te benaderen, als juist geprobeerd wordt het gedrag en de problemen te verbergen. Het er onderling over praten heeft de functie om na te gaan of er wat aan de hand is, en zo ja, hoe het beste gehandeld kan worden.

Bij de beschrijving merk ik, dat er in onze taal geen goed woord is om deze *roddel* vanuit een betrokkenheid bij personen, als een *positief praten over* te kunnen omschrijven.

2-4-k Zijn de contacten en de solidariteit van belang voor de verschillende typen huishoudens, leeftijds- en inkomenscategorieën?

De bijdragen van Centraal Wonen aan de functies die huishoudens vervullen zijn aanvullend. Huishoudens behouden hun zelfstandigheid: er worden door de groep of cluster geen huishoudensfuncties overgenomen. Alleen in het woongroepmodel gaat de bijdrage soms verder.

Om de aard en betekenis van de bijdragen voor huishoudens te schetsen zijn deze afgezet tegen de functies die door huishoudens vervuld worden. De belangrijkste bijdragen van Centraal Wonen hebben betrekking op de affectieve, de recreatieve en de ontplooiingsfunctie. Voor alle typen huishoudens zijn deze van belang, maar vooral voor alleenstaanden en één-oudergezinnen, die sociale contacten veel meer moeten organiseren dan paren, die voor elkaar veel betekenen.

Van groot belang voor de huishoudens met kinderen is de altijd aanwezige en gemakkelijk te regelen, vertrouwde opvang van kinderen in de eigen omgeving. Dat geldt vooral voor gezinnen met jonge kinderen, één-oudergezinnen en ouder(s) die werk buitenshuis en verzorging combineren.

De opvoedkundige functie van het gezin komt in de cluster ter discussie, en in mindere mate in de groep (discussie Jeugdthonk). De ervaringen daarmee laten de grootste verschillen zien. Voor sommigen is het delen van zorg voor kinderen heel positief en een verrijking. Anderen wijzen dat af en willen dat dit domein privé blijft en wensen geen inmenging. Dat laatste betekent bijvoorbeeld dat in de cluster alleen de eigen ouders op het gedrag van de kinderen toezien en reageren.

2-4-1 Wat dragen de contacten bij aan het welbevinden?

De bewonerservaringen laten zien dat, meer dan de praktische voordelen, de emotionele ervaringen maatgevend voor het welbevinden zijn. Het *relationele* is het essentiële, het *praktische* is het bijkomende voordeel.

Positieve contacten leiden tot ervaringen van *erbij horen* en betrokkenheid. Er zijn vergaande uitspraken gedaan: clusterkinderen zijn broertjes en zusjes voor elkaar; opgevangen in een periode van langdurige ziekte; onvergetelijke steun in een periode van rouw.

Contacten met weinig emotionele diepgang of met een negatieve lading leiden tot het gevoel van er niet bij te horen, teleurstelling, eenzaamheid en kunstmatige, geforceerde contacten.

2-4-m Wat is het belang van de gemeenschappelijke activiteiten voor de instandhouding van projecten?

De gemeenschappelijke activiteiten zijn de basis voor het instandhouden van de gemeenschappelijke voorzieningen en van het project als geheel. Wanneer de gemeenschappelijke activiteiten ophouden te bestaan "*is het project mislukt, dan wordt het een gewoon straatje*", zoals een bewoonster van Centraal Wonen Hilversumse Meent het uitdrukte.

De instandhouding van een project, de zorg voor gemeenschappelijke voorzieningen, staat in dienst van de sociale betrekkingen. De gemeenschappelijke activiteiten zijn het product van de inzet van de bewoners. Zonder die uitkomst heeft instandhouding geen zin.

Ruimten, die hun gemeenschappelijke activiteiten verliezen, krijgen een nieuwe bestemming. Dit is bijvoorbeeld gebeurd bij de Peuterspeelzaal in Hilversum en bij het opheffen van clusters in Arnhem. Door er privé (werk)ruimte van te maken is er sprake van functieverlies voor de groep.

2-4-n Wat voor effecten heeft doorstroming op de activiteiten en de onderlinge betrekkingen? Wat zijn de gevolgen van doorstroming op lange termijn op de instandhouding van projecten?

De meeste projecten zijn ten tijden van het onderzoek enkele jaren bewoond en de doorstroming is laag. Voor de ontwikkeling van activiteiten en betrekkingen heeft dat niet tot problemen geleid. Voor de lange termijn is het van

essentieel belang dat nieuwe bewoners gemotiveerd zijn en integreren, dat wil zeggen meedoen aan gemeenschappelijke activiteiten en verantwoordelijkheid nemen voor de instandhouding van het geheel. Integratie van nieuwe bewoners betekent bovendien dat de zittende bewoners ook nieuwe contacten leggen met nieuwelingen in het project en taken en verantwoordelijkheden delen of afstaan.

De volgende factoren zullen op de integratie van grote invloed zijn: de motivatie van nieuwe bewoners, de doorstromingsnelheid, de projectgrootte, de aanwezigheid van clusters en de structuur en activiteiten van de bewonersvereniging. Mijn veronderstelling is dat gunstige voorwaarden voor integratie zijn de selectie van gemotiveerde bewoners, een laag verhuiscijfer, een klein project of, voor een groot project, de aanwezigheid van clusters, en een vereniging waarin participatie in het onderhoud en beheer bevorderd wordt door klussendagen en commissies, en waar gemakkelijk toegankelijke sociale activiteiten zijn.

2-4-o Zijn er externe ontwikkelingen, die een bedreiging vormen voor het sociale leven in Centraal Wonenprojecten?

Een ernstige bedreiging is de onzekerheid over de woonkosten in de nabije toekomst. Nieuwbouw in de sociale huursector is meestal gerealiseerd op de grens van wat nog te financieren was, met gevolg dat er vrijwel steeds sprake is van hoge huren. Voor de grootste woningen ligt de huur dikwijls net onder de huursubsidiegrens.

De berichten hieromtrent, zoals bevrozing van de huursubsidiegrens, extra verhoging van de jaarlijkse huurverhogingen van 3% naar 5% of meer, een begrenzing van de huursubsidie op een maximum van f250,- per maand, een meer stringente koppeling van inkomen en huur, maken zittende en toekomstige bewoners onzeker en bemoeilijken het vinden van nieuwe gemotiveerde huurders. Bepaalde categorieën dreigen hierdoor buitengesloten te worden.

2-4-p Zijn de inspanningen van bewoners voor de ontwikkeling en instandhouding van sociale contacten en onderlinge hulp van maatschappelijk belang?

Centraal Wonen is, met een zestigtal projecten, een kleinschalig gebeuren. Gemeten naar de omvang is het maatschappelijk belang gering.

Wanneer het maatschappelijk belang wordt afgemeten aan de relevantie van de problemen waarmee de bewonersgroepen zich bezig houden, de middelen die ingezet worden en de kwaliteit van de oplossingen, dan is er sprake van een groot belang. De inspanningen van bewoners leiden tot sociale contacten en onderlinge hulp, meer ontplooiingsmogelijkheden en een flexibeler huishoudvoering. Hierdoor ontstaan meer mogelijkheden voor arbeidsparticipatie of opleiding in combinatie met gezinszorg. De zeer nauwe betrokkenheid op de woonomgeving, sociaal en materieel, draagt bij aan een goed sociaal klimaat en zorg voor de woonomgeving.

De mogelijkheden voor contacten en zinvolle activiteiten in de eigen woonomgeving scheppen een kader voor de ontwikkeling van vriendschappen en verminderen de kans op gebrek aan contacten en vereenzaming.

In sommige projecten zijn er aanvullende doelstellingen van groot maatschappelijk belang gerealiseerd: integratie van gehandicapten en begeleid wonen. Maar ook zonder specifieke doelstelling blijken Centraal Wonen-projecten huishoudens aan te trekken, die elders minder mogelijkheden hebben om zich te ontplooien en/of zelfstandig te wonen.

17.4 Externe factoren

De ontwikkeling van een Centraal Wonen-project is niet mogelijk zonder de inbreng van diverse participanten. De derde onderzoeksvraag heeft betrekking op de rol van externe participanten. Centraal Wonen Hilversumse Meent is in een periode gerealiseerd, waarin het beleid open stond voor vernieuwingen en experimenten. Die fase is Centraal Wonen inmiddels gepasseerd. De vraag is nu in hoeverre bewoners-initiatieven toegang krijgen tot de benodigde middelen. De toekomst van Centraal Wonen hangt mede af van het volkshuisvestingsbeleid voor de jaren negentig.

3-a Hoe kijken overheid, sociale verhuurders en financiers in de volkshuisvesting aan tegen Centraal Wonen? Wat is de bijdrage van deze zijden aan de ontwikkeling van Centraal Wonen?

In de beantwoording van de vorige onderzoeksvragen is de onmisbaarheid van erkenning en samenwerking naar voren gekomen (2-2-e). Voor de ontwikkeling van een project is het nodig om een lokatie, grond, bouwplan, woningbouwcon-

tingent, financiering, goedkeuring, enzovoorts te verwerven.

Op tientallen plaatsen hebben de gemeente en een woningcorporatie meegewerkt en staan nu Centraal Wonen-projecten. In enkele gemeenten zijn er twee of meer projecten gerealiseerd. Maar, op talloze plaatsen kregen bewonersgroepen niet de benodigde ondersteuning van gemeente en/of woningcorporatie.

Banken zijn een probleem apart: zij staan uiterst argwanend tegenover vernieuwingen en laten het afweten als het er om gaat maatschappelijke vernieuwingen te ondersteunen. Alleen het Bouwfonds Nederlandse Gemeenten heeft een rol van betekenis gespeeld in de ontwikkeling van projecten met gemeenschappelijke voorzieningen.

3-b Welke problemen en knelpunten doen zich met deze participanten van Centraal Wonen-projecten voor?

Problemen en knelpunten hebben zich voorgedaan in de planontwikkeling met het verkrijgen van erkenning, medewerking en de toewijzing van de benodigde hulpbronnen.

Verder is het bijzonder moeilijk om alle bewonerswensen en kwaliteitseisen te realiseren binnen het krappe budget van de sociale woningbouw. Toch zijn veel groepen er in geslaagd de essentie van hun ideeën boven tafel te houden.

Het verkrijgen van woningbouwcontingent in de woningwetsector en/of in de HATH-sector (Huisvesting Alleenstaanden en Tweepersoonshuishoudens) en/of premiehuursector, en het werken met één of meer financieringssystemen, waarin het plan aan uiteenlopende eisen moet voldoen, heeft (ook voor de woningcorporaties) veel problemen opgeleverd. Met de invoering van het Normkostensysteem zijn deze problemen voor een deel verleden tijd.

Het verkrijgen van goedkeuring voor de plannen was in de eerste projecten een groot knelpunt, waar zowel de provinciale als de rijksoverheid aan te pas moest komen. De aanwezigheid van gerealiseerde projecten (voorbeelden), een zekere aanpassing van groepen aan dat wat haalbaar is binnen de regelgeving, en veranderingen in de regelgeving en toetsingsprocedure maken dat de goedkeuring voor de latere projecten minder tijd en inzet heeft gevegd dan van de pioniers.

Andere problemen zijn de woningtoewijzing, de stijgende woonkosten, de grenzen van de huursubsidie en de financiering volgens het Normkostensysteem.

De meeste Centraal Wonen-projecten zijn in grotere plaatsen (met meer dan 75.000 inwoners) gerealiseerd. Om in een grotere gemeente medewerking te verkrijgen lijkt gemakkelijker dan in een kleine. De volgende factoren kunnen dat aannemelijk maken.

- Ten eerste hebben grote gemeenten meer bouwgrond en woningbouwcontingent te verdelen dan kleine gemeenten, zodat de vraag in een kleine(re) gemeente relatief een zwaarder beslag legt op de middelen. In Wageningen (32.000 inwoners) bijvoorbeeld besloeg het Centraal Wonen-project het totale woningwetcontingent van de gemeente van het jaar 1984.
- Ten tweede zijn in grote gemeenten verschillende woningcorporaties actief. Dat vergroot de kans op het vinden van een welwillende corporatie aanmerkelijk, ook al omdat de corporaties zich ten opzichte van elkaar willen profileren en bewonersparticipatie of een bijzonder project biedt daartoe een mogelijkheid.
- Ten derde is voor grotere corporaties (die in de grotere steden voorkomen) het ontwikkelen van een Centraal Wonen-project in verhouding gemakkelijker te aanvaarden, omdat er meer deskundigheid beschikbaar is en het risico voor de corporatie relatief kleiner is dan voor een kleine corporatie.
- Ten vierde is te verwachten, dat in een grote gemeente de verscheidenheid aan bewoners en differentiatie in woonwensen groter is en dat grote gemeenten en woningcorporaties daarom minder problemen verwachten met de belangstelling en de verhuurbaarheid dan in de kleinere plaatsen.

3-c Wat voor perspectief biedt het volkshuisvestingsbeleid voor de jaren negentig?

Het begin van perspectief ligt in de erkenning van Centraal Wonen, op rijksniveau in het volkshuisvestingsbeleid, op lokaal niveau in de samenwerking en toekenning van middelen en in het financiële circuit voor de verstrekking van hypotheek. Voorafgaand aan de medewerking ligt het onderkennen dat Centraal Wonen voorziet in de woonbehoeften van mensen en bovendien van maatschappelijk belang is. Kennis omtrent Centraal Wonen kan er aan bijdragen om de belemmering 'onbekend maakt onbemind' weg te nemen. Wanneer door-dringt, dat deze zogenaamde risico-projecten het goed doen, zoals uit de cijfers van de verhuurbaarheid blijkt.

De Nota 'Volkshuisvesting in de jaren negentig' (VROM, 1989) laat een beleidskoers zien die weinig goeds inhoudt. Kort samengevat komt het neer op bezuinigen op de rijks-uitgaven voor de volkshuisvesting, vermindering van de bouw van sociale huurwoningen, stimuleren van de koopsector en de huursubsidie indammen. Het uitzetten van die lijn gaat gepaard met voorstellen, die na commotie in een la verdwijnen, opnieuw opgevest worden, enzovoorts. Dat betekent dat gemeenten, woningcorporaties, banken, eigenaar/bewoners en huurders niet weten wat hun te wachten staat en zich afwachtend opstellen. Dat is niet het klimaat, waarin Centraal Wonen-projecten veel kans voor ontwikkeling hebben.

Wat de inkrimping van de bouw van sociale huurwoningen betreft, die sector is voor Centraal Wonen van essentieel belang, gezien de grote belangstelling van mensen met lage inkomens. De concurrentie om deze sector zal groter worden en daarmee moeilijker voor Centraal Wonen.

Tweede probleem is het Normkostensysteem, waarin de budgetten achterblijven bij de stijgende bouwkosten en het steeds moeilijker wordt om een project te ontwikkelen dat voldoet aan de volgende eisen: centrale voorzieningen, woningen met zelfstandige voorzieningen, een woning-differentiatie zodat ook grotere huishoudens (gezinnen) kunnen participeren en betaalbare woonkosten. Het ziet er nu naar uit dat alleen de ontwikkeling van een Centraal Wonen-project te realiseren is, indien daarin een aantal woongroepen worden gepland, die als het ware de ruimte voor gemeenschappelijke doeleinden op projectniveau moeten inleveren.

Het derde probleem is de onzekerheid rondom de huursubsidie (zie vraag 2-4-0) en de woningtoewijzing. Zowel voor nieuwe, maar in zeer ernstige mate ook voor gerealiseerde projecten, houdt het voorgestane beleid de nekslag voor vele projecten in. Immers deze projecten in de nieuwbouw zitten met hun huren om en nabij de huursubsidielgrens. De woningen worden onbereikbaar voor huishoudens met lage inkomens -in het bijzonder één-oudergezinnen- door de maatregelen, die de maximale bijdrage voor huishoudens verlaagt en/of die de hoogte van de subsidiabele huur aantast of bevriest (niet laat mee stijgen met de verplichte jaarlijkse huurverhoging). Een aantal projecten zit al in de gevarenzone doordat een deel van de woningen -de grotere- niet meer aan de categorie huishoudens met lage inkomens verhuurd kan worden. Dit doet ernstige afbreuk aan de

doelstellingen van Centraal Wonen en is een bedreiging voor de naaste toekomst.

De maatregelen met de huursubsidie maken ook dat de deelname van hogere inkomens in gevaar komt. Voor nieuwe projecten zou dit ondervangen kunnen worden door te streven naar gemengde financiering. Dat betekent vooral nog een extra moeilijkheidsgraad, omdat ieder onderdeel aan een plan, waarmee de participanten geen ervaring hebben, extra inspanning vereist. Voor een evenwichtige opbouw van projecten is het een aan te bevelen route. Een lichtpuntje is, dat het sinds kort woningcorporaties is toegestaan om koopwoningen te ontwikkelen. Het laat zich dan ook denken dat corporaties interesse hebben in de ontwikkeling van gemengd gefinancierde Centraal Wonen-projecten met participatie van huurders en kopers.

De onzekerheden voor de koopsector zijn niet direct een stimulans. Te denken valt daarbij aan de stijgende rente, de verhoging van huurwaardeforfait en discussie over de fiscale aftrekbaarheid van hypotheekrente. Er is in Nederland nog weinig traditie met Centraal Wonen-projecten in de koopsector (in vergelijking met Denemarken). Het perspectief in deze sector is bescheiden, gezien de schaarste aan redelijke bouwlocaties en de grondprijzen.

De goedkeuring voor plannen stuit tegenwoordig minder op problemen, doordat er een grotere indelingsvrijheid is ontstaan. Als groot nadeel staat hier tegenover dat, sinds de invoering van het Normkostensysteem, het aantal gesubsidieerde vierkante meters verminderd is en er dus steeds minder te verdelen valt tussen de privé en gemeenschappelijke ruimten. Het merendeel van de gerealiseerde huurprojecten (81%) zou niet op deze wijze gerealiseerd hebben kunnen worden.

Het voorgaande overwegende kan het perspectief voor Centraal Wonen, gebaseerd op een rationele beoordeling van de beleidsontwikkelingen in de volkshuisvesting in de jaren negentig, niet anders dan somber uitvallen. Maar, wanneer de ontwikkeling van Centraal Wonen tot nu toe alleen afhankelijk was geweest van een dergelijke beoordeling, onder voorbijgaan aan de inzet en creativiteit van bewonersgroepen, dan waren er nu niet -tegen de verdrukking in- tientallen projecten gerealiseerd.

Wanneer niet alleen de ontwikkelingen op beleidsniveau, maar ook de maatschappelijke ontwikkelingen in ogenschouwen genomen worden, dan lijkt het mij waarschijnlijk, dat er

gemotiveerde bewonersgroepen blijven, die zorgen voor een gestage aanwas van Centraal Wonen-projecten. Er zullen oplossingen gevonden worden om de nieuwe knelpunten op te lossen. De maatschappelijke problemen vragen om een integrale aanpak en Centraal Wonen draagt daaraan een steentje bij.

Ten tweede verwacht ik dat de onverschilligheid van de rijksoverheid ten opzichte van groepswonen en de argwanende terughoudendheid die nu nogal eens op lokaal niveau overwonnen moet worden, plaats zullen maken voor een positieve benadering en een ondersteunend, op emancipatie gestoeld, volkshuisvestingsbeleid.

Er komt een moment dat het negeren van het hoge cijfer van zgn. vrijwillige kinderloosheid niet meer mogelijk is. Er komt een moment dat de maatschappelijke spanningen zullen toenemen en er serieus aandacht besteed moet gaan worden aan de herverdeling van arbeid buitens- en binnenshuis en de problemen waar jonge mensen voor staan die hun keuze moeten maken omtrent het krijgen van en zorgen voor kinderen.

Het zal nog wel enkele jaren duren voor die wending plaats vindt, omdat alle aandacht zich concentreert op de vergrijzing en de ouderenhuisvesting. Maar het kan niet uitblijven dat de aandacht zich zal gaan richten op de ontgroening en de problemen van alleenstaanden en huishoudens met kinderen.

17.5 Hypothesevorming

Doel van het vervolgonderzoek was verbreding van het inzicht in Centraal Wonen en ontwikkeling van hypothesen voor toekomstig empirisch onderzoek (11.1). Het ging daarbij om het verschijnsel Centraal Wonen in Nederland, het intern functioneren en de externe factoren. De conclusies zijn als volgt samen te vatten.

Er is door de inzet van bewoners een zestigtal Centraal Wonen-projecten met uiteenlopende (ruimtelijke) modellen ontstaan. De bewoners zijn er in belangrijke mate in geslaagd het doel van Centraal Wonen te realiseren, waarbij de verwevenheid van sociale en ruimtelijke voorwaarden karakteristiek is. Het verkrijgen van de benodigde middelen was een groot probleem.

Op basis van het voorgaande worden hier acht hypothesen voor empirisch onderzoek geformuleerd.

Hypothese 1:

Centraal Wonen-projecten hebben meer kans van slagen, wanneer de bewoners vooraf actief gewerkt hebben aan groepsvorming en planontwikkeling, dan wanneer dat niet of nauwelijks is gebeurd.

Toelichting

Een actieve rol in de planontwikkeling stelt toekomstige bewoners in staat zich voor te bereiden op het samen wonen en een goede voorbereiding is het halve werk.

Onder het 'slagen' van Centraal Wonen-projecten wordt hier verstaan:

- het realiseren van het doel van Centraal Wonen op collectief niveau;
- het ontwikkelen van een leef- en woonsituatie die door bewoners positief gewaardeerd wordt.

Onder een actieve rol van de bewoners vooraf wordt hier verstaan, dat bewoners activiteiten ontwikkelen gericht op:

- 1 groepsvorming en vorming van een organisatie;
- 2 verwerven van kennis en formuleren van doelstellingen en woonwensen;
- 3 voorlichting, publiciteit en werving van belangstellenden;
- 4 werving van externe deskundigen en participanten voor de planrealisatie;
- 5 participatie en zeggenschap in de ruimtelijke planontwikkeling en het bouwteam;
- 6 participatie en zeggenschap in de juridische vormgeving;
- 7 zeggenschap over de woningtoewijzing.

Wanneer een gemeente, woningcorporatie of andere instelling een project ontwikkeld heeft voor de bewoners, doch zonder de bewoners, dan ontbreekt het aan een leerproces, een groeps- en identiteitsvorming vooraf. De kans, dat er in de eerste bewoningsfase -als men elkaar nog niet goed kent- een aantal zaken verkeerd loopt, is tamelijk groot. Het risico is niet denkbeeldig, dat een start, met veel problemen en conflicten, een project langdurig of zelfs blijvend parten speelt.

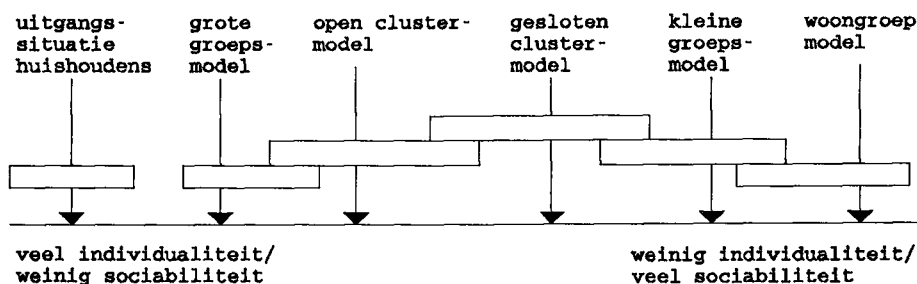
Hypothese 2:

De keuze voor de deelname aan een Centraal Wonen-project leidt tot een verschuiving in 'het evenwicht tussen individualiteit en sociabiliteit' in de richting van het laatste. De mate van verschuiving wordt beïnvloed door ruimtelijke voorwaarden:

- de grootte van het project;
- de niveaus van gemeenschappelijkheid;
- de aard van het ruimtelijke Centraal Wonen-model.

De verwachting is dat bewoners in Centraal Wonen-projecten van het grote groepsmodel en van het open clustermodel minder ver in de richting van sociabiliteit opschuiven dan in de overige modellen.

Op een schaal van evenwichtsniveaus individualiteit/sociabiliteit ziet dat er als volgt uit:

Toelichting

Desain e.a. (1985; 177) hebben voor groepswonen een schaal voor verschillende opvoedingssituaties beschreven. Aan de ene zijde staat *wenig gedeelde verantwoordelijkheid* en aan de andere *veel gedeelde verantwoordelijkheid*; aan de ene zijde staan *traditionele gezinnen*, in het midden staan *Centraal Wonen-projecten* en *woongroepen* en aan de andere zijde staan *kindercollectieven* (woongroepen die de exclusiviteit van de band tussen ouders en kinderen ter discussie stellen).

De schaal van het evenwicht individualiteit/sociabiliteit is hierop geënt, met als doel om Centraal Wonen-modellen ten opzichte van elkaar te ordenen en aan te geven welke verschuiving naar meer sociabiliteit wordt voorgestaan. Anders gezegd, op deze schaal wordt aangegeven in welke mate huishoudens een deel van hun autonomie opgeven en verantwoordelijkheid met anderen willen gaan delen.

Het participeren in collectieve activiteiten hangt samen met wederzijdse verwachtingen en sociale controle. In grote projecten is het meedoen minder vanzelfsprekend en verplichtend dan in kleine groepen. De deelname aan jaarlijks terugkerende festiviteiten is in grote projecten rond de 50%, in kleine projecten ca. 75-100%.

Sociale contacten spelen zich af in het spanningsveld tussen behoefte aan binding en behoefte aan vrijheid:

"Place is security, space is freedom: We are attached to the one and long for the other", Yi-Fu Tuan (1979; 3).

Enerzijds heeft ieder individu en ieder huishouden behoefte aan veiligheid, geborgenheid en ergens bij horen. Daarvoor zijn anderen onontbeerlijk en daarvoor is men bereid een gedeelte van zijn autonomie en middelen in te zetten. Het lid zijn van een gemeenschap (nationaliteit, kerk, beroepsgroep, familie, vriendenkring, gezin of paar) biedt bepaalde voordelen, die een individu niet alleen realiseren kan. Tegelijk schept het lid zijn van een gemeenschap verplichtingen, er worden loyaliteit en inzet voor de instandhouding van de gemeenschap geëist.

Anderzijds is de behoefte aan vrijheid, autonomie en privacy onontkoombaar en de drijfveer om nieuwe gebieden te ontdekken. Een gebrek daaraan leidt tot spanningen en (riskant) gedrag, op zoek naar het avontuurlijke, desnoods met het risico de verworven veiligheid te verspelen.

Individueen en huishoudens wenden hun middelen aan in de ene of de andere richting, waarbij de besteding complementair is. Aan de ene kant worden tijd, geld, inzet, kennis, ruimte, enzovoorts ingezet voor de verwerving, instandhouding en verdediging van een domein, aan de andere kant voor het verkennen van nieuwe gebieden, relaties en avontuur. De verschillende Centraal Wonen-modellen zijn gestoeld op uiteenlopende verwachtingen. In het woongroepmodel, het kleine groepsmodel en het gesloten clustermodel wordt een grotere inzet voor de gemeenschap verwacht dan in het open clustermodel en het grote groepsmodel.

Tussen woongroepen, respectievelijk clusters bestaan verschillen, die tot uitdrukking komen in trajecten op de schaal.

Hypothese 3:

De keuze voor het open clustermodel is gebaseerd op de verwachting, dat dit model flexibeler functioneert met betrekking tot het afhaken van huishoudens dan het gesloten clustermodel. Men verwacht dat in het open model clusterforming tijdens het wonen (en na conflicten en afhaken) de aansluiting bij andere clusters makkelijker tot stand komt. Over de consequenties voor het verdere clusterfunctioneren en de identiteitsvorming zijn geen verwachtingen uitgesproken.

Onderzoek naar het open clustermodel is nodig om bewonersgroepen een weloverwogen keuze te laten maken.

Toelichting

Over het functioneren van het open clustermodel is weinig bekend. Het is ontstaan als reactie op het gesloten clustermodel en de kritiek op het gebrek aan flexibiliteit. De vraag is of het open clustermodel aan de verwachtingen voldoet, of de nadelen vermeden worden met behoud van de bedoelingen en de voordelen van het gesloten clustermodel, namelijk de vorming van hechte sociale eenheden.

Mijn verwachting is, dat dit niet het geval is en ook niet kan. Een model waarin naar flexibiliteit wordt gestreefd, die de aanpasbaarheid van de samenstelling van de clusters moet bevorderen, biedt als keerzijde van de medaille minder gunstige voorwaarden voor de vorming en instandhouding van clusters met een eigen identiteit.

Daarom verwacht ik, dat er in flexibele projecten van het open clustermodel minder clusters functioneren en de participatie in clusters lager ligt, dan in projecten met een niet-flexibel gesloten clustermodel.

Hypothese 4:

Huishoudens gebruiken hun hulpbronnen om het evenwicht tussen individualiteit en sociabiliteit te bewaren of te sturen in de gewenste richting.

Naarmate meer middelen beschikbaar zijn, neemt het aantal gedragsalternatieven en sturingsmogelijkheden toe.

Naarmate huishoudens privé over meer hulpbronnen beschikken neemt het belang van de gemeenschappelijke hulpbronnen af. De oververtegenwoordiging van huishoudens met lagere inkomens wordt mede hierdoor verklaard en heeft een structureel karakter.

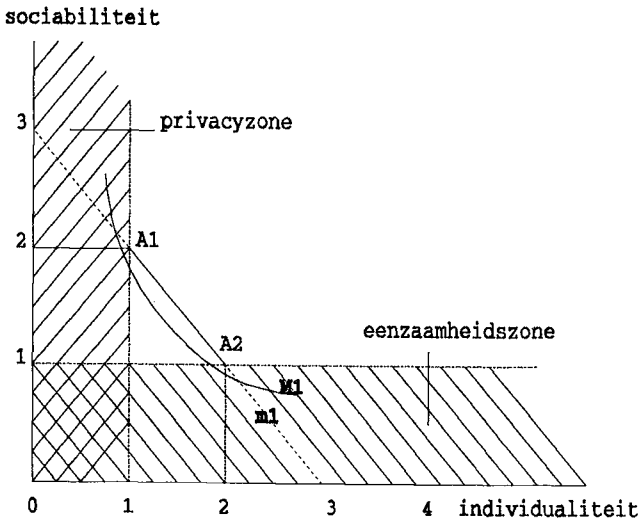
Toelichting

Huishoudens kunnen binnen bepaalde grenzen hun middelen op uiteenlopende manieren inzetten om het evenwicht tussen individualiteit en sociabiliteit op het zelfde niveau van welbevinden te bewaren (zie fig 17.1).

De inzet van middelen voor individualiteit en sociabiliteit worden voorgesteld als complementaire grootheden, die uitwisselbaar zijn met behoud van dezelfde mate van welbevinden.

Bijvoorbeeld: een avond kan besteed worden aan thuis televisie kijken of bij vrienden op bezoek gaan; geld kan besteed worden aan een cursus of aan een vakantie voor het gezin; ruimte kan worden bestemd voor een studeerkamer of voor een tweede woonkamer.

Fig. 17.1 Evenwicht individualiteit/sociabiliteit op middelenniveau m1 (gelijk welzijn).

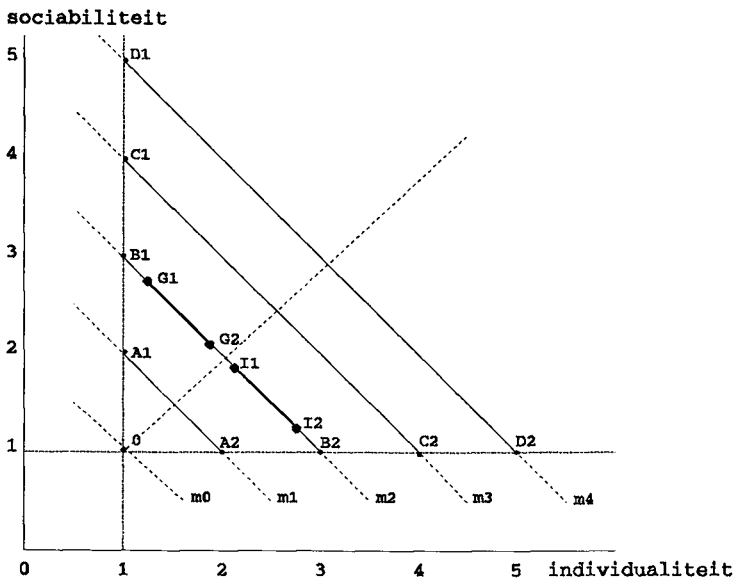

Schematisch aangeduid geeft lijn m1 alle punten weer, die met middelenniveau 1 bereikt kunnen worden en die een evenwicht voorstellen in individualiteit (X-as) en sociabiliteit (Y-as). (De lijn is hier recht voorgesteld, dit zou ook een kromme kunnen zijn -en is dat waarschijnlijk ook- maar voor dit betoog is dat niet van belang.)

Op het traject A1 - A2 van de lijn m1 liggen de punten die de zelfde mate van welbevinden opleveren, waarbij punt A1 een evenwicht is met maximale sociabiliteit en A2 met maximale individualiteit. Het gestippelde deel van m1 duidt de trajecten aan waarin geen evenwicht meer bereikt wordt. Links is sprake van sociale overbelasting/gebrek aan autonomie en privacy, rechts is er sprake van sociale onderbelasting en eenzaamheid.

Naar mate een individu of huishouden over meer middelen beschikt neemt het niveau waarop het evenwicht zich kan instellen toe, het niveau van welbevinden stijgt (lijn m2, m3, m4, etc.) en het aantal gedragsalternatieven voor de handhaving van het evenwicht neemt toe; in figuur 17.2 is het traject A1-A2 korter dan B1-B2, etcetera.

Fig. 17.2 Evenwicht individualiteit/sociabiliteit op verschillende middelen niveaus.

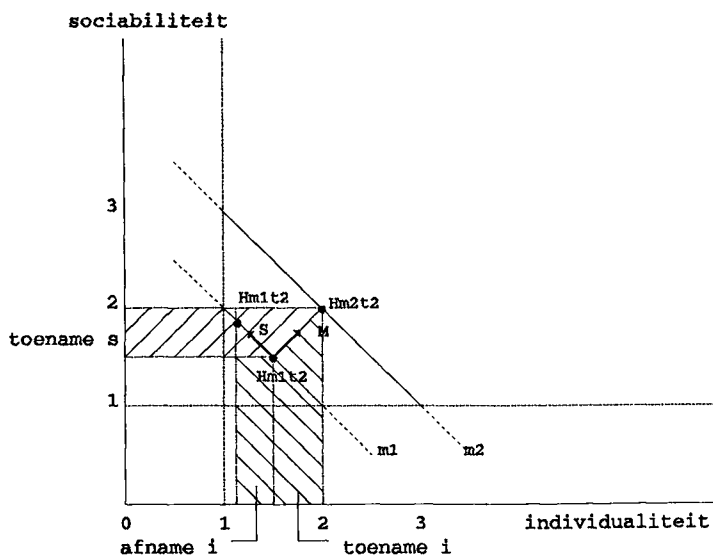

Nemen de middelen af dan worden de trajecten kleiner. Men zal proberen het evenwicht zo te corrigeren, dat men buiten de onaangename zones van een gebrek aan privacy, respectievelijk eenzaamheid blijft. Punt 0 geeft het laagste punt aan waarop een huishouden nog net buiten de onaangename zones verkeert, maar over geen enkel gedragsalternatief beschikt, de middelen m_0 laten slechts één mogelijke verdeling toe: het punt van passen en meten wanneer een huishouden op het minimum verkeert.

Er is uitgegaan van de ideale, vrije uitwisselbaarheid van middelen. In werkelijkheid kent het huishouden een aantal randvoorwaarden, waardoor de keuze voor bijvoorbeeld een avond uit of thuis, ingeperkt is. Zo kan bij het middelen-niveau van m_2 bijvoorbeeld een huishouden met kinderen zich bewegen over het traject G1-G2 en een alleenstaande over het traject I1-I2.

Tijdens de fase van de planontwikkeling zetten huishoudens middelen in voor een toekomstig nieuw evenwicht. In de relationele opvatting worden de middelen primair ingezet voor de uitbreiding van de sociabiliteit, de vorming van een gemeenschap met meer contacten (figuur 17.3 in de richting S).

Fig. 17.3 Toename sociabiliteit bij gelijkblijven of toenemen van middelen.

In de *praktische* opvatting worden de middelen primair ingezet voor de verhoging van het middelenniveau (richting M). Als de inzet slaagt en niveau m2 bereikt wordt, dan betekent dat een uitbreiding van het traject, dat kan zowel de sociabiliteit als de individualiteit ten goede komen.

Buitenstaanders vragen vrijwel altijd of de sociale controle en sociale verplichtingen geen te sterk beslag leggen op de autonomie en de privacy. Dikwijls wordt weinig beseft dat veel huishoudens veel meer mogelijkheden krijgen dan zij ooit zelfstandig hadden kunnen bereiken. Het deel krijgen aan de Centraal Wonen-gemeenschap brengt een verhoging van het middelenniveau mee, die zowel meer sociabiliteit als ook meer individualiteit kan opleveren. Bijvoorbeeld: de opvang van kinderen maakt een studie of baan bereikbaar.

De stijging van middelen kan voor huishoudens absoluut gelijk van omvang zijn, maar het maakt een groot verschil of men over weinig alternatieven beschikt en van niveau m0 naar m1 gaat, of reeds alternatieven heeft en van niveau m3 naar m4 doorschuift (figuur 17.2).

Huishoudens, die privé over weinig middelen (sociale, hulp, financiële, ruimtelijke beschikken (lijn m0), profiteren

naar verhouding meer van een stijging van het midden-niveau dan huishoudens, die op een hoger niveau (lijn m4) zitten.

Hypothese 5

Over het functioneren van Centrale Wonen-projecten en de conflicten die zich voordoen kan meer inzicht verkregen worden door het bewonersgedrag op te vatten als *territoriaal handelen in een territoriale strijd*.

Toelichting

In ons onderzoek naar Centraal Wonen Hilversumse Meent hebben we (Backus en Kesler) ons lang gefixeerd op de huishoudens, die faalden in de opbouw van een clusterleven. Waarom faalden zij? Veertig huishoudens begonnen in 1977 met deelname aan een cluster; twee jaar later waren daar nog 32 (73%) van over en hadden 8 (18%) nieuwe huishoudens de stap naar de cluster gemaakt. Wat onderscheidde degenen die vertrokken (4 huishoudens (9%) en degenen die zich zelfstandig verklaarden (5 huishoudens (11%))?

Het enige structurele kenmerk, waarin de falende huishoudens zich van de geslaagde leken te onderscheiden, was de afwezigheid van een baan buitenshuis. Voor het vaststellen van kwantitatieve verbanden was het aantal huishoudens in het onderzoek te klein. Bovendien is het onderzoek niet ingegaan op andere belangrijke aspecten, zoals op de persoonlijkheid en de communicatieve vaardigheden, factoren die inzicht kunnen verschaffen in de onderlinge relaties en het verloop van conflicten.

Veel later kwamen we er toe de zaak om te draaien. Was het niet veel verrassender dat na twee jaar van de geplande 44 clusterhuishoudens er 40 (90%) in een cluster participeerden: 32 starters en 8 nieuwe (waarvan de helft van buiten en de helft via interne doorstroming). Een zo hoge clusterparticipatie en per jaar 6 mutaties (14%) kon dan ook als een succes aangemerkt worden. Alle tien clusters functioneerden op één of andere wijze. Waar een huishouden zich zelfstandig verklaarde en bleef, daar ging de rest van de cluster samen verder en had er min of meer vrede mee. De conclusie, dat de vorming van nieuwe sociale eenheden in hoge mate geslaagd was, was dus alleszins gerechtvaardigd. Maar, of men nu de invalshoek falen of slagen kiest, dat zegt weinig over het functioneren van de clusters, over de conflicten die zich voordoen en de wijze waarop die worden opgelost.

Door de cluster- en groepsprocessen te zien als de vorming van nieuwe gemeenschappelijke domeinen -*co-territoria*- en de inzet op te vatten als *territoriaal handelen*, ben ik meer gaan begrijpen van de conflicten en de problemen, waarmee huishoudens die afhaakten te kampen hadden. Het ligt buiten het bestek van deze studie hier diep op in te gaan, maar het gezichtspunt is interessant genoeg om, aan de hand van enkele punten en voorbeelden, te schetsen dat deze invalshoek voor verder onderzoek perspectieven biedt (Bakker en Bakker-Rabdou, 1976).

In het territoriale handelen worden de gedragingen van mensen opgevat als activiteiten om een territorium of domein te verwerven, te beheren en te verdedigen. Een gemeenschappelijk territorium ontstaat uit een in bezit-name-proces, een continue reeks van interacties, waarin belangen beurtelings met elkaar botsen en samenvallen. Het gemeenschappelijke territorium wordt afgebakend van het privé domein. Wanneer mensen besluiten samen te gaan wonen en een gemeenschappelijk territorium te vormen, dan begint -paradoxaal genoeg- de territoriale strijd.

Een territorium kan bestaan uit het bezit van materiële middelen, maar ook uit niet-materieel bezit, bijvoorbeeld kennis, een sociale rol of (tijdelijk) de aandacht van anderen.

Enkele Centraal Wonen-conflicten, die op deze manier verduidelijkt kunnen worden, zijn:

- de conflicten tussen *practici* en *relationelen* gaan over de omvang en de grenzen van het nieuwe co-territorium, de mate van emotionele betrokkenheid en intimiteit en de bedreiging voor het eigen domein en de bestaande relaties binnen huishoudens;
- het omgaan met kinderen in de cluster, de aandacht die de kinderen opeisen in een vacuüm, waarbij de kinderen streven de grenzen in hun voordeel op te schuiven wanneer onduidelijk is wie aan tafel de verantwoordelijkheid draagt;
- eenzelfde typisch territoriaal conflict van het uitproberen van de grenzen is het Jeugdthonk en de mate waarin ouders zeggenschap afstaan aan de jeugdthonkcommissie en (onbedoeld) aan de kinderen;
- het *Minimalengagement*, het niet loyaal nakomen van afspraken en intenties, is een sluipende aanval op een moeizaam door compromissen verkregen territorium;

- het zelfstandig verklaren en afhaken is het opgeven van het clusterdomein, omdat het eigen domein teveel aangetast wordt en, door terugtrekking op eigen terrein, de grenzen beter verdedigd kunnen worden;
- het verhuizen naar elders, omdat de inzet van middelen te weinig oplevert en van de uitbreiding elders meer verwacht wordt.

Wat opvalt aan de territoriale conflicten is, dat enerzijds het belang van het nieuwe gemeenschappelijke domein zwaar telt en anderzijds het behoud van het privé domein scherp verdedigd wordt. In de verwachtingen is wel met de uitbreiding rekening gehouden, maar niet of onvoldoende met de kosten die daarmee zijn gemoeid en met het verlies aan autonomie.

De heftigheid van de territoriale strijd hangt samen met het belang, dat aan het bestreden gebied wordt toegekend: de plaats in de behoeftenhiërarchie, de mate waarin het terrein centraal in het leven staat (verbonden is met andere gebieden), de relatieve omvang van het betwiste gebied en hoe de mogelijkheden om elders gebied te verwerven worden ingeschat.

Wanneer een klein gebied op het spel staat, maar het is voor iemand wel het enige of belangrijkste, dan wordt veel gedaan om het te verdedigen of terug te winnen, bijvoorbeeld via sabotage (Minimalengagement). Dit maakt het plausibel, dat personen die veel thuis zijn (een klein territorium hebben) meer gevoelig zijn voor het afstaan van verantwoordelijkheden over kinderen dan anderen. Het verklaart ook waarom over ogenschijnlijk futiliteiten ruzies ontstaan. De bekende druppel die de emmer doet overlopen: de grens van de autonomie, die toch al onder spanning stond, wordt doorbroken.

Om territoriale conflicten te herkennen zijn de volgende signalen van belang: slepende ergernis over iets of iemand, regelmatig geuite zijdelingse kritiek, klagen in de wandelgangen tegen derden, terugtrekking uit de discussie of vluchten in eigen huis. Alarmerend is het als het aantal verhuizingen toeneemt en boven het gemiddelde niveau ter plaatse uit gaat stijgen.

Voor een analyse van conflicten zijn de volgende stappen van belang:

- signalering;
- afbakening van het territorium: gaat het om een privé of gemeenschappelijk domein;
- onderhandeling en vaststelling van de procedure;
- formulering van alternatieven en een keuze doen;

- controle en evaluatie na een proefperiode.

De oplossing van een territoriaal conflict over een gemeenschappelijk domein kan drie kanten uitgaan:

- 1 een regeling voor onderverdeling binnen het collectieve domein;
- 2 een ruil van territoria binnen het collectieve domein;
- 3 een herverdeling tussen het privé en het collectieve domein.

Voor iedere nieuwe oplossing is het aan te bevelen om een termijn af te spreken om de situatie te evalueren. Dat neemt de eeuwigheidswaarde van besluiten weg en maakt het makkelijker om met een compromis mee te gaan en gewoon iets met elkaar te proberen.

Hypothese 6:

In Centraal Wonen-projecten worden de integratie van bewoners en de mate van afzijdigheid beïnvloed door de ruimtelijke voorwaarden. Van belang zijn de projectgrootte, het woningtype, de omvang en diversiteit van de gemeenschappelijke ruimten en het ruimtelijk model.

Toelichting

Het voortbestaan van projecten staat of valt met de betrokkenheid van de bewoners en de integratie van nieuwe bewoners. De integratie bestaat uit het leren kennen van alle medebewoners, het meedoen aan gemeenschappelijke activiteiten en het delen in de taken en verantwoordelijkheden.

De ruimtelijke voorwaarden worden van belang geacht voor het elkaar leren kennen door de zichtbaarheid van personen en activiteiten, de ontmoetingskansen en aard van de plek, en de verscheidenheid aan activiteiten.

Naar mate projecten groter zijn wordt het moeilijker iedereen te kennen. De zichtbaarheid van waar iedereen woont is een hulpmiddel. In laagbouw is het duidelijker te zien wie waar woont (ook door de activiteiten buiten in de tuin) dan in gestapelde bouw.

Naarmate er meer verschillende voorzieningen zijn nemen het aantal mogelijkheden voor deelname aan activiteiten en het ontstaan van kleine groepjes toe. Voorzieningen leiden bovendien tot commissies: een laagdrempelige mogelijkheid voor deelname aan beheeractiviteiten.

Het ruimtelijke model, en de wijze waarop daaraan vorm gegeven is, beïnvloedt de ontmoetingskansen. In projecten met clusters en woongroepen is de kans gering dat een huishouden geheel afzijdig blijft, maar de kans dat niet op groepsniveau geparticipeerd wordt is groter. De ligging en

de toegankelijkheid van woningen en voorzieningen rondom een gemeenschappelijke tuin bevorderen de zichtbaarheid van kinderspel en recreatieve activiteiten.

Hypothese 7:

Veel Centraal Wonen-projecten zullen in de naaste toekomst in ernstige problemen komen door veranderingen in het huursubsidiebeleid.

Huishoudens met lage inkomens (uitkeringen) kunnen de (grote) woningen niet meer betalen. De woningtoewijzing wordt sterker inkomensafhankelijk en daardoor wordt de toegankelijkheid van Centraal Wonen-projecten ingeperkt voor zowel de lage als de hoge inkomens.

Toelichting

De beleidsvoornemens met betrekking tot de huursubsidie zijn:

- een stringentere afstemming van inkomens en huren bij de woningtoewijzing;
- aftopping van de maximale maandelijkse huursubsidie;
- begrenzing van de te subsidiëren huursom.

Gelijktijdig wordt gestreefd naar het opvoeren van de jaarlijkse huurverhoging van 3% naar 5% of meer.

Het merendeel van de Centraal Wonen-projecten is in de afgelopen tien jaar in de sociale huursector gerealiseerd. Dat betekent dat de huren in veel projecten (voor de grootste woningen) dicht tegen de huursubsidiegrens aanzitten.

Dat betekent voor bewoners en toekomstige bewoners dat:

- de woningtoewijzing inkomensafhankelijk wordt en huishoudens met een laag of een hoog inkomen geen woning toegewezen krijgen;
- de huren versneld omhoog gaan en snel boven de maximaal te subsidiëren huursom uitstijgen;
- minder subsidie wordt verstrekt, zodat huishoudens met lage inkomens en uitkeringen de (grote) woningen niet meer kunnen betalen.

Een aantal projecten, waaronder Centraal Wonen Hilversumse Meent, kampt nu reeds met de verhuurbaarheid van de grootste woningen. Voor bijstandsmoeders worden woningen, die geen of minder subsidie krijgen, onbereikbaar. Dit klemt te meer, omdat deze categorie nu in belangrijke mate voor Centraal Wonen kiest. Juist voor deze vrouwen met kinderen maakt Centraal Wonen het mogelijk om, ondanks het financiële minimum, een redelijk verzorgingsniveau te realiseren en maatschappelijk te participeren.

De verhuurbaarheid van woningen aan gemotiveerde bewoners wordt aanzienlijk bemoeilijkt en loopt gevaar. De spanning, die deze verslechtering van omstandigheden meebrengt en de komst van niet-gemotiveerde huurders zet de instandhouding van Centraal Wonen-projecten op het spel.

Woningcorporaties en bewonersorganisaties hebben beide belang om rond de tafel te gaan zitten en te zoeken naar alternatieven, die de verhuurbaarheid en toegankelijkheid voor huishoudens -ongeacht de hoogte van hun inkomen- waarborgt.

Hypothese 8:

Het zogenaamde *gelijke kansen* beleid van de rijksoverheid met betrekking tot de volkshuisvesting werkt nadelig uit voor Centraal Wonen en -meer in het algemeen- voor vernieuwende, emancipatorische woonvormen.

De rijksoverheid beperkt zich tot het wegnemen van belemmeringen in de regelgeving, zij wendt haar invloed niet aan voor een verdeling van de middelen die recht doet aan *gelijke kansen* voor minderheden.

De ontwikkeling van Centraal Wonen-projecten, in het bijzonder in kleine gemeenten, wordt hierdoor vertraagd.

Toelichting

Een initiatiefgroep is voor de ontwikkeling van een Centraal Wonen-project aangewezen op hulpmiddelen, die alleen via de lokale instanties verkregen kunnen worden. De rijksoverheid heeft het beleid voor groepswonen geformuleerd als het scheppen van *gelijke kansen* voor iedereen. Deze beleidslijn is niet zo neutraal als de omschrijving wil doen geloven. Bewonersgroepen met traditionele woonopvattingen hebben meer kans op passende huisvesting dan minderheidsgroepen met andere, meer emancipatorische opvattingen en behoeften aan collectieve voorzieningen.

Vooraf bewonersgroepen in kleine gemeenten met traditionele bestuurders zullen dikwijls geen erkenning krijgen en daarmee de toegang tot de middelen geblokkeerd vinden.

Welke veronderstellingen liggen aan deze hypothese ten grondslag?

De neutraliteit van het beleid komt tot uitdrukking in de regelgeving. Verbeterd zijn de toetsingscriteria, waaraan woningen/woonruimten moeten voldoen, zij zijn niet meer op gezinshuishoudens afgestemd. Ten aanzien van de nutsvoorzieningen blijft er nog het nodige te wensen over, maar dat terzijde.

Het knelpunt ligt bij de verdeling van de middelen. Deze vindt niet louter plaats op basis van een objectieve vaststelling van de woonbehoeften. Voor nieuwe ontwikkelingen is dat ook niet mogelijk. De vraag wordt beoordeeld op subjectieve schattingen van behoeften en risico's.

Bestuursbeslissingen vinden soms plaats aan de hand van lokaal woningbehoefte onderzoek, waarin dikwijls de vraag naar groepswonen niet eens gesteld wordt. De persoonlijke opvattingen en waarden van bestuurders vallen in de besluitvorming niet weg te denken.

Initiatiefnemers van een Centraal Wonen-project hangen niet-traditionele ideeën aan over emancipatie, bezit en milieu.

De samenstelling van besturen van woningcorporaties (overwegend oudere, maatschappelijk geslaagde mannen) (SEV, 1986) geven aanleiding tot de veronderstelling dat de traditionele (gezins)opvattingen overheersen en emancipatorische opvattingen schaars vertegenwoordigd zijn.

Mijn indruk is dat gebrek aan feitelijke kennis over groepswonen, vooroordelen en misvattingen, een belangrijke rol spelen in het niet van de grond komen van Centraal Wonen-initiatieven.

Het verkrijgen van hulpmiddelen is waarschijnlijk in grote gemeenten gemakkelijker dan in kleine, zoals bij de beantwoording van onderzoeksvraag 3-b reeds naar voren is gekomen (17.4).

17.6 **Perspectief voor de jaren negentig**

Centraal Wonen is een nieuwe leef- en woonwijze, die gebaseerd is op tevoren door de bewoners bepaalde doelstellingen. In het voorgaande zijn de sociale en ruimtelijke voorwaarden en de onderlinge samenhang beschreven. Sommige groepen slaagden, andere konden niet de noodzakelijke voorwaarden realiseren. In de hoofdstukken 14 en 16 is op de sociale betekenis van participatie en contacten ingegaan. Enkele punten daaruit worden hier aangestipt.

De Jong-Gierveld (1984) heeft in haar onderzoek naar eenzaamheid drie inzichten gegeven, die voor het sociaal-ruimtelijk concept betekenis hebben. De eenzaamheidsproblematiek is verbonden met de zingeving van het bestaan, die in de huidige tijd sterk gekoppeld is aan het hebben van betekenisvolle relaties, aan emotionele onafhankelijkheid en weerbaarheid en aan een omgeving, waarin gemis-

gevoelens verwerkt kunnen worden. Daarin kunnen onder andere, vrienden en burens een ondersteunende rol spelen (16.5.6).

Langeveld (1985) komt in haar studie naar toekomstige gezinnen, relaties en hulpverlening tot de slotsom dat Centraal Wonen wezenlijk vernieuwend is. Deze vorm van collectivering, samen met individuele ontplooiing, biedt een oplossing voor tal van maatschappelijke problemen. Toch valt een snelle verbreiding niet te verwachten, doordat de eisen aan het communicatie- en aanpassingsvermogen te zwaar zijn (16.5.9).

Weeda (1986) benadrukt het belang van woonvormen die vriendschappen, gezamenlijke verantwoordelijkheid voor huishouding en de opvoeding van kinderen bevorderen, maar stelt vast, dat echt samenwerken nu nog ongebruikelijk is (16.5.9).

De Kleijn (1985) laat in zijn onderzoek zien dat het succes van een opbouwproces van vele factoren afhankelijk is, waarop de bewoners maar zeer beperkt invloed kunnen uitoefenen (14.3).

Ook Turpijn (1987) signaleert dat de bewonersparticipatie van Centraal Wonen-groepen sterk afhankelijk is van het volkshuisvestingsbeleid en van externe factoren, zodat van autonomie weinig sprake is (14.6.1).

Deze gezichtspunten onderstrepen de betekenis, de complexiteit en afhankelijkheid van externe omstandigheden.

Centraal Wonen is in twee opzichten moeilijk:

Ten eerste is het voor veel mensen moeilijk een gemotiveerde, samenhangende groep te worden, die de noodzakelijke deskundigheid en ervaring verwerft voor het organiseren van bewonerszeggenschap en het omgaan met elkaar. Voor wie vertrouwen heeft in het menselijke leervermogen kan hier aan toegevoegd worden, dat de moeilijkheden op deze weg overwonnen kunnen worden, mede door van ervaringen elders gebruik te maken. Het is wel wenselijk dat bewonersgroepen in dit leerproces gebruik kunnen maken van deskundige ondersteuning. De Landelijke Vereniging Centraal Wonen vervult die functie, maar beschikt als bewonersorganisatie over (te) weinig middelen. De lokale subsidies voor woonconsumenten zijn opgegaan aan minder specifieke participatie-budgetten en moeilijker te verkrijgen dan voorheen.

Ten tweede is het moeilijk om gehoor en medewerking te krijgen op plaatselijk en landelijk niveau.

Op het plaatselijk niveau staat het verkrijgen van gehoor

en medewerking gelijk aan het deelnemen aan het rad van avontuur. Het officiële volkshuisvestingsbeleid is het bieden van 'gelijke kansen voor iedereen'. Misschien is dat ook wel het geval en is het realiseren van woonwensen voor ieder gelijk aan een lot uit de loterij. Met dien verstande, dat degenen, die over meer middelen beschikken, ook hier 'meer gelijk' zijn.

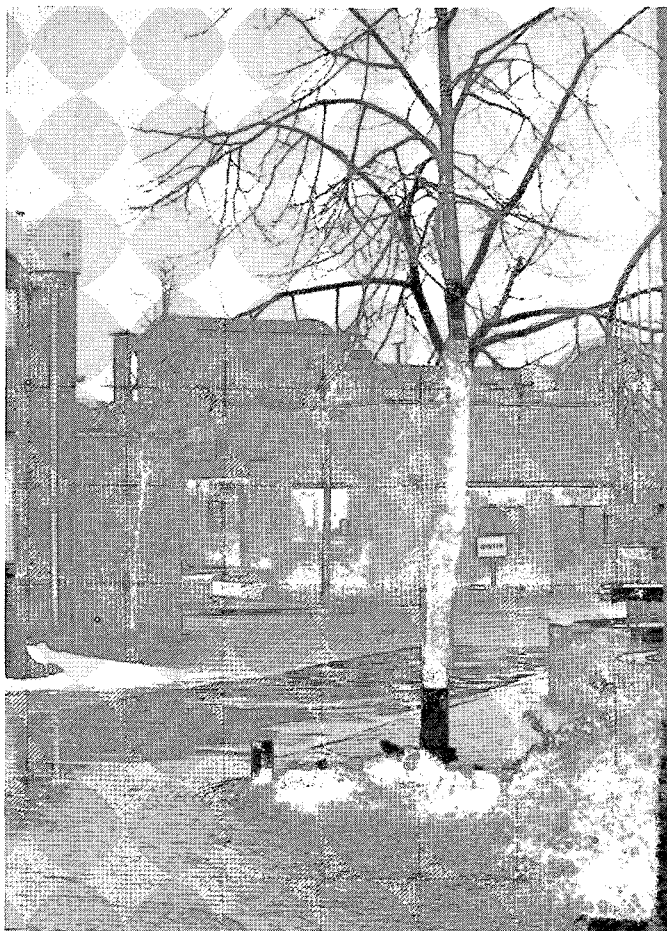
Op landelijk niveau heeft de staat een sterke greep op de volkshuisvesting: regels voor de ruimtelijke ordening en woningbouw, financiering en subsidies op woonlasten, fiscale regelingen voor hypotheek en bewaking van het doen en laten van woningcorporaties. De decentralisatie doet daar weinig aan af. De invloed van bewoners is nihil, die van bewonersorganisaties gering. De Landelijke Vereniging Centraal Wonen heeft zich ingespannen voor verruiming van de regelgeving. Wat aan de ene zijde is gewonnen, spoelt aan de andere kant weg: het financierings- en het subsidiebeleid worden steeds krappere.

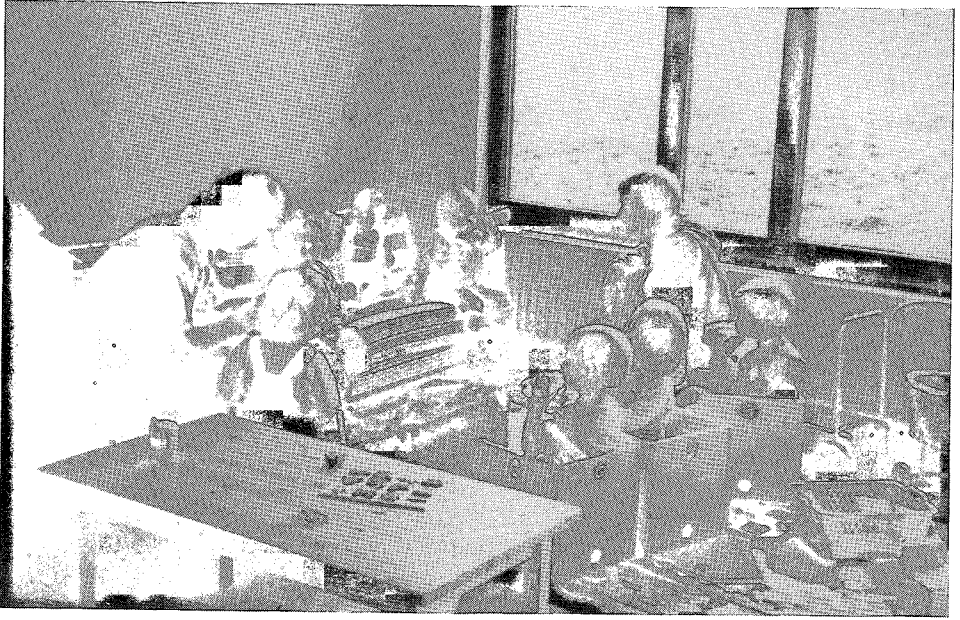
Centraal Wonen streeft naar doeleinden, die maatschappelijk van belang worden geacht: de bevordering van sociale contacten en zelfbeheer in de directe woonomgeving. Het recent gepropageerde beleid van sociale vernieuwing loopt twintig jaar achter op wat bewonersgroepen lokaal trachten te realiseren. In Centraal Wonen draagt de bewonersvereniging zorg voor de gebouwde omgeving en een sociaal netwerk. Het gaat om de betrokkenheid op en de kwaliteit van de sociaal-ruimtelijke omgeving. De omgang met elkaar heeft voor de bewoners *praktische* en *relationele* betekenis.

Voorts is in Centraal Wonen van meet af aan gestreefd naar integratie van wonen en werken, een streven dat binnen de bestaande regelgeving nauwelijks of niet te realiseren is.

Teveel is op allerlei terreinen de zorg voor de mens en voor de omgeving gespecialiseerd en van elkaar losgekoppeld. Zorg voor de woonomgeving is een specialisme geworden van gemeenten en woningcorporaties. Zij bieden de woning en de woonomgeving aan; zij wijzen woningen toe en dragen zorg voor onderhoud en beheer. De bewoner wordt geacht de rol van individuele woonconsument te vervullen en de kant-en-klaar producten tot zich te nemen, terwijl de keuzevrijheid en mogelijkheden voor identiteitsvorming dikwijls nihil zijn. Dit heeft geleid tot een minimum aan betrokkenheid en zorg van de bewoner voor de gebouwde omgeving en een gebrek aan sociale contacten, die in belangrijke mate verantwoordelijk zijn voor de problemen in de naoorlogse woningbouw.

De vooruitzichten voor Centraal Wonen zijn somber. Anders dan men wellicht verwachten zou van een regering, die sociale vernieuwing in haar vaandel voert, laat de politiek mensen, die een Centraal Wonen-project willen realiseren, in de kou staan. De voornemens voor de jaren negentig, voor het volkshuisvestingsbeleid en het sociale en emancipatie beleid, getuigen niet van belangstelling voor Centraal Wonen.

EPILOOG

Is er toekomst voor Centraal Wonen?

Het aantal aangesloten Centraal Wonen-projecten is sinds de inventarisatie van 1986 jaarlijks met enkele projecten toegenomen. Bij de Landelijke Vereniging staan vijftig gerealiseerde projecten geregistreerd en vijftien voorbereidingsgroepen. De initiatieven vinden verspreid in Nederland plaats en niet geconcentreerd in studentensteden of de Randstad. De voorbereiding van de meeste projecten is nog steeds een langdurig en moeizaam gebeuren.

Dat ligt anders voor het Groepswonen van Ouderen, dat zich mag verheugen in een brede politieke belangstelling. Met de vergrijzende samenleving als schrikbeeld voor ogen spreekt dit initiatief bewoners, politici en volkshuisvesters aan. Groepswonen van Ouderen komt tegemoet aan de wensen van behoud van zelfstandigheid en zinvolle activiteiten, het voorkomen van vereenzaming en een helpende hand in de buurt.

De problemen waar ouderen mee te maken krijgen -en dat is ook het voorland van de politici zelf- worden onderkend. Deze nieuwe vorm van groepswonen biedt een aantrekkelijke en relatief goedkope oplossing. Na de eerste experimentele fase waarin projectrealisatie, evenals voor Centraal Wonen, veel moeite en tijd kostte, krijgen de initiatieven nu op lokaal niveau alle aandacht en medewerking, met gevolg dat projecten veel sneller van de grond komen. In aantal overtreft het Groepswonen van Ouderen dan ook ruimschoots Centraal Wonen.

De medewerking die Groepswonen van Ouderen vrijwel van zelfsprekend krijgt staat in schril contrast met die welke Centraal Wonen ondervindt. Mijn indruk is dat er sprake is van een stille discriminatie van Centraal Wonen. Centraal Wonen wekt bij de participanten in het bouwproces een al dan niet bewuste weerstand op, de vrees voor de commune. Men voelt Centraal Wonen aan als kritiek op de eigen leefwijze en op de gevestigde maatschappij. Men ziet niets in de uitbreiding van contacten als het gaat over gezinnen, dat tast het gezinsbeeld aan. Vaak heb ik met mensen gesproken, die na een kennismaking met Centraal Wonen zeiden, dat ze het een aardig idee vinden voor anderen. Nee, niet

voor zichzelf want zij hadden hun -gesloten- gezin, maar voor alleenstaanden, voor gescheiden vrouwen met kinderen of eventueel voor zichzelf als ze bejaard alleen zouden komen te staan. Dus voor de randgroepen van de maatschappij.

De medewerking aan Centraal Wonen van wethouders en raadsleden, van bestuurders van woningcorporaties en van hypotheekverleners is, de goede niet te na gesproken, twintig jaar lang zeer gering geweest. De personen waar het hier om gaat behoren overwegend niet tot de categorie die voorop of meegelopen heeft in de vernieuwingen van eind jaren zestig. Het zijn hoofdzakelijk iets oudere mannen uit de gevestigde orde, die niet veel op hebben met emancipatie.

Te verwachten is dat deze generatie bestuurders geleidelijk plaats maakt voor een generatie die inhoudelijk meer meevoelt met de ideeën van Centraal Wonen en daaraan zonder weerstand steun verleent en meewerkt. Op de lange termijn is te verwachten dat Centraal Wonen-initiatieven een bredere lokale steun krijgen en de projectrealisatie minder moeizaam verloopt.

Emancipatie

De directe aanleiding voor het idee Centraal Wonen is geweest het scheppen van betere condities voor vrouwen om gezinszorg en werk buitenshuis te combineren. We spreken hier over 1969. Wat gerealiseerd is voldoet men name aan de behoeften van vrouwen die zorg voor kinderen en betaald werk combineren. Het betreft gescheiden vrouwen met kinderen en jonge twee-carrièregezinnen.

Er zijn in de emancipatie twee opvattingen te onderscheiden. De ene opvatting ziet als doel de verbetering van de maatschappelijke participatie van vrouwen en bevordering van gelijke posities in alle sectoren en op alle niveaus. De carrière buitenshuis staat centraal in de aandacht. Het streven naar voorzieningen, zoals de opvang van kinderen, andere openingstijden van winkels en dergelijke staan in dienst van het werk buitenshuis.

De andere opvatting over emancipatie ziet als centrale doelstelling de herverdeling van de betaalde en de onbetaalde verzorgende arbeid. Bevorderen van arbeidsparticipatie buitenshuis van vrouwen en binnenshuis van mannen, recht op deeltijdarbeid of beter nog de arbeidstijd verkorting tot de 5-urige werkdag, zoals in 1970 door Joke Smit (1984) als toekomstperspectief ontwikkeld is.

Centraal Wonen past bij die laatste in opvatting. Sociale

contacten en onderlinge hulp, participatie en zorg voor de eigen woonomgeving, is een doe-'t-zelf ideologie die uitgaat van mensen die tijd besteden aan de verzorging van mensen en hun omgeving, die de zorg en opvoeding van kinderen zelf mee willen bepalen. Wel een streven naar collectivering van taken en verlichting van de huishoudelijke arbeid om het combineren van arbeid binnen- en buitenshuis mogelijk te maken, maar niet het minimaliseren en professionaliseren.

Maatschappelijk is er een verschuiving gaande, die steeds meer accent legt op carrière en volledige arbeidsparticipatie. De belangstelling voor discussies arbeidstijdverkorting -de vijf-urige werkdag- en de verdeling van huishoudelijke arbeid tussen man en vrouw is sterk afgenomen.

Langeveld (1985) heeft er in haar studie naar toekomstige gezinnen op gewezen dat emancipatie in toenemende mate leidt tot spanningen tussen partners. Met name de jonge mensen met een beroepsopleiding of studie achter de rug, staan voor het dilemma hoe zij een carrière moeten/kunnen combineren met eventuele zorg voor kinderen.

Het percentage vrouwen dat betaalde arbeid verricht is belangrijk toegenomen, het percentage vrouwen dat (voorlopig?) kinderloos wil blijven ook. Aan dat laatste wordt onvoldoende aandacht besteed. De overheid geeft onvoldoende steun aan jonge mensen om op een zorgvuldige wijze ouderschap en beroep te combineren. De uitbreiding van kinderopvang en de regeling voor ouderschapsverlof zijn geen oplossing voor het probleem hoe je als twee volwassen mensen of alleen de zorg voor kinderen en voor een inkomen gelijk kunt verdelen. De arbeidsmarkt ziet deeltijdarbeid als een noodzakelijk kwaad, en degenen die deze arbeid verrichten als tweederangs, niet in carrière geïnteresseerde werknemers/-sters. Van mannen wordt nog minder geaccepteerd dat zij bij het vaderschap hun arbeidstijd (willen) minderen dan van vrouwen.

Centraal Wonen is een geëmancipeerde leef- en woonvorm die grote betekenis toekent aan de zorg voor kinderen en huishoudelijke arbeid. Het zou de moeite waard zijn te onderzoeken wat Centraal Wonen betekent voor het ouderschap en wat voor de kinderen.

De overheid zal veel meer aandacht moeten gaan besteden aan de spanningen die emancipatie veroorzaakt en het dilemma waarvoor jonge mensen staan en voorwaarden moeten scheppen die herverdeling van onbetaalde huishoudelijke arbeid bevorderen.

Eenzaamheid

"De Westerse mens is eenzaam geworden. Hij lijdt onder deze eenzaamheid, maar ziet haar tegelijk nog als ideaal." Deze uitspraak van Hofstee (1980; 241) in zijn afscheidscollege "Vrijheid, Gelijkheid en Eenzaamheid" ruim tien jaar geleden is een signaal, het signaleren van sociale effecten van individualisatie en afname van huishoudensgrootte. "De winst aan vrijheid leek groter dan het verlies aan gebondenheid" (idem; 234).

Ik denk dat de meest gestelde vraag van bezoekers aan CW-bewoners is hoe het zit met de sociale controle, ben je je privacy kwijt, mengen de burens zich in jouw zaken?

Het ideaal waarop Hofstee duidde is de vrijheid, het niet door het dogmatisch denken van anderen bekritiseerd, gecontroleerd en betutteld te worden. En inderdaad is de kans daarop klein als je alleen woont en je afzijdig houdt van contacten met burens en met vitrage en coniferen haag voorkomt dat zij bij je naar binnen kunnen kijken.

Kortom verschoond van nabije contacten, maar met een zeker risico dat er een moment komt dat de partner er niet meer is, werkcontacten ophouden, vrienden ver weg zijn en moeilijk te bereiken, en dat de vrijheid een eenzaam genoegen wordt.

In het hoofdstuk over sociale contacten en onderlinge hulp is ingegaan op de sociale controle als keerzijde van de zelfde medaille, dat wordt hier niet herhaald.

Er ligt mijns inziens tot op zekere hoogte een misverstand ten grondslag aan de angst voor vrijheidsberoving. Het laat zich vergelijken met een ouderwetse vrijgezellenclub die zich bezorgd toont over een van zijn lotgenoten die in het huwelijksbootje stapt: man, je verliest al je vrijheid! (mijn indruk is dat het vooral mannen waren die zich bezorgd toonden). Het moge duidelijk zijn dat een dergelijke verbintenis wel heel wat verstrekkender gevolgen heeft, maar de kern waar het om gaat is dat iemand zelf kiest voor een bepaalde invulling van zijn leven samen met een ander, of anderen. Het is een autonome keuze voor gemeenschappelikheden, voor het aangaan van een bepaalde binding en het scheppen van voorwaarden voor contacten.

Het is niet een inleveren van vrijheid, het is gebruik maken van de vrijheid om een eigen leefwijze vorm te geven, kiezen voor medebewoners, zelf mee vormgeven aan sociaal-ruimtelijke condities, mee praten over afspraken over de verhoudingen tussen het privé en het gemeenschappelijke leven. Als men dat vergelijkt met de traditionele situatie,

dan is hier sprake van een grote verworvenheid, een verovering van een domein.

De behoefte aan contacten wordt voor ouderen onderkend en door de politiek gehonoreerd. Het zou wenselijk zijn dat de waarde van een sociaal netwerk voor vele anderen ook erkend wordt en dat aan initiatieven die dat willen bevorderen steun verleend wordt.

Communicatie

Centraal Wonen gaat uit van optimistische vooronderstellingen:

- de menselijke creativiteit, de mogelijkheid om zelf vorm en richting te geven aan het dagelijks leven en maatschappelijke veranderingen teweeg te brengen;
- de mogelijkheid te werken aan sociale integratie, het overbruggen van verschillen, het opbouwen van gemeenschappelijkheid met een heterogeen samengestelde groep mensen;
- de mogelijkheid om het eigen belang in een gemeenschappelijk belang te incorporeren;
- de mogelijkheid van een sociaal leerproces, een project tot ontwikkeling te brengen en ervaringen te gebruiken voor interne aanpassingen en overdracht naar buiten;
- de mogelijkheid om door communicatie gestelde doelen te bereiken.

De resultaten rechtvaardigen een zeker optimisme, immers op tientallen plaatsen zijn bewonersgroepen er in geslaagd op hoofdlijnen hun doelstelling te realiseren.

Centraal Wonen behoort daarmee tot de zeldzame uitzonderingen, waarin de bewoner zeggenschap heeft over woning en woonomgeving. Bovendien heeft hij zeggenschap over het hele communicatieve proces dat daaraan ten grondslag ligt en over de sociale condities, een vrijheid die uniek is.

Het participatieproces is een communicatief proces, een sterk middel om binnen de groep samen doelstellingen en een normatieve basis te ontwikkelen. Het is een leerproces voor het aangaan van conflicten, het omgaan met verschillen en het sluiten van compromissen. Het draagt bij aan de groepsvorming en zelfselectie, waardoor de waardenhomofilie toeneemt.

De betekenis van dit leerproces reikt verder dan het woonproject. De bewoners doen ervaringen op met samenwerken die ook elders tot hun recht komen.

Beleid

Centraal Wonen is een initiatief dat in de praktijk de maakbaarheid van sociale veranderingen laat zien. Het is geen gemakkelijke praktijk, maar heeft wezenlijk iets nieuws opgebouwd. Wanneer de maatschappelijke problemen in ogenschouw genomen worden -emancipatie, eenzaamheid, gebrek aan communicatie en participatie- dan stel ik vast dat Centraal Wonen meer perspectief voor de samenleving biedt dan de gemakkelijke praktijk van 'meer van het zelfde'. Het staat in die zin dichterbij de 'best denkbare samenleving' waar we naar streven en waar toch ook het volkshuisvestingsbeleid zich op zou moeten oriënteren.

De problemen waarmee de samenleving uit zijn voegen dreigt te raken, kunnen moeilijk nog ontkend of verdrongen worden. De situatie is, paradoxaal genoeg, dat men kan kiezen voor voortgaan op de zelfde weg waarvan de risico's inmiddels voldoende bekend zijn. Of kiezen voor een alternatieve route wat betekent aantasting van de gevestigde maatschappij, die gevestigd is op machtsverhoudingen, specialisatie en natuuruitbuiting.

Centraal Wonen is voor de realisatie en de instandhouding van projecten afhankelijk van het volkshuisvestingsbeleid meer dan bijvoorbeeld woongroepen, die dikwijls binnen de bestaande woningvoorraad passende huisvesting kunnen vinden. Grotere projecten kunnen minder gemakkelijk geleidelijk en onopvallend een plaats veroveren, zij zijn afhankelijk van samenwerking met de overheid en de markt. Dat geldt ook voor de financiering, zolang bewonersgroepen nog geen modellen hebben om zelfstandiger op te treden. Het geldt ook voor het verwerven van locaties en mogelijkheden om wonen en werken te integreren binnen nieuwbouw en verbouw van panden.

De grootste dreiging voor de gerealiseerde projecten vormt de stijging van de woonkosten, terwijl de voornemens met het huursubsidiebeleid ronduit alarmerend zijn. Zowel de toegankelijkheid voor huishoudens met lage en met hoge inkomens loopt hierdoor gevaar alsmede de verhuurbaarheid van de grote woningen. Dit gevaar bedreigt het totale functioneren en voortbestaan van projecten.

Een woningtoewijzing, die uitgaat van het inkomen in plaats van het recht op passende woonruimte, staat diametraal tegenover de doelstelling van Centraal Wonen.

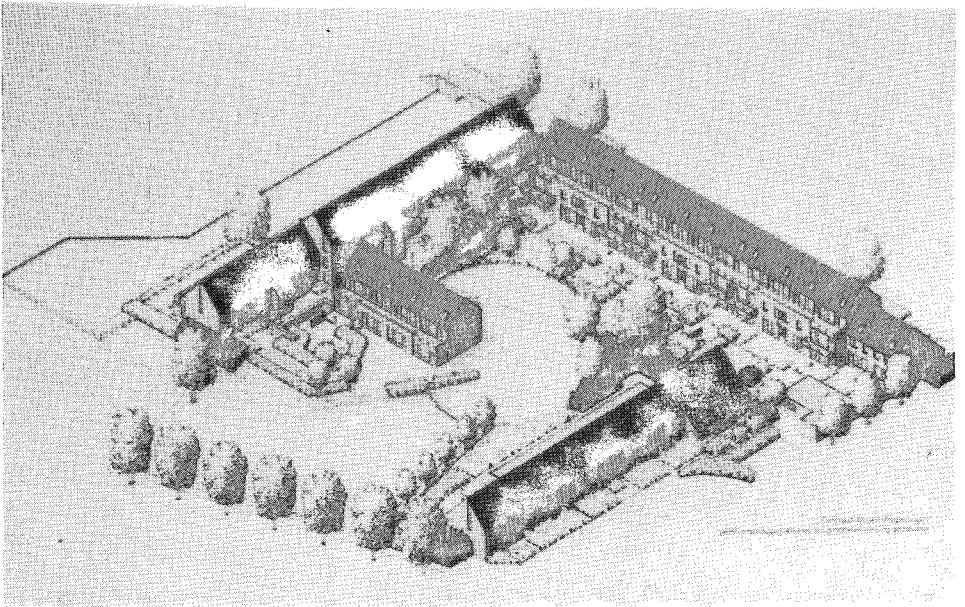
De jaarlijkse huurverhogingen hebben nu reeds geleid tot problemen. In een aantal projecten vallen de grote woningen geheel of gedeeltelijk buiten de huursubsidie. Daarmee zijn

deze woningen onbereikbaar geworden voor de lage inkomens, met name de bijstandsgezinnen (vooral vrouwen met kinderen). Het zijn juist deze huishoudens die maatschappelijk weinig perspectief hebben die de dupe worden van dit beleid.

Voor de hoge inkomens zijn dure huurwoningen evenmin aantrekkelijk, aangezien het belastingsysteem voor deze categorie werkt ten gunste van koopwoningen. De kans is groot dat de dure woningen slechts interessant zijn als tijdelijke huisvesting voor huishoudens met een hoger inkomen. Op den duur voldoen de woningen niet aan de wensen, mede gezien het bescheiden oppervlak en het afwerkingsniveau. Hierdoor zal de doorstroming stijgen, hetgeen voor de sociale betrekkingen ongewenst is.

Het overheidsbeleid ten opzichte van de woningcorporaties is gewijzigd in de richting van het stimuleren van de bouw van koopwoningen, een tot voor kort verboden activiteitenterrein voor de corporaties. Voor de ontwikkeling van nieuwe projecten biedt dit een klein lichtpuntje. Woningcorporaties zullen de komende tijd trachten om de vermindering van de bouw van sociale huurwoningen te compenseren door de bouw van koopwoningen. Hier liggen nieuwe mogelijkheden voor bewonersgroepen om in samenwerking met een woningcorporatie Centraal Wonen-projecten met gemengde financiering te realiseren.

Het overheidsbeleid van gelijke kansen werkt in de praktijk in het voordeel van de gezinshuisvesting en in het nadeel van groepshuisvesting, zo luidde in 1983 de conclusie van de Emancipatieraad en die uitspraak heeft helaas niets aan geldigheid verloren. Neutraal beleid bestaat niet, het werkt in het voordeel van het traditionele bouwen en behouden, het remt vernieuwingen in de volkshuisvesting. Gezien de maatschappelijke problemen en dat wat het doel van regeren zou moeten zijn, namelijk 'zorgen voor morgen' (RIVM, 1989), is het dringend gewenst dat de overheid zich bezint op haar taak ten aanzien van de volkshuisvesting en meer in het bijzonder ten aanzien van het scheppen van voorwaarden voor groepswonen.

Centraal Wonen Het Punt, Wageningen

SUMMARY

CENTRAAL WONEN IN THE NETHERLANDS

A study of residents' experiences
and social and spatial conditions

The National Association for Centraal Wonen was founded in 1971 with the aim of realizing housing projects with communal areas, with the (prospective) residents participating in all phases of the plans and in the management of the housing. Furthermore, these housing projects are intended for all types of households and must offer independence for individuals and households while nevertheless allowing for the development of social contacts and solidarity.

This thesis describes a study on these so-called Centraal Wonen projects, here referred to as *co-housing*¹. It is in two parts. *Part one* is about the prototype project, Centraal Wonen Hilversumse Meent. In *part two* the perspective is enlarged to cover all *co-housing* units completed in the Netherlands in the period 1977-1986.

The prologue describes the reason for the study and the author's particular interest. The study began in 1976 as a research project commissioned by the Ministry of Housing and Planning. This research forms part one of the thesis. In 1979 the author became an active member of Centraal Wonen. *Part two* of this thesis deals with data from 36 *co-housing* units and the knowledge the author gained by her involvement in the realization of two projects and since 1985 by her life in one of these units.

Chapter one briefly outlines the social context in the Netherlands during the sixties and the background to the plea for *co-housing*.

Chapter two describes the three phases of the research in Centraal Wonen Hilversumse Meent. In the first phase (1976) all prospective residents were interviewed about six months

¹ Centraal Wonen is the registered name of projects linked to the Dutch National Association of Centraal Wonen; *centraal wonen* (no initial) is used in general to describe collective housing (and for not linked projects to the Dutch National Association of Centraal Wonen). In earlier papers (Kesler, 1987 and 1989c) I used the terms *Communal housing* and *Dwelling Communities*; Vestbro (1989) uses the term *Collective Housing* for the Swedish projects. The term *Cohousing* corresponds well with Centraal Wonen, because in both cases it is a registered name and embraces several notions: *communal*, *collective*, *community* and *cooperative*. So my preference is to describe Centraal Wonen as *Cohousing*, but this is a trademark of McCamant & Durrett (1989). Hence I have chosen to indicate Centraal Wonen as *co-housing* (italics); and *centraal wonen* as *co-housing* (roman).

before they moved into cohousing. Other external participants, such as the architect, representatives of the housing society and local civil servants, were also questioned about their contribution to the process of realizing the *co-housing* project. The adult residents were interviewed again in 1978 and 1979 (one and two years after the move). Households and individuals who had moved out were interviewed about six months after they had left. The cooperation was extraordinary; only one ex-resident declined to be interviewed. The interviews were about motives and expectations, the process of setting up the *co-housing* schemes, the changes in social life, daily chores, household activities and experiences in subgroups (clusters; see chapter three) and in the group. The research method was a mixture of oral and written questionnaires, open interviews, time-budgeting and attending general meetings during two years. Some people found the task of time-budgeting during one week too much for them.

The study focused on the process of realizing the *co-housing* project, and on the development of collective activities and their importance for the individuals and households. The main questions were: the extent of residents' participation; the diversity achieved in the group; the sort of contacts and help people expect; how the contacts and mutual help developed relate to the *co-housing* project's original goals; the contribution of the spatial conditions to the goals of the group.

Chapter three is about the spatial conditions of the housing and the characteristics of the residents, and chapter four is about the realization of the Hilversum *co-housing* project.

The idea behind Centraal Wonen Hilversumse Meent dates from around 1970. The project, which comprises 50 houses and common facilities, was financed in the government-subsidized rented housing sector. In 1977 133 people moved in (one- and two-parent families, couples and singles: 38 men, 41 women and 54 children). Each household rents a house with private facilities (kitchen, bathroom) and the use of common facilities. The houses vary in size from 41-107 square meter (m^2). There are communal areas at two levels: the cluster and the group. There are ten clusters and almost all houses (44) belong to a cluster.

A cluster is an intentionally created social and spatial unit. Each cluster consists of four or five closely connected houses, a common dining room cum kitchen ($33m^2$)

with a terrace, an outhouse to accommodate two washing machines, and a garden. This means that socially a cluster comprises four or five different households, about 10-12 people. The composition of clusters is the result of a careful process of acquaintance and choice/selection.

The group facilities are: a building of about 95m² for social activities, a communal garden, a creche and a youth club (each 41m²), a hobby building for woodworking (21m²), pottery (6m²) and repairs, 3 guest-rooms and a sauna (30m²). The social composition of the co-housing group is the outcome of a process of self selection.

Chapters five, six and seven describe how the clusters function and how the group functions, and compare these levels. Findings are presented about: the residents' motives for choosing co-housing; the kind and the proportion of social contacts, mutual help and problems; the functioning of the solidarity fund for financial support to the low income households; patterns of cluster activities; patterns of how to deal with children during the cluster meals; the meaning of the new contacts and the social changes in the cluster; the use and the evaluation of the common spaces; the organization and management process (Backus, 1987; Kesler, 1987).

Chapter eight gives conclusions and recommendations relating to the Hilversum study. The general conclusion drawn from Centraal Wonen Hilversumse Meent is that its residents have succeeded well in the realization of their aims: a project with communal areas and a social network based on ideas of sociability. Social and spatial conditions are connected. Clusters and group are impossible without the communal spatial areas. The group obtained influence in all phases of the plan and the management, and succeeded in building a good organizational infrastructure to deal with the social and spatial responsibilities. The residents successfully created a new life-style and all participate in the social network. The cluster model is not without problems: conflicts are part of it. Not all the problems have been solved painlessly. Five cluster households (9%) dropped out of their cluster and four households (8%) moved out during the first two years. This yearly turnover of 4% is low compared with that in conventional neighbourhoods (9%) and other experimental projects (sometimes over 25%).

Chapters nine and ten review the results in the social context and sketch the situation in the project in 1983.

Most of the collective facilities continued to function as before, except that the creche had been replaced by an alternative health clinic. The solidarity fund had been reduced as a consequence of changes in incomes; some households with a higher income had been succeeded by households with a lower income.

Part two of this thesis is an elaboration, an inventory of developments in Dutch co-housing and a development of hypotheses for further research.

The introductory chapter 11 outlines the rest of the research. The main questions dealt with are:

- How co-housing has developed quantitatively and qualitatively;
- How co-housing functions and realizes its goals:
 - . heterogenous households in terms of social type, age groups and income)
 - . participation in planning and management
 - . spatial conditions for collective activities and the independence of households
 - . development of contacts and solidarity;
- How external participants and housing policy influence the development of co-housing.

In the period 1977-1986 the 36 co-housing projects were built in the Netherlands, but many groups also wound up because of a lack of perspective and success. Today (1991) there are over fifty units (3700 residents) and about fifteen initiative groups (preparing a co-housing project) in the National Association of Centraal Wonen. There are at least ten more large co-housing projects with the same aims, not connected to the association, and many projects associated with the National Association of co-housing of the Elderly (with an age threshold). They are not included in this study, but some of the results are also relevant for them.

Chapter twelve is about the goals of co-housing groups and motives of participants. It traces the influences of other initiatives, such as communes, communal households/living groups, and foreign examples of co-housing projects in Denmark and Germany.

The Dutch co-housing projects endorse the basic ideas of the National Association of Centraal Wonen, but do not copy the first project. Each group formulates its own programme; this has resulted in a great variety. The basic ideas are to develop shared values, to voluntarily form residents' groups and to create a flexible framework to respond to

local aims and circumstances. Examples of such aims are: flexible spatial conditions, participation of disabled people, accommodation and support for refugees or homeless young people, minimum environmental pollution, using solar energy, having workshops for repairs and hobbies, neighbourhood activities.

There are two types of motive behind participation in *co-housing*: practical and relational. For clusters a practical motive is not enough: there must be a development of intimate connections and friendship. For activities at group level the more practical approach is also valuable for efficient management. It does indeed seem that Willke's (1983) expectation is valid that *co-housing* is an attractive option for people involved in the new social movements (women's emancipation, the peace movement, alternative food and health, the environment, psychotherapy). If motives are bound together in *co-housing* in "pluriform associations", this new life-style can become a "catalyst" for the changes in the direction of sustainable development.

Chapter thirteen describes the variety of groups in Dutch *co-housing*. The size of group varies greatly, from 10-210 persons. For the aspect of heterogeneity the author studied 27 large projects, each with at least 20 houses/apartments. About half of the projects studied (including Hilversumse Meent) had achieved heterogeneity in households, the other projects consisted almost entirely of singles and one-parent families. Age heterogeneity has not been achieved except in one project in Haarlem; elderly people are absent. Given that there is great interest in *co-housing* for the elderly this suggests there is resistance to age-heterogeneous groups and/or that social and spatial conditions are unattractive for the elderly. Yet children are present in all the *co-housing* projects (forming 20-46% of the population).

Data on household incomes are available for fifteen projects; only four (27%) (including Hilversumse Meent) have income heterogeneity. Most projects have few residents with higher incomes. So it can be concluded that the only heterogeneity achieved is in the type of households -and that is not optimal- and that most groups are dominated by younger and lower income households. It seems that the heterogeneous groups are more stable (fewer moves) than groups mainly consisting of singles and one-parent families, young people and low incomes.

Co-housing schemes in the Netherlands are in danger of

becoming less accessible for the lower income households -the main group- interested in this type of housing. National policy, in particular the rise in rents and the fall in grants to individuals, threatens the survival of *co-housing* projects.

Chapter fourteen is about the role of residents in planning, running and managing their projects. Most (75%) of the projects in the Netherlands are government-subsidized rented housing. The remainder are owner occupied (14%; all small projects) or are a mixture of rented and owner-occupied houses (11%).

Schemes with rented houses are realized by working with a local housing corporation and/or local government. Residents' groups play an important role by taking the initiative and formulating the programme.

The Hilversum project served as a model for the others. In most other projects the residents are less involved in the deciding on the ground plans of houses and in collecting the rents. Centraal Wonen has changed local and the national housing policy. Today, the housing regulations are adapted more to the needs for *co-housing*.

Chapter fifteen gives an overview of how the spatial conditions and the *co-housing* models reflect the diversity in residents' expectations and programmes. As mentioned, the projects vary greatly in size; 25% are small projects with about ten houses/appartments, but the larger projects have 20-80 houses/appartments. The degree of collectiveness depends partly on the size of the project, partly on the programme. Four models can be distinguished:

- 1 *Small groups*: about ten houses and one level of collectiveness.
- 2 *Big groups*: at least twenty houses/appartments and one level of collectiveness.
- 3 *Cluster*: big projects with two levels of collectiveness.
- 4 *Mixed*: big projects partly with clusters.

The cluster model can be subdivided into three types:

- a *the closed cluster model* (the Hilversum idea): cluster households have indoor connections (a cluster entrance with hall or staircase) and outdoor connections with other clusters and group facilities.
- b *the open cluster model*: all houses and communal facilities have indoor connections, and the cluster is socially defined but is not a formal spatial unit (for example, Rotterdam De Banier).

c *the cluster with limited private accommodation*: private facilities are limited and kitchen and/or bathroom facilities are shared by a cluster/several households or a communal household, so indoor connections are obligatory (example Amersfoort Het Hallenhuis).

The existence of collective areas is clear evidence of the development and maintenance of clusters and group. These areas contribute to the cluster/group identity and to a social network. The existence of private accommodation (in most projects) improves the independence of individuals and households. It helps people to control the intensity of contacts and to balance individuality (privacy) and sociability.

Chapter sixteen discusses the significance of social contacts and mutual help. All the projects have lots of activities such as parties, regular social events, and in larger projects clubs and workgroups for management tasks. The main regular cluster activity is an evening meal, and its frequency and organization is an indication of the intensity of the relationships. Contacts with children and the question of who is responsible for their needs and behaviour during cluster meals are sensitive issues in many clusters. The characteristics of *co-housing* contacts are: spontaneous encounters, frequent chats, much exchange of greetings, advice and help in household matters, cluster or group management, easy day-and-night childcare, and the many lend-borrow-and-ask contacts.

The contacts are similar to the contacts between ordinary neighbours in terms of the aspects *nearby*, *integration of contact and help*, and *a balance of supply and demand*; are similar to relations with family in terms of the aspects *network* and *solidarity*; and are similar with friends in terms of the aspect *intimacy*. Aspects specific to the *co-housing* contacts are: *the emancipation of household activities* and *becoming aware of the meaning of open relationships and democracy*.

Nearby contacts and social control are two sides of the same coin. The spatial conditions contribute to balance the contacts. It is acceptable to withdraw from social activities for a certain period, but not permanently. The positive side of social control is that trouble is noticed and there are opportunities to help.

At the group level there is a formal structure for conflict management; at the cluster level there is not. At cluster level conflicts interfere far more in daily life. Occasion-

ally a conflict is solved by a household moving out. This far-reaching consequence has led to a more flexible model, the open cluster model. A comparative study needs to be done to find out if the open cluster model is a better solution. The closed cluster model probably contributes more to the development and the maintainance of clusters as social units, because conflicts must be solved: by discussion or, in exceptional cases, by moving out. But this gives new chances for the closed cluster. In the open cluster model it is much easier to avoid discussion, to stop participating, and so to contribute to the destruction of the clusters.

Residents who spend most of their time at home (home oriented) seem to be more vulnerable to insoluble conflicts than externally oriented people. The theory of human territoriality (Bakker and Bakker-Rabdau, 1974) might be useful for studying the social processes and conflicts in co-housing (as it is for understanding family problems); this theory might be helpful for developing social learning processes.

The contacts made in *co-housing* are primarily of relational value, with the practical aspects being of secondary importance. The less intimate the contacts, the more superficial the daily contact.

In future the integration of new residents will be very important. Probably this integration will be more of a problem in large projects than in smaller ones.

Chapter seventeen is a summary of results, conclusions and presentation of hypotheses. Eight hypotheses are formulated and discussed. The last point of these hypotheses is:

The 'equal chances' of the Dutch government's policy do not operate in favour of *co-housing* or other initiatives for experimental and emancipated forms of housing.

Finally, *the epilogue* presents some thoughts on co-housing in relation to emancipation, hyper-individualism and solitude, communication and the role of the Dutch government's housing policy.

LITERATUUR

- Abrams, P. en A. McCulloch, (1976). *Communes, sociology and society*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Achterhuis, Hans, 1984. *Arbeid een eigenaardig medicijn*. Ambo, Baarn.
- Achterhuis, Hans, 1988. *Het rijk van de schaarste. Van Thomas Hobbes tot Michel Foucault*. Ambo, Baarn.
- Altman, Irwin, 1975. *The Environment and Social Behavior. Privacy. Personal Space. Territory. Crowding*. Monterey, California.
- Ancona, H. d', M. van Schendelen en B. Kesler, 1984. 'Samen wonen in plaats van samenwonen'. In: *Opzij*, jrg. 12, no. 12, p.44-48.
- Arendt, Hannah, 1968. *De mens, bestaan en bestemming*. Spectrum, Utrecht.
- Oorspronkelijke titel: *The Human Condition*. The University Chicago Press, Chicago, 1958.
- Arons, G., U. Jansz, B. Lavell, S. Poldervaart, e.a., 1980. *Kollektivering van huishoudelijke arbeid: utopies-socialisten, kibboets, Oosteuropese landen, Zweden, SDAP-vrouwen, kinderopvang in Nederland, experimentele woonvormen*. Afdeling Vrouwenstudies van de Fakulteit der Sociale Wetenschappen, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Backus, H.C.S., 1978. 'De dagelijkse verzorging'. In: *Zuidberg, A.C.L. (red.), Huishoudkunde in Nederland*. Miscellaneous Papers 16, Landbouwhogeschool, Wageningen.
- Backus, H.C.S., en B.E.T.A. Kesler, 1978. *Basismateriaal eerste fase van onderzoek, vragenschema's, codeboek en rechte tellingen*. Intern interim rapport. Landbouwhogeschool, Wageningen.
- Backus, H.C.S. en B.E.T.A. Kesler, 1984. *Centraal Wonen Hilversumse Meent*. Samenvatting. Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, 's Gravenhage.
- Backus, H.C.S., 1986. 'Centraal Wonen Hilversum: de opbouw van gezamenlijke contacten'. In: *Nithoo* ringband A, p.1-16. Vuga, Den Haag.
- Backus, H.C.S. en B.E.T.A. Kesler, 1986. 'Kollektives Wohnen: ein Weg zu einem neuen Lebensstil?: Ergebnisse einer Evaluationstudie in einem experimentellen Wohnungsbauprojekt Centraal Wonen Hilversum'. In: *Hauswirtschaft und Wissenschaft* 34/ 5, p.251-259.
- Backus, H.C.S., 1987. 'Household activities in a Dutch communal housing project'. In: *Proceedings Household Science and its social and political relevance*. Research Symposium, october 17-18, 1985, Wageningen Agricultural University Wageningen.
- Bakker, C.B. en M.K. Bakker-Rabtau, 1976. *Verboden toegang: verkenning rond het menselijk territorium*. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen/Amsterdam.
- Oorspronkelijke titel: *No Trespassing! Explorations in Human Territoriality*. Chandler & Scharp Publ. San Fransisco, 1973.
- Bandt, Marie-Louise den, 1982. 'Vrijwillig kinderloze huwelijken'. In: Bram Buunk red., *Andere leefvormen*. Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Bärsch, Jürgen, Cornelia Cremer, Klaus Novy, 1989. *Neue Wohnprojekte, Alter Genossenschaften. Kooperationsformen zur Bestandssicherung*. Wohnbund. Verlag für Wissenschaftliche Publicationen, Darmstadt.
- Blom, Angenjeta, 1989. *Gehandicapten in woongemeenschappen. Evaluatie van de mogelijkheden en beperkingen voor gehandicapten om zelfstandig te wonen in gemeenschappelijke woonprojecten*. Scriptie Ecologie van het Wonen, Landbouwuniversiteit, Wageningen.
- Bolt, Adri, 1982. *Collective living in Denmark: a description of four experiments*. Praktijkverslag Gezinssociologie, Landbouwhogeschool, Wageningen.
- Bolt, Adri, 1984. *De woongroep verlaten. Een verkennend sociologisch onderzoek naar uitreding uit woongroepen na conflicten*. Mededelingen, nr. 12. Vakgroepen voor Sociologie. Landbouwhogeschool, Wageningen.
- Bolt, Adri, 1988. *Vriendschap, individualisering en informele hulpverlening*. Vakgroep Sociologie van de westerse gebieden. Landbouwuniversiteit, Wageningen.
- Bots, Heleen, 1991. *Zelfbeheer in uitvoering*. Scriptie Ecologie van het Wonen, Landbouwuniversiteit, Wageningen.

- Bouwhuis, A., R. Jansen en M. de Jong, 1980. *Een rode draad voor woongroepen*. Katernen 2000, De Horstink, Amersfoort.
- Brech, Joachim red., 1989. *Neue Wohnformen in Europa. Berichte des vierten Internationalen Wohnbund-Kongresses in Hamburg*. Band II. Wohnbund. Verlag für wissenschaftliche Publicationen, Darmstadt.
- Brech, Joachim, Klaus Novy, Marlo Riege, 1990. *Gruppen-bezogenen Wohneigentumsformen*. Schriftreihe 'Forschung', nr. 480. Bundesminister für Raumordnung, Bauwesen und Städtebau. Wohnbund, Frankfurt.
- Brinke-van Hengstum, A.G.M. ten en M.S.J. Stegink, 1987. *Het bouwen aan een woongemeenschap van ouderen. Onderzoek naar problemen bij het realiseren van huisvesting*. Landbouwniversiteit, Wageningen.
- Brouwer-Knobbe, Ellen, 1988. *Woongemeenschappen met huur- en koopwoningen. Een mogelijkheid voor ouderen? Een onderzoek naar de regelingen die vijf Centraal Wonen-projecten getroffen hebben voor de realisering van een project met zowel huur- als koopwoningen en de toepasbaarheid hiervan voor woongemeenschappen van ouderen*. Scriptie Ecologie van het Wonen, Landbouwniversiteit, Wageningen.
- Bruyne, Astrid de, 1991. *Das Haus WA im Unter-Grundhof Emmen, eine Evaluationsstudie*. Scriptie Ecologie van het Wonen, Landbouwniversiteit, Wageningen.
- Buunk, Bram, red., 1982. *Anderen leefvormen*. Van Loghum Slaterus, Deventer.
- CBS, *Statisch zakboek*. Diverse jaargangen. Centraal Bureau voor Statistiek, 's Gravenhage.
- CBS, 1990. *Statistisch jaarboek*. SDU-Uitgeverij, 's Gravenhage.
- Commissie Ribbuis Peletier, 1961. *Rapport Hoog of Laag bouwen en wonen? De keuze van de woonvormen naar het aantal bouwlagen*. Nederlands Instituut voor de Volkshuisvesting en Stedebouw, no. 65. Alphen aan de Rijn.
- Cramwinckel-Weeda, C.J., 1976. *Communes en communebewegingen: een literatuurstudie*. Proefschrift. Landbouwhogeschool Wageningen. Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Dam, J.M. van, 1973. 'Structuur- of denkmodellen in de ecologie van het wonen.' In: *Stedebouw en Volkshuisvesting*, jrg. 54, nr.7/8, p.279-283.
- Dam, J.M. van, 1978. 'Huishouding en gebouwde omgeving, een woonecologische benaderingswijze.' In: Zuidberg, A.C.L. (red.), *Huishoudkunde in Nederland*. Miscellaneous Papers 16, Landbouwhogeschool, Wageningen.
- Dam, J.M. van, e.a., red., 1989a. *Woonecologie tussen consumptie en existentie*. SHVW, Wageningen.
- Dam, J.M. van, 1989, 'Ecologie van het Wonen, de ontwikkeling van een vakgebied tussen consumptie en existentie.' In: van Dam e.a., (red.), *Woonecologie tussen consumptie en existentie*. SHVW, Wageningen.
- Desain, Carla, 1984. *Twaalf kusjes voor het slapen gaan? Hoe kinderen tegen hun woongroep aankijken*. Instituut voor Preventieve en Sociale Psychiatrie, Erasmus Universiteit Rotterdam. Studentenpublicatie 28. Doctoraalscriptie Orthopedagogiek, Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Desain, Carla, e.a., 1985. 'Kinderopvoeding en verzorging'. In: Weggemans, e.a. (red.), *Woongroepen, individualiteit in groepsverband*.
- Dijkhuis, A., F. Krabbendam en C. Langedijk, 1979. *Centraal Wonen Delft: een verslag van de ervaringen sinds 1969*. Technische Hogeschool, Delft.
- Dijkhuis, A., 1980. *Wonen: gezamenlijk of geïsoleerd: het gezin als barrière bij meer gemeenschappelijkheid in het wonen*. Technische Hogeschool, Delft.
- Dijkhuis, Anna, 1983. *Koöperatief wonen in Raaba, Oostenrijk: beschrijving van een woonsituatie met als kenmerken: de aanwezigheid van gemeenschappelijke ruimten/voorzieningen, zelfbeheer, intensievere communicatie en koöperatie*. Technische Hogeschool Delft.
- Dijkhuis, A., L. Lathman en H. Peters, 1986. *Een 'andere' steen in de muur*. De Beweging, Ottoland.
- Dijkhuis, A., 1987. 'Themanummer over conflicten in woongroepen'. In: *Gewoon Anders*, nr. 29, p.2-13.
- Donk, Berny van de, 1990. *Een poging tot zorgzaam samenleven: een exploratieve case-study naar bewonerservaringen met het leven in de eerste woongemeenschap van ouderen: "De Halmen" te Enschede*. Publicatie Vakgroep Huishoudstudies, nr. 4. Landbouwniversiteit, Wageningen.

- Doorne-Huiskes, Anneke van, en An Schellekens-Ligthart, 1982. 'Tweecarrièregesinnen'. In: Bram Buunk red. *Andere leefvormen*. Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Eck, R. van en J.H.M. Kapteijns, 1988. *Wegwijzer wonen in groepsverband. Overwegingen bij het maken van programma's van eisen en ontwerpen voor wonen in groepsverband*. Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, 's Gravenhage.
- Ekkers, Paul, 1981. 'Het krakersverschijnsel, konflikt en erkenning'. In: *Stedebouw en volkshuisvesting*, jrg. 62, nr. 7/8, p.326-333.
- Emancipatieraad, 1983. *Wonen in groepsverband: advies naar aanleiding van het eindrapport van de werkgroep "Wonen in groepsverband", van het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer*. Den Haag.
- Fitie, H.J., 1988. *Trendrapport woningbehoefte 1988*. Ministerie VROM. Delft
- Folgers, Ineke, 1990. *Samen oud, samen jong: verslag van een bewonersonderzoek in een geïntegreerd wonen-project. Scriptie, Ecologie van het Wonen*. Landbouwniversiteit, Wageningen.
- Fris, Bob, Aart Oosthoek en Freek de Vries, red., 1977. *Interimverslag Centraal Wonen*. Stichting Centraal Wonen Hilversumse Meent, Hilversum.
- Fris, Bob, 1983. 'Aussprache'. In: *Verleihung der Auszeichnungen der Fritz-Schumacher Stiftung 1983 durch die Universität Hannover*. Hannover.
- Fritz-Haendeler, Renate, 1982. *Sozialer Wohnungsbau in den Niederlanden. Fünf Beispiele, untersucht nach den Bedingungen ihre Möglichkeiten*. Institut für Raumplanung, Universität Dortmund.
- Fromm, Dorit, 1985. 'Living-together Housing'. In: *The Architectural Review*. April, p.63-71.
- Galbraith, J.K., 1958. *'The Affluent Society.'* Hamilton, Londen. In vertaling: De economie van de overvloed. Amsterdam, 1960.
- Galen, J.J. van, 1978. 'De commune is dood; leve de commune'. In: *De Haagse Post* 48, p.56-63.
- Gewoon Anders, 1987. *Eén minuut stilte pagina*. Nr.30, p.3.
- Gils, R. van, J. Heymans en B. Nederend, 1974. *Het gezin en andere samenlevingsvormen*. DICmap 50. De Horsting, Amersfoort.
- Goffman, Erving, 1969. *Behavior in Public Places: notes on the social organization of gatherings*. Sn., New York/Londen (4e druk).
- Habermas, J., 1969. 'De toenemende tegenstelling tussen maatschappelijke en intieme sfeer.' In: *Goed Wonen*, nr.2, p.12-16.
- Hartsuyker, H., 1966. 'Wonen en huizen'. In: Stichting Werkgemeenschappen Bergeijk, *Hoe maken we een bewoonbare wereld?* Bergeijk.
- Heidrich, Elke, 1982. *Gemeinschaftseinrichtungen im Wohnbereich in den Niederlanden*. Scriptie. Universität Hohenheim, Stuttgart.
- Hogenboom-Kesler, B., 1970. *Bewoningsvrijheid: criteriakeuze en beoordeling*. De woning en haar bewoning, nr. 14, Landbouwhogeschool, Wageningen.
- Hogenboom-Kesler, B.E.T.A., en H. van Leeuwen, 1973. 'Structuurmodel voor de woonomgeving.' In: *Stedebouw en Volkshuisvesting*, jrg.54, nr.7/8, p.306-312.
- Hofstee, 1980. 'Vrijheid, gelijkheid en eenzaamheid'. Rede, 30 oktober, Landbouwhogeschool, Wageningen. In: *Universiteit en Hogeschool*, jrg. 27, nr.4, p.229-251.
- Hofstee, E.W., 1981. *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden*. Fibula-van Dishoeck, Haarlem.
- Jansen, Theo en Anne-Ruth van Kammen, 1976. *Projectonderwijs: afleren en aanleren*. Muusses, Purmerend.
- Jansen, Harrie, Rien Knoope en Sjors Spreeuwenberg, 1982. 'Woongroepen'. In: Bram Buunk (red.). *Andere Leefvormen*. Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Jansen, Harrie, 1986. *Woongroepen in Nederland*. Deel V. Samenvatting. Publicatie Instituut voor preventieve en sociale psychiatrie. Erasmusuniversiteit, Rotterdam.
- Jansen, H.A.M., 1990. *Woongroepen in Nederland*. Proefschrift. Erasmusuniversiteit Rotterdam. Academisch Boeken Centrum, de Lier.
- Jong-Gierveld, J. de, 1984. *Eenzaamheid: een meersporig onderzoek*. Sociologische monografieën. Van Loghum Slaterus, Amsterdam.
- Keegstra, H., 1929. "'Het Nieuwe Huis" aan het Roelof Hartplein te Amsterdam.' In: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, Jrg.10, nr.1, p.1-8.

- Keil, Siegfried, 1985. 'Alternative Lebensformen zwischen Kleinfamilie und Grosshaushalt: ein Beitrag über die Konsequenzen gesellschaftlicher Veränderungen'. In: *Rationelle Hauswirtschaft*, XXII, 3, p. 19-23.
- Kesler, B.E.T.A., 1978. 'Het Centraal Wonen-experiment in de Hilversumse Meent'. In: Zuidberg, A.C.L. (red.), *Huishoudkunde in Nederland*. Miscellaneous Papers 16, Landbouwhogeschool, Wageningen.
- Kesler, Beatrice, 1980. *Woonprojecten met gemeenschappelijke voorzieningen in Denemarken en Duitsland: een reisverslag*. Publikatie Vakgroep Wonen, nr. 51. Landbouwhogeschool, Wageningen.
- Kesler, B.E.T.A., 1985a 'Huishoudelijke arbeid in maatschappelijk perspectief; veranderingen in wonen en werken; huishoudwetenschappen in maatschappijkritisch perspectief.' In: *Tijdschrift voor Huishoudkunde*, Jrg.6, nr.2, p.48-54.
- Kesler, B., 1985b. 'Rotterdamse alternatieve leefgemeenschap verdacht. Beschouwing over communes met kinderkollektieven'. In: *Gewoon Anders*, nr. 8, p.2-4.
- Kesler, B.E.Th.A., 1987. 'Communal housing conditions: a way towards a new life style'. In: *Proceedings Household Science and its social and political relevance*. Research Symposium, october 17-18, 1985, Wageningen. Agricultural University Wageningen.
- Kesler, B.E.T.A., 1988a. 'Wonen in groepsverband, in het bijzonder voor ouderen.' In: *Tijdschrift voor huishoudkunde*, jr.9, nr.2, p.50-61.
- Kesler, Beatrice, René Siemens en Maarten van der Vlist, 1988b. *Een tuin belicht: planvorming in het spanningsveld van participatie en vormgeving*. LVCW, Utrecht/Wageningen.
- Kesler, Beatrice, 1988c. 'Woonwensenprogramma en binnenterrein.' In: Kesler e.a., *Een tuin belicht*.
- Kesler, B. en J. Slettenaar, 1988d. 'Voorkomen van een financiële valkuil. De wijze waarop financiële zaken geregeld zijn in Centraal Wonen Hilversum en Centraal Wonen Wageningen naast elkaar gezet, met name het innen van de huur'. In: *Gewoon Anders*, nr. 34, p.9-11.
- Kesler, Beatrice, 1988e. *Groepswonen, 'katalysator' in maatschappelijke veranderingen?* College-syllabus, Capita Selecta Ecologie van het wonen 1988/89. Wageningen.
- Kesler, Beatrice, 1988f. *De LES voor morgen: de betekenis van groepswonen voor ouderschap*. Lezing HOZ-studieag. Amersfoort, 12 november.
- Kesler, Beatrice, 1988g. Centraal Wonen en ouderschap. In: *Gewoon Anders*, nr.33.
- Kesler, B.E.T.A., 1989a. 'Woonwensenprogramma. Bewonersparticipatie in een Centraal Wonen project; de structuurmodelmethode in de praktijk.' In: Dam, J.M. van, e.a., red., 1989. *Woonecologie tussen consumptie en existentie*.
- Kesler, B., 1989b. 'Nieuwe woonvormen in Europa: verslag congres Hamburg'. In: *Tijdschrift voor Huishoudkunde* 10, nr. 3, p.90-96.
- Kesler, Beatrice, 1989c. 'Dwelling Communities as a new lifestyle: a report on an innovative movement in Social Housing in The Netherlands'. In: Brech, Joachim (red.), *Neue Wohnformen in Europa*. Band II.
- Kesler, B.E.Th.A., 1990. 'Man Vrouw Milieu in ruimtelijk perspectief'. In: Nirov publicatie, *Milieu en emancipatie, verslag SEIROV-studiemiddag 7 december 1989*. Den Haag.
- Kleijn, Gerard de, 1985. *De staat van de stadsvernieuwing*. Proefschrift. Vakgroep Stadsstudies, Rijksuniversiteit Utrecht.
- Klompe, J.M., 1987. 'Beeld van corporaties als typische mannenwereld moet doorbroken worden: eerste fase "vrouwen in corporatiebesturen" afgerond'. In: *Woningraad*, nr. 18, p.14-16.
- Koerse, W., 1977. 'De mythe van de volledige wereld; 'hier en nu' in plaats van steeds onderweg'. In: *Wonen-TA/BK* nr.18, p.7-20.
- Kommune 2, 1969. *Versuch der Revolutionierung des Bürgerlichen Individuums. Kollektives Leben mit politischer Arbeit verbinden!* Oberbaumverlag, Berlin.
- Kooy, G.A., 1967. *Het modern-westers gezin: een inleidende gezinssociologische beschouwing*. Paul Brand, Hilversum/Antwerpen.
- Kooy, G.A., 1977. *Het modern-westers gezin: een inleidende gezinssociologische beschouwing*. Sociologische monografieën. Van Loghum Slaterus, Deventer. Derde gewijzigde druk.

- Kooy, G.A., 1982. *Over vriendschap. Verslag van een hypothesevormend onderzoek naar een bijzondere betrekking tussen mensen*. Mededelingen van de Vakgroepen voor Sociologie, nr. 4, Wageningen.
- Kooy, G.A., 1985. 'Vier eeuwen ontwikkeling vanuit brede gezinssociologische optiek'. In: Kooij, G.A., red., 1985. *Gezinsgeschiedenis: Vier eeuwen gezin in Nederland*. Van Gorcum, Assen.
- Krabbe, René en Paul Vlug, 1986. *Centraal Wonen in beeld 1977-1986 deel 1*. Stichting Huis in Eigen Hand. Hoogezand/Utrecht.
- Krabbe, René, 1988. 'De Banier (Centraal Wonen Rotterdam)'. In: Van Zoelen, red., *Wijzigingen voorbehouden, ervaringen met flexibele woningbouw*. NCDB, Amsterdam.
- Krabbendam, F., 1983. 'Groepswonen in Denemarken, België, Frankrijk en Engeland.' In: *Gewoon Anders*, nr.16, p.3-6.
- Kunnenman, H., 1984. *Habermas' theorie van het communicatieve handelen*. Boom, Meppel/Amsterdam.
- Langeveld, H.M., 1985. *Binding in vrijheid: een studie naar toekomstige gezinnen, relaties en hulpverlening*. Sociale en Culturele Studies - 6. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk.
- Lans, Jos van der, en Dick de Ruyter, 1985. 'Het wankele evenwicht tussen individualiteit en sociabiliteit'. In: Tony Weggemans e.a., red., *Woongroepen. Individualiteit in groepsverband*. Spectrum, Utrecht/Antwerpen.
- Leeuwen, H. van, 1968. 'Ecologie van het wonen.' In: *Stedebouw en Volkshuisvesting*, jrg. 49, nr.11, p.440-444.
- Leeuwen, H. van, A. van der Meer, red., 1978. *Samen Wonen: symposium verslag*. De woning en haar bewoning, nr. 41. Landbouwhogeschool, Wageningen.
- Leeuwen, H. van, 1980. *Ecologie van het Wonen: algemene inleiding tot de leer van de wisselwerking tussen mens en gebouwde omgeving*. VUGA-boekerij, 's Gravenhage.
- Leeuwen, H. van, 1983. 'Alternative Wohn- und Lebensformen in den Niederlanden'. Voordracht Verband van Oecotrophologen, Giessen BRD.
- Levering, F., en H. van Haperen, 1980. *Centraal Wonen, knelpunten in de realisering, aanbevelingen voor oplossingen*. Scriptie Planologie, Rijksuniversiteit Utrecht. Eemnes, Lelystad.
- Liege, Ludwig, 1974. *Gezin en gemeenschap in de kibboets, een studie over de functies van het gezin in een collectief opvoedingssysteem*. Aula-boeken 517. Uitgeverij het Spectrum, Utrecht. Oorspronkelijke titel: Familie und Kollektiv im Kibbutz. 1971, Beltz Verlag, Weinheim und Bazel.
- Loo, H. van der, E. Snel en B. van Steenbergen, 1984. *Een wenkend perspectief?: nieuwe sociale bewegingen en culturele veranderingen*. Amersfoort, Horstink.
- LVCW, 1980. *Bouwstenen voor Woongroepen: nota woongroepenbeleid*. Landelijke Vereniging Centraal Wonen Hilversum.
- LVCW, 1981. *Woongemeenschappelijk. Informatie over Centraal Wonen*. Landelijke Vereniging Centraal Wonen, Groningen.
- LVCW, 1983. *Centraal wonen*. Voorlichtingsbrochure. Landelijke Vereniging Centraal Wonen, Groningen.
- Marcus, Clare Cooper, en Wendy Sarkissian, 1986. *Housing as if People Mattered*. Univ. of California Press, Berkeley.
- Maslov, A. H., 1943. 'A Theory of Human Motivation.' In: *Psychological Review*. 50, p.370-396.
- Maslow, Abram H., 1974. *Motivatie en persoonlijkheid*. Lemniscaat, Rotterdam. Tweede herziene en uitgebreide druk.
- McCamant, Kathryn en Charles Durrett, 1989. *Cohousing. A contemporary approach of housing ourselves*. Habitat Press/Ten Speed Press, Berkeley, California.
- Meyer-Ehlers, 1973. *Kollektive Wohnformen, Erfahrungen, Vorstellungen, Raumbedürfnisse in Wohngemeinschaften, Wohngruppen und Wohnverbänden*. Bauverlag, GmbH, Wiesbaden und Berlin.
- Mulder, Jan, en Wytze Patijn, 1984. *Flexibele Woningbouw Honingerdijk*. DROS, Volkshuisvesting Rotterdam.
- Nauta, A.P.N., 1973. *Contact en controle tussen bureu*. Samson, Alphen aan den Rijn.

- NMP, 1989. *Nationaal Milieubeleidsplan*. Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu. Den Haag.
- Ommen, Ange van, 1979. *Het kind binnen Centraal Wonen*. Verslag van de kleine groepspraktijk bij Centraal Wonen Hilversumse Meent. Vakgroep Wonen. Landbouwhogeschool, Wageningen.
- Oomes-van Alphen, Alies, 1982. *Centraal Wonen, evaluatie van een agogisch proces, een vergelijkend onderzoek binnen C.W. Spijkenisse en C.W. Tilburg*. Doctoraal-scriptie voor Agologie. Tilburg.
- Oosterhuis, Els, 1985a. *Characteristics of Danish housing projects with communal facilities, which are set up by the residents themselves*. Scriptie, Ecologie van het wonen. Landbouwhogeschool, Wageningen.
- Oosterhuis, Els, 1985b. *Two Danish Housing projects with communal facilities*. Praktijkverslag, Landbouwhogeschool, Wageningen.
- Pennartz, P.J.J., 1975. *Het sociaal-ecologisch gedrag van bewoners in hun woning: opzet voor een onderzoek*. Landbouwhogeschool, Wageningen.
- Pennartz, P.J.J., 1979. *Mensen en ruimte: een studie naar de sociale betekenis van de gebouwde omgeving*. Proefschrift. Katholieke Hogeschool Tilburg. Vakgroep Wonen, Wageningen.
- Pennartz, P.J.J., 1981. *De kern van het wonen op het spoor*. Ruimtelijke Ordening en Beleid, nr. 2. Dick Coutinho, Muiderberg.
- Plan, 1971. 'Gezin uit het isolement trekken door Centraal Wonen'. Interview met Drs. M.H. Thissen. In: *Plan*, jrg.2, nr.4, p.33-39.
- Ploegmakers, M.J.H., L.Th. van Leeuwen en A.N. Baanders, 1989. *Nederlandse Huishoudens in de periode 1960-1985*. VROM, 's Gravenhage.
- Poldervaart, S., 1980. 'De utopies socialisten'. In: Arons, G. e.a., *Kollektivering van huishoudelijke arbeid*.
- Poldervaart, Saskia, Geraldien Blokland, Karin de Bruin, Gertje Joukes en Hanneke Westerhuis, 1983. *Huishouden in de woongroep. Huishoudelijke arbeid van vrouwen in woongroepen*. SUA, Amsterdam.
- Poldervaart, Saskia, 1985. 'Woongroepen en de kommunautaire traditie.' In: Weggemans, e.a. (red.), *Woongroepen. Individualiteit in groepsverband*.
- PPD Zuid-Holland, 1976. *Naar gemeenschappelijkheid in het wonen*. Zuidholland, Den Haag. Provinciale Planologische Dienst.
- Priemus, H., 1969. *Wonen: creativiteit en aanpassing, onderzoek naar voorwaarden voor optimale aanpassingsmogelijkheden in de woningbouw*. Proefschrift. Den Haag.
- Priemus, H., 1984. *Nederlandse woontheorieën*. Delftse Universitaire Pers. Delft.
- PSP Delft, 1981. *Wonen in meervoud, nota woongroepenbeleid*. Werkgroep volkshuisvesting, werkgroep stadspolitiek. Delft.
- Reinig, Joachim, 1989. *Wohnprojekte in Hamburg von 1980 bis 1989*. Wohnbund, Darmstadt.
- Rijnen, José, 1982. *Kinderen in woongroepen, naar meer gemeenschappelijkheid in wonen en opvoeden*. Wetenschapswinkel Tilburg, Tilburg.
- Rijswijk-Clerkx, Lily E. van, 1981. *Moeders, kinderen en kinderopvang. Veranderingen in de kinderopvang in Nederland*. Socialistische Uitgeverij, Nijmegen.
- RIVM, 1989. *Zorgen voor morgen. Nationale milieuverkenning 1985-2010*. Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne. Samson Tjeenk Willink, alphen a/d Rijn.
- Rooijen, Herman van, en Freerk Veldkamp, 1988. *Centraal Wonen in beeld deel 2: financiële, beheersmatige, bestuurlijke en sociale aspecten*. LVCW. Utrecht.
- Ross, E.A., 1901. *Social Control*.
- Saal, C.D., 1979 'Centraal Wonen: tweestromenland; speciaal: het project aan de Hilversumse Meent'. In: *De architect*, jrg.10, nr.10, p.58-71.
- Scherer, Henriëtte, 1991. *Tussen huren en kopen, een onderzoek naar het belang en de rol van gemeenten bij nieuwe vormen van woningbeheer en -bezit*. Scriptie Ecologie van het wonen. Landbouwniversiteit, Wageningen.
- Schuh, Jürgen, 1989. *Kollektives Wohnen, eine vergleichende Untersuchung in- und ausländischer Beispiele*. Gesamthochschule Kassel, Schriftreihe des Fachbereichs Architektur, Heft 17. In Kooperation mit Wohnbund, Verlag für wissenschaftliche Publicationen. Darmstadt.

- Schwarz, Rudolf, Emil Steffann, 1982. *Über die Rückführung des Architektur auf die Philosophie*, Symposium, Universität Karlsruhe.
- Sektant, 1969. *Gezin en Kommune*. Oktobernummer, 10.
- SEV, 1987a. 'Eerste fase experiment wijst uit: de corporatie aanpassen aan de vrouw is niet mogelijk'. In: *Het Experiment*, jrg.3, nr.8, p.6-7.
- SEV, 1987b. 'Motto "meer vrouwen in besturen van corporaties" slaat niet aan'. In: *Het Experiment*, jrg.3, nr.8, p.7.
- SEV, 1988. *Tussentijdse Conclusies Aanbevelingen van de SEV naar aanleiding van EX 85/21 Aanpasbaar Bouwen*. Stuurgroep Experimentele Volkshuisvesting. Rotterdam.
- Siemens, René, 1988. Planontwikkeling. In: Kesler e.a., *Een tuin belicht: planvorming in het spanningsveld van participatie en vormgeving*.
- Smit, Joke, 1984. 'Het onbehagen bij de vrouw'. In: *Er is een land waar vrouwen willen wonen*. Teksten 1967-1981. Feministische Uitgeverij Sara, Amsterdam.
- Spaander, Gerda, 1978. *Realisering van Centraal Wonen in de Hilversumse Meent*. Deel I en II. Evaluatie-onderzoek Centraal Wonen Hilversumse Meent. Doctoraalscriptie LH, Wageningen.
- Spille, Rolf, 1978. *Mieter planen mit. Solidarisches Wohnen statt genormierter Isolation*. Rororo, Hamburg.
- Stedebouw en Volkshuisvesting, 1966a. 'Themanummer "Hoog of Laag bouwen en wonen"'. Jrg.47, nr.12.
- Stedebouw en Volkshuisvesting, 1966b. 'Laag of hoog bouwen en wonen? Resumé van de voornaamste bevindingen van de Commissie Hoogbouw-Laagbouw in 1961'. In: *Stedebouw en Volkshuisvesting*, 1966, Jrg.47, nr.12, p.353-355.
- Stedebouw en Volkshuisvesting, 1967. 'Vervolg op themanummer "Hoog of Laag bouwen en wonen"'. Jrg.48, nr.12.
- Swaan, Abram de, 1983. *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981*. Meulenhoff, Amsterdam. 2e herz. druk.
- SWB, 1966. *Hoe maken we een bewoonbare wereld?* Stichting Werkgemeenschappen, Bergeijk.
- Tegenspraak, 1969-1970. *Kommuniteit en Kommune*. Jrg.1, nr.2.
- Theunis, Sjef, 1970. 'De kommune in de natte grondverf?' In: Van Ussel, e.a., *Het kommuneboek*.
- Thissen, M.H., 1972. *Centraal Wonen in 1971; een verslag van waarneming, begeleiding en onderzoek over een jaar uit een aktieproces*. Uitgebracht t.b.v. C.R.M., N.I.M.O., Raad voor Maatschappelijke Opbouw Nijmegen en de Begeleidingscommissie Centraal Wonen.
- Tijen, W. van, 1966. 'Voorzichtig met hoogbouw'. In: *Stedebouw en Volkshuisvesting*, nr.12, p.320-323.
- Toleo, Kruijn van, 1985. *Van wonen tot marketing: een sociaal-filosofische analyse van het moderne behoefte-georiënteerde handelen*. Proefschrift. Landbouwhogeschool, Wageningen.
- Tuan, Yi-Fu, 1979. *Space and Place: the perspective of experience*. University of Minnesota Press. Edward Arnol, London.
- Turpijn, Wouter, 1987. *In de schaduw van de volkshuisvesting: een studie over de zelfwerkzaamheid van bewoners*. Proefschrift. Rijksuniversiteit Utrecht.
- Uhlig, Gunther, 1981. *Kollektivmodell "Einkuchenhaus". Wohnreform und Architekturdebatte zwischen Frauenbewegung und Funktionalismus 1900-1933*. Werkbund-Archiv 6. Anabas-Verlag, Giessen.
- Ullrich, O., 1984. *Wedstrijd zonder winnaars*. De Uytbuit, Wageningen.
- Ussel, J. van, e.a., 1970. *Het kommuneboek. Kommune als sociale aktie door de Koinonia-groep te Utrecht*. Bruna & Zoon, Utrecht/Antwerpen.
- Ussel, Jos van, m.m.v. Harrie Jansen, Jo van den Berg, Teun Gerritsen en Dick Toet. *Leven in communes. Verslag van een empirisch onderzoek naar communes in Nederland*. Van Loghum Slaterus, Deventer. 'Van Centraal weiden naar centraal wonen, complex van 50 woningen op Hilversumse Meent, 1974'. In: *Volkshuisvesting*, nr. 1, p. 22-26.
- VCWE, 1987. *Evaluatie Verslag van het overleg tussen de Woningbouwvereniging Licht en Lucht en de Vereniging Centraal Wonen Enschede*. VCWE, Enschede.
- Veenhoven, R., 1985. Zijn sommige leefvormen 'slecht' voor kinderen? In: *Gezin: ideaal of alternatief? Waardering van het gezin*. Baarn.

- Veer-Bos, M.J. ter, M.F. de Waard-Dijkstra en K.E. Heijers, 1972. *Project Oostermeent, beschrijving en evaluatie van een poging de bevolking van het Gooi te betrekken bij de plannen voor bebouwing, door de gemeenten Huizen en Blaricum, van de Oostermeent, dl. I, II en III*. Publikatie nr.19 afd. de Woning en haar Bewoning. Landbouwhogeschool, Wageningen.
- Vereniging Centraal Wonen, 1971. *Informatiemap Centraal Wonen, doelstelling, motivering, opzet*. VCW, Nijmegen.
- Vestbro, Dick Urban, 1989. 'History of Collective Housing in Sweden'. In: *Joachim Brech*, red., Neue Wohnformen in Europa. Band II. Wohnbund. Verlag für wissenschaftliche Publicationen, Darmstadt.
- Visser, C.W., 1969. *Werk dat geen naam heeft*. Diërsrede Landbouwhogeschool. Veenman, Wageningen.
- Vlist, Maarten van der, 1988a. 'Kwaliteit van plan en planproces.' In: Kesler e.a., *Een tuin belicht*.
- Vlist, M. van der, en B. Kesler, 1988b. 'De gemeenschappelijke tuin van het project Centraal Wonen Wageningen. De planvorming en de betekenis van de tuin voor de bewoners. Analyse van het conflict dat zich voordoet in de dialoog tussen gebruikers en ontwerpers'. In: *Plan*, 19, nr.9/10, p.38-44.
- Voordt, Theo van der, 1989. '"Aanpasbaar bouwen slaat aan. Nieuwe aanpak lijkt kostenbesparend.' In: *De Architect*, april 1989, p.77-81.
- VRM, 1984. *Wonen in groepsverband, Circulaire MG 84-20*. Directie Onderzoek, Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, 's Gravenhage.
- VRM, 1989. *Volkshuisvesting in de jaren Negentig*. Ministerie van Volkshuisvesting, ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. SDU, 's Gravenhage.
- Vos, E.L. de, 1986. De verzorgende vaders en hun 'arbeid, werken en handelen' in de huishouding. In: *Tijdschrift voor Huishoudkunde* 7 (3,4).
- Wannyn, Emmy, 1981. *Waarom groepen niet onder dak komen en ... hoe kunnen de problemen worden aangepakt*. Woongroepenwinkel Nijmegen, Nijmegen.
- Weeda, Iteke, 1982. *Ideaalbeelden rond leefvormen. Variaties in denken over huwelijk, gezin en andere leefvormen*. Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Weeda, Iteke, 1986. *Over liefde gesproken: dynamiek en dilemma in menselijke verhoudingen*. De Haan, Houten.
- Weggemans, T.J., 1982. *Wonen in groepsverband, een globale verkenning van een nieuwe woonbehoefte*. IVA, Instituut voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek van de Katholieke Hogeschool Tilburg. Tilburg.
- Weggemans, T.J. e.a., red., 1983a. *Verslag van de studiedag Woongroepen*. Katholieke Hogeschool Tilburg.
- Weggemans, T.J. en P. van Lier, 1983b. *Bibliografie wonen in groepsverband*. IVA, Instituut voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek van de Katholieke Hogeschool Tilburg. Tilburg.
- Weggemans, Tony, Saskia Poldervaart en Harrie Jansen, red., 1985. *Woongroepen. Individualiteit in groepsverband*. Spectrum, Utrecht/ Antwerpen.
- Weggemans, Tony, 1988. *De sociale orde van de woongroep*. Tussenverslag. KUB, Tilburg.
- Weggemans, Tony, 1990. *De regels van de woongroep*. Proefschrift. Tilburg University Press, Tilburg.
- Westin, A., 1970. *Privacy and freedom*. Atheneum, New York.
- Wilke, 1983. 'Gesellschaftliche Wirkungen der Kommunebewegung'. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Supplement 25, p.156-171.
- WRR, 1983. Beleidsgerichte toekomstverkenningen, deel 2. Wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid, 's Gravenhage.
- Zahn, Ernest, 1960. *Soziologie der Prosperität*. Verlag Kieperheuer & Witsch, Köln/Berlin. In vertaling: Leven met de welvaart. Arbeiderspers, Amsterdam, 1962.
- Zeestraten, M. (samensteller), 1976. *Informatiemap Centraal Wonen*. Bouwfonds, Amersfoort.
- Zoelen, Marijke van, red., 1988. *Wijzingen voorbehouden, ervaringen met flexibele woningbouw*. NCDB, Amsterdam.

BIJLAGE A

ONDERZOEK CENTRAAL WONEN (inventarisatie vragenlijsten)

Blz.	Omschrijving onderwerp	Onderzoeksfasen			prioriteit uitwerking 1, 2 of 3
		'76	'78	'79	
1	<u>open interview</u> over aanleiding en hetgeen men in CW wil bereiken	x	-	-	1
1	idem over de mate waarin aan de verwachtingen voldaan is	-	-	x	1
2	<u>samenstelling huishouden</u> , volwassenen en kinderen	x	x	x	1
3	<u>woonsituatie</u> soort huis, bouwjaar, zelfstandigheid	x	x	x	1
4	<u>huur</u> , hoogte	x	x	-	1
5	huursubsidie	x	x	x	1
5	huurhoogte, beoordeling	-	x	-	1
6	<u>solidariteitsfonds</u> , bijdragen en uitkering	-	x	x	1
6	<u>vereffeningsfonds</u> , uitkering	-	x	-	1
7	<u>persoonsgegevens, volwassenen</u> leeftijd, opleiding, beroep	x	-	x	1
7	duur werkweek	x	x	x	1
8	inkomen	x	x	x	2
8	kerkgenootschap, politieke partij	x	-	-	2
9	<u>jeugdsituatie, gezin van herkomst</u> ouders en woonplaats ouders	x	-	x	
10	vorige woonsituaties	x	-	-	2,3
11/12	<u>beoordeling woning</u> vertrekken en uitrusting (oud)	x	-	-	3
11	vertrekken in huis, centr. voorzieningen en uitrusting (CW)	-	-	x	1
13	open trap, boogjes, toegang (CW)	-	-	x	1
14	<u>oplevering woning (CW)</u> opleveringsfouten, herstel	-	x	x	1
14	aangebrachte veranderingen	-	x	x	1
15	<u>woningindeling</u> beoordeling, voor- en nadelen (oud)	x	-	-	2,3
15	voor- en nadelen, plannen voor verandering (CW)	-	-	x	1
16	<u>woningtype</u> beoordeling, voor- en nadelen (oud)	x	-	-	2,3
16	beoordeling, voor- en nadelen (CW)	-	-	x	1
17/18	<u>afwerking en inrichting woning (CW)</u> hulp van en aan anderen, aanschaffingen, beoordeling	-	x	-	1
19	<u>(on)tevredenheid met woonsituatie</u> oud	x	-	-	2
19	CW	-	-	x	1

Blz.	Omschrijving onderwerp	Onderzoekfasen			prioriteit uitwerking 1, 2 of 3
		'76	'78	'79	
20	<u>beoordeling ruimtelijke kenmerken (CW)</u>	x	-	x	1
	<u>samenvattend oordeel woning</u>				
20	oud	x	-	-	2
20	CW	-	-	x	1
	<u>voorzieningen woonomgeving</u>				
21/22	gebruik en beoordeling (oud)	x	-	-	2,3
21/22	gebruik en beoordeling (CW)	-	-	x	
23	opzet Wandelmeent, voor- en nadelen samenvattend oordeel	-	-	x	1
23	oud	x	-	-	2,3
23	CW	-	-	x	1
	<u>woningplattegrond</u>				
24/25	oud	x	-	-	2
24	CW	-	x	-	1
	<u>huishouding</u>				
26/27	hulp van anderen, voorzieningen	x	x	x	2
26/27	taakverdeling, aandeel "huisvrouw"	x	x	x	2
28	veranderingen in taakverdeling verwacht?	x	x	-	1
28	heeft CW verandering gebracht in taakverdeling?	-	x	x	1
29	verwachtingen onderhoud clusterruimten	x	-	-	1
29	regeling en beoordeling onderhoud clusterruimten	-	x	x	1
30	verwachtingen over onderhoud groeps- voorzieningen	x	-	-	1
30	regeling onderhoud groepsvoorzieningen	-	x	-	1
31	belangrijkste wijziging in dagverzorging in CW, wat verwacht?	-	-	x	1
	<u>maaltijden</u>				
32	deelname niet-huishoudenleden	x	x	x	2
32	deelname niet-clusterleden	-	x	x	1
32	buitenshuis eten, hele huishouden	x	x	x	2
33	deelname huishoudenleden aan ontbijt, lunch, warme maaltijd	x	x	x	2
33	idem, maar dan incl. clusterleden	-	x	x	1
33	hoe vaak wordt verwacht met de cluster- leden te gaan eten	x	-	-	1
34	voor- en nadelen maaltijden met cluster- leden	-	x	x	1
34	veranderingen in frequentie	-	x	x	1
	<u>verzorging gemeenschappelijke maaltijden</u>				
35	verwachtingen over verzorging	x	-	-	1
35	regeling van de verzorging	-	x	x	1
35	oordeel over de verzorging	-	-	x	1
36	code vertrekken				
	<u>plaats van activiteiten in en om de woning</u>				
37	activiteiten huishouding	x	x	x	3
37	verwachte veranderingen	x	-	-	1
37	beoordeling keuzemogelijkheden in CW	-	-	x	1
	<u>individuele ontspanningsmogelijkheden</u>				
38	oud	x	-	-	3
38	CW	-	x	x	2

Blz.	Omschrijving onderwerp	Onderzoekfasen			prioriteit uitwerking 1, 2 of 3
		'76	'78	'79	
39	<u>vrijtijdsactiviteiten</u> alleen of met anderen	x	-	-	3
39	oud, verwachte veranderingen	-	x	x	2
	CW, veranderingen, beoordeling				
	<u>groepsactiviteiten</u>				
40	deelname (oud)	x	-	-	1
40	deelname (CW)	-	x	x	1
	<u>clusteractiviteiten</u>				
41	deelname en beoordeling	-	x	x	1
	cluster- en groepsactiviteiten				
41	gezamenlijke georganiseerde contacten	x	-	-	
41	informele contacten	x	-	-	
41	veranderingen in de toekomst	x	-	-	
41	speciale gebeurtenissen in cluster en positieve/negatieve beoordeling	-	x	-	1
42	vriendschapsrelaties in cluster en groep	-	x	x	1
43	beoordeling contact clustergenoten	-	x	x	1
	<u>kinderen</u>				
	<u>plaats van activiteiten door kinderen</u>				
44	oud	x	-	-	3
44	CW	-	x	x	2
45	aan- en afwezigheid kinderen overdag	-	x	-	2
45	contact met volwassenen in CW	-	x	-	2
46	sportvereniging buiten CW	-	x	-	2
46	taken kinderen in cluster en groep	-	x	-	2
46	oordeel kinderen over ontspannings- mogelijkheden in CW	-	x	-	1
	<u>contacten/hulp familie</u>				
47	frequentie bezoek	x	-	-	2
	veranderingen in contact				
47	verwacht	x	x	-	1
47/48	werkelijk	-	x	x	1
48	hulp van familie	x	-	x	2
	<u>contact/hulp kennissen, buren, vrienden</u>				
49	frequentie contact	x	-	x	2
50	hulp van kennissen, buren, vrienden	x	-	-	2
	veranderingen				
50	verwacht	x	x	-	1
50	werkelijk	-	x	-	2
50	<u>contacten in de Meent</u>	-	x	x	2
51	<u>schaal huishouden privacy</u>	x	-	-	2
51	<u>schaal niveau verzorging</u>	x	-	x	2
	<u>buurtrelaties, beoordelingsschaal</u>				
52	oud	x	-	-	2
52	CW-cluster	-	x	x	1
52	CW-groep	-	x	x	1
52/53	<u>schaal, kennis over opvattingen partner en oordeelsovereenstemming partners</u>	x	-	-	2
54	<u>gezondheidsschaal</u>	x	x	x	2

Blz.	Omschrijving onderwerp	Onderzoekfasen			prioriteit uitwerking 1, 2 of 3
		'76	'78	'79	
	<u>realisatie en groepsproces CW</u>				
55	informatie over CW	x	-	-	1
55	beslissing tot deelname groep en cluster	x	-	-	1
55	wat de belangrijkste beslissingen v.d. groep	x	-	-	1
55/56	oordeel over besluitvorming groep en (samenstelling) cluster	x	-	-	1
55	instelling t.o.v. begeleiding groepsproces en beoordeling daarvan	-	x	-	1
	<u>keuzemogelijkheden project</u>				
56	type woning	x	-	-	1
57	plaats woning en cluster	x	-	-	1
57	type voordeur	x	-	-	1
57	woningindeling, belang daarvan	x	-	-	1
	<u>regels, afspraken in groep en cluster m.b.t. financiën</u>				
	huur, verdeling				
58	beoordeling	-	x	-	2
58	kennis regels	-	-	x	2
58	functies solidariteitsfonds	-	-	x	1
58	clusterafspraken, abonnementen e.d.	-	x	x	2
59	éénmalige uitgaven voor cluster	-	x	-	2
59	maandelijkse vaste kosten cluster	-	x	-	2
59	incidentele uitgaven cluster	-	x	-	2
59	kosten clustermaaltijden	-	x	-	2
59	overige uitgaven	-	x	-	2
60	overige afspraken in cluster	-	x	x	2
60	afspraken met CW-leden buiten de cluster	-	-	x	2
61	<u>autogebruik</u> , individueel - gezamenlijk	-	-	x	2
61	beoordeling situatie huisdieren	-	-	x	2
	<u>cluster, grootte, opbouw en voorzieningen</u>				
62	aantal woningen, voor- en nadelen	-	-	x	1
62	aanpassingsmogelijkheden	-	-	x	1
62	ruimtelijke voorzieningen	-	-	x	1
63/64	besluitvorming afwerking en inrichting clusterruimten	-	x	-	2
	<u>de keuken</u>				
64	opleveringsfouten clusterkeuken	-	x	-	2
64	klachten clusterkeuken	-	x	-	2
64	beoordeling clusterkeuken, voor- en nadelen	-	-	x	2
65/65	taakverdeling bij afwerking en inrichting van clusterkeuken	-	x	-	2
65	beoordeling resultaat clusterkeuken	-	x	-	2
66	beoordeling taakverdeling bij afwerking inrichting	-	x	-	2
	<u>de tuin, terras</u>				
66	inrichting privé - cluster	-	x	-	2
66	aanschaffingen voortuin of terras	-	x	-	2
67	beoordeling resultaat tuin	-	x	-	2
67	beoordeling terras	-	-	x	1

Blz.	Omschrijving onderwerp	Onderzoekfasen			prioriteit uitwerking 1, 2 of 3
		'76	'78	'79	
	<u>clusterberging incl. wasruimte</u>				
67	opleveringsfouten	-	x	-	2
67	beoordeling clusterberging	-	-	x	1
68	klachten berging	-	x	-	2
68	werkzaamheden en aanschaffingen	-	x	-	2
69	klachten over clusterruimten	-	-	x	1
	<u>centrale voorzieningen</u>				
69	gebruik	-	x	x	1
69	belang van deze voorzieningen	-	-	x	1
69/70	voor- en nadelen voorzieningen	-	x	x	2
70	betekenis centrale voorzieningen en wandelmeent voor buurt	-	x	-	2
71	deelname aan afwerking centrale voorzieningen	-	x	-	2
71	oordeel over taakverdeling bij afwerking	-	x	-	2
71	oordeel over resultaat	-	x	-	2
71	oordeel over beheer en onderhoud centrale voorzieningen	-	-	x	1
71	eigen aandeel in onderhoud, beheer	-	-	x	1
71	eindoordeel centrale voorzieningen	-	-	x	1
72	<u>publieke belangstelling voor CW</u>	-	x	-	2
72	oordeel over <u>herhaling CW elders</u> wat betreft opzet project, begeleiding, e.d.	-	x	-	2
73	oordeel over herhaling CW elders wat betreft afwerking	-	x	-	2
73	zijn er <u>plannen tot verhuizen?</u>	-	x	x	1
74/75	<u>tijdschrijven</u> gedurende 1 week	x	x	x	2

CURRICULUM VITAE

Beatrice Erica Theodora Adeline Kesler werd geboren op 5 september 1941 te Amsterdam. In 1960 behaalde zij aan het Spinoza Lyceum te Amsterdam het HBS-b diploma. Na een jaar opleiding aan de Akademie voor Industriële Vormgeving te Eindhoven en een jaar vrijwilligerswerk in kinderverhuizen in Amsterdam en Innsbruck (Oostenrijk) is zij in 1962 gaan studeren aan de Landbouwhogeschool in Wageningen. In 1969 behaalde zij het ingenieursdiploma studierichting Landbouwhuishoudwetenschappen, technische richting met als afstudeervakken huishoudkunde, wonen, voeding en pedagogiek. Sinds 1970 is zij als universitair docent met een deeltijd aanstelling verbonden aan de vakgroep Huishoudstudies (voorheen vakgroep Wonen) van de Landbouwuniversiteit. Zij publiceerde over bewonersparticipatie, huishoudvormen/woonvormen, woonomgeving, alternatieve woonvormen en wonen/emancipatie/milieu. Zij combineerde haar studie en werk met zorg voor haar gezin en maatschappelijke activiteiten in organisaties die zich inzetten voor bewonersbelangen, de kwaliteit van de woonomgeving en Centraal Wonen.